

ΦΥΛΗ ΕΘΝΟΣ ΤΑΞΗ

ΟΙ ΔΙΦΟΡΟΥΜΕΝΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ

Έτιέν Μπαλιμπάρ • Ίμμανουέλ Βαλλερστάιν

Έκδόσεις 'Ο Πολίτης

ΦΥΛΗ, ΕΘΝΟΣ, ΤΑΞΗ

οί διαφορούμενες ταυτότητες

Τίτλος πρωτοτύπου: *Race, Nation, Classe, Les identités
ambiguës,*
έχδ. LA DÉCOUVERTE, Παρίσι, 1988.

Ἡ μετάφραση τῶν δοκιμίων τοῦ Ἐτιέν Μπαλιμπάρ ἔγινε ἀπό
τόν Ἀ. Ἐλεφάντη καί τοῦ Ἰμμανουέλ Βαλλερστάιν ἀπό τήν
Ἑλένη Καλαφάτη.

Διόρθωση δοκιμίων: Γιάννα Κατσιαμπούρα
Σελιδοποίηση – Μοντάζ: Τάσος Εὐσταθίου

ΠΟΛΙΤΗΣ, Κέκροπος 2, Ἀθήνα 105 58, τηλ. 32.28.791

Έτιέν Μπαλιμπάρ
Ίμμανουέλ Βαλλερστάιν

Φυλή, Έθνος, Τάξη

οί διαφορούμενες ταυτότητες

Μετάφραση:
Άγγελος Έλεφάντης, Έλένη Καλαφάτη

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
ΑΘΗΝΑ 1991

Πρόλογος

του Έτιέν Μπαλιμπάρ

Τά δοκίμια πού συγκεντρώνουμε σ' αυτόν τόν τόμο καί πού παρουσιάζουμε στόν Γάλλο ἀναγνώστη εἶναι στιγμές τῆς προσωπικῆς μας δουλειᾶς γιά τά ὅποια ὁ καθένας μας ἀναλαμβάνει τήν εὐθύνη. Ἄλλά οἱ περιστάσεις τό ἔφεραν ἔτσι ὥστε τά δοκίμια αὐτά νά ἀποτελέσουν στοιχεῖα ἑνός διαλόγου, πού πύκνωσε τά τελευταῖα χρόνια καί πού σήμερα θέλουμε νά κάνουμε γνωστό τόν ἀπόηχό του. Πρόκειται γιά τή συνεισφορά μας στήν ἀποσαφήνιση ἑνός καίριου προβλήματος: Ποιά εἶναι ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ σύγχρονου ρατσισμοῦ; Πῶς μπορεῖ νά συνδεθεῖ μέ τήν ταξική διαίρεση μέσα στό καπιταλιστικό σύστημα καί μέ τίς ἀντιφάσεις τοῦ κράτους-ἔθνους; Ἀντίστοιχα, πῶς τό φαινόμενο τοῦ ρατσισμοῦ μπορεῖ νά μᾶς ὀδηγήσει ὥστε νά ξανασκεφθοῦμε τή συνάρθρωση τοῦ ἐθνικισμοῦ μέ τήν πάλη τῶν τάξεων;

Στήν ἀνίχνευση αὐτῶν τῶν ἐρωτημάτων ἐγγράφεται καί ἡ δική μας συνεισφορά σέ μιά συζήτηση πού ἔχει ἀρχίσει ἐδῶ καί πάνω ἀπό μιά δεκαετία στό πλαίσιο τοῦ «δυτικοῦ μαρξισμοῦ», γιά τόν ὁποῖο μπορούμε νά ἐλπίζουμε ὅτι θά βγεῖ ἐπαρκῶς ἀνανεωμένος καί συγχρονισμένος μέ τήν ἐποχή του.

Βέβαια, δέν εἶναι καθόλου τυχαῖο πού αὐτή ἡ συζήτηση ἔχει διεθνή χαρακτήρα. Συνδυάζει τή φιλοσοφική σκέψη μέ τήν ἱστορική

σύνθεση, τήν απόπειρα έννοιολογικήσ ανασύνθεσης μέ τήν ανάλυση πολιτικῶν προβλημάτων, πού σήμερα, ὅσο ποτέ ἄλλοτε, εἶναι ἐπιγόντα (ἰδιαίτερα στή Γαλλία). Αὐτή εἶναι ἡ πεποίθησή μας καί ἐλπίζουμε νά τήν συμμεριστεῖτε.

Θά μοῦ ἐπιτρέψετε στό σημείο αὐτό κάποιες προσωπικές ἐξηγήσεις; Ὅταν γιά πρώτη φορά, τό 1981, συνάντησα τόν Ἰμμανουέλ Βαλλερστάιν, ἤδη γνῶρίζα τόν πρῶτο τόμο τοῦ ἔργου του *The Modern World-System* (πού κυκλοφόρησε τό 1974), δέν εἶχα ὁμως διαβάσει τόν δεύτερο. Ἔτσι ἀγνοοῦσα ὅτι μέ εἶχε πιστώσει μέ μιᾶ «θεωρητικά συνειδητή» παρουσίαση τῆς «παραδοσιακῆς» μαρξιστικῆς θέσης πού ἀναφέρεται στήν περιοδολόγηση τῶν τρόπων παραγωγῆς. Ἡ «παραδοσιακή» αὐτή ἀντίληψη ταυτίζει τή βιοτεχνική ἐποχή μέ μιᾶ περίοδο μετάβασης καί τό ξεκίνημα τοῦ καθαρά καπιταλιστικοῦ τρόπου μέ τή Βιομηχανική Ἐπανάσταση καί ἀντιδιαστέλλεται μέ ἀπόψεις ἄλλων ἱστορικῶν πού, γιά νά σημαδέψουν τίς ἀρχές τῆς σύγχρονης ἱστορίας, προτείνουν «νά κοπεῖ» ὁ ἱστορικός χρόνος εἴτε γύρω στό 1500 (μέ τήν εὐρωπαϊκή ἐπέκταση, τή δημιουργία τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς) εἴτε γύρω στό 1650 (μέ τίς πρῶτες «ἀστικές» ἐπαναστάσεις καί τήν ἐπιστημονική ἐπανάσταση). *A fortiori*, ἀγνοοῦσα ὅτι ἐγώ ὁ ἴδιος θά ἔβρισκα στήν ἀνάλυσή του γιά τήν ὀλλανδική ἡγεμονία κατά τόν δέκατο ἔβδομο αἰῶνα ἕνα στήριγμα γιά νά τοποθετήσω τήν παρέμβαση τοῦ Σπινόζα (μέ τά ἐπαναστατικά της χαρακτηριστικά, ὄχι μόνο ὡς πρός τό «μεσαιωνικό» παρελθόν ἀλλά καί ὡς πρός τίς σύγχρονες τάσεις) στό ἀπροσδόκητα ἄτυπο παιγνίδι τῶν ἀγῶνων τῶν πολιτικῶν καί θρησκευτικῶν κομμάτων τῆς ἐποχῆς (πού χαρακτηρίζονται ἀπό τόν συνδυασμό ἐθνικισμοῦ καί κοσμοπολιτισμοῦ, δημοκρατισμοῦ καί «φόβου τῶν μαζῶν»).

Ἀντίστροφα, αὐτό πού ὁ Βαλλερστάιν ἀγνοοῦσε εἶναι ὅτι ἀπό τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '70, ὡς συνέπεια τῶν συζητήσεων πού προκλήθηκαν ἀπό τή «δομολογική» μας ἀνάγνωση τοῦ *Κεφαλαίου* καί γιά νά ἀποφύγουμε τίς κλασικές ἀπορίες τῆς «περιοδολόγησης», ἀναγνώρισα τήν ἀναγκαιότητα ἡ ταξική πάλη καί τά ἀποτελέσματά της μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, νά ἰδωθεῖ ὡς σχέση ἀνά-

δρασης στό πλαίσιο τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν καί ὄχ. κ.τ. λ. ὡς ἄμεση συνέπεια τοῦ τρόπου παραγωγῆς, θεωρούμενου ὡς ἰδεατοῦ μέσου ὄρου ἢ ὡς ἀμετάλλαχτου συστήματος (πράγμα πού συνιστᾶ μιά ἐντελῶς μηχανιστική ἀντίληψη γιά τή δομή). Τό συμπέρασμα πού προέκυπτε ἦταν ὅτι γιά τή διαμόρφωση τῶν σχέσεων παραγωγῆς ὁ καθοριστικός ρόλος ἔπρεπε νά ἀποδοθεῖ στό σύνολο τῶν ἱστορικῶν πλευρῶν τῆς ταξικῆς πάλης (περιλαμβανομένων καί αὐτῶν πού ὁ Μάρξ εἶχε ἐπισημάνει μέ τή διφορούμενη ἔννοια τῆς ὑπερδομῆς). Ἐξάλλου, αὐτό σήμαινε ὅτι τό πρόβλημα τοῦ χώρου ἀναπαραγωγῆς τῆς σχέσης κεφάλαιο-ἐργασία (ἢ τῆς μισθωτῆς ἐργασίας) ἔπρεπε νά ἐνσωματωθεῖ στή θεωρία, ἀποδίδοντας ἔτσι ὅλο τό νόημα στή σταθερή θέση τοῦ Μάρξ σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ καπιταλισμός ἐμπεριέχει τήν παγκοσμιοποίηση τῆς συσσώρευσης καί τήν προλεταριοποίηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ὑπερβαίνοντας ὅμως τήν ἀφαίρεση μιᾶς δῆθεν ἀδιαφοροποίητης «παγκόσμιας ἀγορᾶς».

Ἡ ἀνάδυση ἐπίσης τῶν εἰδικῶν ἀγῶνων τῶν μεταναστῶν ἐργατῶν στήν Γαλλία κατά τή δεκαετία τοῦ '70 καί ἡ δυσκολία οἱ ἀγῶνες αὐτοί νά μεταφραστοῦν πολιτικά, σέ συνδυασμό μέ τή θέση τοῦ Ἀλτουσέρ σύμφωνα μέ τήν ὁποία κάθε κοινωνικός σχηματισμός ἐδράζεται πάνω στόν συνδυασμό περισσότερων τρόπων παραγωγῆς μέ εἶχαν πείσει ὅτι ἡ διαίρεση τῆς ἐργατικῆς τάξης δέν εἶναι δευτερευόν ἢ ὑπολειμματικό φαινόμενο ἀλλά δομικό χαρακτηριστικό (πράγμα πού δέν σημαίνει ἀμετάλλαχτο) τῶν σημερινῶν καπιταλιστικῶν κοινωνιῶν, χαρακτηριστικό πού προσδιορίζει ὅλες τίς προοπτικές τοῦ ἐπαναστατικοῦ μετασχηματισμοῦ καθῶς καί τήν καθημερινή ὀργάνωση τοῦ κοινωνικοῦ κινήματος.¹

Τέλος, ἀπό τή μαοϊκή κριτική τοῦ «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ» καί ἀπό τήν ἱστορία τῆς «Πολιτιστικῆς Ἐπανάστασης» (ὅπως τήν εἶχα κατανοήσει) εἶχα κρατήσει ὄχι βέβαια τόν ἐξοστραχισμό τοῦ ρεβι-

1. Θά πρέπει νά μνημονεύσω ἐδῶ, ἀνάμεσα σέ ἄλλες, τήν καθοριστική ἐπίδραση πού εἶχαν σέ αὐτές τίς σχέσεις οἱ ἔρευνες τῶν Yves Dugoux, Claude Meillassoux, Suzanne de Brunhoff γιά τήν ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί τίς ἀντιφάσεις τῆς «μορφῆς μισθός».

ζιονισμού και τή νοσταλγία του σταλινισμού αλλά τήν ένδειξη ότι ο «σοσιαλιστικός τρόπος παραγωγής» συγκροτεί στην πραγματικότητα έναν άσταθό συνδυασμό κρατικού καπιταλισμού και προλεταριακών τάσεων προς τον κομμουνισμό. Αύτες οι διαφορετικές και σκόρπιες επανεντιμύσεις επιχειρούσαν να αντικαταστήσουν μία προβληματική του «ϊστορικού καπιταλισμού» με τήν τυπική αντίθεση δομής/ϊστορίας και να ταυτίσουν τή διαφοροποίηση των συναρθρωμένων μεταξύ τους σχέσεων παραγωγής —κεντρικό θέμα σ' αυτή τήν προβληματική— μέσα στή μακρά μετάβαση των μή έμπορευματικών κοινωνιών προς τις κοινωνίες τής «γενικευμένης οικονομίας».

Αντίθετα με άλλους, δέν γλίστρησα στον οικονομισμό, κάτι για τό όποιο κατηγορήθηκαν οι αναλύσεις του Βαλλερστάιν. Αλλά πρέπει να εξηγήσουμε τί έννοούμε με αυτόν τον όρο. Στην όρθόδοξη μαρξιστική παράδοση ο οικονομισμός παρουσιάζεται ως ένας νετερμινισμός τής ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων: τό μοντέλο του Βαλλερστάιν για τήν κοσμοοικονομία στην όρθόδοξη παράδοση υποκαθιστούσε, με τον τρόπο του, τή διαλεκτική τής καπιταλιστικής συσσώρευσης και των αντιφάσεων τής.

Θέτοντας τό πρόβλημα των ιστορικών συνθηκών μέσα στις όποιες πραγματώνεται ο κύκλος των φάσεων επέκταση/ύφεση, ο Βαλλερστάιν δέν απομακρυνόταν από αυτό που μου φαινόταν ότι αντιπροσώπευε τήν αυθεντική θέση του Μάρξ, τήν έκφραση τής κριτικής του για τον οικονομισμό. "Οτι δηλαδή ή πρωτοκαθεδρία των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής σε σχέση με τις παραγωγικές δυνάμεις οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι αντιφάσεις του καπιταλισμού δέν είναι αντιφάσεις ανάμεσα σε σχέσεις παραγωγής και παραγωγικές δυνάμεις (για παράδειγμα οι αντιφάσεις ανάμεσα στον «ιδιωτικό» χαρακτήρα των πρώτων και τον «κοινωνικό» των δεύτερων, σύμφωνα με τήν άποψη του Ένγκελς) αλλά —μεταξύ άλλων— είναι αντιφάσεις μέσα στην ανάπτυξη των ίδιων των παραγωγικών δυνάμεων, είναι τελικά «αντιφάσεις τής προόδου». Από τήν άλλη πλευρά, αυτό που αποκαλούμε κριτική του οικονομισμού πραγματοποιείται τις πιο πολλές φορές στο όνομα μιās διεκδίκησης με στόχο τήν άυτονομία του πολιτικού στοιχείου και του κράτους, είτε σε σχέση με τή σφαίρα τής έμπορευματικής οικονομίας είτε σε σχέση

μέ την ίδια την ταξική πάλη, πράγμα πού επανεισάγει τόν φιλελεύθερο δυισμό (κοινωνία τών πολιτῶν/κράτος, οίκονομία/πολιτική) ἐναντίον τοῦ ὁποίου ὁ Μάρξ ἀντέταξε οὐσιαστικά ἐπιχειρήματα.

Ἄρα τό ἐρμηνευτικό μοντέλο τοῦ Βαλλερστάιν, ὅπως τό κατανοῦσα, ἐπέτρεπε συγχρόνως νά θεωρήσουμε ὅτι ἡ σύνολη δομή τοῦ συστήματος εἶναι αὐτή τῆς γενικευμένης οίκονομίας καί ὅτι οἱ διαδικασίες σχηματισμοῦ τῶν κρατῶν, οἱ πολιτικές ἡγεμονίες καί οἱ ταξικές συμμαχίες εἶναι αὐτές πού δημιουργοῦν τόν ἰστό αὐτῆς τῆς οίκονομίας. Στό ἐξῆς, τό πρόβλημα νά γνωρίσουμε γιατί οἱ καπιταλιστικοί κοινωνικοί σχηματισμοί παίρνουν τή μορφή τοῦ ἔθνους ἢ, καλύτερα, νά γνωρίσουμε τί εἶναι αὐτό πού διαφοροποιεῖ τά ἐξατομικευμένα ἔθνη, πού περιστρέφονται γύρω ἀπό ἕναν «ἰσχυρό» κρατικό μηχανισμό, σέ σχέση μέ τά ἐξαρτημένα ἔθνη, τῶν ὁποίων ἡ ἐνότητα ἀπειλεῖται καί ἀπό τό ἐσωτερικό καί ἀπό τό ἐξωτερικό, καί πῶς αὐτή ἡ διαφοροποίηση μετασχηματίζεται μαζί μέ τήν ἱστορία τοῦ καπιταλισμοῦ ἔπαυε νά συνιστᾶ τυφλό σημεῖο καί ἀπέβαινε ζήτημα ἀποφασιστικό.

Σέ αὐτό τό σημεῖο ἐπικεντρώνονται τά ἐρωτηματικά μου καί οἱ ἐνστάσεις μου. Θά ἀναφερθῶ σέ τρεῖς, ἀφήνοντας στόν ἀναγνώστη νά ἀποφασίσει ἄν αὐτές προέρχονται ἀπό μιά «παραδοσιακή» ἀντίληψη τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου.

Κατ' ἀρχήν ἤμουν πεπεισμένος ὅτι ἡ ἡγεμονία τῶν κυρίαρχων τάξεων θεμελιώνεται, σέ τελευταία ἀνάλυση, στήν ἱκανότητά τους νά ὀργανώνουν τήν ἐργασιακή διαδικασία καί ἐπιπλέον στήν ἱκανότητά τους νά διασφαλίζουν τήν ἀναπαραγωγή τῆς ἴδιας τῆς ἐργατικῆς δύναμης, μέ μιά εὐρεία ἔννοια πού περιλαμβάνει συγχρόνως τή διατροφή τῶν ἐργαζομένων καί τή μορφωτική τους ἐκπαίδευση. Γιά νά τό πῶ μέ ἄλλα λόγια, αὐτό πού ἐδῶ τίθεται σέ ἀμφισβήτηση εἶναι ἡ πραγματική ὑπαγωγή πού ὁ Μάρξ στό Κεφάλαιο ἀνήγαγε σέ δείκτη πραγμάτωσης τοῦ λεγόμενου καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, δηλαδή τό σημεῖο μή ἐπιστροφῆς στή διαδικασία τῆς ἀπεριόριστης συσσώρευσης καί πραγματοποίησης τῆς ἀξίας. Ἄν τό σκεφθοῦμε σοβαρά, ἡ ἰδέα αὐτῆς τῆς «πραγματικῆς» ὑπαγωγῆς (πού ὁ Μάρξ ἀντιπαραθέτει μόνο στήν «ἄτυπη» ὑπαγωγή) πηγαίνει πολύ πιό πέρα ἀπό τήν ἰδέα μιᾶς ἐνσωμάτωσης τῶν ἐργαζομένων στόν κόσμο τῆς ἐργασιακῆς σύμβασης, πέρα ἀπό τό χρηματικό εἰσό-

δημα, τό δίκαιο καί τήν επίσημη πολιτική. Συνεπάγεται έναν μετασχηματισμό τῆς ἀνθρώπινης ἀτομικότητας, πού ἐκτείνεται ἀπό τήν ἐκπαίδευση τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἕως τή συγκρότηση μιᾶς «κυρίαρχης ἰδεολογίας», τέτοιας πού νά μπορεῖ νά υἱοθετηθεῖ ἀπό τοὺς ἴδιους τοὺς κυριαρχούμενους. Ἐναντίον ὁ Βαλλερστάιν δέν θά διαφωνήσει μέ μιᾶ τέτοια ἰδέα, ἀφοῦ ἐπιμένει στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ὑπάγονται στά ἀποτελέσματα τῆς «ἐμπορευματοποίησης» καί τοῦ «συστήματος τῶν κρατῶν» ὅλες οἱ κοινωνικές τάξεις, ὅλες οἱ συστατικές ὁμάδες πού σχηματίζονται στό πλαίσιο τῆς καπιταλιστικῆς κοσμοοικονομίας.

Γιά νά περιγράψουμε ὁμως τίς συγκρούσεις καί τίς ἐξελίξεις πού οἱ τάξεις προκαλοῦν, πρέπει νά ἀναρωτηθοῦμε ἂν ἀρκεῖ νά κάνουμε τόν κατάλογο τῶν ἱστορικῶν πρωταγωνιστῶν, τῶν συμφερόντων τους καί τῶν στρατηγικῶν τους συμμαχιῶν.

Ἡ ἴδια ἢ ταυτότητα τῶν πρωταγωνιστῶν ἐξαρτᾶται ἀπό τή διαδικασία σχηματισμοῦ καί διατήρησης τῆς ἡγεμονίας. Ἐτσι ἡ σύγχρονη ἀστική τάξη συγκροτήθηκε μέ τέτοιο τρόπο ὥστε νά μπορέσει νά γίνει μιᾶ τάξη πλαισίωσης τοῦ προλεταριάτου, ἐνῶ πῶ πρὶν ἦταν μιᾶ τάξη πού πλαισίωνε τήν ἀγροτιά. Ὅφειλε νά ἀποκτήσει πολιτικές ἱκανότητες καί μιᾶ «αὐτοσυνειδήση» πού ὑπερέβαιναν τίς ἀντιστάσεις καί πού μετασχηματίζονται μαζί μέ τή φύση αὐτῶν τῶν ἀντιστάσεων.

Ἡ οἰκουμενικότητα, λοιπόν, τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας βρίσκεται πολύ πῶ βαθιά ριζωμένη ἀπό τήν παγκόσμια ἐπέκταση τοῦ κεφαλαίου, ὅπως καί ἡ ἀναγκαιότητα νά προμηθεύει σέ ὅλα τὰ «πλαίσια» αὐτῆς τῆς ἐπέκτασης τοὺς κανόνες μιᾶς κοινῆς δράσης². Ριζώνει στήν ἀναγκαιότητα νά οἰκοδομηθεῖ ἕνας ἰδεολογικός «κόσμος», κοινός σέ ἐκμεταλλευτές καί σέ ὑφισταμένους τήν ἐκμετάλλευση, παρ' ὅλο τόν ἀνταγωνισμό τους. Ὁ ἐξισωτισμός (δημοκρατικός ἢ μή) τῆς σύγχρονης πολιτικῆς εἶναι μιᾶ καλή ἀπόδειξη αὐτῆς τῆς διαδικασίας. Αὐτό σημαίνει ὅτι κάθε ταξική κυριαρχία ὀφείλει νά συγκροτεῖται μέ βάση τή γλώσσα τοῦ οἰκουμενικοῦ καί ὅτι μέσα στήν ἱστορία ὑπάρχουν πολλαπλές οἰκουμενικότητες, ἀσυμφιλίωτες

2. Ὅπως θέτει τό ζήτημα ὁ Βαλλερστάιν κυρίως στό *Le Capitalisme historique*, σ. 79 καί ἀκολουθῶς.

μεταξύ τους. Ἡ κάθε μία —χι ἐδῶ πρόκειται γιά τίς κυρίαρχες ἰδεολογίες τῆς σημερινῆς ἐποχῆς— τροφοδοτεῖται ἀπό τάσεις πού προσιδιάζουν σέ μιά ὀρισμένη μορφή ἐχμετάλλευσης καί δέν εἶναι καθόλου βέβαιο ὅτι μιά καί μόνη ἡγεμονία μπορεῖ νά συμπεριλάβει ταυτόχρονα ὅλες τίς σχέσεις κυριαρχίας πού λαμβάνουν χώρα στό πλαίσιο τῆς καπιταλιστικῆς κοσμοοικονομίας. Μιλώντας καθαρά, θά ἔλεγα ὅτι ἀμφιβάλλω γιά τήν ὕπαρξη μιᾶς «παγκόσμιας ἀστικῆς τάξης». Γιά νά τό πῶ δέ μέ μεγαλύτερη ἀκρίβεια, ἀναγνωρίζω πλήρως ὅτι ἡ ἐπέκταση τῆς διαδικασίας συσσώρευσης σέ παγκόσμια κλίμακα συνεπάγεται τή συγκρότηση μιᾶς «παγκόσμιας τάξης καπιταλιστῶν», ὁ νόμος τῆς ὁποίας εἶναι ὁ ἀδιάκοπος ἀνταγωνισμός (καί, τό πλέον παράδοξο, βλέπω τήν ἀναγκαιότητα νά συμπεριληφθοῦν μέσα σέ αὐτή τήν καπιταλιστική τάξη τόσο οἱ διευθύνοντες τῆς «ἐλεύθερης ἐπιχείρησης» ὅσο καί οἱ διαχειριστές τοῦ κρατικοῦ «σοσιαλιστικοῦ» προστατευτισμοῦ), ἀλλά δέν νομίζω ὅτι αὐτή ἡ καπιταλιστική τάξη εἶναι *ipso facto* μιά παγκόσμια ἀστική τάξη, ἱστορικά ἡ μόνη συγκεκριμένη, μέ τήν ἔννοια μιᾶς τάξης ὀργανωμένης μέσα στούς θεσμούς.

Φαντάζομαι ὅτι σέ αὐτό τό ἐρώτημα ὁ Βαλλερστάιν θά ἀπαντοῦσε πάραυτα: καί βέβαια ὑπάρχει ὁ κοινός θεσμός τῆς παγκόσμιας ἀστικῆς τάξης πού τείνει νά τῆς προσδώσει συγκεκριμένη ὕπαρξη, πέρα ἀπό τίς ἐσωτερικές της συγκρούσεις (ἀκόμα καί ὅταν αὐτές παίρνουν τή βίαιη μορφή στρατιωτικῶν ἀναμετρήσεων) καί ἰδιαίτερα ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἐντελῶς διαφορετικές συνθήκες τῆς ἡγεμονίας της πάνω στούς κυριαρχούμενους πληθυσμούς.

Πρόκειται γιά τό σύστημα τῶν κρατῶν, ἡ ὕπαρξη τοῦ ὁποίου ἔγινε ἰδιαίτερα αἰσθητή ἀπό τότε πού, ὡς ἀποτέλεσμα ἐπαναστάσεων καί ἀντεπαναστάσεων, ἀποικιοποιήσεων καί ἀποαποικιοποιήσεων, τό ἔθνικό κράτος ἐπεκτάθηκε τυπικά σέ ὅλη τήν οἰκουμένη. Ἐδῶ καί καιρό ἐγώ ὁ ἴδιος εἶχα ὑποστηρίξει. Ἢτι κάθε ἀστική τάξη εἶναι μιά «κρατική ἀστική τάξη», ἀκόμα κι ἐκεῖ ὅπου ὁ καπιταλισμός δέν ὀργανώνεται ὡς σχεδιοποιημένος κρατικός καπιταλισμός. Νομίζω ὅτι σέ αὐτό θά συμφωνήσουμε. Ἐνα ἀπό τά πιό οὐσιώδη ζητήματα πού ἔθεσε ὁ Βαλλερστάιν μοῦ φαίνεται ὅτι εἶναι τό ἀκόλουθο: Γιατί ἡ κοσμοοικονομία δέν μπόρεσε νά μετασχηματισθεῖ (παρ' ὄλο πού ἔγιναν διάφορες ἀπόπειρες, ἀπό τόν 16ο ὡς τόν 20ό αἰῶνα) σέ μιά

πολιτικά ένοποιημένη κοσμοαυτοκρατορία, γιατί ό πολιτικός θεσμός έλαβε τή μορφή ένός «διακρατικού συστήματος»; Σέ αύτή τήν έρώτηση δέν μπορούμε νά έχουμε μιά *a priori* άπάντηση: Χρειάζεται νά ξανακάνουμε τήν ιστορία τής κοσμοοικονομίας, καί ιδιαίτερα τήν ιστορία τών συγκρούσεων μεταξύ συμφερόντων, νά έρευνήσουμε τήν ιστορία τών φαινομένων «μονοπωλίου», νά ξανακάνουμε τήν ιστορία του άνισου τρόπου μέ τόν όποιο αναπτύσσονται τά κέντρα ισχύος πού δέν έπαφαν νά διαμορφώνονται στό «κέντρο» του διακρατικού συστήματος —σήμερα άλλωστε έντοπίζονται όλο καί λιγότερο σέ μιά μοναδική γεωγραφική περιοχή— αλλά συνάμα καί τήν ιστορία τών άνισων άντιστάσεων τής «περιφέρειας».

Άλλά άκριβώς αύτή ή άπάντηση (άν είναι ή σωστή) μέ όδηγεϊ νά αναδιατυπώσω τήν ένστασή μου. Στό τέλος του *The Modern World-System* (τόμ. Ι) ό Βαλλερστάιν πρότεινε ένα κριτήριο για τήν έπισήμανση τών σχετικά αυτόνομων «κοινωνικών συστημάτων»: τό κριτήριο τής έσωτερικής αυτόνομίας (ή τής δυναμικής τους) μέ βάση τήν όποία εξέλισσονται. Άπό αυτό εξέγαγε ένα θεμελιώδες συμπέρασμα: ότι ή πλειοψηφία τών ιστορικών σχηματισμών, τούς όποιους έν γένει άποκαλούμε κοινωνικά συστήματα (άπό τίς «φυλές» ως τά κράτη-έθνη), στην πραγματικότητα δέν συνιστούν όλοι κοινωνικά συστήματα, αλλά είναι έξαρτημένες ένότητες. Τά μόνα συστήματα, μέ τή άυστηρή έννοια του όρου, πού γνώρισε ή ιστορία είναι άπό τή μιά μεριά οί αυτόσυντηρούμενες κοινότητες καί άπό τήν άλλη πλευρά οί «κόσμοι» (οί κοσμοαυτοκρατορίες καί οί κοσμοοικονομίες).

Άναδιατυπωμένη ή θέση αύτή σύμφωνα μέ τή μαρξιστική όρολογία θά μάς όδηγήσει στό νά θεωρήσουμε ότι ό μόνος κοινωνικός σχηματισμός, μέ τήν άυστηρή έννοια του όρου, στον σημερινό κόσμο, είναι ή ίδια ή κοσμοοικονομία, γιατί είναι ή πιό εύρεία ένότητα πού στό έσωτερικό της οί ιστορικές διαδικασίες άλληλοεξαρτώνται. Μέ άλλα λόγια, ή κοσμοοικονομία στην περίπτωση αύτή δέν θά συνιστούσε μόνο μιά οικονομική ένότητα καί ένα σύστημα κρατών, αλλά καί μιά κοινωνική ένότητα. Συνεπώς, ή διαλεκτική τής εξέλιξης της θά ήταν μιά σφαιρική διαλεκτική πού θά τήν χαρακτήριζε ή προτεραιότητα τών συνολικών προσδιορισμών πάνω στους τοπικούς συσχετισμούς δύναμης.

Είναι πέρα από κάθε άμφισβήτηση ότι αυτή η παρουσίαση παίρνει υπόψη της συνθετικά τά φαινόμενα παγκοσμιοποίησης της πολιτικής και της ιδεολογίας, πού παρατηρούμε έδω και πολλές δεκαετίες και πού έρχονται σέ μās σάν απόληξη μιās σωρευτικής διαδικασίας αιώνων.

Βρίσκει μιá καθαρή έπαλήθευση ιδιαίτερα σέ περιόδους κρίσης. Καί, όπως θά δοῦμε στή συνέχεια αὐτῆς τῆς συλλογῆς, μās παρέχει ένα έγκυρο εργαλεῖο γιά τήν έρμηνεία τοῦ έθνικισμού και τοῦ ρατσισμού στόν σύγχρονο κόσμο, χωρίς νά συγχέει αὐτά τά φαινόμενα μέ τήν «ξеноφοβία» ἢ τήν «μισαλλοδοξία» τοῦ παρελθόντος. Γιατί ό μέν έθνικισμός νοεῖται ως αντίδραση στήν κυριαρχία τῶν κρατῶν τοῦ κέντρου, ό δέ ρατσισμός ως θέσμιση τῶν ιεραρχιῶν πού περιέχονται στόν παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας. Αναρωτιέμαι όμως μήπως, υπό αὐτή τή μορφή, ἡ θέση τοῦ Βαλλερστάιν επικαλύπτει τήν πολυπλοκότητα τῶν κοινωνικῶν συγκρούσεων (και ιδιαίτερα τῶν ταξικῶν αγώνων) μέ μιá τυπική όμοιομορφία ἢ, στήν καλύτερη περίπτωση, μέ μιá μονομέρεια. Μοῦ φαίνεται ότι αὐτό πού χαρακτηρίζει τίς κοινωνικές συγκρούσεις δέν εἶναι μόνο ἡ διεθνοποίησή τους αλλά ό αποφασιστικός ρόλος πού διαδραματίζουν, όσο ποτέ άλλοτε, οἱ έπιτόπιες κοινωνικές σχέσεις ἢ οἱ τοπικές μορφές τῆς κοινωνικῆς σύγκρουσης (οἰκονομικές, θρησκευτικές, πολιτικομορφωτικές) και τῶν όποιῶν τό «ἄθροισμα» δέν εἶναι άμεσα κεφαλαιοποιήσιμο. Μέ άλλα λόγια, από τήν πλευρά μου δέν παίρνω ως κριτήριο τό άκρότατο έξωτερικό όριο στό έσωτερικό τοῦ όποῦ λαμβάνει χώρα ἡ ρύθμιση ενός συστήματος. Αντίθετα, στέχομαι στήν ιδιαιτερότητα τῶν κοινωνικῶν κινημάτων και τῶν συγκρούσεων (ἢ τήν ειδική μορφή μέ τήν όποία οἱ συνολικές αντιφάσεις αντανακλῶνται στίς έπιμέρους συγκρούσεις). Καί αναρωτιέμαι αν οἱ κοινωνικές ενότητες τοῦ σημερινοῦ κόσμου δέν πρέπει νά διακρίνονται από τήν οἰκονομική ενότητά του. Γιατί, τελικά, θά πρέπει νά συμπίπτουν; Κατά συνέπεια, θεωρῶ ότι ἡ συνολική εξέλιξη τῆς κοσμοοικονομίας εἶναι μάλλον τό άδηλο αποτέλεσμα τῆς κίνησης τῶν κοινωνικῶν τῆς ενότητων παρά ἡ αίτία τῆς. Αναγνωρίζω όμως ότι εἶναι δύσκολο νά διακρίνουμε μέ άπλό τρόπο τίς υπό συζήτηση κοινωνικές ενότητες, γιατί δέν συμπίπτουν άπλά και καθαρά μέ τίς έθνικές ενότητες και κατά ένα μέρος μποροῦν νά αλληλοεπικαλύ-

πονται (γιατί μιά κοινωνική ένότητα θά πρέπει νά είναι κλειστή καί *a fortiori* αὐτάρχης;) ³.

Ἡ παραπάνω διαπίστωση μέ ὀδηγεῖ σέ ἕνα τρίτο πρόβλημα. Ἡ ἰσχὺς τοῦ μοντέλου τοῦ Βαλλερστάιν, γενικεύοντας καί συνάμα συγχεριμενοποιώντας τὶς ὑποδείξεις τοῦ Μάρξ γιὰ τὸν «δημογραφικό νόμο» πού ἐνέχεται στήν ἀπεριόριστη συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου, ἔγκειται στό γεγονός ὅτι καταδεικνύει πὼς ἡ ἐν λόγω συσσώρευση (μέ τὴ δύναμη ἢ μέ τὴν ἔννομη τάξη) δέν ἔπαψε νά ἀναδιανέμει τοὺς πληθυσμούς στὶς κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες πού δημιουργεῖ ὁ καπιταλιστικός «καταμερισμός ἐργασίας». Εἶναι αὐτὴ ἡ συσσώρευση πού, πότε συνθέτοντας τὶς ἀντιστάσεις καί πότε συντρίβοντάς τες, χρησιμοποιοῦν τὶς ἐπιμέρους στρατηγικές αὐτοσυντήρησης τῶν πληθυσμῶν καί ἀντιπαραβάλλει τὰ συμφέροντα τῶν μὲν πρὸς τὰ συμφέροντα τῶν δέ. Ἡ βάση τῶν καπιταλιστικῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν εἶναι ὁ καταμερισμός ἐργασίας (μέ τὴν εὐρύτερη ἔννοια, συμπεριλαμβάνοντας δηλαδή ὅλες τὶς ἀναγκαῖες διαφορετι-

3. Ἀναγνωρίζω ἐπίσης ὅτι αὐτὴ ἡ ἀποψη ἀμφισβητεῖ τὴν προοπτικὴ «σύγκλισης» τῶν «ἀντισυστημικῶν κινήματων», στὰ ὁποῖα ὁ Βαλλερστάιν τοποθετεῖ τὰ σοσιαλιστικὰ κινήματα τῆς ἐργατικῆς τάξης, τὰ ἐθνικοαπελευθερωτικὰ κινήματα, τὴν πάλη τῶν γυναικῶν κατὰ τοῦ σεξισμοῦ καί τὴν πάλη τῶν καταπιεσμένων μειονοτήτων —κυρίως ὑποταγμένων στό ρατσισμό— ὅλα αὐτά, δυνάμει, συστατικὸ μέρος μιᾶς καί τῆς αὐτῆς «παγκόσμιας κοινότητας ἀντισυστημικῶν κινήματων» (*Le Capitalisme historique*, σ. 108). Διότι κατὰ βάθος αὐτὰ τὰ κινήματα μοῦ φαίνονται «μὴ σύγχρονα» τὰ μὲν πρὸς τὰ δέ, καμιά φορά ἀσύμβατα μεταξὺ τους, συνδεδεμένα μέ οἰκουμενικὲς ἀλλὰ διακριτὲς ἀντιφάσεις, μέ ἄνισα ἀποφασιστικὲς κοινωνικὲς συγκρούσεις σέ διαφορετικούς «κοινωνικούς σχηματισμούς». Δέν βλέπω τὴ συμπύκνωσή τους σέ ἕνα μόνο ἱστορικό μπλόκ ὡς μιά μακροπρόθεσμη τάση, ἀλλὰ ὡς μιά συγκυριακὴ συνάντηση, ἡ διάρκεια τῆς ὁποίας ἐξαρτᾶται ἀπὸ πολιτικὲς ἀνανεώσεις. Αὐτὸ ἰσχύει κατὰ πρῶτο λόγο γιὰ τὴ «σύγκλιση» τοῦ φεμινισμοῦ καί τῆς ταξικῆς πάλης: θά ἦταν ἐνδιαφέρον νά ἀναρωτηθοῦμε γιὰ τὸ πρακτικὸ δέν ὑπῆρξε «συνειδητό» φεμινιστικὸ κίνημα παρὰ σέ κοινωνικούς σχηματισμούς ὅπου ὑπῆρχε ἐξίσου μιά ὀργανωμένη ταξικὴ πάλη, ἂν καί τὰ δύο κινήματα δέν μπόρεσαν ποτὲ νά συγχωνευθοῦν. Αὐτὸ ὀφείλεται στὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας; Ἡ στήν πολιτικὴ μορφή τῶν ἀγώνων; Ἡ στό ἀσυνειδητὸ τῆς «ταξικῆς συνειδησης»;

κές «λειτουργίες» στην παραγωγή του κεφαλαίου) ή μάλλον ή βάση των κοινωνικών μετασχηματισμών είναι ο μετασχηματισμός του καταμερισμού εργασίας.

Μήπως όμως βιαζόμαστε να θεμελιώσουμε πάνω στον καταμερισμό εργασίας την ολότητα των κοινωνικών αποτελεσμάτων, όπως τά αποκαλούσε κάποτε ο Άλτουσερ; Μή άλλα λόγια, μπορούμε να θεωρούμε (όπως τό έκανε ο Μάρξ σέ μερικά «φιλοσοφικά» κείμενα) ότι οί κοινωνίες ή οί κοινωνικοί σχηματισμοί διατηρούνται «έν ζωή» καί συγκροτούν σχετικά βιώσιμες ενότητες εκ του γεγονότος καί μόνο ότι οργανώνουν αυτές την παραγωγή καί τίς ανταλλαγές κάτω από όρισμένες ιστορικές σχέσεις;

Γιά να γίνω πιό κατανοητός: δέν ύπαινίσσομαι έδω την σύγκρουση ύλισμου καί ιδεαλισμού ούτε την αντίληψη ότι ή οικονομική ενότητα των κοινωνιών όφείλει να συμπληρωθεί ή να αντικατασταθεί από μιά συμβολική ενότητα, τον όρισμό της όποίας θά αναζητήσουμε είτε στό δίκαιο είτε στή θρησκεία είτε στην απαγόρευση της αίμομειξίας κ.λπ. Αναρωτιόμαστε μήπως οί μαρξιστές ύπῆρξαν θύματα μιās γιγαντιαίας αύταπάτης για τό νόημα των δικών τους αναλύσεων, πού κατά ένα σημαντικό μέρος κληροδοτήθηκε από την φιλελεύθερη οικονομική ιδεολογία (καί την συνάδουσα ανθρωπολογία). Ο καπιταλιστικός καταμερισμός της εργασίας δέν έχει καμιά σχέση μέ οίουδήποτε είδους συμπληρωματικότητα καθηκόντων, ατόμων καί κοινωνικών ομάδων. "Όπως μέ έπιμονή τό ξαναλέει ο ίδιος ο Βαλλερστάιν, ο καπιταλιστικός καταμερισμός εργασίας καταλήγει στην πόλωση των κοινωνικών σχηματισμών σέ ανταγωνιστικές τάξεις, των όποιών τά συμφέροντα είναι όλο καί λιγότερο «κοινά». Πώς να θεμελιωθεί ή ενότητα (άν καί συγκρουσιακή) μιās κοινωνίας πάνω σέ έναν τέτοιο καταμερισμό; Θά όφειλουμε, ίσως, να άντιστρέψουμε την έρμηνεία μας της μαρξιστικής θέσης. Αντί ο καπιταλιστικός καταμερισμός εργασίας να μάς παρουσιάζεται ως τό αίτιο πού θεμελιώνει ή θεσμοθετεί τίς ανθρώπινες κοινωνίες σέ σχετικά σταθερές «συλλογικόττες», δέν θά έπρεπε μήπως να την θεωρήσουμε ως αυτό άκριβώς πού τίς ξεθεμελιώνει; Η μάλλον να θεωρήσουμε τον καπιταλιστικό καταμερισμό εργασίας ως τό αίτιο πού θά τίς ξεθεμελιώνε, προσδίδοντας στίς έσωτερικές τους άνισότητες τή μορφή άσυμφιλίωτων ανταγωνισμών; Μήπως άλλες κοινωνικές

πρακτικές καθ' ὅλα ὑλικές ἀλλά μὴ ὑπαγόμενες στό πλαίσιο συμπεριφορᾶς τοῦ *homo oeconomicus* — γιά παράδειγμα οἱ πρακτικές τῆς γλωσσικῆς ἐπικοινωνίας καί τῆς σεξουαλικότητος ἢ τῆς τεχνικῆς καί τῆς γνώσης— θέτουν ὄρια στόν ἱμπεριαλισμό τῆς παραγωγικῆς σχέσης καί τόν μετασχηματίζουν ἀπό τά μέσα;

Ἔτσι ἡ ἱστορία τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν δέν θά εἶναι τόσο ἱστορία τῆς μετάβασης ἀπό μὴ ἐμπορευματικές κοινότητες στήν κοινωνία τῆς ἀγορᾶς ἢ τῶν γενικευμένων ἀνταλλαγῶν (περιλαμβανομένης τῆς ἀνταλλαγῆς τῆς ἀνθρώπινης ἐργασιακῆς δύναμης)— δηλαδή ἡ φιλελεύθερη ἢ κοινωνιολογική ἀναπαράσταση πού διατήρησε ὁ μαρξισμός — ὅσο ἡ ἱστορία τῶν ἀντιδράσεων τοῦ σύνθετου πλέγματος τῶν «μὴ οἰκονομικῶν» κοινωνικῶν σχέσεων, πού διαμορφώνουν τό ἐνοποιητικό στοιχεῖο μιᾶς ἱστορικῆς συλλογικότητος ἀτόμων, τήν ἀποδόμηση τῆς ὁποίας ἀπειλεῖ ἡ ἐπέκταση τῆς μορφῆς ἀξία. Αὐτές εἶναι οἱ ἀντιδράσεις πού προσδίδουν στήν κοινωνική ἱστορία μιᾶ φυσιογνωμία μὴ ἀναγώγιμη στήν ἀπλή «λογική» τῆς διευρυμένης ἀναπαραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου ἢ ἀκόμη σέ ἓνα «στρατηγικό παιγνίδι» παραγόντων προσδιορισμένων ἀπό τόν καταμερισμό ἐργασίας καί τό σύστημα τῶν κρατῶν. Εἶναι οἱ αὐτές ἀντιδράσεις ἐπίσης πού στήν κοινωνική ἱστορία ἐσωτερικά ὑποβαστάζουν κάθε ἰδεολογική καί θεσμική παραγωγή, ἐξ ὀρισμοῦ διαφορούμενη, καί πού παρέχουν τήν πραγματική ὕλη τῆς πολιτικῆς (γιά παράδειγμα ἡ ἰδεολογία τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου ἀλλά καί ὁ ρατσισμός, ὁ ἐθνικισμός, ὁ σεξισμός καί οἱ ἐπαναστατικές τους ἀντιθέσεις). Τέλος, εἶναι αὐτές οἱ ἀντιδράσεις πού ἐκφράζουν τά ἀμφιλεγόμενα ἀποτελέσματα τῶν ταξικῶν ἀγῶνων. Διότι ἐπιδιώκοντας νά λειτουργήσῃ ἡ «ἄρνηση τῆς ἄρνησης», νά καταστραφεῖ δηλαδή ὁ μηχανισμός πού δυνάμει καταστρέφει τίς συνθήκες τῆς κοινωνικῆς ὑπαρξης, ἀποβλέπουν νά ἀποκαταστήσουν οὐτοπικά τή χαμένη ἐνότητα καί μέ αὐτόν τόν τρόπο καθίσταται δυνατή ἡ ἐκ νέου ἰδιοποίησή τους ἐκ μέρους τῶν διαφόρων δυνάμεων κυριαρχίας.

Πάνω ἀπ' ὅλα μᾶς ἐνδιαφέρει νά δοκιμάσουμε ἐκ νέου καί ἀπό κοινού τά θεωρητικά ἐργαλεῖα ἀνάλυσης πού ἔχουμε στή διάθεσή μας καί ὄχι νά ἐπιδιώξουμε τή συζήτηση σέ ἓνα ἐπίπεδο ἀφαίρεσης: νά

ἀναλύσουμε ένα κρίσιμο ζήτημα πού θέτει ἡ ἴδια ἡ ἐπικαιρότητα, γιατί ἡ δυσκολία του εἶναι τέτοια πού μπορεῖ νά ἐξωθήσει τή διαμάχη στήν πρόοδο. Τό σχέδιο αὐτό ὑλοποιήθηκε σέ ένα σεμινάριο πού διοργανώσαμε ἐπί τρία συνεχῆ ἔτη (1985-1986-1987) στό Ἴδρυμα τῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Ἀνθρώπου στό Παρίσι, σεμινάριο ἀφιερωμένο στά θέματα «Ρατσισμός καί ἐθνισμός», «Ἔθνος καί ἐθνικισμός» καί «Τάξεις» ἀντίστοιχα. Τά κείμενα πού ἀκολουθοῦν δέν ἀποτελοῦν μιά κατά γράμμα ἀναπαραγωγή τῶν παρεμβάσεων μας, ἀλλά στηρίζονται σέ αὐτές καί παράλληλα τίς συμπληρώνουν σέ πολλά σημεῖα. Κάποιες ἀπό αὐτές τίς παρεμβάσεις δημοσιεύθηκαν ἀλλοῦ, πράγμα πού τό ἐπισημαίνουμε. Τίς ταξινομήσαμε μέ τέτοιο τρόπο ὥστε νά ἀναδειχθοῦν τά σημεῖα ἀντιπαράθεσης καί σύγκλισης. Ἡ σειρά τῆς παράθεσής τους δέν εἶναι οὔτε ἀπολύτως συνεκτική οὔτε ἐξαντλητική ἢ ἐπεξεργασία τοῦ ἀντικειμένου τους. Κυρίως ἐπιδιώξαμε τό ἀνοιγμα τῆς συζήτησης, τή διερεύνηση νέων πεδίων ἔρευνας. Εἶναι πολύ νωρίς γιά συμπεράσματα ἀλλά ἐλπίζουμε ὅτι ὁ ἀναγνώστης θά βρεῖ ἐδῶ ὑλικό γιά σκέψη καί γιά κριτική.

Σέ ένα πρῶτο μέρος, μέ τόν τίτλο *Οἰκουμενικός ρατσισμός*, θελήσαμε νά ἀντιτάξουμε μιά ἐναλλακτική προβληματική στήν ἰδεολογία τῆς «προόδου», πού ἐπιβλήθηκε ἀπό τόν φιλελευθερισμό καί πού ἔγινε εὐρύτατα ἀποδεκτή (θά δοῦμε πιό κάτω μέ ποιές προϋποθέσεις) ἀπό τή μαρξιστική φιλοσοφία τῆς ἱστορίας. Διαπιστώνουμε ὅτι, κάτω ἀπό παραδοσιακές ἢ ἀνανεωμένες μορφές (τῶν ὁποίων ἡ γενεαλογία εἶναι ἀναγνωρίσιμη), ὁ ρατσισμός δέν βρίσκεται σέ ὀπισθοχώρηση ἀλλά σέ πρόοδο στόν σύγχρονο κόσμο. Τό φαινόμενο ἐκδηλώνεται μέ ἄνισο τρόπο κι ἐπικίνδυνες φάσεις. Πρέπει, ὡστόσο, νά μήν συγχέουμε τίς ἐπιμέρους ἐκδηλώσεις του. Σέ τελευταία ἀνάλυση δέν μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ παρά μόνο ἂν ἀναδειξομε τίς δομικές του αἰτίες. Ἐπειδή δέ αὐτό πού διακυβεύεται ἐδῶ —εἴτε πρόκειται γιά ἐπιστημονικές θεωρίες εἴτε γιά θεσμικό ἢ λαϊκό ρατσισμό— εἶναι ἡ κατηγοριοποίηση τῆς ἀνθρωπότητας σέ εἶδη φαινομενικῶς ἀπομονωμένα, πρέπει σίγουρα νά ὑπάρχει κάποια βίαιη διάσπαση, ἀποτέλεσμα σύγκρουσης στό ἐπίπεδο τῶν ἰδίων τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Ἄρα ὁ ρατσισμός δέν συνιστᾶ μιά ἀπλή «προκατάληψη». Ἐπιπλέον, πέρα ἀπό τοὺς ἀποφασιστικούς ἱστορικούς μετασχηματισμούς ὅπως ἡ ἀποαποικιοποίηση, αὐτή ἡ διάσπα-

ση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων πρέπει νά ἔχει ἀναπαραχθεῖ στό παγκόσμιο πλαίσιο πού δημιούργησε τόν ἴδιον τόν καπιταλισμό. Δέν πρόκειται λοιπόν οὔτε γιά ἐπιβίωση οὔτε γιά ἀρχαϊσμό. Ἐντούτοις αὐτή ἡ διάσπαση δέν ἔρχεται σέ ἀντίφαση μέ τή λογική τῆς γενικευμένης οἰκονομίας καί τοῦ ἀτομοκεντρικοῦ δικαίου; Καθόλου. Καί ἐγώ κι ὁ Βαλλερστάιν θεωροῦμε ὅτι ἡ οἰκουμενικότητα τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας (ἄρα καί ὁ οὐμανισμός της) δέν εἶναι ἀσύμβατη μέ τό σύστημα τῶν ἱεραρχιῶν καί τῶν ἀποκλεισμῶν, πού πάνω ἀπ' ὅλα παίρνει τή μορφή τοῦ ρατσισμοῦ καί τοῦ σεξισμοῦ. Ἔτσι ρατσισμός καί σεξισμός διαμορφώνουν σύστημα.

Παρ' ὅλ' αὐτά στίς ἐπιμέρους ἀναλύσεις ἀποκλίνουμε σέ πολλά σημεῖα. Ὁ Βαλλερστάιν ἐντάσσει τόν οἰκουμενισμό στήν ἴδια τή μορφή τῆς ἀγορᾶς (στήν οἰκουμενικότητα τῆς διαδικασίας συσσώρευσης). Θεωρεῖ ὅτι ὁ ρατσισμός ἐπιχωριάζει στή διακύμανση τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀνάμεσα στό κέντρο καί τήν περιφέρεια καί, τέλος, ὅτι ὁ σεξισμός ἐπιχωριάζει στήν ἀντίθεση ἀνδρική «ἐργασίας» καί γυναικείας «μὴ ἐργασίας» στό νοικοκυριό ἢ στό σπίτι (*household*), τήν ὁποία καί ἀνάγει σέ θεμελιώδη θεσμό τοῦ ἱστορικοῦ καπιταλισμοῦ. Ἀπό τήν πλευρά μου θεωρῶ ὅτι ὑπάρχει μιά ἰδιότυπη συνάρθρωση ρατσισμοῦ καί ἐθνικισμοῦ καί νομίζω ὅτι μπορῶ νά δείξω ὅτι παραδόξως ἡ οἰκουμενικότητα ἐντοπίζεται στόν ἴδιο τόν ρατσισμό.

Ἐδῶ ἡ χρονική παράμετρος εἶναι ἀποφασιστικῆς σημασίας: ὅλο τό πρόβλημα συνίσταται στό νά γνωρίσουμε μέ ποιόν τρόπο ἡ μνήμη τῶν ἀποκλεισμῶν τοῦ παρελθόντος μεταλαμπαδεύεται στους ἀποκλεισμούς τοῦ παρόντος ἢ ἀκόμα πῶς ἡ διεθνοποίηση τῶν πληθυσμιακῶν κινήσεων καί ἡ ἀλλαγὴ τοῦ πολιτικοῦ ρόλου τῶν κρατῶν-ἐθνῶν μπορεῖ νά καταλήξουν σέ ἕναν «νεορατσισμό», καί μάλιστα σέ ἕναν «μεταρατσισμό».

Στό δεύτερο μέρος, μέ τόν τίτλο *Τό ἱστορικό ἔθνος*, ἐπιχειροῦμε νά ἀνανεώσουμε τή συζήτηση γιά τίς κατηγορίες «λαός» καί «ἔθνος». Οἱ μέθοδοί μας διαφέρουν ἀρκετά: Ἐγώ ἐπιχειρῶ μέ διαχρονικό τρόπο τή διερεύνηση τῆς διαδρομῆς πού σχετίζεται μέ τή μορφή «ἔθνος». Ὁ Βαλλερστάιν, μέ συγχρονικό τρόπο, ἐπιχειρεῖ νά διερευνήσει τή λειτουργική θέση πού καταλαμβάνει στήν κοσμοοικονομία ἡ ἐθνική ὑπερδομή ἀνάμεσα στους ἄλλους πολιτικούς

θεσμούς. Ὡς ἐκ τούτου ἀρθρώνουμε μέ διαφορετικό τρόπο τήν ταξική πάλη μέ τόν κοινωνικό σχηματισμό. Σχηματοποιώντας στό ἀκρότατο ὄριο, θά ἔλεγα ὅτι ἐγώ ἐγγράφω τούς ἱστορικούς ταξικούς ἀγῶνες στό πλαίσιο τοῦ ἔθνους (ἄν καί ἀντιπροσωπεύουν τήν ἀντίθεσή του), ἐνῶ ὁ Βαλλερστάιν ἐγγράφει τό ἔθνος, μέ ἄλλες μορφές, στό πεδίο τῆς ταξικῆς πάλης (ἄν καί οἱ τάξεις δέν γίνονται τάξεις «γιά τόν ἑαυτό τους» παρά σέ ἐξαιρετικές περιστάσεις: πρόκειται γιά ἓνα σημεῖο πού θά τό ξανασυναντήσουμε πιό κάτω).

Ἄναμφίβολα σέ αὐτό ἐδῶ τό σημεῖο παίζεται ἡ ἔννοια τοῦ «κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ». Ὁ Βαλλερστάιν προτείνει νά διακρίνουμε τρεῖς μεγάλους ἱστορικούς τρόπους οἰκοδόμησης τοῦ «λαοῦ»: τή φυλή, τό ἔθνος, τόν ἐθνισμό, πού παραπέμπουν σέ διαφορετικές δομές τῆς κοσμοοικονομίας. Ἐπιμένει στό ἱστορικό ρῆγμα ἀνάμεσα στό «ἀστικό» κράτος (τό κράτος-ἔθνος) καί σέ μορφές πρὶν ἀπό τήν ἐμφάνιση τοῦ κράτους (πράγματι γι' αὐτόν ὁ ἴδιος ὁ ὅρος «κράτος» εἶναι διαφορούμενος). Ἀπό τήν πλευρά μου, ἀνάζητώντας νά χαρακτηρίσω τή μετάβαση ἀπό τό «προ-ἐθνικό» στό «ἐθνικό» κράτος, δίνω ιδιαίτερη σημασία σέ μιά ἄλλη ἰδέα του (πού δέν τήν ἐπαναλαμβάνω ἐδῶ): πρόκειται γιά τήν *πολλαπλότητα τῶν πολιτικῶν μορφῶν* στή φάση συγκρότησης τῆς κοσμοοικονομίας. Θεωρῶ ὅτι τό πρόβλημα συγκρότησης τοῦ λαοῦ (αὐτό πού ἀποκαλῶ *πλασματικό ἐθνισμό*) εἶναι πρόβλημα ἐσωτερικῆς ἡγεμονίας καί ἐπιχειρῶ νά ἀναλύσω τόν ρόλο πού διαδραματίζουν στήν παραγωγή τῆς οἱ θεσμοί πού σπονδυλώνουν τή γλωσσική καί φυλετική κοινότητα ἀντίστοιχα. Ἐξαιτίας αὐτῶν τῶν διαφορῶν φαίνεται ὅτι ὁ Βαλλερστάιν λαμβάνει περισσότερο ὑπόψη του τήν ἐθνοποίηση τῶν *μειονοτήτων* ἐνῶ ἐγώ κλίνω πρὸς τήν ἐθνοποίηση τῶν *πλειονοτήτων*. Ἴσως αὐτός εἶναι πολύ «Ἀμερικανός» καί ἐγώ πολύ «Γάλλος»... Ἐντούτοις, τό σίγουρο εἶναι ὅτι μᾶς φαίνεται ἐξίσου οὐσιαστικό νά σκεφθοῦμε τό ἔθνος καί τό λαό ὡς ἱστορικές παραγωγές, χάρη στίς ὁποῖες *σημερινοί* θεσμοί καί ἀνταγωνισμοί μποροῦν νά *προβληθοῦν* στό *παρελθόν*, καί χάρη στίς ὁποῖες ἀποδίδεται μιά σχετική σταθερότητα στίς «κοινότητες» ἀπό τίς ὁποῖες ἐξαρτᾶται τό αἶσθημα τῆς «ἀτομικῆς» ταυτότητας.

Στό τρίτο μέρος, μέ τόν τίτλο *Οἱ τάξεις: πόλωση καί ὑπερπροσδιορισμός*, ἀναρωτιόμαστε γιά τούς ριζικούς μετασχηματισμούς πού

έπληθαν στά σχήματα τῆς μαρξιστικῆς ὀρθοδοξίας (δηλαδή στὸν ἐξελικτισμὸ τοῦ «τρόπου παραγωγῆς», στὶς διαφορετικὲς ἐκδοχὲς του), γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ ἀναλύσουμε πραγματικὰ τὸν καπιταλισμὸ ὡς ἱστορικὸ σύστημα (ἢ δομὴ), ἀκολουθώντας τὶς πιὸ πρωτότυπες ὑποδείξεις τοῦ Μάρξ. Θὰ ἦταν σχολαστικὸ νὰ προβοῦμε ἐδῶ στὴν περιληψὴ τῶν προτάσεών μας. Ὁ πονηρεμένος ἀναγνώστης θὰ ἐνωθε ἰκανοποίησι καθὼς θὰ ἐπισήμαινε τὶς ἀντιφάσεις πού ἀναδύονται ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες «ἀναδομήσεις» μας. Δέν ἀποτελοῦμε ἐξαιρέσεις τοῦ κανόνα πού θέλει δύο «μαρξιστές», ὅποιοι καὶ ἂν εἶναι, νὰ μὴν μποροῦν νὰ δώσουν τὸ ἴδιο νόημα στὶς ἴδιες ἔννοιες... Δέν βιαζόμαστε νὰ συμπεράνουμε ὅτι πρόκειται γιὰ ἕνα σχολαστικὸ παιγνίδι. Ἀντίθετα, αὐτὸ πού, κατὰ τὴν ἀνάγνωσι, μοῦ φαίνεται νὰ εἶναι τὸ πιὸ σημαντικὸ, σχετίζεται μὲ τὸ βαθμὸ συμφωνίας τῶν συμπερασμάτων στά ὁποῖα καταλήγουμε, ἂν καὶ ἡ ἐκκίνηση γίνεται ἀπὸ διαφορετικὲς ἀφετηρίες.

Σίγουρα, αὐτὸ πού προφανῶς παίζεται εἶναι ἡ ἄρθρωσι τῆς «οἰκονομικῆς» μὲ τὴν «πολιτικὴ» πλευρὰ τῆς ταξικῆς πάλης. Ὁ Βαλλερστάιν εἶναι πιστὸς στὴν προβληματικὴ τῆς «τάξης δι' ἑαυτὴν» καὶ τῆς «τάξης γιὰ τὸν ἑαυτὸ της», πού ἐγὼ ἀπορρίπτω, ἀλλὰ τὴ συνδυάζει μὲ θέσεις πού σχετίζονται μὲ τὴν προλεταριοποίησι, προτάσεις, τὸ λιγότερο, προκλητικὲς (προλεταριοποίησι πού γι' αὐτὸν δέν σημαίνει γενίκευσι τῆς μισθωτῆς ἐργασίας). Σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιχειρηματολογία του, παρ' ὅλο τὸ ἄμεσο συμφέρον τῶν καπιταλιστῶν, ἡ μισθωτοποίησι ἐπεκτείνεται ἐξαιτίας τῶν κρίσεων πραγμάτων τῆς ὑπεραξίας καὶ ἐξαιτίας τῶν ἐργατικῶν ἀγώνων κατὰ τῆς «περιφερειακῆς» ὑπερεκμετάλλευσις (μερικὴ μισθωτὴ ἐργασία). Θὰ ἀντέτεινα ὅτι αὐτὴ ἡ αἰτιολόγησι ὑποθέτει ὅτι κάθε ἐκμετάλλευσι εἶναι «ἐκτατικὴ», δηλαδή ὅτι δέν ὑπάρχει καὶ μορφὴ ὑπερεκμετάλλευσις συνδεδεμένη μὲ τὴν ἐντατικοποίησι τῆς μισθωτῆς ἐργασίας πού ἀπορρέει ἀπὸ τὶς τεχνολογικὲς ἐπαναστάσεις (αὐτὸ πού ὁ Μάρξ ἀποκαλοῦσε «πραγματικὴ ὑπαγωγὴ», παραγωγὴ τῆς «σχετικῆς ὑπεραξίας»). Ὅμως, αὐτὲς οἱ διαφωνίες στὴν ἀνάλυσι —γιὰ τὶς ὁποῖες μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἀντανακλοῦν τὴν ὀπτικὴ γωνία τῆς περιφέρειας ἔναντι μιᾶς ὀπτικῆς γωνίας τοῦ κέντρου— ὑποτάσσονται σὲ τρεῖς κοινὲς ἰδέες:

1. Ἡ θέση τοῦ Μάρξ πού ἀναφέρεται στὴν ταξικὴ πόλωσι μέσα

στό καπιταλιστικό σύστημα δέν αποτελεί σφάλμα αλλά τό *ίσχυρό σημείο* τής θεωρίας του. Ἐντούτοις πρέπει ἐπιμελῶς νά διακρίνεται ἀπό τήν ἰδεολογικοποιημένη ἀναπαράσταση πού καταλήγει σέ μιάν «ἀπλοποίηση τῶν ταξικῶν συσχετισμῶν», ἀπλοποίηση συνδεδεμένη μέ τίς ἀντιλήψεις τοῦ ἱστορικοῦ καταστροφισμοῦ.

2. Δέν ὑπάρχει «ἰδεότυπος» τάξεων (προλεταριάτο καί ἀστική τάξη) ἀλλά διαδικασία προλεταριοποίησης καί ἐξαστισμοῦ⁴, ὅπου ἡ κάθε μία ἐμπεριέχει τίς δικές της ἐσωτερικές συγκρούσεις (πράγμα πού θά ἀποκαλέσω, ἀκολουθώντας τόν Ἄλτουσέρ, «ὑπερπροσδιορισμό» τοῦ ἀνταγωνισμοῦ): ἔτσι ἐξηγοῦμε ὅτι ἡ ἱστορία τής καπιταλιστικῆς οἰκονομίας ἐξαρτᾶται ἀπό τούς πολιτικούς ἀγῶνες στόν ἐθνικό καί στόν διεθνικό χῶρο.

3. Ἡ «ἀστική τάξη» δέν ὀρίζεται μέσα ἀπό τήν ἀπλή συσσώρευση κέρδους (ἢ ἀπό τήν παραγωγική ἐπένδυση): αὐτή ἡ προϋπόθεση εἶναι ἀναγκαῖα ἀλλά ὄχι ἐπαρκής. Θά διαβάσουμε στό κείμενο τήν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Βαλλερστάιν πού δείχνει πῶς ἡ ἀστική τάξη ἐπιδιώκει θέσεις μονοπωλίου καί τόν μετασχηματισμό τοῦ κέρδους σέ «πρόσοδο», ἐγγυημένη ἀπό τό κράτος, σύμφωνα μέ διάφορους ἱστορικούς τρόπους. Εἶναι ἕνα σημείο στό ὁποῖο σίγουρα θά πρέπει νά ἐπανέλθουμε. Ἡ ἱστορικοποίηση (καί ἄρα ἡ διαλεκτικοποίηση) τής ἔννοιας τῶν τάξεων στή «μαρξιστική κοινωνιολογία» τώρα ἄρχισε (πράγμα πού σημαίνει ὅτι χρειάζεται ἀκόμα πολλή δουλειά γιά νά καταστραφεῖ ἡ ἰδεολογία πού ἔχει ἐκληφθεῖ ὡς μαρξιστική κοινωνιολογία). Ἀλλά κι ἐδῶ ἀκόμα ἀντιδροῦμε σύμφωνα μέ τίς ἐθνικές μας παραδόσεις: ἀντίθετα μέ μιᾶ ἐπίμονη προκατάληψη πού κυριαρχεῖ στή Γαλλία (ἀλλά πού κατάγεται ἀπό τόν Ἐνγκελς), προσπαθῶ νά δείξω ὅτι ὁ ἀστός-καπιταλιστής δέν εἶναι παράσιτο. Ὁ Βαλλερστάιν, προερχόμενος ἀπό μιᾶ χώρα ὅπου σχηματίσθηκε ὁ μῦθος τοῦ «μάνατζερ», προσπαθεῖ νά δείξει ὅτι ὁ ἀστός δέν εἶναι τό ἀντίθετο τοῦ ἀριστοκράτη (οὔτε στό παρελθόν οὔτε σήμερα).

4. Προτιμῶ νά χρησιμοποιῶ στά γαλλικά τόν ὄρο *ἐξαστισμός* (*embourgeoisement*) καί ὄχι *ἀστοποίηση* (*bourgeoisification*) πού χρησιμοποιεῖ ὁ Βαλλερστάιν, παρά τό διφορούμενο τής λέξης (ἐξάλλου εἶναι τόσο σίγουρη: ὅπως οἱ στρατιωτικοί στρατολογοῦνται μεταξύ τῶν πολιτῶν, οἱ ἀστοί γιά πολλές γενιές στρατολογοῦνταν ἀνάμεσα σέ μή-ἀστούς).

Γιά διαφορετικούς λόγους είμαι έντελῶς σύμφωνος μέ τήν άποψη ότι ή γενίκευση τής έκπαίδευσης στόν σύγχρονο καπιταλισμό απέβη ὄχι μόνο «άναπαραγωγική» αλλά παραγωγική τῶν ταξικῶν διαφορῶν. Ἄπλῶς, λιγότερο «αἰσιόδοξος» από τόν Βαλλερστάιν, νομίζω ότι ὁ «άξιοκρατικός» μηχανισμός πού άντιπροσωπεύει τό εκπαιδευτικό σύστημα δέν είναι πιό εϋθραυστος από τούς προηγούμενους ιστορικούς μηχανισμούς κατάκτησης κάποιου προνομιακοῦ κοινωνικοῦ καθεστῶτος. Κατά τή γνώμη μου αυτό ὀφείλεται στό ότι ή επέκταση τοῦ σχολείου λειτουργεῖ συγχρόνως ὡς μέσον έπιλογῆς στελεχῶν καί ὡς ιδεολογικός μηχανισμός ίκανός, «τεχνικά» καί «έπιστημονικά», νά έμφανίζει τίς κοινωνικές διακρίσεις ὡς φυσικές, ιδιαίτερα τή διάκριση πνευματικῆς καί χειρωνακτικῆς έργασίας ἢ τή διαίρεση ανάμεσα στήν έργασία έκτέλεσης καί τήν έργασία πλαισίωσης.

Ἡ ιδεολογική άναπαράσταση τῶν ταξικῶν διακρίσεων ὡς φυσικῶν διακρίσεων καί πού σχετίζεται μέ τόν ρατσισμό, ὅπως θά δοῦμε, δέν είναι λιγότερο άποτελεσματική από άλλες ιστορικές νομιμοποιήσεις τοῦ προνομίου.

Τά προηγούμενα μᾶς ὀδηγοῦν άμεσα στό τελευταῖο κεφάλαιο μέ τίτλο *Μετατοπίσεις τής κοινωνικῆς σύγκρουσης*; Σ' αυτό τό τέταρτο μέρος έπανερχόμαστε στό πρόβλημα πού τέθηκε άρχικά (τοῦ ρατσισμού ἢ, πιό γενικά, τοῦ «καθεστῶτος» καί τής «κοινοτικῆς» ταυτότητας) διασταυρώνοντας τούς προηγούμενους προσδιορισμούς καί προετοιμάζοντας —κάτι πού άκόμα είναι άρχετᾶ μακριά— πρακτικά συμπεράσματα. Πρόκειται έπιπλέον νά έκτιμήσουμε τήν άπόσταση πού παίρνουμε από κάποια κλασικά θέματα τής ιστορίας καί τής κοινωνιολογίας. Φυσικά οἱ διαφορές προσέγγισης καί οἱ περισσότερο ἢ λιγότερο σημαντικές διαφωνίες πού έμφανίσθηκαν προηγουμένως παραμένουν. Ἄν θά έπρεπε νά τίς τονίσω, θά έλεγα ότι είναι ὁ Βαλλερστάιν αὐτή τή φορά ὁ λιγότερο «αἰσιόδοξος», άφοῦ βλέπει τή συνείδηση τής «ὀμάδας» νά ὑπερνικᾶ άναγκαστικά τήν «ταξική» συνείδηση ἢ τό λιγότερο νά συγκροτεῖ τήν άναγκαία μορφή τής ιστορικῆς της πραγμάτωσης. Είναι αλήθεια ότι για τόν Βαλλερστάιν ὀριακά («άσύμπτωτα») οἱ ὀροι «τάξη» καί «ὀμάδα» συναντῶνται στή διεθνοποίηση τῶν άνισοτήτων καί τῶν συγκρούσεων. Ἄπό τήν πλευρά μου δέν πιστεύω ότι ὁ ρατσισμός είναι ή έκφραση τής ταξικῆς δομῆς, αλλά ότι είναι μιᾶ τυπική μορφή συναφοῦς μέ

τούς ταξικούς αγώνες πολιτικής αλλοτρίωσης πού παίρνει ιδιαίτερα άμφίσημες μορφές (έκρατισμός του προλεταριάτου, έργατισμός, «διαταξική» συναίνεση στή σημερινή κρίση). Είναι αλήθεια ότι συλλογίζομαι μέ βάση τό παράδειγμα τής γαλλικής ιστορίας, όπου σήμερα τίθεται μέ συγκεχυμένο τρόπο τό πρόβλημα τής ανανέωσης τών διεθνιστικών πρακτικών και ιδεολογιών. Καί είναι επίσης αλήθεια ότι πρακτικά τά «προλεταριακά έθνη» του Τρίτου Κόσμου ή άκριβέστερα οί φτωχές μάζες τους και οί «νέοι προλετάριοι» τής Δυτικής Εύρώπης και άλλου —στή διαφορετικότητά τους— έχουν έναν και τόν ίδιο αντίπαλο: τόν θεσμικό ρατσισμό και τίς μαζικές πολιτικές του έκφάνσεις. Έχουν επίσης τόν ίδιο στόπελο νά ξεπεράσουν: τή σύγχυση εθνικών ιδιαιτεροτήτων ή του πολιτικοθησκευτικού οίκουμενισμού μέ ιδεολογίες καθ' έαυτές άπελευθερωτικές. Πιθανότατα έδω βρίσκεται ή ούσία. Πάνω σέ τί, δηλαδή, πρέπει άκόμα νά στοχαστούμε, τί νά έρευνήσουμε μαζί μέ τούς ένδιαφερομένους, πέρα από τούς πανεπιστημιακούς κύκλους. Άλλά έπειδή ό αντίπαλος είναι ό ίδιος, δέν συνεπάγεται ούτε τά ίδια άμεσα συμφέροντα ούτε τήν ίδια μορφή συνείδησης ούτε *a fortiori* τήν ολοκλήρωση τών αγώνων. Αυτή δέν είναι παρά μία τάση, πού τήν αντίκρουν δομικά έμπόδια. Για νά κατισχύσει πρέπει νά ύπάρξουν εύνοϊκές συγκυρίες και πολιτικές πρακτικές. Γι' αυτό σέ όλο τό βιβλίο επέμεινα ότι ή (άνα)συγκρότηση πάνω σέ νέες βάσεις (και ίσως μέ νέες λέξεις) μιās ταξικής ιδεολογίας, ικανής νά άντισταθει στον καλπάζοντα ρατσισμό του σήμερα και του αύριο, έχει ως προϋπόθεση —πού τής καθορίζει ήδη τό περιεχόμενο— έναν πραγματικό άντιρατσισμό.

Θά θέλαμε νά εύχαριστήσουμε τούς συναδέλφους και φίλους πού μās έκαναν τή χάρη νά συνεισφέρουν μέ τίς έισηγήσεις τους στό σεμινάριο, πού βρίσκεται και στήν άφετηρία αυτού του βιβλίου: Claude Meillassoux, Gérard Noiriel, Jean-Loup Amselle, Pierre Dommergues, Emmanuel Terray, Véronique de Rudder, Michèle Guillon, Isabelle Taboada Leonetti, Samir Amin, Robert Fossaert,

Eric Hobsbawm, Ernest Gellner, Jean-Marie Vincent, Kostas Vergopoulos, Françoise Duroux, Marcel Drach, Michel Freyssenet. Εύχαριστούμε επίσης όλους όσους συμμετείχαν στις συζητήσεις. Είναι αδύνατο να μνημονεύσουμε τα ονόματά τους, αλλά οι παρατηρήσεις τους δεν ήταν μάταιες.

I

Ὁ οἰκουμενικός ρατσισμός

Ἵπάρχει «νεορατσισμός»;

τοῦ Ἐτιέν Μπαλιμπάρ

Σέ ποιό βαθμό μπορούμε νά μιλάμε γιά νεορατσισμό; Τό πρόβλημα μᾶς τό θέτει ἡ ἴδια ἡ ἐπικαιρότητα, μέ μορφές πού ποικίλλουν ἀπό χώρα σέ χώρα ἀλλά μαρτυροῦν τήν ὑπαρξη ἑνός διεθνοῦς φαινομένου. Μπορεῖ ὥστόσο νά ἐννοηθεῖ μέ δύο τρόπους. Ὁ πρῶτος: βρισκόμαστε μπροστά σέ μιά ἱστορική ἀναζωπύρωση τῶν ρατσιστικῶν κινημάτων καί τῶν ρατσιστικῶν πολιτικῶν πού ἐξηγεῖται ἀπό μιά συγχυρία κρίσης ἢ ἀπό ἄλλες αἰτίες; Ὁ δεύτερος: ὅσον ἀφορᾶ τά θέματα του καί τήν κοινωνική του σημασία, εἶναι ὁ ρατσισμός ἀληθινά καινούργιος μή ἀναγώγιμος στά προηγούμενα «μοντέλα», ἢ εἶναι ἀπλή τακτική προσαρμογή; Ἐδῶ θά ἀσχοληθῶ, πρὶν ἀπ' ὅλα, μέ αὐτή τή δεύτερη ὄψη τοῦ προβλήματος.

Μιά πρώτη παρατήρηση εἶναι ἀναγκαία. Ἡ ὑπόθεση γιά τήν ὑπαρξη ἑνός νεορατσισμοῦ, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾶ τή Γαλλία, διατυπώθηκε μέ βάση τήν ἐσωτερική κριτική τῶν θεωριῶν πού ἐπιχειροῦσαν νά νομιμοποιήσουν πολιτικές ἀποκλεισμοῦ. Τό πρόβλημα δηλαδή ἀντιμετωπίστηκε ἀπο τή σκοπιά τῆς ἀνθρωπολογίας καί τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας. Ἐλάχιστα ἀσχολήθηκαν νά βροῦν τό δε-

* Ἀπόσπασμα αὐτοῦ τοῦ χειμένου δημοσιεύθηκε στήν ἐπιθεώρηση *Lignes*, no 2 1988 (Librairie Séguier éd.).

σμό ανάμεσα στο καινοφανές τῶν θεωριῶν, τῶν πολιτικῶν καταστάσεων καί τῶν κοινωνικῶν μετασχηματισμῶν πού τίς ὑποβαστάζουν. Θά ὑποστηρίξω, λίγο πιά κάτω, ὅτι ἡ ἱστορική διάσταση τοῦ ρατσισμού, τόσο σήμερα ὅσο καί παλιότερα, εἶναι ἱστορικά οὐσιαστική, ἀλλά δέν εἶναι οὔτε αὐτόνομη οὔτε πρώτη. Ὁ ρατσισμός —ἀληθινὸ «ὀλικὸ κοινωνικὸ φαινόμενο»— ἐγγράφεται σέ πρακτικές (μορφές βίας, περιφρόνησης, ἀδιαλλαξίας, εὐτελισμοῦ, ἐκμετάλλευσης), σέ λόγους καί ἀναπαραστάσεις πού συνιστοῦν κυρίως διανοητική ἐπεξεργασία τῆς φαντασίωσης τῆς προφύλαξης ἢ τῆς διάκρισης (ἀναγκαιότητα κάθαρσης τοῦ κοινωνικοῦ σώματος, διαφύλαξης τῆς ταυτότητας τοῦ «ἐαυτοῦ», τοῦ «ἐμεῖς», ἀπό κάθε πρόσμειξη, ἀνάμειξη, ἀπό κάθε εἰσβολή) καί ἀρθρώνεται γύρω ἀπὸ τὰ στίγματα τῆς ἑτερότητας (ὄνομα, χρῶμα δέρματος, θρησκευτικές πρακτικές). Ὡς ἐκ τούτου ὀργανώνει ψυχολογικές καταστάσεις (ἡ ψυχολογία τῶν ὁποίων ἀσχολεῖται μέ τὴν περιγραφή τοῦ ἰδεοληπτικοῦ τους χαρακτήρα ἀλλὰ καί τῆς «ἀνορθολογικῆς» ἀμφισημίας) προσδίδοντάς τους μιά στερεότυπη μορφή, τόσο ἀπὸ τὴν πλευρά τῶν «ἀντικειμένων» τους ὅσο καί ἀπὸ αὐτὴ τῶν «ὑποκειμένων» τους. Αὐτὸς ὁ συνδυασμὸς πρακτικῶν, λόγων καί ἀναπαραστάσεων, ἀρθρωμένων σέ ἕνα δίκτυο συγκινησιακῶν στερεοτύπων, ἐπιτρέπει νά ἐντοπίσουμε τὸν σχηματισμὸ μιᾶς ρατσιστικῆς κοινότητας (ἢ μιᾶς κοινότητας ρατσιστῶν μεταξύ τῶν ὁποίων δεσπόζουν δεσμοὶ «μίμησης»). Ἐπιτρέπει ἐπίσης νά ἐντοπίσουμε τὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο, ὅπως μέσα σ' ἕναν καθρέφτη, τὰ ἄτομα καί οἱ συλλογικότητες πού ἐκτίθενται στὸν ρατσισμό (τὰ «ἀντικείμενά» του) ἐξαναγκάζονται νά θεωροῦν τοὺς ἐαυτοὺς τους ὡς κοινότητα.

Ὅμως, ὅσο ἀπόλυτος καί ἂν εἶναι ὁ ἐξαναγκασμὸς γιὰ τὴν κοινότητα τῶν ρατσιστῶν, ποτέ δέν θά πάφει νά εἶναι ὠμὴ καταπίεση γιὰ τὰ θύματά του: οὔτε νά ἐσωτερικευθεῖ χωρὶς συγκρούσεις (ἄς ξαναδιαβάσουμε τὸν Μεμμί) οὔτε νά ἐξαλείφει τὴν ἀντίφαση πού κάνει ὥστε ἡ ταυτότητα τῆς κοινότητας νά ἐπιβάλλεται σέ συλλογικότητες, στίς ὁποῖες ἀπαγορεύεται νά ὀρίζουν οἱ ἴδιες τὴν ταυτότητά τους (ἄς ξαναδιαβάσουμε τὸν Φράντς Φάνον) οὔτε, κυρίως, οἱ θεωρίες, ἡ γλῶσσα καί οἱ ὀρθολογικοποιήσεις νά μποροῦν νά ἀπορροφήσουν τὴ διαρκὴ ἔκρηξη βίας.

Ἐκ τῆς πλευρᾶς τῶν θυμάτων τοῦ ὑπάρχει, ἄρα, μιά οὐσιαστική δυσσυμμετρία τοῦ ρατσιστικοῦ πλέγματος, πού προσδίδει στά ἔργα μιάν ἀναμφισβήτητη προτεραιότητα σέ σχέση μέ τά δόγματα — περικλείοντας φυσικά μέσα στά ἔργα ὄχι μόνο τίς φυσικές βιαιότητες καί τίς διακρίσεις ἀλλά καί τά ἴδια τά λόγια, τή βία τῶν λόγων, πού καθίστανται πράξεις περιφρόνησης καί ἐπίθεσης. Αὐτό μᾶς ὀδηγεῖ στή σχετικοποίηση, σέ μιά πρώτη φάση, τῶν ἀλλαγῶν στό δόγμα καί στή γλώσσα: ἀπό τή στιγμή πού ὀδηγοῦν πρακτικά στίς ἴδιες πράξεις, θά πρέπει ἄραγε νά δώσουμε τόση σημασία στίς δικαιολογίες πού πάντα διατηροῦν τήν ἴδια δομή (τήν ἄρνηση τοῦ δικαίου), μολονότι περνοῦν ἀπό τή γλώσσα τῆς θρησκείας στή γλώσσα τῆς ἐπιστήμης ἢ ἀπό τή βιολογία στήν κουλτούρα καί στήν ἱστορία;

Αὕτη ἡ παρατήρηση εἶναι ὀρθή, εἶναι μάλιστα ζωτικῆς σημασίας, ἀλλά δέν ἐξαντλεῖ καθόλου τό πρόβλημα. Γιατί ἡ καταστροφή τοῦ ρατσιστικοῦ πλέγματος δέν προϋποθέτει μόνο τήν ἐξέγερση τῶν θυμάτων τοῦ ἀλλά καί τόν μετασχηματισμό τῶν ἰδίων τῶν ρατσιστῶν καί, κατά συνέπεια, τήν ἐσωτερική ἀποσύνθεση τῆς κοινότητας πού θεσπίζει ὁ ρατσισμός. Ἐκ αὐτῆς τῆς ἀποψη ἡ κατάσταση εἶναι ἐντελῶς ἀνάλογη μέ αὕτη τοῦ σεξισμού, ἡ ὑπέρβαση τοῦ ὁποίου προϋποθέτει συγχρόνως τήν ἐξέγερση τῶν γυναικῶν καί τήν ἀποσύνθεση τῆς κοινότητας τῶν «ἀρσενικῶν». Ἄρα οἱ ρατσιστικές θεωρίες εἶναι ἀπαραίτητες γιά τόν σχηματισμό αὐτῆς τῆς κοινότητας. *Πράγματι, δέν ὑπάρχει ρατσισμός χωρίς ρατσιστική θεωρία(ες).* Θά ἦταν ἐντελῶς μάταιο νά ἀναρωτηθοῦμε ἂν οἱ ρατσιστικές θεωρίες προέρχονται μᾶλλον ἀπό τίς ἐλίτ ἢ ἀπό τίς μάζες, ἀπό τίς κυρίαρχες ἢ ἀπό τίς κυριαρχούμενες τάξεις. Ἀπεναντίας, εἶναι προφανές ὅτι ὁ ἐξορθολογισμός τους εἶναι ἔργο διανοουμένων. Πρέπει, λοιπόν, νά ἐξετάσουμε τή λειτουργία πού οἱ θεωρητικοποιήσεις τοῦ ἐπιστημονικοῦ ρατσισμοῦ ἐκπληρώνουν (τοῦ ὁποίου τό πρωτότυπο εἶναι ἡ ἐξελικτική ἀνθρωπολογία τῶν «βιολογικῶν» φυλῶν πού συγκροτήθηκε στά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα) ὡς πρός τήν κρυστάλλωση τῆς κοινότητας πού θεσμίζεται γύρω ἀπό τό σημαῖνον φυλή.

Δέν νομίζω ὅτι αὕτη ἡ λειτουργία ἔγχειται μόνο στήν γενική ὀργανωτική δυνατότητα τῶν διανοητικῶν ὀρθολογικοποιήσεων (αὐτό πού ὁ Γκράμσι ἀποκαλοῦσε «ὀργανικότητα», ὁ Αὔγουστος Κόντ

«πνευματική εξουσία») ούτε στο γεγονός ότι οι θεωρίες του επιστημονικού ρατσισμού έπεξεργάζονται μιά εικόνα κοινότητας και πρωτότυπης ταυτότητας, στην όποια άτομα όλων των κοινωνικών τάξεων μπορούν να αναγνωρίζονται. Η λειτουργία αυτή έγκειται μάλλον στο γεγονός ότι οι θεωρίες του επιστημονικού ρατσισμού μιμούνται τον επιστημονικό στοχασμό, καθώς θεμελιώνονται πάνω σε όρατές «προφάνειες» (έξου και ή ουσιαστική σημασία των φυλετικών και ιδιαίτερα των σωματικών στιγμάτων). Η, καλύτερα, οι θεωρίες του ρατσισμού μιμούνται τον τρόπο με τον όποιο ό επιστημονικός στοχασμός άρθρώνει «όρατά γεγονότα» με «κρυμμένες» αιτίες και έτσι προπορεύονται μιās αυθόρμητης θεωρητικοποίησης, σύμφυτης στον ρατσισμό των μαζών¹. Θα διακινδύνευα την ιδέα ότι τό ρατσιστικό σύμπλεγμα αναμειγνύει άξεδιάλυτα μιά κρίσιμη λειτουργία παραγνώρισης (χωρίς την όποία ή βία δέν θα ήταν άνεκτή κυρίως από εκείνους πού την άσχοϋν) με μιά «θέληση για γνώση», μιά βίαιη έπιθυμία για άμεση γνώση των κοινωνικών σχέσεων. Πρόκειται δηλαδή για λειτουργίες πού ή μιά βοηθάει την άλλη, άφοϋ ή ίδια ή συλλογική τους βιαιότητα για τά άτομα και τίς κοινωνικές ομάδες πού διακατέχονται άπ' αυτή την έπιθυμία άποτελεϊ ένα άγωνιώδες αίνιγμα, τό όποιο χρειάζεται έπειγόντως εξήγηση. Η άνταπόκριση στη «θέληση για γνώση» άλλωστε συνιστά τή μοναδικότητα τής πνευματικής άπάτης των ιδεολόγων του ρατσισμού, όσο έκλεπτυσμένες και άν φαίνονται οι έπεξεργασίες τους. Για παράδειγμα: άντίθετα από τούς θεολόγους, πού πρέπει να διατηροϋν μιάν άπόσταση (άλλά όχι άπόλυτη ρήξη, έκτός κι άν άσχολοϋνται άποκλειστικά με τή «γνώση») άνάμεσα στην έσώτερη πνευματικότητα και τά δόγματα τά κατάλληλα για λαϊκή κατανάλωση, οι ιστορικά

1. Η Colette Guillaumin άποσαφήνισε αυτό τό θεμελιακό, κατά την γνώμη μου, ζήτημα: «Η δραστηριότητα κατηγοριοποίησης είναι και μιά δραστηριότητα γνώσης. (...) Από δώ προέρχεται άναμφίβολα ή άμφισημία τής πάλης κατά των στερεοτύπων και των έκπλήξεων πού έπιφυλάσσει. Η κατηγοριοποίηση έγχυμονεί τή γνώση και την καταπίεση». (*L' Idéologie raciste. Genèse et langage actuel*, Mouton, Paris - La Haye, 1972, p. 183 sv.).

ἀποτελεσματικοί ιδεολόγοι ρατσιστές συγκροτοῦν πάντα «δημοκρατικά» δόγματα, ἄμεσα κατανοήσιμα καί ἐκ τῶν προτέρων προσαρμοσμένα στό κατώτερο ὑποτιθέμενο ἐπίπεδο τῆς εὐφυΐας τῶν μαζῶν, περιλαμβανομένης καί τῆς ἐπεξεργασίας περίπλοκων θεμάτων. Δηλαδή, δόγματα ἱκανά νά προσφέρουν ἄμεσα ἐρμηνευτικά κλειδιά ὄχι μόνο γι' αὐτό πού τά ἄτομα βιώνουν ἀλλά καί γι' αὐτό τό ὁποῖο εἶναι στόν κοινωνικό κόσμο —συγγενεύοντας ἔτσι μέ τήν ἀστρολογία, τή χαρακτηρολογία κ.λπ.— ἀκόμα καί ὅταν μέ αὐτά τά κλειδιά ἀποκαλύπτουν κάποιο «μυστικό» τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης (δηλαδή ὅταν μέ τά κλειδιά αὐτά φτιάχεται ἕνα ἀποτέλεσμα: ἕνα νέο μυστικό τῆς ὕπαρξης, οὐσιαστικό γιά τή φαντασιακή ἀποτελεσματικότητά τους. 'Ο Λεόν Πολιακόφ, ἰδίως, τό ἔδειξε καθαρά)².

Ἄς σημειώσουμε, ὥστόσο, ὅτι αὐτή ἡ λειτουργία τοῦ ἐπιστημονικοῦ ρατσισμοῦ δυσκολεύει τήν κριτική του καί ἰδίως τήν καταπολέμηση τῆς ἐπιρροῆς του. Στήν ἴδια τή σύσταση τῶν θεωριῶν του εἰκονίζεται ὄντως ἡ προϋπόθεση ὅτι ἡ ἀναζητούμενη καί ποθούμενη ἀπό τίς μάζες «γνώση» εἶναι μία γνώση στοιχειώδης, πού ἐπιβεβαιώνει τά αὐθόρμητα συναισθήματά τους ἢ τίς ὁδηγεῖ στήν ἀλήθεια τῶν ἐνστίκτων τους. 'Ο Μπεμπέλ χαρακτήριζε τόν ἀντισημιτισμό ὡς «σοσιαλισμό τῶν ἡλιθίων» καί ὁ Νίτσε τόν θεωροῦσε σχεδόν ὡς πολιτική τῶν διανοητικά ἀναπήρων (πράγμα ὅμως πού δέν τόν ἐμπόδισε καθόλου νά ἐνστερνισθεῖ ἕνα σημαντικό μέρος τῆς φυλετικῆς μυθολογίας). Ἐμεῖς οἱ ἴδιοι, ὅταν χαρακτηρίζουμε τά ρατσιστικά δόγματα ὡς θεωρητικές ἐπεξεργασίες καθαρά δημαγωγικές, τῶν ὁποίων ἡ ἀποτελεσματικότητα προέρχεται ἀπό τήν προκαταβολική ἀπάντηση πού παρέχουν στήν ἐπιθυμία τῶν μαζῶν γιά γνώση, μποροῦμε νά ἀποφύγουμε αὐτό τό διαφορούμενο; Ἡ ἴδια ἡ κατηγορία τῆς «μάζας» (ἢ τοῦ «λαϊκοῦ») δέν εἶναι οὐδέτερη. Συνδέεται ἄμεσα μέ τή λογική πού μετατρέπει τό κοινωνικό σέ φυλετικό καί φυσικό. Γιά ν' ἀρχίσει ἡ διάλυση αὐτοῦ τοῦ διαφορούμενου, ἀναμφίβολα, δέν ἀρκεῖ νά δοῦμε τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ὁ ρατσιστικός «μύθος» κατακτᾷ τίς μάζες, ἀλλά πρέπει ἐπιπλέον νά ἀναρωτηθοῦμε γιατί ἄλλες κοι-

2. L. Poliakov, *Le Mythe aryen*, Calman - Lévy, 1971· *La Causalité diabolique*, *ibid*, 1980.

νωνιολογικές θεωρίες, έπεξεργασμένες στο πλαίσιο τής διάκρισης «διανοητικῶν» καί «χειρωνακτικῶν» δραστηριοτήτων, δέν μποροῦν νά συγχωνευθοῦν τόσο άνετα μέ αὐτή τήν έπιθυμία γιά γνώση. Οί ρατσιστικοί μύθοι (ὁ μύθος τής «άριας φυλῆς», ὁ μύθος τής κληρονομικότητας) εἶναι ρατσιστικοί ὄχι μόνο εξαιτίας τοῦ ψευδοεπιστημονικοῦ τους περιεχομένου ἀλλά καί έπειδή εἶναι μορφές πλασματικῆς υπέρβασης τοῦ χάσματος πού χωρίζει τή διανοητικότητα ἀπό τή μάζα. Καί εἶναι οἱ μύθοι αὐτοί ἀξεχώριστοι ἀπό τήν ὑπόρρητη μοιρολατρία πού περικλείει τίς μάζες στόν δῆθεν φυσικό παιδισμό τους.

Τώρα μποροῦμε νά επανέλθουμε στόν «νεορατσισμό». Ἡ δυσκολία ἐδῶ δέν εἶναι τόσο τό γεγονός τοῦ ρατσισμού, ἀλλωστε τό ἀνεφερα ἤδη. Ἡ πρακτική βέβαια εἶναι ἓνα ἀρχετά σίγουρο κίνητρο, ἄν δέν θέλουμε νά ξεπατηθοῦμε ἀπό τίς καταγγελίες τίς ὁποῖες τῆς ἀπευθύνει ἓνα ιδιαίτερα σημαντικό μέρος τῆς «πολιτικῆς τάξης», πού δείχνει μέ αὐτό τόν τρόπο τήν εὐγένειά της ἢ τήν τύφλωσή της. Ἀλλά τό πιό δύσκολο εἶναι νά γνωρίσουμε σέ ποιό βαθμό αὐτή ἢ σχετικῶς νεοπαγῆς γλώσσα με ἀφράζει μιᾶ νέα, διαρκή ἄρθρωση κοινωνικῶν πρακτικῶν καί συλλογικῶν παραστάσεων, ἐπιστημονικῶν δογμάτων καί πολιτικῶν κινημάτων. Μέ λίγα λόγια, μιλώντας τή γλώσσα τοῦ Γκράμσι, τό πρόβλημα εἶναι νά γνωρίσουμε ἄν σέ αὐτό τό σημεῖο σκιαγραφεῖται κάτι, σάν τήν ἡγεμονία.

Ἡ λειτουργία τῆς κατηγορίας τῆς μετανάστευσης, ὡς ὑποκατάστατο τῆς ἔννοιας τῆς φυλῆς καί παράγοντας ἀποσύνθεσης τῆς «ταξικῆς συνειδήσης», μᾶς προσφέρει μιᾶ πρώτη ἔνδειξη. Προφανῶς δέν ἔχουμε νά κάνουμε ἐδῶ μέ μιᾶν ἀπλή ἐπιχείρηση μεταμπίεσης, πού ἔγινε ἀναγκαία λόγω ἀφερεγγυότητας τῆς ἔννοιας τῆς φυλῆς καί τῶν παραγῶγων της, οὔτε ἔχουμε νά κάνουμε μόνο μέ ἀποτελέσματα πού ὀφείλονται στους μετασχηματισμούς τῆς γαλλικῆς κοινωνίας. Ἀπό πολύ παλιά οἱ κοινότητες τῶν ξένων ἐργαζομένων εἶχαν ὑποστει διακρίσεις καί ξενόφοβες βιαιότητες, διανθισμένες μέ ρατσιστικά στερεότυπα. Μιᾶ ἄλλη περίοδος κρίσης, ὁ Μεσοπόλεμος, γνώρισε τήν ὀργή τῶν ἐπαρχιωτῶν ἐναντίον τῶν «μετοίκων», Ἑβραίων ἢ μή, πού ὑπερέβαινε τό πλαίσιο τῶν φασιστικῶν κινημάτων καί τῶν ὁποίων ἡ λογική κατάληξη ἦταν νά συνεισφέρουν στό

καθεστώς του Βισσύ και τή χιτλερική επιχείρηση. Γιατί τήν εποχή εκείνη δέν γίναμε μάρτυρες τής υποκατάστασης του «κοινωνιολογικού» στο «βιολογικό» σημαίνον, πού σήμερα γίνεται λυδία λίθος τών παραστάσεων μίσους και φόβου για τόν άλλον;

Πέρα από τό βάρος τών καθαρά γαλλικῶν παραδόσεων για τόν ἀνθρωπολογικό μύθο, τό φαινόμενο πιθανότατα ὀφείλεται ἀπό τή μιὰ πλευρά στή θεσμική και ἰδεολογική ρήξη πού ὑπῆρχε τότε ἀνάμεσα στήν ἀντίληψη για τή μετανάστευση (οὐσιαστικά εὐρωπαϊκή) και τίς ἀποικιακές ἐμπειρίες (ἀπό τή μιὰ πλευρά ἡ Γαλλία «κατακτᾶται» και ἀπό τήν ἄλλη πλευρά «κυριαρχεῖ»). Καί ἐξάλλου μπορούμε νά ἀποδώσουμε τό φαινόμενο στήν ἀπουσία ἑνός νέου μοντέλου ἄρθρωσης ἀνάμεσα σέ κράτη, λαούς και πολιτισμούς σέ παγκόσμια κλίμακα³. Οἱ δύο αἰτίες εἶναι ἀλληλένδετες. Ὁ νέος ρατσισμός εἶναι ὁ ρατσισμός τής ἐποχῆς τής «ἀποαποικιοποίησης», τής ἀντιστροφῆς τών πληθυσμιακῶν κινήματων ἀνάμεσα στίς παλιές ἀποικίες και στίς νέες μητροπόλεις. Εἶναι ὁ ρατσισμός τής ἐποχῆς πού ἡ ἀνθρωπότητα διασπᾶται στο ἑσωτερικό ἑνός μόνου πολιτικοῦ χώρου. Ἰδεολογικά, ὁ σημερινός ρατσισμός, πού στήν περίπτωσή μας ἐπικεντρώνεται γύρω ἀπό τό πολύπλοκο πρόβλημα τής μετανάστευσης, ἐγγράφεται στο πλαίσιο ἑνός «ρατσισμοῦ χωρίς φυλές», και ἔχει ἤδη εὐρύτατα ἀναπτυχθεῖ ἐκτός Γαλλίας, κυρίως στίς ἀγγλοσαξονικές χῶρες. Πρόκειται για ἕναν ρατσισμό τοῦ ὁποῖου τό κυρίαρχο θέμα δέν εἶναι ἡ βιολογική κληρονομικότητα ἀλλά οἱ μή ἀναγώγιμες πολιτισμικές διαφορές. Ἐκ πρώτης ὄψεως δέν πρεσβεύει στήν ἀνωτερότητα κάποιων ομάδων ἢ λαῶν σέ σχέση μέ ἄλλους, ἀλλά «μόνο» στή ζημιὰ πού θά προκύψει ἀπό τήν κατάργηση τών συνόρων, ἀπό τήν ἀσυμβατότητα τών τρόπων ζωῆς και τών πα-

3. Συγκρίνετε τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες τό «μαῦρο πρόβλημα» παρέμεινε διαχωρισμένο ἀπό τό «πρόβλημα τών ἐθνικῶν ομάδων» πού τέθηκε ἀπό τὰ διαδοχικά κύματα τής εὐρωπαϊκῆς μετανάστευσης ἐωσότου, στή δεκαετία 1950-1960, ἕνα νέο «παράδειγμα ἐθνότητας» ὁδήγησε στήν προβολή τοῦ δευτέρου στο πρῶτο (Βλ. Michael Omi et Howard Winant, *Racial Formation in the United States*, Routledge and Kegan Paul, 1986).

ραδόσεων. Πρόκειται γι' αυτό που σωστά αποκάλεσαν διαφοριστικός ρατσισμός (P.A. Taguieff)⁴.

Γιά να υπογραμμίσουμε τή σημασία του προβλήματος είναι έπειγούσα ανάγκη να έπισημάνουμε τίς πολιτικές συνέπειες αύτης τής άλλαγής. Κατά πρώτο λόγο άποσταθεροποιήθηκαν οί άμυνες του παραδοσιακού ρατσισμού, στό βαθμό που ή έπιχειρηματολογία του όπισθοχωρεί και μάλιστα στρέφεται έναντίον του (αυτό που ό Ταγκιέφ ύπέροχα αποκαλεί άποτέλεσμα άντιστροφής του διαφοριστικού ρατσισμού). Βέβαια, γίνεται πάραυτα άποδεχτό ότι οί φυλές δέν άποτελούν άπομονώσιμες βιολογικές ένότητες κι ότι στην πραγματικότητα δέν ύπάρχουν «άνθρώπινες φυλές». Μπορεί, ίσως, να γίνει δεχτό ότι οί συμπεριφορές τών άτομων και οί «δεξιότητες» τους δέν όφείλονται στό αίμα ή στό γονίδια αλλά στό γεγονός ότι άνήκουν σέ ιστορικούς πολιτισμούς. Όστόσο έτσι ή άνθρωπολογική πολιτισμοκρατία, προσανατολισμένη προς τήν άναγνώριση τής διαφοράς, τήν ισότητα τών πολιτισμικών παραδόσεων — τών όποιών μόνο τό πολυφωνικό σύνολο συγχροτεί τόν άνθρώπινο πολιτισμό— αλλά και τήν άναγνώριση τής διιστορικής τους συνέχειας, προσέφερε τό μεγαλύτερο μέρος τών έπιχειρημάτων του στον μεταπολεμικό αντιρατσισμό, άνθρωπιστικό και κοσμοπολίτικο συνάμα. Τήν άξία της έπιβεβαίωσε ή συνεισφορά της στον άγώνα κατά τής ήγεμονίας μερικων ίσοπεδωτικων ίμπεριαλισμων, κατά τής έξολόθρευσης μειονοτικων ή κυριαρχούμενων πολιτισμων, κατά τής «έθνοκτο-

4. Κυρίως στό «Les présuppositions définitionnelles d' un indéfinissable: le racisme (*Mots*, no 8, Mars 1984)· «l' identité nationale saisie par les logiques de racisation. Aspects, figures et problèmes du racisme différentialiste» (*Mots*, no 12, mars 1986)· «L' identité française au miroir du racisme différentialiste», in *Espaces 89, L' identité française*, Éditions Tierce, 1985. Η ίδια έμφανίζεται ήδη στις μελέτες τής Collette Guillaumin. Έπίσης: Véronique de Rudder, «L' obstacle culturel: la différence et la distance», *L' homme et la société*, janvier 1986. Συγκρίνετε, για τίς άγγλοσαξονικές χώρες, μέ Martin Barker, *The New Racism, Conservatives and the Ideology of the Tribe*, Junction Books, Londres, 1981.

νίας». 'Ο διαφοριστικός ρατσισμός αποδέχεται κατά λέξη αυτή τήν επιχειρηματολογία. "Ένα τόσο μεγάλο όνομα τής ανθρωπολογίας όπως ο Κλώντ Λεβί-Στρώς, πού παλιότερα αναδείχθηκε υποστηρίζοντας ότι όλοι οί μεγάλοι πολιτισμοί είναι εξίσου πολύπλοκοι και αναγκαίοι για τήν πρόοδο τής ανθρώπινης σκέψης (Claude Lévi - Strauss, *Race et histoire*), βρίσκεται τώρα ταγμένο, μέ τή θέλησή του ή μή, στην ύπηρεσία τής ιδέας ότι ή «ανάμειξη τών πολιτιστικών παραδόσεων», ή κατάργηση τών «πολιτιστικών αποστάσεων» θά αντιστοιχοῦσε στον πνευματικό θάνατο τής ανθρωπότητας και ἴσως νά ἔθετε σέ κίνδυνο τίς ρυθμίσεις πού εξασφαλίζουν τή βιολογική της ἐπιβίωση (*Race et Culture*)⁵. Αὐτή ή «ἀπόδειξη» σχετίζεται ἄμεσα μέ τήν «αὐθόρμητη» τάση τών ἀνθρώπινων ομάδων νά διατηροῦν τίς παραδόσεις τους, ἄρα τήν ταυτότητά τους. Στήν πράξη πρόκειται για ἀντιδράσεις ἐθνικῶν ομάδων, ἄν και ή ανθρωπολογική σημασία τής πολιτικῆς κατηγορίας ἔθνος εἶναι προφανῶς ἀμφίβολη.

'Από τίς ἀντιδράσεις αὐτές ἀποδεικνύεται ότι ο βιολογικός ἢ γενετικός νατουραλισμός δέν εἶναι ο μόνος τρόπος νά ἀποδοθοῦν οί ἀνθρώπινες συμπεριφορές και οί κοινωνικές ἐντάξεις σέ φυσικά ἢ βιολογικά αἷτια. Μέ ἀντίτιμο τήν ἐγκατάλειψη τοῦ ἱεραρχικοῦ μοντέλου βλέπουμε ότι και ο πολιτισμός μπορεῖ νά λειτουργεῖ σάν φύ-

5. "Εκθεση γραμμένη για τήν UNESCO τό 1971, ἀναδημοσιευόμενη σήμερα στό *Le regard éloigné*, Plon, 1983, p. 21-48. Βλ. τήν κριτική τών M.O' Callaghan et C. Guillaumin, «Race et race... la mode "naturelle" en sciences humaines», *L' Homme et la société*, no 31-32, 1974. 'Από μία ἐντελῶς διαφορετική ὀπτική ο Λεβί-Στρώς γίνεται ἀντικείμενο ἐπίθεσης ὡς φορέας τοῦ «ἀντι-οὔμανισμοῦ» και τοῦ «σχετικισμοῦ». (Βλ. T. Todorov, «Lévi-Strauss entre universalisme et relativisme», *Le Débat*, ἀρ. 42, nov.-déc. 1986· A. Finkelkraut, *La Défaite de la pensée*, Gallimard, 1987). "Οχι μόνο δέν ἔκλεισε ή συζήτηση ἀλλά τώρα ἀρχίζει. 'Από τήν πλευρά μου υποστηρίζω ὅχι ότι ή θεωρία τοῦ Λεβί-Στρώς «εἶναι ρατσιστική» ἀλλά ότι οί ρατσιστικές θεωρίες τοῦ ΧΙΧ και ΧΧ αἰώνα συγκροτοῦνται στό ἐννοιολογικό πεδίο τοῦ οὔμανισμοῦ: ἄρα δέν μποροῦμε νά τίς διακρίνουμε μέ αὐτό τόν τρόπο (βλέπε πιό κάτω σέ αὐτόν τόν τόμο τή μελέτη μου «Ρατσισμός και ἐθνικισμός»).

ση, ιδιαίτερα σάν a rgiogi τρόπος νά έγκλεισθούν άτομα καί ομάδες σέ μία γενεαλογία, σέ προσδιορισμούς μιᾶς ανέκαθεν ἀμετάλλαχτης καί ἀδιαμφισβήτητης καταγωγῆς.

Ἄλλά αὐτό τό πρῶτο ἀποτέλεσμα ἀντιστροφῆς προκαλεῖ ἕνα δεύ-
τερο, περισσότερο ἔντονο καί ἄρα πιό ἀποτελεσματικό: ἂν ἡ μή ἐναλ-
λάξιμη πολιτισμική διαφορά εἶναι τό ἀληθινό «φυσικό κέντρο» τοῦ
ἀνθρώπου, ἂν εἶναι ἡ ἀπαραίτητη ἀτμόσφαιρα τῆς ἱστορικῆς του ἔκ-
φρασης, τότε ἡ ἐξάλειψη αὐτῆς τῆς διαφορᾶς θά τελειώσει ἀναγκα-
στικά προκαλώντας ἀμυντικές ἀντιδράσεις, «διεθνικές» συγκρούσεις
καί μιᾶ γενική ἄνοδο τῆς ἐπιθετικότητας. Αὐτές οἱ ἀντιδράσεις, μᾶς
λένε, εἶναι «φυσικές» ἀλλά κι ἐπικίνδυνες. Βλέπουμε ἐδῶ, μέσω μιᾶς
ἐκπληκτικῆς ἀντιστροφῆς, τά δόγματα τῶν διαφοριστικῶν θεωριῶν
νά αὐτοπροτείνονται ὡς βάση γιά τήν ἐξήγηση τοῦ ρατσισμοῦ (καί
τήν πρόληψή του).

Πράγματι βρισκόμαστε μπροστά σέ μιᾶ γενική μετατόπιση τῆς
προβληματικῆς. Ἄπό τή θεωρία τῶν φυλῶν ἤ τήν πάλη τῶν φυλῶν
στήν ἀνθρώπινη ἱστορία, πού θεμελιωνόταν σέ βιολογικές ἤ ψυχο-
λογικές βάσεις, περνᾶμε σέ μιᾶ θεωρία τῶν «ἐθνικῶν σχέσεων» (ἤ
τῶν φυλετικῶν σχέσεων) στήν κοινωνία, πού καθιστᾶ προϊόν τῆς
φύσης ὄχι τή φυλετική ἔνταξη ἀλλά τή ρατσιστική συμπεριφορά.
Ἄπο διαφοριστικός ρατσισμός, ἀπό λογική ἄποψη, εἶναι ἕνας μετα-
ρατσισμός, ἤ αὐτό πού θά μπορούσαμε νά ἀποκαλέσουμε ρατσισμό
«δεύτερης θέσης». Μοιάζει νά ἔχει πάρει μαθήματα ἀπό τή σύ-
γκρουση ρατσισμοῦ/ἀντιρατσισμοῦ καί ἐμφανίζεται ὡς μιᾶ, πολιτι-
κά μάχιμη, θεωρία τῶν αἰτίων τῆς κοινωνικῆς ἐπιθετικότητας. Ἄν
θέλουμε, προτείνει ὁ διαφοριστικός ρατσισμός, νά ἀποφύγουμε τόν
ρατσισμό, θά πρέπει νά ἀποφύγουμε τόν «ἀφηρημένο» ἀντιρατσι-
σμό, δηλαδή τήν παραγνώριση τῶν ψυχολογικῶν καί κοινωνιολογι-
κῶν νόμων τῶν πληθυσμιακῶν κινήματων: θά πρέπει νά σεβαστοῦ-
με τά «ὄρια ἀνοχῆς», νά διατηρήσουμε τίς «πολιτιστικές ἀποστά-
σεις», μέ βάση τό ἀξίωμα ὅτι τά άτομα εἶναι κληρονόμοι καί ἀπο-
κλειστικοί φορεῖς μιᾶς καί μόνης κουλτούρας, νά διαχωρίσουμε τίς
συλλογικότητες καί νά τίς κρατᾶμε ἀπομονωμένες (ἀπ' αὐτήν τήν
ἄποψη ὁ μεγαλύτερος φραγμός εἶναι ἀκόμα τά ἐθνικά σύνορα). Ἔ-
τσι ἐγκαταλείπουμε τήν ἀφηρημένη ἀναζήτηση γιά νά ἐφορμήσουμε

στήν πολιτική και στην έρμηνεία τής καθημερινής έμπειρίας. Προφανώς, ή έννοια «άφηρημένο» δέν είναι ένας έπιστημολογικός όρος, αλλά αξιολογική κρίση πού εφαρμόζεται τόσο περισσότερο όσο οί συνάδουσες πρακτικές είναι πιό συγκεκριμένες ή πιό πραγματικές: προγράμματα άνανέωσης τών πόλεων, άγώνας κατά τών διακρίσεων, και μάλιστα ένάντια στίς διακρίσεις στό σχολείο και στή δουλειά (αυτό πού ή νέα άμερικανική Δεξιά άποκαλει *άντίστροφη διάκριση*: στή Γαλλία επίσης άκούμε όλο και συχνότερα «συνετά» πνεύματα, πού δέν έχουν καμιά σχέση μέ κανένα έξτρεμιστικό κίνημα, νά εξηγούν ότι «ό άντιρατσισμός δημιουργεί τόν ρατσισμό», έξαιτίας τής δράσης του, του τρόπου μέ τόν όποιο «προκαλεί» τά αίσθήματα έθνικής ένταξης τής μάζας τών πολιτών)⁶.

Δέν είναι τυχαίο πού οί θεωρίες του διαφοριστικού ρατσισμού (στό έξής ίκανές νά παρουσιάζονται σάν ό *άληθινός άντιρατσισμός*, άρα σάν ό *άληθινός ούμανισμός*) έπικοινωνούν έδω άνετα μέ τό ξαναζωντάνεμα τής «ψυχολογίας τών όχλων», λειτουργούν σάν γενική εξήγηση τών άνορθολογικών κινήματων έπιθετικότητας και συλλογικής βίας, ιδιαίτερα τής ξενοφοβίας. Βλέπουμε έδω τό διπλό παιγνίδι για τό όποιο μίλησα λίγο πιό πάνω: παρουσιάζεται στή μάζα μιά εξήγηση για τήν ίδια της τήν «αύθορμησία» και ύποτιμάται εύθέως αύτή ή ίδια ή μάζα πού αντιμετωπίζεται ως «πρωτόγονος» όχλος. Οί νεορατσιστές ιδεολόγοι δέν είναι μυστικιστές τής κληρονομικότητας αλλά «ρεαλιστές» τεχνικοί τής κοινωνικής ψυχολογίας...

6. Στίς άγγλοσαξονικές χώρες τά θέματα αύτά είκονογραφούνται στήν «άνθρώπινη έθολογία» και τήν «κοινωνιοβιολογία». Στή Γαλλία ή βάση τους είναι άμεσα πολιτισμολογική. Μιά άνθολογία της, πού έκτείνεται άπό τούς θεωρητικούς τής Νέας Δεξιάς ως τούς πιό σκληρούς πανεπιστημιακούς, θά βρούμε στό *Racismes, antiracismes*, υπό τή διεύθυνση τών A. Béjine et J. Freud, Méridiens - Klincksieck, 1986. Είναι χρήσιμο νά γνωρίζουμε ότι αυτό τό έργο κυκλοφόρησε ταυτόχρονα ως λαϊκό άνάγνωσμα, σέ πολύ μεγάλο άριθμό αντιτύπων: *J'ai tout compris*, no 3, juin 1987, «Dossier choc: *Immigrés: Demain la haine*» (διευθυντής σύνταξης: Guillaume Faye).

Παρουσιάζοντας μέ αυτό τόν τρόπο τά άποτελέσματα άντιστροφής του νεορατσισμού, άπλοποιώ βέβαια τό ζήτημα τής γένεσής του καί τήν πολυπλοκότητα τών έσωτερικών του παραλλαγών, θέλω όμως νά άναδείξω τί διακυβεύεται μέ τήν ανάπτυξη του. Διορθώσεις καί συμπληρώσεις θά ήταν αναγκαίες, πού μόνο νά τίς σκιαγραφήσουμε μπορούμε έδω.

Ή ιδέα ενός «ρατσισμού χωρίς φυλή» δέν είναι καί τόσο έπαναστατική όσο θά μπορούσε νά τό φανταστεί κανείς. Χωρίς νά ύπείσέλθουμε στην εξέταση τών διακυμάνσεων του νοήματος τής λέξης φυλή, τής όποιας ή ιστορικοφιλοσοφική χρήση προϋπάρχει κάθε έπανεγγραφής τής «γενεαλογίας» στη «γενετική», είναι αναγκαίο νά διακρίνουμε κάποια μεγάλα ιστορικά γεγονότα, όσο ένοχλητικά κι αν είναι γιά όρισμένα άντιρατσιστικά δόγματα αλλά καί γιά τίς άνασχευές πού ύφίστανται από τόν νεορατσισμό.

Πάντα ύπήρχε ένας ρατσισμός, του όποιου ή ψευδοβιολογική έννοια τής φυλής δέν συνιστούσε τήν ούσιαστική έκφραση, ακόμα καί στό επίπεδο τών δευτερευουσών θεωρητικών έπεξεργασιών τών όποιών ό άντισημιτισμός άποτελεί τό πρωτότυπο. Ό σύγχρονος άντισημιτισμός —αυτός πού άρχίζει νά κρυσταλλώνεται στην Εύρώπη του Διαφωτισμού, καί μάλιστα από τήν κρατική καί έθνικιστική τροπή πού ή Ίσπανία προσέδωσε στον θεολογικό άντιιουδαισμό τής *Reconquista* (Έπανάκτηση) καί τής Ίερās Έξέτασης— είναι ήδη ένας «πολιτισμοκρατικός» ρατσισμός. Βέβαια τά σωματικά στίγματα κατέχουν μεγάλη φαντασιωσική σπουδαιότητα, κυρίως όμως σαν σημάδια μιās ψυχολογίας βάθους, μιās πνευματικής κληρονομιάς, παρά σημάδια βιολογικής κληρονομικότητας⁷. Τά σημάδια αυτά εί-

7. Τό σημείωσε, ανάμεσα σέ άλλους, ή Ruth Benedict σχετικά μέ τόν H.S. Chamberlain:

Γιά τήν Ρούθ Μπένεντικτ έδω έμφανίζεται άφ' ενός ή «εϊλικρίνεια» του Τσαμπερλάιν καί άφ' έτέρου ή έσωτερική του αντίφαση. Αυτή ή αντίφαση έχει γίνει κανόνας. Άλλά στην πραγματικότητα δέν πρόκειται γιά αντίφαση. "Όπως ξέρουμε, στον άντισημιτισμό τό θέμα τής κατωτερότητας του Έβραίου είναι λιγότερο σημαντικό από εκείνο τής μή αναγώγιμης ετερότητας. Ένίοτε μάλιστα γίνεται επίκληση στην πνευματική, έμπορική,

ναι τόσο πιό αποκαλυπτικά όσο περισσότερο άθέατα είναι και ό Έβραϊος είναι τόσο πιό «άληθινός» όσο πιό άδιόρατος είναι. Η ουσία του προκύπτει από μία πολιτιστική παράδοση, είναι ένα πρόπλασμα ήθικης έξαχρείωσης. Ο άντισημιτισμός είναι κατ' έξοχήν «διαφοριστικός» και από πολλές πλευρές όλόκληρος ό διαφοριστικός ρατσισμός μπορεί νά θεωρείται, από τήν άποψη τής μορφής, σάν γενικευμένος άντισημιτισμός. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό για νά έρμηνεύσουμε τή σύγχρονη άραβοφοβία, ιδιαίτερα στή Γαλλία, άφοϋ κομίζει μιάν εικόνα για τό 'Ισλάμ ως «κοσμοαντίληψη» άσύμβατη μέ τόν εύρωπαϊσμό, μιάν κοσμοαντίληψη ιδεολογικής ήγεμονίας, είναι άρα μιá συστηματική σύγχυση τής «άραβικότητας» και του «ίσλαμισμού».

Όδηγούμεστε έτσι προς ένα άλλο ιστορικό γεγονός,¹ άκόμα πιό δύσκολο νά τό άποδεχθούμε και όμως κρίσιμο, σχετικά μέ τή γαλλική έθνική μορφή τών ρατσιστικών παραδόσεων. Αναμφίβολα ύπάρχει μιá είδικά γαλλική γενεαλογία τών δογμάτων για τήν άρια φυλή: εκείνη τής άνθρωπομετρίας και του βιολογικού γενετισμού, αλλά ή άληθινή «γαλλική ιδεολογία» δέν έγκειται σέ αυτό. Έγκειται στήν ιδέα μιās οίκουμενικής παιδευτικής άποστολής του άνθρώπινου είδους μέσα από τήν παιδεία τής «χώρας τών δικαιωμάτων του άνθρώπου», στήν όποία άνταποκρίνεται ή πρακτική άφομοίωσης τών κυριαρχούμενων πληθυσμών. Κατά συνέπεια στήν ιδέα αυτή άντιστοιχεί ή άναγκαιότητα νά διαφοροποιούνται και νά ιεραρχούνται τά άτομα ή οι ομάδες μέ κριτήριο τή μεγαλύτερη ή μικρότερη δεκτικότητα ή άντίστασή τους στήν άφομοίωση. Αυτή ή εύελικτη και συντριπτική μορφή άποκλεισμού / έγκλεισμού χρησιμοποιήθηκε επί άποικιοκρατίας στήν καθαρά γαλλική της έκδοχή (ή δημοκρατική) μέ τό όνομα «φορτίο του λευκού άνθρώπου». Θα έπιχειρήσω άργότερα νά επανέλθω στά παράδοξα του οίκουμενισμού

συλλογική «άνωτερότητα» τών Έβραίων πού άκριβώς τούς καθιστά πιό «έπικίνδυνους». Καί ή ναζιστική έπιχείρηση συχνά άυτόνομοποιείται μάλλον ως έπιχείρηση περιστολής τών Έβραίων σέ κατάσταση «ύπανθρώπων» και παρά ως συνέπεια μιās κατάστασης όπου είναι ήδη ύπάνθρωποι. Γι' αυτό δέν προκρίνει τή δουλεία αλλά τήν έξόντωση.

καί τῆς ἰδιαιτερότητας μέσα στή λειτουργία τῶν ρατσιστικῶν ἰδεολογιῶν ἢ στίς ρατσιστικές ὀψεις τῆς λειτουργίας τῶν ἰδεολογιῶν⁸.

Ἄντίστροφα, δέν εἶναι δύσκολο νά δοῦμε ὅτι μέσα στά νεορατσιστικά δόγματα ἡ ἀπάλειψη τοῦ θέματος τῆς ἱεραρχίας εἶναι περισσότερο φαινομενική παρά πραγματική. Πράγματι, ἡ ἰδέα τῆς ἱεραρχίας, πού ὁ νεορατσισμός ἀνετα μπορεῖ νά διακηρύξει τόν παραλογισμό της, ξαναφτιάχνεται ἀπό τή μιά πλευρά μέ τήν πρακτική χρήση τοῦ δόγματος (δέν ἔχει ἀνάγκη ἐπομένως νά διατυπωθεῖ ρητά) καί ἀπό τήν ἄλλη πλευρά μέ ἴδιο τύπο κριτηρίων πού ἐφαρμόζεται γιά τή θεώρηση τῆς διαφορᾶς τῶν πολιτισμικῶν παραδόσεων (καί τή βλέπουμε νά παίζει ἐκ νέου μέ τίς λογικές πηγές τῆς «δεύτερης θέσης», τοῦ μεταρατσισμού).

Ἡ προφύλαξη ἀπό τήν ἐπιμειξία ἀσχεῖται πράγματι σέ τρόπους ὅπου ἡ θεσμισμένη κουλτούρα εἶναι κρατική, τῶν κυρίαρχων τάξεων καί, ἐπισήμως τουλάχιστον, τῶν «ἐθνικῶν» μαζῶν, τῶν ὁποίων τό εἶδος ζωῆς καί σκέψης νομιμοποιεῖται μέσω τοῦ θεσμοῦ: ἄρα λειτουργεῖ ὡς ἐκφραστική ἀπαγόρευση καί μονόδρομη κοινωνική προαγωγή. Κανένας θεωρητικός λόγος γιά τήν ἀξιοπρέπεια ὄλων τῶν πολιτιστικῶν παραδόσεων δέν θά ἀντισταθμίσει πραγματικά τό γεγονός ὅτι ὡς πρὸς ἕναν «Μαῦρο» στήν Ἄγγλία ἢ ἕναν «Ἐγχρωμο» στή Γαλλία ἡ ἀπαιτούμενη ἀφομοίωση γιά νά «ἐνσωματωθεῖ» στήν κοινωνία στήν ὁποία ἤδη ζεῖ (καί ὅπου πάντα θά ὑποψιάζεται ὅτι εἶναι ἐπιφανειακή, ἀτελής, προσποιητή) παρουσιάζεται σάν πρόοδος, χειραφέτηση, παραχώρηση δικαιωμάτων. Καί πίσω ἀπό αὐτὴ τήν κατάσταση βρίσκονται οἱ ἐλάχιστοι ἀνανεωμένες ἐκδοχές τῆς ἰδέας σύμφωνα μέ τήν ὁποία οἱ ἱστορικοί πολιτισμοί τῆς ἀνθρωπότητας διακρίνονται σέ δύο μεγάλες κατηγορίες: οἱ μὲν οἰκουμενικοί καί προοδευτικοί, οἱ δέ ἀθεράπευτα μερικευτικοί καί πρωτόγονοι. Τό παράδοξο δέν εἶναι τυχαῖο: ἕνας «συνεπής» διαφοριστικός ρατσισμός θά ἦταν μονοδιάστατα συντηρητικός, καθὼς θά συνηγοροῦσε ὑπὲρ τῆς ἀκινήσιας ὄλων τῶν πολιτιστικῶν παραδόσεων. Καί πραγματικά εἶναι, γιατί, κάτω ἀπό τό πρόσχημα προστασίας τοῦ

8. Πιο κάτω βλ. τή μελέτη μου «Ρατσισμός καί ἐθνικισμός».

πολιτισμοῦ καί τοῦ εὐρωπαϊκοῦ τρόπου ζωῆς ἀπό τόν τριτοκοσμισμό, ἀποκλείει κάθε διέξοδο πραγματικῆς ἐξέλιξης. Ἄλλά ἐπανεισάγει πάραυτα τήν παλαιά διάκριση «κλειστῶν» καί «ἀνοιχτῶν» κοινωνιῶν, «ἀκίνητων» καί «δυναμικῶν», «ψυχρῶν» καί «θερμῶν», «ἀγελαίων» καί «ἀτομικιστικῶν» κ.λπ. Διάκριση ἡ ὁποία, μέ τή σειρά της, ἀναδεικνύει ὅλη τήν ἀμφισημία τῆς ἔννοιας κουλτούρα (πρόκειται εἰδικότερα γιά τήν περίπτωση τοῦ ὄρου στή γαλλική γλώσσα!).

Ἡ διαφορά τῶν πολιτιστικῶν παραδόσεων (*Kultur*), θεωρούμενων ὡς διακριτῶν ὄντοτήτων (ἢ συμβολικῶν δομῶν), παραπέμπει στή μορφωτική ἀνισότητα μέσα στόν ἴδιο τόν «εὐρωπαϊκό» χῶρο ἢ, καλύτερα, στήν κουλτούρα (*Bildung*, λόγια καί λαϊκή, τεχνολογική καί φολκλωρική κ.λπ.) ὡς δομή ἀνισοτήτων δυνητικά ἀναπαραγμένων σέ μιά βιομηχανοποιημένη, ὄλο καί περισσότερο διεθνοποιημένη καί παγκοσμιοποιημένη κοινωνία. Οἱ «διαφορετικές» κουλτοῦρες δημιουργοῦν ἐμπόδια ἢ θεσμίζονται ὡς ἐμπόδια (ἀπό τό σχολεῖο, ἀπό τίς νόρμες τῆς διεθνοῦς ἐπικοινωνίας) στήν κατάκτηση τῆς κουλτούρας. Κι ἀντίστοιχα τά «μορφωτικά μειονεκτήματα» τῶν κυριαρχούμενων τάξεων παρουσιάζονται σάν ἰσοδύναμα μέ τήν ιδιότητα τοῦ ἀλλοδαποῦ ἢ σάν εἶδη ζωῆς ἰδιαίτερα ἐκτεθειμένα στά ἀποδομητικά ἀποτελέσματα τῆς «ἀνάμειξης» (δηλαδή τῶν ὑλικῶν προϋποθέσεων ἐντός τῶν ὁποίων πραγματοποιεῖται αὐτή ἡ «ἀνάμειξη»)⁹. Ἡ λανθάνουσα παρουσία τοῦ ἱεραρχικοῦ θέματος ἐκφράζεται

9. Εἶναι προφανῶς αὐτή ἡ ὑπαγωγή τῆς «κοινωνιολογικῆς» διαφορᾶς τῶν πολιτισμῶν στήν θεσμική ἱεραρχία τοῦ πολιτισμοῦ, διάσταση ἀποφασιστική τῆς κοινωνικῆς ταξινόμησης καί τῆς μετατροπῆς της σέ φυσική κατάσταση στήν ὁποία πρέπει νά ἀποδώσουμε τήν ὀξύτητα τῶν «φυλετικῶν συγκρούσεων» καί τήν καχυποψία ἀπέναντι στούς μετανάστες στό σχολεῖο πολύ περισσότερο ἀπ' ὅ,τι στήν περίπωση τῆς ἀπλῆς γειτνίασης. Βλ. S. Boulot et D. Boyson - Fradet, «L' échec scolaire des enfants des travailleurs immigrés», στό *L' immigration maghrébine en France* εἰδικό τεῦχος, *Les Temps Modernes* 1984.

σήμερα μέ προνομιακό τρόπο στην ύπεροχή του άτομικιστικού μοντέλου: οί εκ τών πραγμάτων ανώτεροι πολιτισμοί είναι δῆθεν εκείνοι πού αξιοποιούν καί εὐνοούν τήν «άτομική» ἐπιχείρηση, τόν κοινωνικό καί πολιτικό άτομικισμό, σέ αντίθεση μέ αὐτούς πού τόν παρεμποδίζουν. Εἶναι οί πολιτισμοί ὅπου τό «πνεῦμα κοινότητας» συγκροτεῖται πάνω στόν άτομικισμό, ἀκριβῶς ὅπως στην προηγούμενη φάση ὁ εὐθέως ἀνισωτικός ρατσισμός, θέλοντας νά λανσάρει τό ἀξίωμά του γιά τήν οὐσιαστική ἀκίνησία τών φυλετικῶν τύπων, προϋπέθετε ὅτι ὑπῆρχε τάχα μιά διαφοριστική ἀνθρωπολογία, θεμελιωμένη στή γενετική ἢ τήν *Völkergsychologie* (λαοψυχολογία).

Κατανοοῦμε λοιπόν τί εἶναι αὐτό πού τελικά εὐνοεῖ τήν ἐπιστροφή τών βιολογικῶν θεμάτων, τήν ἐπεξεργασία νέων παραλλαγῶν τοῦ βιολογικοῦ «μύθου» στό πλαίσιο ἑνός πολιτιστικοῦ ρατσισμού. Γνωρίζουμε ὅτι, ἀπό αὐτή τήν ἄποψη, ὑπάρχουν ἐθνικές ἰδιαιτερότητες. Τά ἐθολογικά καί κοινωνιοβιολογικά ἐθνικά ὑποδείγματα (κατά ἕνα μέρος καθ' ἑαυτά ἀνταγωνιστικά) ἀσχοῦν μεγαλύτερη ἐπιρροή στίς ἀγγλοσαξονικές χῶρες, ὅπου ἐγκαθίστανται μέσα στίς παραδόσεις τοῦ κοινωνικοῦ δαρβινισμού καί τῆς εὐγονίας, ἀνταμώνοντας ἔτσι τούς πολιτικούς στόχους ἑνός μαχητικοῦ νεοφιλελευθερισμοῦ¹⁰. Ἐντούτοις, ἀκόμα κι αὐτές οί βιολογίζουσες ἰδεολογίες ἐξαρτῶνται βασικά ἀπό τήν «διαφοριστική ἐπανάσταση». Ἐπιχειροῦν νά ἐξηγήσουν ὄχι τή δημιουργία τών φυλῶν ἀλλά τή ζωτική σημασία πού ἔχουν οί μορφωτικοί φραγμοί καί παραδόσεις γιά τή συσσώρευση τών ἀτομικῶν δεξιοτήτων καί, κυρίως, τών «φυσικῶν» βάσεων τῆς ξενοφοβίας καί τῆς κοινωνικῆς ἐπιθετικότητας. Ἡ ἐπιθετικότητα εἶναι μιά πλασματική οὐσία, ἡ ἐπίκληση τῆς ὁποίας εἶναι κοινή σέ ὅλες τίς μορφές νεορατσισμού, πού ἐπιτρέπει, ἂν τό φέρει ἡ περίσταση, μιά μικρή μετατόπιση τοῦ βιολογισμοῦ: ἀναμφίβολα δέν ὑπάρχουν «φυλές» παρά πληθυσμοί καί πολιτισμοί. Ὑπάρχουν ὁμως βιολογικά ἀποτελέσματα (καί βιοφυσικά) τοῦ πολιτισμοῦ καί βιολογικές ἀντιδράσεις στή μορφωτική διαφορά πού χαρίζουν τάχα γιά πάντα στόν ἄνθρωπο τό ἀνεξίτηλο ἴχνος τοῦ

10. Βλ. M. Barker, *The New Racism*, ὅπ.π.

«ζωώδους», παντοτινά συνδεδεμένον μέ τήν εὐρύτερη «οἰκογένειά» του καί τό «ἔδαφος» του. Ἀντίστροφα, ἐκεῖ πού ἡ καθαρῆ πολιτισμοκρατία φαίνεται κυρίαρχη (ὅπως στή Γαλλία) παρατηροῦμε προοδευτικά μιά παρέκκλιση πρός τήν ἐπεξεργασία ἑνός λόγου γιά τή βιολογία, τήν κουλτούρα ὡς ἐξωτερική ρύθμιση τοῦ «ζῶντος», τῆς ἀναπαραγωγῆς του, τῶν ἐπιδόσεών του, τῆς ὑγείας του. Ὁ Μισέλ Φουκώ τό εἶχε προαισθανθεῖ¹¹, ὅπως κι ἄλλοι.

Θά ἦταν δυνατόν οἱ σημερινές παραλλαγές τοῦ νεορατσισμού νά συγκροτήσουν ἕναν μεταβατικό ἰδεολογικό σχηματισμό, ἐξελισσόμενο πρός λόγους καί κοινωνικές τεχνολογίες ἐντός τῶν ὁποίων ἡ ἱστορική ἀφήγησι τῶν γενεαλογικῶν μύθων (τό παιγνίδι τῶν ὑποκαταστάσεων ἀνάμεσα σέ φυλή, λαό, κουλτούρα, ἔθνος) θά ἔφθινε κάπως μπροστά στήν ψυχολογική ἀξιολόγησι τῶν διανοητικῶν δεξιοτήτων, τῶν ροπῶν πρός τήν «ὀμαλή» κοινωνική ζωή (ἤ, ἀντίστροφα, πρός τήν ἐγκληματικότητα καί τήν παρεκτροπή), δεξιοτήτων καί ροπῶν, τίς ὁποῖες μιά πυροβολαρχία κοινωνιοψυχολογικῶν καί στατιστικῶν γνωστικῶν ἐπιστημῶν προτίθεται νά τίς καταμετρήσει, νά τίς ἐπιλέξει, νά τίς ἐλέγξει, ὑπολογίζοντας τή δοσολογία αἰτίων κληρονομικότητας καί αἰτίων περιβάλλοντος... Ὁδεύουμε δηλαδή πρός ἕναν «μεταρατσισμό».

Θά τό πίστευα, δεδομένου ὅτι ἡ παγκοσμιοποίησι τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, οἱ μετατοπίσεις πληθυσμῶν στό πλαίσιο ἑνός συστήματος ἔθνικῶν κρατῶν, ὀδηγεῖ ὄλο καί περισσότερο στό νά ξαναστοχαστοῦμε τήν ἔννοια τῶν συνόρων καί νά πολλαπλασιάσουμε τούς τρόπους ἐφαρμογῆς της. Ἔτσι θά μπορούσαμε νά προσδώσουμε στήν ἔννοια τῶν συνόρων μιά λειτουργία κοινωνικῆς προφύλαξης, νά τά συνδέσουμε μέ πιά ἐξατομικευμένες καταστάσεις, πολύ περισσότερο πού οἱ τεχνολογικοί μετασχηματισμοί θά προσδίδουν στήν ἀνισότητα μπροστά στό σχολεῖο καί στίς διανοητικές ἱεραρχίες ἕναν ρόλο ὄλο καί πιά σημαντικό γιά τήν ταξική πάλη, στήν προοπτική μιᾶς γενικευμένης τεχνοπολιτικῆς ἐπιλογῆς τῶν ἀτόμων. Ἡ ἀληθι-

11. Michel Foucault, *La volonté de savoir*, Gallimar 1976.

νή «έποχή τῶν μαζῶν», ἡ έποχή τῶν έθνῶν-έπιχειρήσεων εἶναι ἴσως μπροστά μας.

Παρατήρηση: Μόνο μετά τή σύνταξη αὐτῆς τῆς μελέτης πληροφορήθηκα γιά τό βιβλίο τοῦ Pierre - André Taguieff, *La force du préjugé, Essais sur le racisme et ses doubles*, έκδ. La Découverte, 1988, στό όποιο ανάπτυσει, συμπληρώνει καί διορθώνει τίς αναλύσεις στίς όποῖες αναφέρομαι πió πάνω. Έλπίζω νά μπορέσω νά τό σχολιάσω προσεχῶς ὅπως τό αξίζει.

Οίκουμενισμός, ρατσισμός, σεξισμός: οί ιδεολογικές έντάσεις του καπιταλισμού

του Ίμμανουέλ Βαλλερστάιν

Χρόνια τώρα μᾶς ἐπαναλαμβάνουν ὅτι ὁ νεότερος κόσμος ἦταν ὁ πρῶτος πού ξεπέρασε τὰ στενά σύνορα τῶν τοπικῶν ἐντάξεων καί διακήρυξε τήν οίκουμενική ἀδελφότητα τῶν ἀνθρώπων. Ἡ τουλάχιστον αὐτός ὁ λόγος κυριαρχοῦσε μέχρι 10-15 χρόνια πρὶν. Γιατί, ἀπό τότε, συνειδητοποιήσαμε ὅτι ἡ οίκουμενιστική θεωρία ἀντιφάσκει ἀκόμη καί στους ἴδιους τούς ὅρους πού χρησιμοποιεῖ: π.χ. ἡ φράση «ἀδελφότητα ὅλων τῶν ἀνθρώπων» ἀναφέρεται σέ ἀνθρώπους γένους ἀρσενικοῦ («the brotherhood of man», «la fraternité de tous les hommes») κι ἔτσι ἀποκλείει σιωπηρά ὅ,τι εἶναι γένους θηλυκοῦ ἢ τό βάζει σέ δεύτερη μοίρα. Θά ἦταν εὔκολο νά πολλαπλασιάσουμε τὰ λεκτικά παραδείγματα πού φανερώνουν τήν ἔνταση πού ὑποβόσκει συνεχῶς ἀνάμεσα στήν ιδεολογική νομιμοποίηση τοῦ οίκουμενισμοῦ στόν νεότερο κόσμο καί στήν πραγματικότητα (ὕλική καί ιδεολογική) τοῦ ρατσισμοῦ καί τοῦ σεξισμοῦ σέ αὐτόν τόν ἴδιο κόσμο. Αὐτή τήν ἔνταση ἢ ἀκριβέστερα, αὐτή τήν ἀντίφαση θά

* Πρώτη δημοσίευση: «The ideological Tension of Capitalism: Universalism versus Racism and Sexism», στό J. Smith καί ἄλλοι, *Racism, Sexism and the World-Economy*, Νέα Ὑόρκη, 1988.

ήθελα νά συζητήσω ἐδῶ. Γιατί οἱ ἀντιφάσεις ὄχι μόνον συνιστοῦν τή δυναμική τῶν ἱστορικῶν συστημάτων, ἀλλά ἐπίσης μᾶς ἀποκαλύπτουν τά οὐσιώδη χαρακτηριστικά τους.

Εἶναι ἓνα πράγμα νά ἀναζητήσουμε τίς ἀπαρχές τῆς οἰκουμενιστικῆς θεωρίας, νά ἀναρωτηθοῦμε γιά τό εὖρος τῆς ἀποδοχῆς πού γνώρισε ἢ νά διερωτηθοῦμε γιατί ὁ ρατσισμός καί ὁ σεξισμός συνεχίζονται νά ὑπάρχουν στόν σύγχρονο κόσμον. Ἄλλά εἶναι ἄλλο πράγμα, τελείως διαφορετικό, νά ἐξετάσουμε τήν καταγωγή τοῦ συνδυασμοῦ αὐτῶν τῶν δύο ἰδεολογιῶν, πού ὑποτίθεται ὅτι εἶναι ἀσύμβατες ἐνῶ στήν πραγματικότητα μποροῦμε νά ὑποστηρίξουμε ὅτι βρίσκονται σέ σχέση συμβίωσης. Ἄς ἀρχίσουμε λοιπόν ἀπό αὐτό τό φαινομενικά παράδοξον. Οἱ οἰκουμενιστικές πεποιθήσεις ἀπέτελεσαν τόν κυριότερον ἀντίπαλον τοῦ ρατσισμοῦ καί τοῦ σεξισμοῦ καί, ἀντίστροφα, οἱ ρατσιστικές καί σεξιστικές πεποιθήσεις ὑπῆρξαν ὁ κυριότερος ἀντίπαλος τοῦ οἰκουμενισμοῦ. Συμπεραίνουμε λοιπόν ὅτι οἱ ὑπερασπιστές τοῦ κάθε συστήματος πεποιθήσεων ἀνήκουν σέ ἀντιτιθέμενα στρατόπεδα. Μόνον περιπτωσιακά ἐπιτρέπουμε στόν ἑαυτό μας νά παρατηρήσει, ὅπως ὁ Πόγκο, ὅτι ὁ ἐχθρός βρίσκεται μέσα μας καί ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπό ἐμᾶς (ἴσως ὅλοι μας) βρίσκουμε ἀπολύτως ἐφικτή τήν ταυτόχρονη προσχώρηση καί στίς δύο θεωρίες. Ἄναμφίβολα προκεῖται γιά μιά στάση ἀξιοθρήνητη, πού ὁμως πρέπει νά ἐξηγήσουμε, πέρα ἀπό τήν ἀπλή ἐπιτίμηση τῆς ὑποκρισίας. Γιατί αὐτό τό παράδοξον (ἢ αὐτή ἡ ὑποκρισία) ἀντέχει στό χρόνο καί εἶναι εὐρέως διαδεδομένο. Πρόκειται γιά ἓνα δομικό στοιχεῖον καί ὄχι γιά μιά παροδική ἀνθρώπινη ἀδυναμία.

Στά προηγούμενα ἱστορικά συστήματα ἦταν εὐκολότερον νά παραμένει κανεῖς συνεπής μέ τόν ἑαυτό του. Παρά τή μεγάλη ποικιλία τῶν δομῶν καί τῶν ἀρχῶν τους, αὐτά τά συστήματα εἶχαν ἓνα κοινόν χαρακτηριστικό: δέν δίσταζαν μπροστά στή διάκριση, ἠθική καί πολιτική συγχρόνως, ἀνάμεσα στά μέλη τῆς ὁμάδας καί στό ἄτομον πού ἦταν ἐξωτερικό πρὸς αὐτήν. Οἱ ὑψηλότερες ἠθικές ἀρετές ἀποδίδονταν στό μέλος τῆς ὁμάδας καί ἡ αἴσθησις τῶν ὑποχρεώσεων πού εἶχαν τά μέλη μεταξύ τους εἶχε τό προβάδισμα, μπροστά ἀπό ὅλες τίς ἀφηρημένες ἐννοιες σχετικᾶ μέ τό ἀνθρώπινον γένος, στήν περίπτωση πού τέτοιες ἀφαιρέσεις διατυπώθηκαν ποτέ. Ἄκόμη καί οἱ

τρεις μονοθεϊστικές θρησκείες (ο Ιουδαϊσμός, ο Χριστιανισμός και το Ισλάμ) έκαναν τέτοιες διακρίσεις ανάμεσα στους έντός και τους εκτός, παρά την πίστη τους σε έναν και μοναδικό Θεό πρὶ βασιλευε πάνω σε ένα κι έναίω ανθρώπινο γένος.

Στό δοκίμιο αυτό θά συζητήσουμε πρώτα την καταγωγή των νεότερων οίκουμενιστικών θεωριών, για να περάσουμε, στή συνέχεια, στις πηγές των σύγχρονων φυλετικών διακρίσεων (ρατσισμού και σεξισμού) και να έρθουμε τελικά στον συνδυασμό αυτών των δύο ιδεολογιών στην πράξη, στή γένεση και στις συνέπειές του.

Υπάρχουν δύο κυρίως τρόποι να έξηγήσουμε τή γέννηση του οίκουμενισμού ως ιδεολογίας του σύγχρονου ιστορικού συστήματος. Ο ένας τρόπος είναι να δούμε τον οίκουμενισμό ως αποκορύφωμα μιᾶς παλαιότερης θεωρητικής παράδοσης. Ο άλλος είναι να θεωρήσουμε τον οίκουμενισμό ως μιᾶ διακεκριμένη ιδεολογία, πού προσιδιάζει στην καπιταλιστική κοσμοοικονομία. Αυτοί οί δύο τρόποι έξηγησης δέν είναι αναγκαστικά αντιφατικοί.

Η άποψη σύμφωνα μέ την όποία ο οίκουμενισμός αποτελεί κατάληξη ή αποκορύφωμα μιᾶς μακρᾶς παράδοσης αναφέρεται άκριβώς στις τρεις μονοθεϊστικές θρησκείες. Υποστηρίζεται ότι τό αποφασιστικό ήθικό άλμα συντελέστηκε όταν οί άνθρωποι (ή μερικοί άνθρωποι) έπαψαν να πιστεύουν σε θεούς συνδεδεμένους μέ τή φυλή και άναγνώρισαν τή μοναδικότητα του Θεού, άναγνωρίζοντας έτσι, έμμεσα, τό έναίω του ανθρώπινου γένους. Βέβαια, συνεχίζει αυτή ή άποψη, οί τρεις μονοθεϊστικές θρησκείες δέν προχώρησαν ποτέ αυτή τή λογική μέχρι τίς άκρατες συνέπειές της. Ο Ιουδαϊσμός σμίλεψε μιάν ιδιαίτερη θέση για τον περιούσιο λαό του Θεού και στάθηκε πάντα έπιφυλακτικός στην υιοθέτηση νέων μελών. Ο Χριστιανισμός και τό Ισλάμ άπομάκρυναν τους φραγμούς πού έμπόδιζαν την είσοδο στην ομάδα των εκλεκτών και ένθάρρυναν ανεπιφύλακτα τον προσηλυτισμό. Ωστόσο, και ο Χριστιανισμός και τό Ισλάμ άπαιτούσαν από τους νέους προσηλύτους, πού έπιθυμούσαν πλήρη είσοδο στό βασίλειο του Θεού, μιάν έμπρακτη δήλωση πίστης και ύποταγής, πού ο πρώην άπιστος ένήλικος μπορούσε να την εκφράσει μέσω του τυπικού προσχώρησης στην νέα θρησκεία. Σύμφωνα μέ αυτή την θεώρηση, ή σκέψη του Διαφωτισμού άπλώς προχώρησε αυτή την μονοθεϊ-

στική λογική ένα βήμα πιά πέρα, υποστηρίζοντας ότι η ήθική ισότητα και τά ανθρώπινα δικαιώματα πηγάζουν από την ίδια την ανθρώπινη φύση, ένα χαρακτηριστικό που όλοι έχουμε από τη γέννησή μας, και κατά συνέπεια τά δικαιώματά μας γίνονται φυσικά δικαιώματα και όχι πλέον προνόμια που μās παραχωρούνται.

Αυτή η έκδοχή της ιστορίας των ιδεών δέν είναι λανθασμένη. Διαθέτουμε αρκετά σημαντικά πολιτικοθητικά κείμενα του τέλους του 18ου αιώνα που άνταναχλούν αυτή την ιδεολογία του Διαφωτισμού. Χάρης σέ μείζονες πολιτικές περιπέτειες (Γαλλική Έπανάσταση, άνεξαρτησία της Άμερικης κ.λπ.) τά κείμενα αυτά γνώρισαν μεγάλη διάδοση και έγιναν εύρέως αποδεχτά. Έπιπλέον, μπορούμε νά σπρώξουμε μακρύτερα την ιδεολογική ιστορία. Έπληρχαν πολλές παραλείψεις σέ αυτά τά ιδεολογικά κείμενα του 18ου αιώνα, κυρίως σέ ό,τι άφορā τους έγχρώμους και τίς γυναίκες. Άλλά μέ τόν καιρό, αυτές και άλλες έλλείψεις διορθώθηκαν και η οίκουμενιστική θεωρία συμπεριέλαβε ρητώς αυτές τίς ομάδες. Σήμερα, ακόμη και τά κοινωνικά κινήματα που έχουν ως λόγο ύπαρξης την εφαρμογή ρατσιστικών ή σεξιστικών πολιτικών, έχουν την τάση νά προσφέρουν, έστω και μέ την άκρη των χειλιών, θυσίαν αινέσεως στην ιδεολογία του οίκουμενισμού, δίνοντας την έντύπωση ότι θεωρούν ντροπή νά δηλώσουν άνοιχτά αυτό που στην πραγματικότητα πιστεύουν και θεωρούν ότι πρέπει νά καθορίζει τίς πολιτικές προτεραιότητές τους. Δέν είναι, συνεπώς, δύσκολο νά έξάγουμε από την ιστορία των ιδεών ένα είδος διαγράμματος της άποδοχής του οίκουμενισμού, όπου η καμπύλη παρουσιάζεται διηνεκώς άνοδική, και βασισμένοι σέ αυτή την καμπύλη νά υποστηρίξουμε την ύπαρξη μιās μή άντιστρέψιμης ιστορικής διαδικασίας έν δράσει.

Όστόσο, στό βαθμό που ο οίκουμενισμός υποστηρίχτηκε σοβαρά ως πολιτική θεωρία μόνο στον νεότερο κόσμο, τό έπιχείρημα σύμφωνα μέ τό όποιο οί άπαρχές του θά πρέπει νά άναζητηθούν στό κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο αυτού του κόσμου παρουσιάζεται έξίσου ισχυρό. Η καπιταλιστική κοσμοοικονομία είναι ένα σύστημα θεμελιωμένο στην άένατη συσσώρευση κεφαλαίου. Ένας από τους κύριους μηχανισμούς που την καθιστούν δυνατή είναι η έμπορευματοποίηση των πάντων. Τά έμπορεύματα διοχετεύονται σέ αυτό που ό-

νομάζουμε παγκόσμια αγορά με την μορφή προϊόντων, κεφαλαίων και εργατικής δύναμης. Υποτίθεται ότι όσο περισσότερο ελεύθερη είναι η διακίνηση, τόσο αυξάνεται ο βαθμός εμπορευματοποίησης. Κατά συνέπεια, ότιδήποτε εμποδίζει την διακίνηση ύποθετικά, άντενδείκνυται.

Ό,τι μπορεί να εμποδίσει την μετατροπή των προϊόντων, των κεφαλαίων και της εργατικής δύναμης σε διαπραγματεύσιμα στην αγορά εμπορεύματα αναχαιτίζει αυτή την διακίνηση. Ότιδήποτε χρησιμοποιεί για την εκτίμηση προϊόντων, κεφαλαίων και εργατικής δύναμης κριτήρια άλλα από την τιμή τους στην αγορά, και δίνει προτεραιότητα σε αυτές τις εκτιμήσεις, καθιστά αυτά τα είδη μη εμπορεύσιμα ή, τουλάχιστον, λιγότερο εμπορεύσιμα. Συνεπώς, ακολουθώντας ένα είδος άκατανίκητης λογικής, ή διεκδίκηση της οποιας ιδιαιτερότητας κρίνεται ως ασυμβίβαστη με τη λογική του καπιταλιστικού συστήματος ή τουλάχιστον αποτελεί εμπόδιο στην βελτιστοποίηση της λειτουργίας του. Συνεπάγεται λοιπόν ότι στο πλαίσιο ενός καπιταλιστικού συστήματος καθίσταται επιτακτική ή διατύπωση και η πραγμάτωση μιᾶς οίκουμενιστικής ιδεολογίας ως θεμελιώδες στοιχείο στην άεναη επίδιωξη της συσσώρευσης του κεφαλαίου. Για τὸ λόγο αὐτό ἀναφερόμαστε σίς καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις ὡς ἓνα «οίκουμενικό διαλυτικό» πού ἐνεργεῖ ἀνάγοντας τὰ πάντα στήν ὁμοιογενή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος, τὸ ὁποῖο ἐκτιμᾶται μέ μόνο μέτρο τὸ χρῆμα.

Αὐτό ὑποτίθεται ὅτι ἔχει δύο βασικές συνέπειες. Κατ' ἀρχάς ἐπιτρέπει τήν μεγαλύτερη δυνατή ἀποτελεσματικότητα στήν παραγωγή τῶν ἀγαθῶν. Ἰδιαίτερα σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τήν ἐργατική δύναμη, ἂν ἐφαρμοζόταν τὸ σύνθημα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης «μιά σταδιοδρομία ἀνοιχτή στά ταλέντα», τότε θά μπορούσαμε νά τοποθετοῦμε τὰ ἱκανότερα ἄτομα στούς ἐπαγγελματικούς ρόλους πού θά τοὺς ταίριαζαν καλύτερα, μέσα στόν παγκόσμιο καταμερισμό τῆς ἐργασίας. Καί ἔχουμε πράγματι ἀναπτύξει ἓνα σύνολο θεσμικῶν μηχανισμῶν —δημόσια ἐκπαίδευση, δημόσια διοίκηση, κανόνες ἐνάντια στόν νεποτισμό— πού στοχεύουν στήν ἐγκαθίδρυση αὐτοῦ πού σήμερα ἀποκαλοῦμε «ἀξιοκρατικό σύστημα».

Ἐπιπλέον, ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ ἀξιοκρατία δέν εἶναι μόνον οἰκο-

νομικά αποτελεσματικότερη αλλά επίσης παράγοντας πολιτικής σταθερότητας. Στο βαθμό που στον ιστορικό καπιταλισμό (όπως και στα προηγούμενα ιστορικά συστήματα) υπάρχουν ανισότητες στην κατανομή των άμοιβων, ή μνησικαχία που τρέφουν αυτοί που αμείβονται λιγότερο γι' αυτούς που αμείβονται περισσότερο θά ήταν λιγότερο έντονη, λέγεται, αν αυτή ή ανισότητα δικαιολογούνταν από την αξία και όχι από την παράδοση. Μέ άλλα λόγια, θεωρείται ότι τό προνόμιο που κατακτιέται μέ την αξία είναι κατά κάποιον τρόπο περισσότερο αποδεκτό, γιά τόν πολύ κόσμο, από τό προνόμιο που κερδίζεται μέ κληρονομιά.

Πρόκειται γιά μιά άμφίβολη πολιτική κοινωνιολογία. Νομίζω μάλιστα ότι στην πραγματικότητα άληθεύει τό άκριβώς αντίθετο. Γιά πολύ καιρό τά προνόμια που μεταβιβάζονταν κληρονομικά ήταν λίγο-πολύ αποδεκτά από τούς καταπιεζομένους, στή βάση μιās μυστικιστικής ή μοιρολατρικής πίστης σέ μιάν αίώνια τάξη, που τούς προσέφερε τουλάχιστον την παρηγοριά της βεβαιότητας. 'Αντίθετα, τά προνόμια που άποκτᾶ κάποιος γιάτί ύποτίθεται ότι είναι έξυπνότερος και όπωσδήποτε έχει πάρει καλύτερη εκπαίδευση από κάποιον άλλο πολύ δύσκολα γίνονται αποδεκτά, εκτός βέβαια από εκείνους που ήδη σκαρφαλώνουν στην κλίμακα της έπιτυχίας. Μόνον οί γιάπηδες άγαπούν και θαυμάζουν τούς γιάπηδες. Οί πρίγκιπες μπορούσαν τουλάχιστον νά παρουσιάζονται σάν καλόγνωμος πατέρας. 'Αλλά ένας γιάπης θά είναι πάντα μόνον ένας ύπερπρονομιούχος. Νομίζω ότι τό άξιοκρατικό σύστημα είναι στην πραγματικότητα ένα από τά πιό άσταθῆ συστήματα από πολιτική άποψη. Καί άκριβώς εξαιτίας αυτής της πολιτικής αστάθειας κάνουν την είσοδό τους στην σκηνή ό ρατσισμός και ό σεξισμός.

Γιά πολύ καιρό θεωρούσαν ότι ή ύποτιθέμενη άνοδική καμπύλη της οίκουμηνιστικής ιδεολογίας ήταν συνδεδεμένη μέ μιά άλλη σταθερά καθοδική καμπύλη: την καμπύλη των άνισοτήτων που πηγάζουν από την φυλή και τό φύλο, έτσι όπως έκδηλώνονται ως ιδεολογία και ως πρακτική. 'Εμπειρικά είναι βέβαιο ότι κάτι τέτοιο δέν συνέβη ποτέ. Ίσως μάλιστα νά μπορούμε νά ύποστηρίξουμε τό αντίθετο, ότι δηλαδή στον σύγχρονο κόσμο οί καμπύλες των ρατσιστικών και των σεξιστικών άνισοτήτων φαίνεται νά σημειώνουν άνοδο,

ή τουλάχιστον δέν σημειώνουν πτώση — σίγουρα στην πράξη και ίσως και ως ιδεολογία. Γιατί;

‘Ο ρατσισμός δέν περιορίζεται σέ μιά στάση περιφρόνησης και φόβου άπέναντι σ’ αυτούς πού άνήκουν σέ άλλες ομάδες, καθορισμένες είτε μέ γενετικά κριτήρια (όπως τό χρώμα του δέρματος) είτε μέ κριτήρια κοινωνικά (θρησκευτική ένταξη, πολιτιστικά πρότυπα, γλωσσικές προτιμήσεις κ.λπ.). Γενικά ο ρατσισμός έμπερικλείει την περιφρόνηση και τό φόβο αλλά προχωρά πολύ πίο πέρα από αυτά. ‘Η περιφρόνηση και ο φόβος είναι δευτερεύοντα χαρακτηριστικά της ρατσιστικής πρακτικής μέσα στην καπιταλιστική κοσμοοικονομία. Θα μπορούσαμε μάλιστα νά υποστηρίξουμε ότι ή περιφρόνηση και ο φόβος του άλλου (ή ξενοφοβία) άποτελούν μιά δψη του ρατσισμού πού έμπεριέχει ήδη μιά αντίφαση.

Σέ όλα τά προηγούμενα ιστορικά συστήματα, ή ξενοφοβία είχε μιά πρακτική συνέπεια πρωταρχικής σημασίας: την εκδίωξη του «βαρβάρου» από τον φυσικό χώρο της κοινότητας, της κοινωνίας, της κλειστής ομάδας, όντας ο θάνατος ή άκραία έκδοχή αυτής της εκδίωξης. ‘Οποτεδήποτε άπωθοΰμε φυσικά τον άλλο, κερδίζουμε την «καθαρότητα» του περιβάλλοντος πού υποτίθεται ότι έπιδιώκουμε, αλλά αναπόφευκτα χάνουμε συγχρόνως κάτι. Χάνουμε την έργατική δύναμη του προσώπου πού διώξαμε και, κατά συνέπεια, τή συνεισφορά αυτού του προσώπου στην δημιουργία κάποιου πλεονάσματος πού θα μπορούσαμε κατ’ επανάληψη νά οικειοποιηθοΰμε. Αυτό αντιπροσωπεύει μιά άπώλεια, για όλα τά ιστορικά συστήματα. ‘Αλλά αυτή ή άπώλεια είναι ιδιαίτερα σοβαρή στην περίπτωση ενός συστήματος του οποίου όλη ή δομή και ή λογική είναι θεμελιωμένες στην άέναη συσσώρευση κεφαλαίου.

‘Ενα καπιταλιστικό σύστημα πού επεκτείνεται (πράγμα πού συμβαίνει τον μισό καιρό) χρειάζεται όλη την έργατική δύναμη πού μπορεί νά βρει, άφου αυτή ή δύναμη παράγει τά άγαθά μέσω των οποίων περισσότερο κεφάλαιο παράγεται, πραγματοποιειΐται και συσσωρεύεται. ‘Η άποβολή, λοιπόν, από τό σύστημα είναι άστοχη. ‘Αλλά άν κάποιος θέλει νά μεγιστοποιήσει τή συσσώρευση του κεφαλαίου, είναι άπαραίτητο συγχρόνως νά έλαχιστοποιήσει τό κόστος παραγωγής (άρα τό κόστος της έργατικής δύναμης) και επίσης

νά ελαχιστοποιήσει τό κόστος τῶν πολιτικῶν ρήξεων (ἄρα νά ελαχιστοποιήσει — ὄχι νά ἐξαλείψει, γιατί αὐτό εἶναι ἀδύνατον — τίς διεχδικήσεις τῆς ἐργατικῆς δύναμης). Ὁ ρατσισμός εἶναι ἡ μαγική συνταγή πού συμβιβάζει τήν ἐπιδίωξη αὐτῶν τῶν δύο στόχων.

Ἄς ρίξουμε μιά ματιά σέ μιά ἀπό τίς πρῶτες καί διασημότερες συζητήσεις γύρω ἀπό τόν ρατσισμό ὡς ἰδεολογία. Ὅταν οἱ Εὐρωπαῖοι ἔφτασαν στόν Νέο Κόσμο, συνάντησαν πληθυσμούς πού κατά μεγάλο μέρος τοὺς ἐξολόθρευσαν, εἴτε ἄμεσα μέ τό ξίφος εἴτε ἔμμεσα μέ τίς ἀρρώστιες. Ἐνας Ἰσπανός μοναχός, ὁ Βαρθολομαῖος ντέ Λάς Κάζας, ἀνέλαβε τήν υπεράσπιση αὐτῶν τῶν πληθυσμῶν, υποστηρίζοντας ὅτι οἱ Ἰνδιάνοι διέθεταν καί αὐτοὶ ψυχές πού ἔπρεπε νά σωθοῦν. Ἄς ἐξετάσουμε τίς λογικές συνέπειες αὐτῆς τῆς θέσης τοῦ Λάς Κάζας, πού κέρδισε τή ρητή συγκατάθεση τῆς ἐκκλησίας, καί σέ ὀρισμένες περιπτώσεις καί τῆς πολιτείας. Ἐφόσον οἱ Ἰνδιάνοι διέθεταν ψυχή, ἦσαν ἀνθρώπινα ὄντα καί οἱ ἀρχές τοῦ φυσικοῦ νόμου ἐφαρμόζονταν καί σ' αὐτούς. Κατά συνέπεια, ἦταν ἠθικά ἀνεπίτρεπτο νά σφαγιάζονται ἀδιακρίτως (νά ἐκδιώκονται ἀπό τόν φυσικό χῶρο τῆς ἀνθρωπότητας). Ἀντίθετα, ἦταν ἠθική ὑποχρέωση νά ἐπιδιωχθεῖ ἡ σωτηρία τῶν ψυχῶν τους (νά προσηλυτιστοῦν στίς οἰκουμενιστικές ἀξίες τοῦ χριστιανισμοῦ). Ἀφοῦ θά ἦταν ζωντανοί καί πιθανόν στήν ὁδὸ τῆς σωτηρίας, θά μπορούσαν νά ἐνταχθοῦν στήν ἐργατική δύναμη — στό ἐπίπεδο τῶν ἱκανοτήτων τους, βέβαια, δηλαδή στό χαμηλότερο ἐπίπεδο τῆς ἱεραρχίας τῶν ἐπαγγελματῶν καί τῶν ἀμοιβῶν.

Ἀπό ἐπιχειρησιακή ἄποψη ὁ ρατσισμός πῆρε τήν μορφή αὐτοῦ πού θά μπορούσαμε νά ἀποκαλέσουμε «ἐθνοποίηση» τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ἐννοῶ μέ αὐτό ὅτι σέ ὄλες τίς ἐποχές ὑπῆρχε μιά ἱεραρχία ἐπαγγελματῶν καί ἀμοιβῶν σέ συσχετισμό μέ ὀρισμένα ὑποτιθέμενα κοινωνικά κριτήρια. Ἀλλά ἐνῶ ὁ τύπος τῆς ἐθνοποίησης παρέμενε σταθερός, οἱ λεπτομέρειές του διέφεραν ἀπό τόπο σέ τόπο καί ἀπό ἐποχή σέ ἐποχή, ἀνάλογα μέ τό ποιά θέση καταλάμβαναν ποιές γενετικές καί κοινωνικές ομάδες σέ ἕναν συγκεκριμένο τόπο καί χρόνο καί μέ τό ποιές ἦταν οἱ ἱεραρχικές ἀνάγκες τῆς οἰκονομίας σέ αὐτόν τόν τόπο καί τό χρόνο.

Αὐτό σημαίνει ὅτι ὁ ρατσισμός συνδύαζε πάντοτε διεχδικήσεις

πού βασίζονται στην αδιάρρηκτη συνέχεια με τό παρελθόν (γενετική ή/και κοινωνική) με μία εξαιρετική ευελιξία στον καθορισμό τῶν ὀρίων αὐτῶν τῶν «πραγματοποιημένων» ὄντοτήτων πού ἀποκαλούμε φυλές, ἔθνικες ὀμάδες, ἔθνη, θρησκευτικές ὀμάδες. Ἡ ευελιξία τῆς διεκδίκησης ἑνός δεσμοῦ με τά ὄρια τοῦ παρελθόντος σέ συνδυασμό με τόν διαρκή ἐπανακαθορισμό αὐτῶν τῶν ὀρίων στό παρόν παίρνει τήν μορφή τῆς δημιουργίας καί τῆς διαρκούς ἀναδημιουργίας τῶν φυλετικῶν καί/ἢ ἔθνικῶν-θρησκευτικῶν ὀμάδων ἢ κοινοτήτων. Βρίσκονται πάντα ἐκεῖ, καί πάντα ἱεραρχικά ταξινομημένες, ἀλλά δέν εἶναι πάντα ἀκριβῶς οἱ ἴδιες. Ὅρισμένες ὀμάδες ἀλλάζουν θέση μέσα στό σύστημα ἱεραρχικῆς ταξινόμησης. Μερικές ὀμάδες μπορεῖ νά ἐξαφανιστοῦν ἢ νά συνδυαστοῦν με ἄλλες, ἐνῶ κάποιες ἄλλες ἀποσπῶνται καί νέες ὀμάδες δημιουργοῦνται. Ἀλλά ὑπάρχουν πάντα κάποιοι «νέγροι». Ἄν δέν ὑπάρχουν μαῦροι ἢ εἶναι πολύ λίγοι γιά νά παίξουν αὐτό τό ρόλο, τότε μπορεῖ κανεῖς νά ἐφεύρει τούς «λευκούς νέγρους».

Αὐτό τό εἶδος συστήματος —ἕνας ρατσισμός με σταθερή μορφή καί δηλητήριο ἀλλά σχετικά ευέλικτος στά ὄριά του— καταφέρνει πολύ καλά τρία πράγματα. Ἐπιτρέπει νά αὐξηθεῖ ἢ νά μειωθεῖ, σέ μία ὀρισμένη χρονική καί γεωγραφική ζώνη καί ἀνάλογα με τίς τρέχουσες ἀνάγκες, ὁ ἀριθμός ἐκείνων πού προσφέρονται γιά τούς χαμηλότερους μισθούς καί γιά τούς χειρότερα ἀμειβόμενους οἰκονομικούς ρόλους. Γεννάει καί διαρκῶς ἀναδημιουργεῖ κοινωνικές κοινότητες, οἱ ὁποῖες, στήν πράξη, κοινωνικοποιοῦν τά παιδιά τους γιά νά παίξουν τούς ἐνδεδειγμένους ρόλους (ἄν καί, βεβαίως, τά κοινωνικοποιοῦν ἐπίσης καί σέ κάποιες μορφές ἀντίστασης). Καί, τέλος, προσφέρει μία μή ἀξιοκρατική βάση δικαίωσης τῆς ἀνισότητος. Αὐτό τό τελευταῖο σημεῖο ἀξίζει νά ὑπογραμμιστεῖ. Ὁ ρατσισμός βοηθᾷ στή διατήρηση τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος, ἀκριβῶς γιατί εἶναι θεωρητικά ἀντιοικουμενιστικός. Ἐπιτρέπει ὥστε ἕνα μεῖζον τμήμα τῆς ἐργατικῆς δύναμης νά ἀμείβεται πολύ χαμηλότερα ἀπ' ὅσο θά μπορούσε ποτέ νά δικαιολογήσουν τά ὅποια ἀξιοκρατικά κριτήρια.

Ἀλλά ἄν ὁ καπιταλισμός ὡς σύστημα γεννᾷ τόν ρατσισμό, εἶναι ἀνάγκη ἐπίσης νά γεννᾷ καί τόν σεξισμό; Ναι, γιατί ρατσισμός καί σεξισμός εἶναι στήν πραγματικότητα στενά συνδεδεμένοι. Ἡ ἔθνο-

ποίηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἐπιτρέπει νά δίνονται ἐξαιρετικά χαμηλοὶ μισθοὶ σέ ὀλόκληρα τμήματα τῆς ἐργατικῆς τάξης. Αὐτός εἶναι καί ὁ λόγος ὑπαρξῆς τῆς. Στήν πραγματικότητα, εἶναι δυνατόν νά ὑπάρχουν τόσο χαμηλοὶ μισθοί, μόνον ἐπειδή οἱ μισθωτοὶ ἀνήκουν σέ δομές νοικοκυριῶν ὅπου τά εἰσοδήματα ἀπό μισθούς, ὑπολογιζόμενα σέ χρονική διάρκεια ἴση μέ τόν μέσο ὄρο ζωῆς, ἀποτελοῦν ἓνα σχετικά μικρό τμήμα τοῦ συνολικοῦ εἰσοδήματος τοῦ νοικοκυριοῦ¹. Αὐτά τά νοικοκυριά ἀπαιτοῦν σημαντική ἐπένδυση ἐργασίας στίς ἀποκαλούμενες «ἐπιβοθηθητικές» δραστηριότητες, πού ἀναφέρονται στήν διατροφή καί στή συντήρηση τοῦ νοικοκυριοῦ καί σέ πολύ μικρή ἐμπορευματική παραγωγή. Ἡ ἐργασία αὐτή ἐξασφαλίζεται ἐν μέρει ἀπό τόν ἐνήλικο ἄνδρα, ἀλλά κατά κύριο λόγο ἀπό τήν ἐνήλικη γυναῖκα, καθῶς καί ἀπό τά παιδιά καί τούς ἡλικιωμένους καί τῶν δύο φύλων.

Σέ ἓνα τέτοιο σύστημα, αὐτή ἡ συνεισφορά σέ μή μισθωτή ἐργασία ἀντισταθμίζει τό χαμηλό ἐπίπεδο τῶν εἰσοδημάτων ἀπό μισθούς καί, κατά συνέπεια, ἀντιπροσωπεύει στήν πράξη μιά ἔμμεση ἐπιδότηση τῶν ἐργοδοτῶν τῶν μισθωτῶν ἐργαζομένων πού ἀνήκουν σέ αὐτά τά νοικοκυριά. Ὁ σεξισμός μᾶς ἐπιτρέπει νά «ἀγνοοῦμε» αὐτή τήν πραγματικότητα. Ὁ σεξισμός δέν εἶναι μόνον ἡ ἐπιβολή στίς γυναῖκες διαφορετικῶν, ἢ ἀκόμη καί ὑποτιμημένων, ἐργασιακῶν ρόλων, ὅπως καί ὁ ρατσισμός δέν εἶναι μόνον ξενοφοβία. Ὁ ρατσισμός θέλει νά κρατήσει τούς ἀνθρώπους μέσα στό σύστημα ἐργασίας καί ὄχι νά τούς διώξει ἔξω ἀπό αὐτό· ὁ σεξισμός ἔχει τούς ἴδιους στόχους.

Ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο καταφέρνουμε τίς γυναῖκες —καθῶς καί τούς νέους καί τούς ἡλικιωμένους— νά δουλέψουν γιά νά δημιουργήσουν ὑπεραξία γιά τούς κατόχους τοῦ κεφαλαίου, οἱ ὁποῖοι οὔτε κἄν τίς πληρώνουν γι' αὐτό, συνίσταται στό νά διακηρύξουμε ὅτι ἡ ἐργασία τους εἶναι στήν πραγματικότητα μή ἐργασία. Ἐφευρίσκου-

1. Βλ. ἐδῶ: Ἐμμ. Βαλλερστάιν, «Οἱ δομές τοῦ νοικοκυριοῦ καί ἡ συγκρότηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης στήν καπιταλιστική κοσμοοικονομία», τοῦ ἴδιου «Ὁ Μάρξ καί ἡ ἱστορία: ἡ πόλωση».

με τήν «νοικοκυρά» καί βεβαιώνουμε ὅτι δέν «ἐργάζεται», ἀπλῶς «ἀσχολεῖται μέ τά οἰκιακά». Ἔτσι, ὅταν οἱ κυβερνήσεις ὑπολογίζουν τό ποσοστό τῶν ἀπασχολουμένων στό σύνολο τῆς ἐνεργοῦ ἐργατικῆς δύναμης, οἱ «νοικοκυρές» δέν ἐμφανίζονται οὔτε στόν ἀριθμητή οὔτε στόν παρονομαστή τοῦ κλάσματος. Καί μαζί μέ τόν σεξισμό πᾶνε αὐτόματα καί οἱ «ἡλικιακές διακρίσεις». Ὅπως ὑποστηρίζουμε ὅτι ἡ ἐργασία τῆς νοικοκυρᾶς δέν δημιουργεῖ ὑπεραξία, ἔτσι ὑποστηρίζουμε ὅτι δέν δημιουργεῖ ὑπεραξία καί ἡ πολλαπλή συνεισφορά σέ ἐργασία τῶν μή μισθωτῶν νέων καί ἡλικιωμένων.

Βέβαια, τίποτα ἀπό ὅλ' αὐτά δέν ἀντανακλᾷ ἐντελῶς τήν πραγματικότητα. Ἄλλά ὅλα αὐτά συνταιριάζονται σέ μιά ἰδεολογία πού εἶναι ἐξαιρετικά ἰσχυρή. Ὁ συνδυασμός τοῦ δίδυμου οἰκουμενισμός-ἀξιοκρατία, ἀφ' ἑνός, πού ἀποτελεῖ τή βάση πάνω στήν ὁποία τά στελέχη καί τά μεσαῖα στρώματα οἰκοδομοῦν τή νομιμοποίηση τοῦ συστήματος, καί τοῦ δίδυμου ρατσισμός-σεξισμός, ἀφ' ἑτέρου, πού ἀποτελεῖ τόν μηχανισμό μέσω τοῦ ὁποίου δομεῖται ἡ πλειοψηφία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, λειτουργεῖ πολύ ἀποτελεσματικά. Ἄλλά μέχρι ἕνα ὀρισμένο σημεῖο, καί αὐτό γιά ἕναν ἀπλό λόγο: τά δύο ἰδεολογικά μοντέλα τῆς καπιταλιστικῆς κοσμοοικονομίας βρίσκονται σέ κατάφωρη ἀντίφαση. Ὁ εὐθραυστος συνδυασμός τους κινδυνεύει πάντα νά διαρραγεῖ, καθῶς διάφορες ὁμάδες τείνουν νά σπρώξουν στά ἄκρα τους τή λογική τοῦ οἰκουμενισμοῦ ἢ τοῦ ρατσισμοῦ ἀντίστοιχα.

Ξέρουμε τί συμβαίνει ὅταν ὁ ρατσισμός-σεξισμός προχωρεῖ πολύ μακριά. Οἱ ρατσιστές μπορεῖ νά ἐπιχειρήσουν νά ἐξαλείψουν ὀριστικά τήν «ἐξωτερική ὁμάδα»— εἴτε συνοπτικά, ὅπως στήν σφαγή τῶν Ἑβραίων ἀπό τούς Ναζί, εἴτε σταδιακά, ὅπως στήν περίπτωση τῆς ἐπιβολῆς ἑνός ὀλοκληρωτικοῦ ἀπαρτχάιντ. Σπρωγμένες στά ἄκρα, αὐτές οἱ θεωρίες εἶναι ἀνορθολογικές, καί ἐπειδή εἶναι ἀνορθολογικές συναντοῦν ἀντίσταση ὄχι μόνον ἀπό τή μεριά τῶν θυμάτων, ἀλλά ἐπίσης ἀπό τήν μεριά ἰσχυρῶν οἰκονομικῶν δυνάμεων πού ἀντιτίθενται ὄχι στόν ρατσισμό ἀλλά στό γεγονός ὅτι ὁ πρωταρχικός του στόχος—μιά ἐργατική δύναμη ἐθνοποιημένη ἀλλά παραγωγική— λησμονήθηκε.

Μποροῦμε ἐπίσης νά φανταστοῦμε τί συμβαίνει ὅταν ὁ οἰκουμενισμός προχωρεῖ πολύ μακριά. Κάποιοι μπορεῖ νά θελήσουν νά ἐφαρ-

μόσουν μιά αληθινή ισότητα στη διανομή τῶν ἐπαγγελματικῶν ρόλων καί τῶν ἀμοιβῶν, μιά ισότητα ὅπου ἡ φυλή (ἢ τό ὅποιο ἰσοδύναμό της) καί τό φύλο δέν θά ἔπαιζαν πραγματικά κανένα ρόλο. Ἄλλά, ἀντίθετα ἀπό ὅ,τι συμβαίνει μέ τόν ρατσισμό, δέν ὑπάρχει σύντομος δρόμος γιά νά φτάσει ὁ οἰκουμενισμός στά ἄκρα του. Γιατί ὄχι μόνον πρέπει νά ἐξαλειφθοῦν τά νομικά καί θεσμικά ἐμπόδια, ἀλλά ἐπίσης καί τά ἐσωτερικευμένα πρότυπα τῆς ἐθνοποίησης, καί αὐτό ἀναπόφευκτα ἀπαιτεῖ χρόνο: τουλάχιστον μιά γενιά. Εἶναι λοιπόν πύ εὐχολο νά ἐμποδιστεῖ ἡ προώθηση τοῦ οἰκουμενισμοῦ. Κάθε φορά πού κάποιες προσπάθειες ἀπειλοῦν νά ἀποδιρθώσουν τούς θεσμικοποιημένους μηχανισμούς τοῦ ρατσισμοῦ καί τοῦ σεξισμοῦ, δέν ἔχει κανείς παρά νά καταγγελεῖ τόν ἐπιλεγόμενο «ἀνάστροφο ρατσισμό», καί αὐτό στό ὄνομα τοῦ ἴδιου τοῦ οἰκουμενισμοῦ.

Αὐτό λοιπόν πού βλέπουμε εἶναι ἕνα σύστημα πού λειτουργεῖ χάρη σέ ἕναν στενό συσχετισμό ἀνάμεσα στίς σωστές δόσεις οἰκουμενισμοῦ καί ρατσισμοῦ-σεξισμοῦ. Πάντα γίνονται προσπάθειες νά σπρωχτεῖ «πολύ μακριά» ὁ ἕνας ἢ ὁ ἄλλος ὅρος τῆς ἐξίσωσης. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι ἕνα εἶδος διαγράμματος μέ μορφή ζίκ ζάκ. Αὐτό θά μπορούσε νά συνεχίζεται ἐπ' ἀπειρον, ἂν δέν ὑπῆρχε ἕνα βασικό πρόβλημα.

Μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου, τά ζίκ καί τά ζάκ γίνονται ὄλο καί μεγαλύτερα. Ἡ ὠθηση πρὸς τόν οἰκουμενισμό γίνεται ὄλο καί δυνατότερη. Τό ἴδιο καί ἡ ὠθηση πρὸς τόν ρατσισμό καί τόν σεξισμό. Τά στοιχήματα ὄλο ἀνεβαίνουν, κι αὐτό γιά δύο λόγους. Ἐπάρχει, ἀφ' ἑνός, ὁ ἀντίκτυπος πάνω σέ ὄλους τούς συμμετέχοντες τῆς γνώσης πού προέρχεται ἀπό τήν συσσωρευμένη ἱστορική ἐμπειρία. Ἐφ' ἑτέρου, ὑπάρχουν οἱ συγκυριακές τάσεις τοῦ ἴδιου τοῦ συστήματος. Γιατί τό ζίκ ζάκ τοῦ οἰκουμενισμοῦ καί τοῦ ρατσισμοῦ-σεξισμοῦ δέν εἶναι τό μοναδικό ζίκ ζάκ τοῦ συστήματος. Ἐπάρχει, ἐπίσης, τό ζίκ ζάκ τῆς ὕφεσης καί τῆς ἀναθέρμανσης τῆς οἰκονομίας, γιά παράδειγμα, μέ τό ὅποιο ἐν μέρει συσχετίζεται τό ζίκ ζάκ τοῦ οἰκουμενισμοῦ καί τοῦ ρατσισμοῦ-σεξισμοῦ. Τό οἰκονομικό ζίκ ζάκ γίνεται καί αὐτό ὄλο καί ὀξύτερο. Τό γιατί εἶναι μιά ἄλλη ἱστορία. Ὡστόσο, καθώς οἱ γενικές ἀντιφάσεις τοῦ σύγχρονου κοσμοσυστήματος ὠθοῦν τό σύστημα σέ μιά μακροχρόνια δομική κρίση, τό κρισιμότερο ἰдео-

λογικό-θεσμικό σημείο της αναζήτησης ενός διάδοχου συστήματος τοποθετείται, πράγματι, στην όξυνση της έντασης, στά μεγεθυνόμενα ζίκ και ζάκ ανάμεσα στον οίκουμενισμό και στον ρατσισμό-σεξισμό. Τό έρώτημα δέν είναι ποιός από τούς δύο όρους τής άντινομίας θά έπικρατήσει τελικά, άφοϋ είναι στενά συνδεδεμένοι μεταξύ τους στην ίδια τους τή σύλληψη. Τό έρώτημα είναι έάν και πώς θά έφεύρουμε νέα συστήματα πού δέν θά χρησιμοποιοιοϋν οϋτε τήν ιδεολογία του οίκουμενισμού οϋτε τήν ιδεολογία του ρατσισμού-σεξισμού. Αυτό είναι τό καθήκον μας, και δέν είναι εύκολο.

Ρατσισμός και έθνικισμός

του Έτιέν Μπαλιμπάρ

Οί ρατσιστικές οργανώσεις αποφεύγουν έκ συστήματος νά όρίζονται ώς ρατσιστικές. Συχνότατα διεκδικούν τόν έθνικισμό και διατείνονται ότι οί δύο όροι δέν είναι αναγώγιμοι ό ένας στόν άλλον. Πρόκειται για μιά τακτική συγκάλυψης; Είναι σύμπτωμα κάποιου φόβου τών λέξεων, σύμφυτου στή ρατσιστική νοοτροπία; Στήν πραγματικότητα ό ρατσιστικός και ό έθνικιστικός λόγος δέν απέχουν πολύ μεταξύ τους. Αϊφνης ή παρουσία τών μεταναστών στό γαλλικό έδαφος προβάλλεται ως αίτία ενός «άντιγαλλικού ρατσισμού». Η άβελαιότητα του λεξιλογίου ύπαινίσσεται από μόνη της ότι, σέ ένα έθνικό κράτος πού δέν αντιμετωπίζει πλέον προβλήματα έθνικης συγκρότησης, ή όργάνωση του έθνικισμού μέσα σέ ιδιαίτερα πολιτικά κινήματα έπικαλύπτει αναπόφευχτα τόν ρατσισμό.

Ένα μέρος τουλάχιστον τών ιστορικών προσπάθησε νά δείξει ότι ό ρατσισμός, πανταχού παρών στή σύγχρονη έποχή¹, αναπτύσσεται στό πεδίο του έθνικισμού. Έτσι ό έθνικισμός προβάλλεται άν όχι

1. Η πιό πρόσφατη και πιό τεκμηριωμένη ανάλυση είναι του René Galliot, *Misère de l'antiracisme*, Έκδ. Arcantère, 1985 Παρίσι.

ώς μοναδική αιτία του ρατσισμού, τουλάχιστον ως καθοριστική συνθήκη της διαμόρφωσής του. Ή ακόμη: οι «οικονομικές» εξηγήσεις (άποτέλεσμα κρίσεων) ή οι «ψυχολογικές» (άμφισημία του αίσθηματος της προσωπικής ταυτότητας και της συλλογικής ένταξης) δέν θά είχαν έγκυρότητα παρά μόνοι' στό βαθμό πού θά φώτιζαν τίς προϋποθέσεις ή τίς επίδράσεις του έθνικισμού γιά τήν ανάδειξη του ρατσισμού.

Μιά τέτοια θέση, άναμφίβολα, έπιβεβαιώνει τό γεγονός ότι ό ρατσισμός δέν έχει νά κάνει μέ τήν ύπαρξη άντικειμενικών βιολογικών «φυλών»². Δείχνει ότι είναι προϊόν ιστορικό ή πολιτιστικό, ότι ή έρμηνεία του δέν ύπακούει στά διαφορούμενα τών «πολιτισμοκρατικών» εξηγήσεων πού προσπαθούν νά δούν στον ρατσισμό ένα είδος σταθερής της ανθρώπινης φύσης. Έχει επίσης αύτή ή θεώρηση τό πλεονέκτημα νά σπάει τόν φαύλο κύκλο πού παραπέμπει τήν ψυχολογία του ρατσισμού σέ εξηγήσεις καθαρά ψυχολογικές. Τέλος, έχει μιά κριτική λειτουργία σέ σχέση μέ τίς έρμηνείες άλλων ιστορικών πού φροντίζουν νά τοποθετήσουν τόν ρατσισμό έξω από τό πεδίο του έθνικισμού. Λές και θά ήταν δυνατόν νά όρίσει κανείς τόν έθνικισμό χωρίς νά περιλάβει σ' αύτόν τά ρατσιστικά κινήματα, άρα χωρίς νά άναφερθει στίς κοινωνικές σχέσεις πού είναι άρρηκτα δεμένες μέ τόν σύγχρονο έθνικισμό (κι ιδιαίτερα μέ τόν ιμπεριαλισμό)³. Πάντως ή συσσώρευση όλης αύτης της έπιχειρηματολογίας δέν σημαίνει άναγκαστικά ότι ό ρατσισμός είναι άναπόδραστη συνέπεια του έθνικισμού: ούτε, à fortiori, ότι χωρίς τήν ύπαρξη ενός άπροκάλυπτου ή λανθάνοντος ρατσισμού και ό ίδιος ό έθνικισμός θά ήταν τάχα ιστορικά άδύνατος⁴. Γι' αύτό δέν χρειάζονται δισταγμοί γιά νά έπιχει-

2. Αυτός ήταν ό σκοπός της Ruth Benedict στό *Race and Racism*, 1942. Όσοσο ή P. Μπένεντικτ στην πραγματικότητα δέν διακρίνει μεταξύ έθνους, έθνικισμού και κουλτούρας, ή μάλλον προσπαθει νά άποδώσει τόν ρατσισμό άποκλειστικά στην κουλτούρα μέσω της ιστορικοποίησής της ως πλευρής του έθνικισμού.

3. Βλ. Raoul Girardet, λήμμα «Nation: 4. Le nationalisme», *Encyclopaedia Universalis*.

4. Βλέπε προηγούμενη μελέτη μου «Sujets ou citoyens? Pour l'égalité».

ρήσει κανείς την έρευνα τῶν αἰτίων πού καθιστοῦν ἀναρμόδια κάθε ἐννοιολογική ἀπολυτότητα.

Ἡ παρουσία τοῦ παρελθόντος

Μέ βάση ποιὰ μοντέλα, σ' αὐτό τό τέλος τοῦ 20οῦ αἰῶνα, διαμορφώσαμε τήν ἀντίληψή μας γιά τόν ρατσισμό, μιά ἀντίληψη πού περιέχεται σέ ὀρισμούς σχεδόν ἐπίσημους; Ἀπό τή μιά μεριά ἔχουμε τόν ναζιστικό ἀντισημιτισμό, στή συνέχεια τίς φυλετικές διακρίσεις στίς ΗΠΑ (πού θεωροῦνται μακρινό λείψανο τῆς δουλείας), τέλος τόν «ἰμπεριαλιστικό» ρατσισμό τῶν ἀποικιακῶν πολέμων, κατακτήσεων καί προσαρτήσεων. Ὁ θεωρητικός στοχασμός πάνω σ' αὐτά τά μοντέλα, συνδεδεμένος μέ μορφές πολιτικῆς πού ὑπεράσπιζαν τή δημοκρατία, τήν ἐθνική ἀνεξαρτησία, τά πολιτικά δικαιώματα καί τά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου, παρήγαγε μιά σειρά διακρίσεων. Παρά τόν ἀφηρημένο χαρακτήρα τους δέν θά ἦταν ἀνώφελο νά τίς ὑπενθυμίσει κανείς, διότι ὑποδεικνύουν τίς κατευθύνσεις πρὸς τίς ὁποῖες προσανατολίζεται ἡ ἔρευνα τῶν αἰτίων τοῦ ρατσισμού, σύμφωνα μέ τήν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα διακηρυσσόμενη ἰδέα ὅτι ἡ ἐξάλειψη τῶν ἀποτελεσμάτων ἐξαρτᾶται ἀκριβῶς ἀπό τήν ἀναίρεση τῶν αἰτιῶν.

Ἡ πρώτη διάκριση πού συναντᾶμε εἶναι ὁ θεωρητικός ρατσισμός καί ὁ αὐθόρμητος ρατσισμός (ἡ ρατσιστική προκατάληψη) πού ἐκλαμβάνεται πότε σάν φαινόμενο συλλογικῆς ψυχολογίας, πότε σάν δομή τῆς ἀτομικῆς προσωπικότητας κατά τό μᾶλλον ἢ ἦττον συνειδητή. Θά ἐπανέλθω.

Ἀπο μιά πιά ἱστορική ἀποψη ἡ μοναδικότητα τοῦ ἀντισημιτισμοῦ σέ σχέση μέ τόν ρατσισμό τῆς ἀποικιοκρατίας κι ἀκόμη ἡ ἀναγκαιότητα —στίς ΗΠΑ— νά ἐρμηνεύεται μέ διαφορετικό τρόπο ἡ ρατσιστική καταπίεση ἐναντίον τῶν Μαύρων καί οἱ διακρίσεις ἐναντίον τῶν ἐθνικῶν μειονοτήτων μεταναστῶν ὀδηγοῦν στή διάκριση ἐσω-

τέ», *Les Temps modernes*, Μάρτιος - Μάιος 1984 (τεῦχος εἰδικό: *L'immigration maghrébine en France*).

τερικου και εξωτερικου ρατσισμού. Ο πρώτος κατευθύνεται εναντίον ενός μειονοτικού πληθυσμού στο έσωτερικό μιας χώρας, ο δεύτερος θεωρείται άκραιο μορφή ξενοφοβίας. Αυτό σημαίνει ότι τα έθνικά σύνορα έκλαμβάνονται ως κριτήριο προκαταρκτικό με κίνδυνο να εφαρμόζεται τό κριτήριο άδόκιμα σε μεταποικιοκρατικές καταστάσεις ή οίονει άποικιοκρατικές (όπως ή βορειοαμερικανική κυριαρχία πάνω στην Λατινική Άμερική), στίς όποιες ή έννοια τών όριών είναι ακόμη πιο διαφορούμενη από άλλου.

Άπό τότε πού ή ανάλυση του ρατσιστικού λόγου άρχισε να γίνεται με μεθόδους φαινομενολογικές και σημειολογικές, θεωρήθηκε δόκιμο να χαρακτηρίζονται όρισμένες ρατσιστικές λαθροχειρίες ως αυτό-άναφορικές, σε αντίθεση προς τον έτερο-άναφορικό ή έτεροφοβικό ρατσισμό. Στόν πρώτο υπάγονται οί φορείς τής προκατάληψης πού θεωρούν τον έαυτό τους ως έκπρόσωπο κάποιας ανώτερης φυλής· είναι αυτοί πού άσκούν τή φυσική ή συμβολική βία. Στόν δεύτερο υπάγονται τά θύματα του ρατσισμού πού προέρχονται από μία κατώτερη ή δόλια φυλή. Πρέπει λοιπόν όχι μόνο να διαλευκανθεί τό πώς δημιουργείται ό μύθος τών φυλών αλλά και να διαπιστωθεί άν ό ρατσισμός συνδέεται με τον μύθο αυτό.

Η πολιτική ανάλυση, είτε εφαρμόζεται στα σημερινά φαινόμενα είτε έπιζητεί να ανασυνθέσει τή γένεση τών παρελθόντων, άναγκάζεται ν' άποτιμήσει τήν αντίστοιχη συμμετοχή του θεσμικού ρατσισμού και του κοινωνιολογικού ρατσισμού. Η διάκριση αυτή τέμνει τή διάκριση θεωρητικού και αυθόρμητου ρατσισμού, αλλά δέν συμπίπτει μαζί τής. Άφ' ενός διότι οί τεκμηριώσεις αυτές μπορεί να άντλουονται από άλλες θεωρητικές ιδεολογίες παρά από μία φυλετική μυθολογία, άφ' έτέρου διότι ή έννοια του κοινωνιολογικού ρατσισμού έμπεριέχει μία συγχυριακή δυναμική διάσταση πού έκτείνεται πέραν τής ψυχολογίας τών προκαταλήψεων και έστιάζει τήν προσοχή μας στα προβλήματα πού θέτουν συλλογικά κινήματα ρατσιστικού τύπου. Η έναλλακτική εύχέρεια του θεσμικού ρατσισμού και του κοινωνιολογικού ρατσισμού μάς προειδοποιεί να μή θεωρήσουμε άμελητέες τίς διαφορές πού διακρίνουν δύο διαφορετικά φαινόμενα: τήν ύπαρξη ρατσισμού μέσα στο κράτος και τή συγκρότηση ενός ρατσισμού του κράτους ως έπίσημης ιδεολογίας. Υπαινίσσεται έπίσης

ὅτι εἶναι πολύ σημαντικό νά ἐρευνηθεῖ γιά ποιό λόγο ὀρισμένες κοινωνικές τάξεις εἶναι εὐάλωτες ἀπό τόν ρατσισμό, ὅπως ἐπίσης νά ἐρευνηθοῦν οἱ μορφές πού τοῦ δίνουν σέ μιά ὀρισμένη συγκυρία. Πάντως πρόκειται γιά μιά ἐναλλακτική εὐχέρεια κατά βάση μυθευτική, πού μεταφράζει κυρίως στρατηγικές προβολῆς καί ἀπόρριψης. Κάθε ἱστορικός ρατσισμός εἶναι θεσμικός καί κοινωνιολογικός.

Τελικά ἡ ἀντιπαράθεση ναζισμοῦ καί ἀποικιακῶν ρατσισμῶν ὅπως καί οἱ φυλετικές διακρίσεις στίς ΗΠΑ ἐπέβαλαν σέ μεγάλο βαθμό νά διαστελλεταί ὁ ρατσισμός τῆς ἐξολόθρευσης ἀπό τόν ρατσισμό τῆς καταπίεσης ἢ ἐκμετάλλευσης.

Ὁ πρῶτος στοχεύει στό νά ἐξαγνίσει τό κοινωνικό σῶμα ἀπό τό μίasma ἢ τόν κίνδυνο πού ἀντιπροσωπεύουν οἱ κατώτερες φυλές, ὁ δεύτερος θέλει νά ἐπιβάλλει στήν κοινωνία ἱεραρχίες. Φαίνεται ὅμως ἀμέσως ὅτι, ἀκόμα καί στίς ἀκραῖες περιπτώσεις, καμιά ἀπ' αὐτές τίς μορφές δέν ὑπάρχει σέ καθαρή κατάσταση. Αἴφνης ὁ ναζισμός συνδύασε ἐξολόθρευση καί ἐξορία, τήν «τελική λύση» μέ τή δουλεία, ἐνῶ οἱ ἀποικιοκρατικοί ἰμπεριαλισμοί ἐφήρμοσαν τήν καταναγκαστική ἐργασία, τίς φυλετικές διακρίσεις, τίς «γενοκτονίες» καί συστηματικές σφαγές εἰς βάρος τῶν ἰθαγενῶν πληθυσμῶν.

Οἱ παραπάνω διακρίσεις δέν χρησιμεύουν τόσο στό νά ταξινομήσουν τίς ρατσιστικές συμπεριφορές ἢ νά ἐντοπίσουν καθαρές δομές, ὅσο στό νά περιγράψουν ἱστορικές διαδρομές. Ἡ σχετική ἐγκυρότητα τους μᾶς ὀδηγεῖ στή διαπίστωση ὅτι δέν ὑπάρχει ἕνας ἀμετάλλαχτος ρατσισμός, ἀλλά πολλοί ρατσισμοί πού σχηματίζουν ἕνα φάσμα καταστάσεων. Ὁδηγεῖ ἐπίσης στήν ἐντελῶς ἀπαραίτητη πολιτική καί πνευματική ἐγρήγορση καθ' ὅσον πρέπει νά ξέρομε ὅτι μιά ὀρισμένη ρατσιστική ἀπεικόνιση δέν ἔχει σταθερά ὄρια: εἶναι στιγμή μιᾶς ἐξέλιξης ὅπου οἱ λανθάνουσες δυνατότητές της, οἱ ἱστορικές περιστάσεις καί ὁ συσχετισμός δυνάμεων σέ ἕναν συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό θά μετατοπίζουν τό φάσμα τῶν πιθανῶν ρατσισμῶν. Θά ἦταν ἐξαιρετικά δύσκολο νά βρεθοῦν σύγχρονες κοινωνίες στίς ὁποῖες, ὀριακά, νά μὴν ὑπάρχει κάποια μορφή ρατσισμοῦ.

Ὡστόσο δέν πρέπει νά συμπεράνουμε ὅτι ζοῦμε ἀδιάφορα σέ κοινωνίες ρατσιστικές, ὑπό τόν ὄρο, βέβαια, ὅτι αὐτή ἡ σύνεση δέν γίνεται ἄλλοθι. Ἐπαληθεύεται ἔτσι ἡ ἀνάγκη νά πᾶμε πέρα ἀπό αὐτή

τήν τυπολογία. Διότι πράγματι δέν υπάρχει βέβαια ένας ένιαϊος τύπος ρατσισμού οϋτε άπλή παράθεση τυπικων κατηγοριων. "Ομως είναι ο ίδιος μιά μοναδική ιστορία, άναμφίβολα όχι γραμμική, πού γεφυρώνει διαφορετικές συγκυρίες τής σύγχρονης άνθρωπότητας, μιά ιστορία πού προσβάλλεται άπ' αυτές τς συγκυρίες. Γι' αυτό ή φυσιогνωμία του ναζιστικού άντισημιτισμού και του άποικιοκρατικού ρατσισμού, άκόμη και ή δουλεία, δέν πρέπει νά θεωροϋνται άπλως τό μοντέλο μέ τό όποιο θά μετρίεται ο βαθμός καθαρότητας και βαρύτητας τής έκάστοτε ρατσιστικής έκρηξης οϋτε άκόμη ως γεγονότα ή έποχές πού καταγράφουν τή θέση του ρατσισμού στην ιστορία. Οί ρατσιστικές μορφές πρέπει νά θεωροϋνται πάντοτε ως ένεργητικοί σχηματισμοί, έν μέρος συνειδητοί και έν μέρος άσυνείδητοι, πού συμβάλλουν στην δόμηση των συμπεριφορων και των κινήματων. *Ας σημειώσουμε έδω τό παραδειγματικό γεγονός ότι τό νοτιοαφρικανικό 'Απαρτχάιντ άναμειγνύει τά ίχνη και των τριων μορφωμάτων πού αναφέραμε πιο πάνω (ναζισμό, άποικιοκρατία, δουλεία).

Τά υπόλοιπα είναι γνωστά: ή ήττα του ναζισμού και ή άποκάλυψη των στρατοπέδων έξόντωσης έπιτάχυναν μιά συνειδητοποίηση πού άποτελει πλέον μέρος τής παγκόσμιας παιδείας στον σύγχρονο κόσμο, άν και αυτή ή συνειδητοποίηση είναι άνιση, μέ άβέβαιες τς πρακτικές έπιπτώσεις και συχνά άβέβαιο περιεχόμενο· μέ δυό λόγια δέν είναι γνώση. Καθιερώθηκαν επίσης άπαγορεύσεις ήμι-ήθικές, ήμι-νομικές πού, όπως κάθε άπαγόρευση, έχουν συνέπειες άμφίσημες. *Έτσι ο σύγχρονος ρατσιστικός λόγος έχει άνάγκη νά περιορίζει τά τυπικά στοιχεία του ναζιστικού λόγου (έκτός άπό κάποιες παραδρομές) μέχρι του σημείου, σε σχέση μέ τον ναζισμό, νά αυτοσυστήνεται ως αντίποδας του ρατσισμού, ένω παράλληλα παραβλέποντας τους Έβραίους στρέφει τό μίσος σε άλλα «άντικείμενα», άν και υπάρχει πάντα σ' αυτόν μιά παρορμητική έλξη προς τό χαμένο μυστικό του χιτλερισμού. Θα ύποστηρίξω πιο κάτω στα σοβαρά (πολύ περισσότερο πού τό φαινόμενο κάθε άλλο παρά περιθωριακό μου φαίνεται) ότι, μέσα στην ένδειά του, ο μιμητισμός του ναζισμού πού έλλοχεύει στις συμμορίες των νεαρων σκινάδων*, τρεις γενιές

* Σκινάδες, στην άρχική τής νεολαίας οι *Αγγλοι περιθωριακοί skinheads.

μετά την αποκάλυψη, αντιπροσωπεύει μία από τις μορφές της συλλογικής μνήμης στο πλαίσιο του σημερινού ρατσισμού. Ή, διαφορετικά, αντιπροσωπεύει έναν από τους τρόπους μέ τους οποίους η συλλογική μνήμη συμβάλλει για να διαμορφωθεί ή φυσιογνωμία του σύγχρονου ρατσισμού, πράγμα που σημαίνει ότι δεν πρόκειται να ξεμπερδέψουμε ούτε καταστέλλοντας άπλως τέτοια φαινόμενα ούτε καταγγέλλοντάς τα.

Αναμφίβολα καμιά ιστορική εμπειρία δεν έχει από μόνη της τη δύναμη να ενεργοποιηθεί. Για να έρμηνευθούν οι διακυμάνσεις του ρατσισμού της δεκαετίας του '80, διακυμάνσεις ανάμεσα στον φραστικό αντιναζισμό, τις αποσιωπήσεις και τη μυθική αναπαραγωγή ναζιστικών θεμάτων, πρέπει να ληφθούν υπόψη οι συλλογικότητες που προσβάλλει, οι πράξεις τους και οι αντιδράσεις τους. Διότι ο ρατσισμός είναι κοινωνική σχέση κι όχι άπλως παραλήρημα των ρατσιστών⁵. Κατά τα άλλα η επικαιρότητα πάει στα χνάρια του παρελθόντος. Έτσι, στο βαθμό που αναρωτιόμαστε για ποιό λόγο οι έκδηλώσεις ρατσιστικού μίσους έναντι των Βορειοαφρικανών μεταναστών αναπαράγουν μερικά κλασικά χαρακτηριστικά του αντισημιτισμού, δεν θα έπρεπε να περιοριζόμαστε στην επίσημανση μιᾶς αναλογίας καταστάσεων ανάμεσα στις έβραϊκές μειονότητες στα τέλη του 19ου και αρχές 20ου αιώνα και τις άραβοϊσλαμικές μειονότητες στη σημερινή Γαλλία, ούτε να υπαγάγουμε τις ρατσιστικές έκδηλώσεις στο άφηρημένο μοντέλο κάποιου «έσωτερικού» ρατσισμού στον όποιο μιᾶ κοινωνία προβάλλει σε ένα τμήμα του έαυτού της τις ύστερήσεις της και τά άγχη της. Αντίθετα θά πρέπει να αναρωτηθούμε γι' αυτήν τη μοναδική στο είδος της ροπή προς τον αντισημιτισμό —πέρα από την «έβραϊκή ταυτότητα»—, ξεκινώντας ά-

5. Η κατηγορία παραλήρημα έρχεται αυθόρμητα στη γραφίδα όταν προσπαθεί κανείς να περιγράψει τό ρατσιστικό σύμπλεγμα, διότι ο ρατσιστικός λόγος άπαρνιέται τό πραγματικό ένώ προβάλλει σενάρια έπιθετικότητας και διωγμών. Ωστόσο δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί χωρίς όρισμένες προφυλάξεις. Άφ' ενός γιατί υπάρχει κίνδυνος να καλυφθεί ή διανοητική δραστηριότητα που περιέχει πάντα ο ρατσισμός, άφ' έτέρου γιατί ή έννοια συλλογικό παραλήρημα βρίσκεται στα όρια μιᾶς αντίφασης στους ίδιους της τούς όρους.

πό τό πολύ γαλλικό ύπέδαφος πού έπιτρέπει τήν έπανεμφάνισή του καί συνάμα νά πάρουμε υπόψη τήν αναβίωση τών χιτλερικῶν γνωρισμάτων.

Τά ἴδια ἀκριβῶς θά μπορούσαμε νά ποῦμε γιά τά ἴχνη τοῦ ἀποικιακοῦ ρατσισμοῦ. Καθόλου δέν θά ἦταν δύσκολο νά ἀνακαλύψει κανεῖς παντοῦ γύρω μας παρόμοιες ἐκδηλώσεις. Κατ' ἀρχήν διότι δέν ἐξαφανίστηκε κάθε ἄμεσος γαλλικός ἀποικισμός (μερικά «ἐδάφη» καί οἱ «αὐτόχθονές» τους, πού διατελοῦν ὑπό καθεστῶς πολιτῶν δευτέρας κατηγορίας, ἐπιβίωσαν τῆς ἀποαποικιοποίησης). Στή συνέχεια διότι ἡ νεοαποικιοκρατία εἶναι μιά πραγματικότητα πού δέν μπορεῖ κανεῖς νά ἀποσιωπήσει. Τέλος, καί κυρίως, τά προνομιοῦχα «ἀντικείμενα» τοῦ σημερινοῦ ρατσισμοῦ, ὅπως οἱ καταγόμενοι ἀπό τίς παλαιές γαλλικές ἀποικίες ἐργάτες καί οἱ οἰκογένειές τους, ἐμφανίζονται ὡς παράγωγα τῆς ἀποικιοποίησης καί τῆς ἀποαποικιοποίησης καί ἔτσι συγκεντρώνουν πάνω τους τήν αὐτοκρατορική περιφρόνηση καί τήν μνησικακία πού αἰσθάνονται οἱ πολίτες τῆς χρεοκοπημένης αὐτοκρατορίας ὅταν δέν ἔλκονται ἀπό τόν φαντασιωσικό ρεβανσιστικό πειρασμό. Ἄλλά αὐτές οἱ συνέχειες δέν ἀρκοῦν γιά νά χαρακτηρίσουν τήν κατάσταση. Ὅπως θά ἔλεγε ὁ Σάρτρ, διαμεσολαβοῦνται ἤ, ὅπως θά ἔλεγε ὁ Ἄλτουσέρ, ὑπερπροσδιορίζονται ἀπό τήν ἀντανάκλαση, πάνω στόν ἐθνικό χῶρο, γεγονότων καί ιστορικῶν τάσεων πολύ μεγαλύτερης ἐμβέλειας (ἄν καί μέ διαφορετικό τρόπο, ἀνάλογα μέ τίς κοινωνικές ὁμάδες, τίς ἰδεολογικές θέσεις κ.λπ.). Ἐδῶ ἀκόμη, ἄν καί ἐντελῶς διαφορετικά ἀπό τόν ναζισμό, ἔλαβε χώρα μιά τομή. Ἄς τό ποῦμε καλύτερα: παρουσιάστηκαν φαινόμενα «πρόσχωσης» κι ἔλαβε χώρα, σχετικά γρήγορα ἀλλά μέ πολύ διαφορῶμενο τρόπο, μιά τομή.

Ἐκ πρώτης ὄψεως μοιάζει ὅτι ὁ ἀποικιακός ρατσισμός παρέχει τό κατ' ἐξοχήν παράδειγμα «ἐξωτερικοῦ ρατσισμοῦ», ἀκραία ἐκδοχή τῆς ξενοφοβίας πού συνδυάζει φόβο καί περιφρόνηση. Διαιωνίζεται μέ τή συνειδηση πού πάντα εἶχαν οἱ ἀποικιοκράτες, ὅτι δηλαδή ἡ ἐξουσία τους ἦταν θεμελιωμένη πάνω σ' ἕναν συσχετισμό δυνάμεων ἀνατρέψιμο, μολονότι ἰσχυρίζονταν ὅτι θά ἦταν βιώσιμη. Πάνω σ' αὐτό τό γνώρισμα στηρίχτηκαν πολλές ἀντιθέσεις μεταξύ ἀποικιακοῦ ρατσισμοῦ καί ἀντισημιτισμοῦ, παράλληλα μέ τίς ἀντιθέσεις

μεταξύ καταπίεσης και εξολόθρευσης (πού ή ναζιστική «τελική λύση» προέβαλε αναδρομικά πάνω σ' ολόκληρη τήν ιστορία του αντισημιτισμού). Θά μπορούσαμε έτσι νά ἔχουμε δύο ασύμβατους τύπους (πράγμα πού θά ἔκανε ὀρισμένους νά πούν ὅτι ὁ «ἀντισημιτισμός δέν εἶναι ρατσισμός», ἄλλωστε ὄχι χωρίς μιά χροιά ἐβραϊκοῦ ἐθνικισμοῦ): ἀπό τή μιά μεριά ἔχουμε τόν ρατσισμό πού προσπαθεῖ νά ἐξοντώσει μιά κατώτερη μειονότητα, ὄχι μόνο ἀφομοιώνοντάς την ἀλλά ἐνσωματώνοντάς την στήν κουλτούρα καί τήν οἰκονομία τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐθνῶν· ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἔχουμε τόν ρατσισμό πού συνεχίζει νά ἀποκλείει ντέ γιουῖρε καί ντέ φάκτο ἀπό τήν ἐθνότητα, ἀπό τήν κυρίαρχη κουλτούρα καί ἀπό τήν κοινωνική ἰσχύ ἕναν πλειοψηφικό πληθυσμό, κατακτημένο μέ τή βία, ἄρα τόν ἀποκλείει ὀλοσχερῶς (πράγμα πού δέν ἐμποδίζει, ἀντίθετα μάλιστα, τόν πατερναλισμό, τήν καταστροφή τῶν ἰθαγενῶν πολιτισμῶν καί τήν ἐπιβολή στίς ἐλίτ τῶν ἀποικιοκρατούμενων ἐθνῶν τῶν τρόπων ζωῆς καί σκέψης τοῦ ἀποικιοκράτη).

Πρέπει, ὥστόσο, νά παρατηρήσει κανεῖς ὅτι ἡ ἐξωτερικότητα τῶν «ἰθαγενῶν» πληθυσμῶν μέσα στήν ἀποικιοκρατία ἤ μᾶλλον ἡ ἀναπαράστασή της ὡς φυλετικῆς ἐξωτερικότητας, ἀκόμη κι ἂν ἰδιοποιεῖται καί προσαρτᾶ στό λόγο της παλαιότερες εἰκόνες τῆς «διαφορᾶς», δέν εἶναι μιά κατάσταση δεδομένη ἐξ ὑπαρχῆς. Στήν πραγματικότητα εἶχε παραχθεῖ καί ἀναπαραχθεῖ στό χῶρο πού διαμόρφωσε ἡ κατάκτηση καί ἡ ἀποικιοκρατία μέ τίς συγκεκριμένες διοικητικές δομές ἀναγκαστικῆς ἐργασίας, σεξουαλικῆς καταπίεσης, ἄρα στό ἔδαφος μιᾶς ὀρισμένης ἐσωτερικότητας. Χωρίς αὐτό τό δεδομένο δέν θά ἦταν δυνατή ἡ ἐξήγηση τῆς διπλῆς κίνησης ἀφομοίωσης καί ἀποκλεισμοῦ τῶν «ἰθαγενῶν», οὔτε τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο ἐπιβλήθηκε ἡ κατωτερότητα στούς ἀποικιοκρατούμενους, μιά κατωτερότητα πού προσδιορίζει τήν εἰκόνα τήν ὁποία τά ἀποικιοκρατικά ἔθνη διαμόρφωσαν γιά τόν ἑαυτό τους τήν ἐποχή τῆς διανομῆς τοῦ κόσμου. Ἡ κληρονομιά τῆς ἀποικιοκρατίας εἶναι ἕνας ρευστός συνδυασμός ἐξωτερικότητας καί «ἐσωτερικοῦ ἀποκλεισμοῦ». Τό διαπιστώνει κανεῖς βλέποντας τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο διαμορφώνεται τό σύμπλεγμα τῆς ἰμπεριαλιστικῆς ἀνωτερότητας. Οἱ ἀποικιακές κάστες διάφορων ἐθνικοτήτων (ἀγγλική, γαλλική, ὀλ-

λανδική, πορτογαλική κ.λπ.) σφυρηλάτησαν από κοινού τήν ιδέα τῆς ἀνωτερότητας τῶν λευκῶν καί τά ἰδανικά τῆς ὑπεράσπισης τοῦ πολιτισμοῦ ἀπό τούς ἀγρίους. Αὐτή ἡ ἀναπαράσταση — «τό φορτίο τοῦ λευκοῦ ἀνθρώπου» — συνέβαλε ἀποφασιστικά στή διαμόρφωση τῆς σύγχρονης ἔννοιας γιά τήν εὐρωπαϊκή ἢ τή δυτική καί ὑπερεθνική ταυτότητα. Οἱ ἴδιες κάστες ἐξάλλου δέν ἔπαψαν νά παίζουν αὐτό πού ὁ Κίπλινγκ ὀνόμαζε «τό μεγάλο παιχνίδι», δηλαδή νά ἐκμεταλλεύονται τά κινήματα ἀνταρσίας τῶν ἰθαγενῶν τους, τῶν μέν ἐναντίον τῶν δέ, καί, πέρα ἀπ' αὐτό, νά ἐπαίρονται γιά μιά ἰδιαίτερη δική τους ἀνθρωπιά, ἐπιρρίπτοντας τήν κατηγορία τοῦ ρατσισμοῦ στίς ἀποικιακές πρακτικές τῶν ἀντιπάλων τους. Ἔτσι ἡ γαλλική ἀποικιοκρατία αὐτοανακηρύχθηκε «ἀφομοιωτική», ἡ ἀγγλική θεωρήθηκε ὅτι «σεβόταν τούς ἰθαγενεῖς πολιτισμούς». Ὁ ἄλλος Λευκός εἶναι ὁ κακός Λευκός. Κάθε λευκό ἔθνος εἶναι πνευματικά τό «πιό λευκό»: δηλαδή τό πιό ἐλιτίστικο καί ταυτόχρονα τό πιό οἰκουμενικό, ἀντίφαση ἐμφανῆς ἄλλωστε, στήν ὁποία θά ἐπανέλθω.

Ὅταν ἐπιταχύνθηκε ἡ διαδικασία τῆς ἀποαποικιοποίησης, οἱ ἀντιφάσεις αὐτές ἄλλαξαν μορφή. Ἡ ἀποαποικιοποίηση στή διασταύρωσή της μέ ἄλλα γεγονότα σχετικῶς ἀνεξάρτητα (εἴσοδος στήν ἐποχή τῶν ἐξοπλισμῶν καί τῶν πλανητικῶν δικτύων ἐπικοινωνίας) δημιούργησε ἕνα νέο πολιτικό πεδίο: ὄχι μόνο ἕνα πεδίο στό ὁποῖο ἀναπτύσσονται διάφορες στρατηγικές, κυκλοφοροῦν κεφάλαια, τεχνολογίες καί μηνύματα, ἀλλά στό ὁποῖο συναντῶνται, φυσικά καί συμβολικά, ὀλόκληροι πληθυσμοί πού ὑπόκεινται στούς νόμους τῆς ἀγορᾶς.

Ἔτσι ἡ διφορούμενη ἀπεικόνιση ἐξωτερικότητας καί ἐσωτερικότητας, πού ἤδη ἀπό τήν ἐποχή τῶν ἀποικιακῶν κατακτήσεων παρεῖχε μιά ἀπό τίς ἀρθρωτικές διαστάσεις τοῦ ρατσισμοῦ, ἀναπαράγεται, διευρύνεται καί ἐνεργοποιεῖται. Εἶναι σχεδόν κοινότοπο νά ὑπενθυμίζει κανεῖς τήν ὑπαρξη αὐτοῦ τοῦ «κατ' οἶκον τρίτου κόσμου» πού φέρνει στό φῶς ἡ μετανάστευση ἀπό τίς παλαιές ἀποικίες ἢ ἡμιαποικίες πρὸς τά καπιταλιστικά κέντρα. Ἀλλά αὐτή ἡ μορφή ἐσωτερίκευσης τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, πού διανοίγει τόν ὀρίζοντα στόν ὁποῖο ἀπεικονίζονται οἱ παραστάσεις τῆς «φυλῆς» καί τῆς ἐθνότητας, δέν μπορεῖ παρά νά διαστέλλεται ἀφηρημένα ἀπό μορφές ἐμ-

φανώς αντιθετικές της εξωτερίκευσης του έσωτερικού κόσμου. Ίδιως πού αυτόχαρακτηρίζονται έθνικά μέ τούς έκρηκτικούς ανταγωνισμούς μεταξύ καπιταλιστικών αστικών τάξεων (ή των «έκδυτικισμένων» κρατικών αστικών τάξεων) και των έξαθλιωμένων μαζών, παραδομένων έκ του λόγου τούτου στην «παραδοσιολατρία»⁶.

Ό Μπένεντικτ Άντερσον υποστηρίζει ότι ή άποαποικιοποίηση στον Τρίτο Κόσμο δέν έκφράστηκε μέ την ανάπτυξη της ιδεολογίας πού μιά όρισμένη προπαγάνδα όνομάζει «άντιρατσισμό» (άντι-λευκό, άντι-ευρωπαϊκό)⁷. Άς πάρουμε βέβαια υπόψη ότι ή άποψη αυτή διαμορφώθηκε πριν από την πρόσφατη ανάπτυξη του ισλαμισμού για τον όποιο πρέπει νά αναρωτηθούμε ποιά ήταν ή συμβολή του στό κύμα «ξενοφοβίας» πού παρατηρείται στή σημερινή συγκυρία. Όπωςδήποτε όμως είναι μιά άτελής διαπίστωση. Γιατί άν στην Άφρική, στην Άσία και στή Λατινική Άμερική δέν ύπάρχει «τριτοκοσμικός» άντιρατσισμός, παρατηρείται ώστόσο πληθώρα καταστροφικών ρατσισμών, θεσμοποιημένων και λαϊκών ταυτόχρονα, μεταξύ «έθνών», «έθνοτήτων» και «κοινοτήτων». Καί, κατ' αντίστροφη φορά, τό πανόραμα αυτών των ρατσισμών, παραμορφωμένων από τά μέσα μαζικής έπικοινωνίας παγκόσμιας έμβέλειας, τροφοδοτεί συνεχώς τά στερεότυπα του λευκού ρατσισμού, διατηρώντας την παλαιά ιδέα σύμφωνα μέ την όποία τά τρία τέταρτα της ανθρωπότητας είναι άνίκανα νά κυβερνηθούν από μόνα τους. Άναμφίβολα τό υπόβαθρο αυτών των άποτελεσμάτων μίμησης τό διαμορφώνει ή υποκατάσταση ενός νέου κόσμου τυπικά όργανωμένου σέ ίσοδύναμα κράτη-έθνη (άντιπροσωπευόμενα όλα στους διεθνείς όργανισμούς) στή θέση των παλαιών άποικιοκρατικών έθνών και του δικού τους πεδίου χειρισμών (τό υπόλοιπο της ανθρωπότητας). Αυτόν τον νέο κόσμο διαχωρίζει τό διαρκώς μετακινούμενο σύνορο, μή αναγώγιμο στά σύνορα των κρατών, των δυό τμημάτων της ανθρωπότητας: τό

6. Κάθε μιά από τίς τάξεις των «νέων» έθνών της παλαιάς άποικιακής ανθρωπότητας προβάλλει την κοινωνική της διαφορά προς τίς άλλες μέ δρους έθνοπολιτιστικούς.

7. Benedict Anderson, *Imagined Communities, Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Λονδίνο 1983, σελ. 124 έπ.

τμήμα τῆς μιζέριας κι ἐκεῖνο τῆς «κατανάλωσης», τῆς ὑπανάπτυξης καί τῆς ὑπερανάπτυξης. Φαινομενικά ἡ ἀνθρωπότητα ἐνοποιήθηκε μέ τήν κατάλυση τῶν ἱεραρχικῶν ἱεραρχιῶν. Στήν πραγματικότητα, ὑπό μία ὀρισμένη ἔννοια, σήμερα μόνο ἡ ἀνθρωπότητα ὑπάρχει ὡς ὁλότητα ἀλλά διασπασμένη σέ μάζες δυνάμει ἀσύμβατες. Στό χῶρο τῆς κοσμοοικονομίας, πού ἔχει μετατραπῆ καί σέ χῶρο κοσμοπολιτικῆς καί κοσμοϊδεολογίας, ἡ διαίρεση σέ ὑπανθρώπους καί ὑπερανθρώπους εἶναι πλέον δομική ἀλλά ριζικότατα ἀσταθής. Πρίν ἡ ἔννοια τῆς ἀνθρωπότητας ἦταν μιά ἀφαίρεση. Ἄλλά στό ἐρώτημα «τί εἶναι ὁ ἀνθρώπος» πού ἐνοικεῖ στή ρατσιστική σκέψη — ὅσο κι ἂν οἱ μορφές τῆς μᾶς φαίνονται στρεβλές — δέν ὑπάρχει ἀπάντηση πού νά μὴν ἐπηρεάζεται ἀπό τήν ἐν λόγω διάσπαση⁸.

Τί νά συμπεράνει κανεῖς ἀπ' ὅλα αὐτά; Οἱ μετατοπίσεις πού ὑπαινίχτηκα πῶς πάνω μετέχουν τοῦ φαινομένου πού, γιά νά δανειστοῦμε τά λόγια τοῦ Νίτσε, θά μπορούσαμε νά ὀνομάσουμε σύγχρονες ὑπεραξιολογήσεις τοῦ ρατσισμοῦ, σχετιζόμενες μέ τή γενική οἰκονομία τῶν πολιτικῶν μορφωμάτων τῆς ἀνθρωπότητας καί συνάμα μέ τόν φαντασιακό κόσμο τῆς ἱστορίας τῆς. Σχηματίζουν αὐτό πού ὀνόμασα πῶς πάνω μοναδικό γίγνεσθαι τοῦ ρατσισμοῦ πού σχετικοποιεῖ τίς τυπολογίες καί ἐπανεπεξεργάζεται τίς συσσωρευμένες ἐμπειρίες κατ' ἀντίστροφη φορά πρὸς αὐτό πού νομίζουμε ὅτι εἶναι «ἡ ἐκπαίδευση τῆς ἀνθρωπότητας». Ὑπ' αὐτή τήν ἔννοια, ἀντίθετα πρὸς αὐτό πού διατρανώνει ἕνα ἀπό τὰ πῶς σταθερά ρατσιστικά ἀξιώματα, ὁ φυλὴ δέν εἶναι ἡ βιολογικὴ ἢ ἡ ψυχολογικὴ μνήμη τῶν ἀνθρώπων ἀλλά ὁ ρατσισμὸς πού ἀντιπροσωπεύει μιά ἀπό τίς

8. Ἡ δομὴ αὐτὴ μοῦ φαίνεται οὐσιώδης: γιά τοὺς «ὑπανάπτυκτους», «ὑπερναπτυγμένοι» εἶναι ἐκεῖνοι πού, περισσότερο ἀπὸ κάθε φορά, ἐκφράζονται μέ τὴ ρατσιστικὴ περιφρόνηση. Ἀντίθετα, γιά τοὺς «ὑπερναπτυγμένους», οἱ «ὑπανάπτυκτοι» ὀρίζονται κυρίως ἀπὸ τὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο περιφρονοῦν ἀλλήλους. Γιά ὅλους ὡστόσο ὁ ρατσισμὸς βρῖσκεται στοὺς ἄλλους. Ἡ καλύτερα: ὁ ἄλλος εἶναι ὁ τόπος τοῦ ρατσισμοῦ. Ἄλλὰ ἡ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στοὺς «ὑπερναπτυγμένους» καί τοὺς ὑπανάπτυκτους ἄρχισε νά μετατοπίζεται μέ ἀνεξέλεγκτο τρόπο. Κανεῖς δέν μπορεῖ νά πεῖ ἀκριβῶς ποιὸς εἶναι ὁ ἄλλος.

πιό ἔμμονες μορφές ιστορικής μνήμης τῶν σύγχρονων κοινο-
νιῶν. Πρόκειται γιά τόν ρατσισμό πού ἐργάζεται συνεχῶς γιά τή
φαντασιακή συγχώνευση τοῦ παρελθόντος καί τῆς ἐπικαιρότητας,
στήν ὁποία ξεδιπλώνεται ἡ συλλογική πρόσληψη τῆς ἀνθρώπινης ἱ-
στορίας.

Γι' αὐτόν τό λόγο τό ἐπανερχόμενο συνεχῶς ἐρώτημα τῆς μή ἀνα-
γωγιμότητας τοῦ ἀντισημιτισμοῦ στόν ἀποικιοκρατικό ρατσισμό εἶ-
ναι ἐρώτημα καχοδιατυπωμένο. Τά δύο φαινόμενα δέν ἦταν ποτέ ὀ-
λοσχερῶς ἀνεξάρτητα τό ἓνα ἀπό τό ἄλλο, καί δέν μένουν ἀναλ-
λοίωτα στό χρόνο. Ἔχουν μιά καταγωγή συγκλίνουσα πού ἐπιδρᾷ
στήν ἀνάλυσή μας γιά τίς παλαιότερες μορφές τους. Μερικά ἴχνη τά
ξαναβρίσκουμε μέσα σέ ἄλλα καί ἀντιπροσωπεύουν ὅσα δέν λέγο-
νται, τά ἄφατα. Ἔτσι, ἄν ταυτίσουμε τόν ρατσισμό μέ τόν ἀντισημι-
τισμό, καί εἰδικά τόν ναζισμό, ἡ ταύτιση αὐτή λειτουργεῖ ὡς ἄλλο-
θι: ἐπιτρέπει νά ἀρνούμαστε τόν ρατσιστικό χαρακτήρα τῆς «ξενοφο-
βίας» πού σκοπεύει τούς μετανάστες. Ἀλλά ἀντίθετα ἡ σύνδεση ἀ-
ντισημιτισμοῦ καί ρατσισμοῦ ἐναντίον τῶν μεταναστῶν στό λόγο τῶν
ξενόφοβων κινημάτων πού σήμερα ἀναπτύσσονται στήν Εὐρώπη δέν
εἶναι ἔκφραση κάποιου γενολογικοῦ ἀντιουμανισμοῦ, ἐκδήλωση κά-
ποιας διαρκοῦς δομῆς ἀποκλεισμοῦ τοῦ «Ἄλλου», οὔτε τό ἀπλό
παθητικό ἀποτέλεσμα μιᾶς συντηρητικῆς πολιτικῆς παράδοσης (εἴ-
τε ὀνομάζεται φασιστική εἴτε ἐθνικιστική). Ἡ σύνδεση ἀντισημιτι-
σμοῦ καί ἀντιμεταναστικοῦ ρατσισμοῦ, πολύ πιό «διστραμμένα»
καί ἰδιότυπα, ὀργανώνει τή ρατσιστική σκέψη παρέχοντάς της τά
συνειδητά καί τά ἀσυνειδήτα μοντέλα: ὁ καθαυτό ἀδιανόητος χαρα-
κτήρας τοῦ ναζιστικοῦ ὀλέθρου φωλιάζει στά σύγχρονα πλέγματα,
γίνεται ἡ μεταφορά τῆς ἐπιθυμίας γιά ἐξόντωση πού ἐνσταλάζεται
στόν ἀντιτουρκικό ἢ τόν ἀντιαραβικό ρατσισμό⁹.

9. Γι' αὐτό ἡ ἀμηχανία τῆς «παιδαγωγίας τῆς μνήμης» μέ τήν ὁποία οἱ
ἀντιρατσιστικές ὀργανώσεις προσπαθοῦν νά ἀντιμετωπίσουν τίς σημερινές
ἀπειλές τοῦ ρατσισμοῦ, ἰδίως ὅταν πιστεύουν ὅτι ἡ ἀνθεκτικότητα τοῦ ναζι-
στικοῦ μοντέλου προέρχεται ἀπό τήν ἀπόκρυψη τῆς γενοκτονίας. Οἱ προ-
σπάθειες τῶν «ἀναθεωρητῶν» λειτουργοῦν ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη ὡς πραγ-
ματικό δόλωμα γιατί εἶναι ἐπίσης τρόπος νά μιλοῦν ἀσταμάτητα γιά τούς

Τό στρατόπεδο του ἔθνικισμοῦ

Ἄς ξανάρθουμε τώρα στή σχέση ἔθνικισμοῦ καί ρατσισμοῦ. Κι ἄς ξεκινήσουμε ἀναγνωρίζοντας ὅτι ἡ ἴδια ἡ κατηγορία τοῦ ἔθνικισμοῦ εἶναι βαθύτατα διαφορούμενη. Ὁ διαφορούμενος χαρακτήρας τοῦ ἔθνικισμοῦ σχετίζεται μέ τίς ἀντιθετικές ἱστορικές καταστάσεις στίς ὁποῖες ἀναφαίνονται κινήματα καί πολιτικές ἔθνικιστικές. Ὁ Φίχτε ἢ ὁ Γκάντι δέν εἶναι Μπίσμαρκ, ὁ Μπίσμαρκ ἢ ὁ Ντέ Γκώλ δέν εἶναι Χίτλερ. Ὡστόσο δέν μπορούμε νά καταργήσουμε μέ μιά ἀπλή ἐγκεφαλική ἀπόφαση τό ἀποτέλεσμα τῆς ἰδεολογικῆς συμμετρίας πού ἐπιβάλλεται στίς ἀνταγωνιστικές δυνάμεις. Τίποτε δέν μᾶς ἐπιτρέπει νά ταυτίσουμε τόν ἔθνικισμό τῶν κυριάρχων μέ τόν ἔθνικισμό τῶν κυριαρχουμένων, τόν ἔθνικισμό τῶν κινήματων ἔθνικῆς ἀπελευθέρωσης μέ τόν κατακτητικό ἔθνικισμό. Ἀλλά οἱ διαφορές δέν μᾶς ἐπιτρέπουν ἐπίσης νά ἀγνοήσουμε ὅτι ὑπάρχει ἕνα κοινό σημεῖο στόν ἔθνικισμό τοῦ ΕΑΜ τῆς Ἀλγερίας καί τόν γαλλικό ἀποικιακό στρατό, ἢ σήμερα στό ANC τῆς Νότιας Ἀφρικῆς καί στούς Afrikaners. Ἄς πᾶμε στά ἄκρα: αὐτή ἡ τυπική συμμετρία δέν εἶναι ξένη πρὸς τήν ὀδυνηρή ἐμπειρία πού κατ' ἐπανάληψη εἶχαμε: τόν μετασχηματισμό τῶν ἔθνικισμῶν τῆς ἔθνικῆς ἀπελευθέρωσης σέ ἔθνικισμό κυριαρχίας (ὅπως εἶχαμε τόν ἐπίσης ὀδυνηρό μετασχηματισμό τῶν σοσιαλιστικῶν ἐπαναστάσεων σέ κρατικές δικτατορίες). Τό γεγονός αὐτό μᾶς ὑποχρέωσε ν' ἀναρωτιόμαστε ἀκατάπαυστα γιά τίς

θαλάμους ἀερίων ἐκφράζοντας ἔτσι τήν ἀποστροφή τους. Μέ τό νά καταγγέλλονται οἱ ρατσιστές, πού στήν πραγματικότητα εἶναι ἀντισημίτες, γιά τήν ἀπόκρυψη τῆς γενοκτονίας δέν ἀρκεῖ δυστυχῶς στή συλλογική συνειδηση νά φράξει τό δρόμο σέ ὅ,τι εἶναι κοινό στόν ἀντισημιτισμό καί τόν ἀντιαραβισμό. Ἀλλά καί νά ἀποκαλύπτει κανεῖς τή νοσταλγία τοῦ ναζισμοῦ στό λόγο τῶν «ἀρχηγῶν» δέν ἀρκεῖ ἐπίσης γιά νά κατανοήσει ἡ «μάζα» τῶν κοινῶν ρατσιστῶν τή μετατόπιση ἀντικειμένων πού καθημερινά διευκολύνουν καί πού ὥστόσο ἔχει λάβει χώρα στήν περίπτωσή τους. Ἀποκάλυψη καί καταγγελία δέν θά εἶναι ἔγκυρο ὄπλο καταπολέμησης τοῦ ρατσισμοῦ ὅσο καιρό τουλάχιστον αὐτή ἡ ἀπαραίτητη παιδαγωγία δέν μπορεῖ νά δώσει μιά πλήρη ἐξήγηση τοῦ σύγχρονου ρατσισμοῦ ὡς συστήματος σκέψης καί κοινωνικῆς σχέσης, συμπύκνωση μιᾶς ὀλόκληρης ἱστορίας.

ένυπαρχτες σέ κάθε έθνικισμό καταπιεστικές δυνάμεις. 'Η αντίφαση πρίν νά ένοικήσει τίς λέξεις ύπήρξε στήν ίδια τήν ιστορία¹⁰.

Γιατί είναι τόσο δύσκολο νά όρίσει κανείς τόν έθνικισμό; Κατ' άρχήν έπειδή ή έννοια ατή δέν λειτουργεί ποτέ μόνη της αλλά ύπάρχει πάντοτε σέ μιά έννοιολογική άλυσίδα, στήν όποία πότε άποτελεί τόν κεντρικό και πότε τόν αδύνατο κρίκο. 'Η άλυσίδα ατή έμπλουτίζεται συνεχώς μέ νέους ένδιάμεσους ή άκραίους όρους, πού ποικίλλουν άλλωστε ανάλογα μέ τίς γλώσσες: πατριωτισμός, λαϊκισμός, έθνισμός, έθνοκεντρισμός, ξενοφοβία, σωβινισμός, ίμπεριαλισμός. Θά προκαλούσα τόν οίονδήποτε νά όρίσει μιά γιά πάντα και μέ μονοσήμαντο τρόπο τίς διαφοροποιήσεις τής σημασιολόγησης αútων τών όρων. 'Αλλά μου φαίνεται ότι ή συνολική εικόνα τους μπορεί νά έρμηνευθεί άρκετά εύκολα.

'Από τήν πλευρά τής σχέσης έθνικισμού-έθνους, στόν πυρήνα του νοήματος άντιπαρατίθενται μιά «πραγματικότητα», τό έθνος, και μιά «ίδεολογία», ό έθνικισμός. Αύτή ή σχέση έντούτοις γίνεται άντιληπτή από τούς μέν και τούς δέ πολύ διαφορετικά, γιατί έμπεριέχει πολλά σκοτεινά σημεία: ή έθνική ιδεολογία άποτελεί τήν άντανάκλαση (άναγκαστική ή περιστασιακή) τής ύπαρξης τών έθνών; 'Η μήπως τά έθνη συγκροτουόνται έκκινώντας από έθνικιστικές ιδεολογίες (έστω κι άν οί τελευταίες, έχοντας έπιτύχει τό «στόχο» τους, μετασηματίζονται στή συνέχεια); Τό ίδιο τό «έθνος» —και αυτό τό ζήτημα φυσικά δέν είναι άνεξάρτητο από τά προηγούμενα— πρέπει πρίν άπ' όλα νά θεωρείται ως «κράτος» ή ως κοινωνία (κοινωνικός σχηματισμός); 'Η άντιπροσωπεύει μιά συγχώνευση περισσότερο ή λιγότερο θεμελιακή αútων τών δύο συνιστωσών; 'Ας αφήσουμε γιά τήν ώρα αútά τά έρωτήματα, καθώς και τίς παραλλαγές στίς όποιες μπορεί νά όδηγήσουν, μέσω τής είσαγωγής όρων όπως πόλη, λαός, ύπηκοότητα...

10. Γιά τήν άνάλυση αútης τής αντίφασης σωστό θά ήταν νά παραπέμψει κανείς στό σύνολο του έργου του Maxime Rodinson, και ιδιαίτερα στά κείμενά του πού συγκεντρώθηκαν στόν τόμο *Marxisme et mode musulman*, Παρίσι, έκδ. Seuil, όπως και στό *Peuple juif ou problème juif?*, Maspero 1981.

Τώρα, από τήν πλευρά τῆς σχέσης ἐθνικισμοῦ καί ρατσισμοῦ, στόν πυρήνα τοῦ νοήματος ἀντιπαραβάλλεται μιά «ὀμαλή» πολιτική καί μιά «ὀμαλή» ἰδεολογία (ὁ ἐθνικισμός) πρὸς μιά ἰδεολογία «ὑπερβολική» (τόν ρατσισμό): εἴτε γιά νά ἀντιδιασταλλοῦν εἴτε γιά νά γίνει ἡ μιά ἡ ἀλήθεια τῆς ἄλλης. Ἐδῶ ἐμφανίζονται ἀμέσως προβλήματα καί ἄλλες ἐννοιολογικές διακρίσεις. Ὅσο, ἀντί νά ἐπικεντρώσουμε τήν προσοχή μας στόν ρατσισμό, δέν θά ἦταν προτιμότερο νά εὐνοήσουμε τό διάζευγμα ἐθνικισμός/ἰμπεριαλισμός; Εἶναι ἀλήθεια ἐπίσης ὅτι μπορούμε νά θεωρήσουμε τόν ρατσισμό ὡς συνέπεια μερικῶν μορφῶν τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ¹¹. Ἀλλά αὐτή ἡ ἀντιπαραθεση συμβάλλει στήν ἀνάδυση ἄλλων δυνατοτήτων: γιά παράδειγμα, ὅτι ὁ ἐθνικισμός αὐτός καθ' ἑαυτός εἶναι τό ἰδεολογικοπολιτικό ἀποτέλεσμα τοῦ ἰμπεριαλιστικοῦ χαρακτήρα τῶν ἐθνῶν ἢ τῆς ἐπιβίωσής τους τήν ἐποχή τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ καί μέσα σέ ἕνα κλίμα ἐπικράτησης τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ. Ἐπιπλέον, μπορούμε νά συμπληρώσουμε τήν ἀλυσίδα μέ ἔννοιες ὅπως φασισμός καί ναζισμός μέ ὅλο τό φάσμα τῶν ἀντίστοιχων ἐρωτημάτων: καί οἱ δύο (ὁ ἕνας ἢ ὁ ἄλλος) εἶναι ἐθνικισμοί ἢ ἰμπεριαλισμοί;

Πράγματι, καί εἶναι αὐτό πού σημαδεύει ὅλα τά σχετικά ἐρωτήματα, ὀλόκληρη ἡ ἀλυσίδα εἶναι προσδιορισμένη ἀπό ἕνα ἄλλο θεμελιῶδες ζήτημα, τό ὁποῖο δέν εἶναι ζήτημα ἀπλῆς περιστασιολογίας ἀλλά ζήτημα ἀξιολόγησης. Ἀπό τή στιγμή πού, «κάπου» σέ

11. Τό κεντρικό ἐρώτημα τῶν φιλελεύθερων ἱστορικῶν τοῦ ἐθνικισμοῦ (εἴτε ὡς ἰδεολογία εἴτε ὡς πολιτική) εἶναι τό ἀκόλουθο: «Ποῦ καί πότε περνᾶμε ἀπό τόν "φιλελεύθερο ἐθνικισμό" στόν "ἰμπεριαλιστικό ἐθνικισμό"». Βλ. Hannah Arendt, *L' imperialisme*, μέρος Β' τοῦ *The Origines of Totalitarianism*, γαλ. μετάφρ. Fayard, Παρίσι, 1982 καί Hans Kohn, *The Idea of nationalism. A study of its Origine and Background*, Ν. Ὑόρκη, 1944. Ἡ κοινή τους ἀπάντηση εἶναι ὅτι τό πέρασμα αὐτό πραγματοποιεῖται ἀνάμεσα στίς οἰκουμενικές ἐπαναστάσεις τοῦ 18ου αἰῶνα καί στόν ρομαντισμό τοῦ 19ου αἰῶνα, κατ' ἀρχήν τόν γερμανικό καί στή συνέχεια τόν ρομαντισμό πού ἐπεκτάθηκε σέ ὀλόκληρο τόν κόσμο τόν 20ό αἰῶνα. Ἄν ὁμως καλοεξετάσει κανεῖς τό ζήτημα, θά διαπιστώσει ὅτι ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση ἐμπεριεῖχε ἤδη τήν ἀντίφαση. Ἄρα αὐτή ἐξετροχίασε τόν ἐθνικισμό.

αυτή την ιστορικοπολιτική αλυσίδα, εισάγεται επί σκηνης μιά ανυπόφορη βία, έμφανως «παράλογη», που πρέπει να τοποθετηθεί αυτή ή είσοδος στο προσκήνιο, σε ποιό σημείο της τροχιάς που φαίνεται να διαγράφεται; Πρέπει να τεμαχισθεί σε έπιμέρους συχνότητες, όπου παρεμβάλλονται «πραγματικότητες», ή να εξετασθεί από την πλευρά των «ιδεολογικών» συγκρούσεων; Από την άλλη πλευρά, αυτή ή επί σκηνης εμφάνιση της βίας πρέπει να θεωρείται διαστροφή μιās όμαλης κατάστασης πραγμάτων, μιά παρέκκλιση σε σχέση με την ύποθετική «εύθεια γραμμή» της ανθρώπινης ιστορίας, ή πρέπει να γίνει δεκτό ότι αντιπροσωπεύει την αλήθεια προηγούμενων στιγμών και ότι, απ' αυτή την άποψη, ταυτόχρονα με την εμφάνιση του έθνικισμού και μάλιστα ταυτόχρονα με την ύπαρξη των έθνων (ή των κρατών-έθνων), τό σπέρμα του ρατσισμού βρίσκεται στην καρδιά της πολιτικής;

Φυσικά, σε όλα αυτά τά έρωτήματα ανταποκρίνεται έξαιρετική ποικιλία απαντήσεων, που σχετίζονται με την όπτική των παρατηρητών και τίς καταστάσεις που αυτοί στοχάζονται. Έντούτοις, εκτιμώ ότι, παρά τόν κατακερματισμό τους, αυτές οι απαντήσεις δέν κάνουν τίποτε άλλο από τό να περιστρέφονται γύρω από τό ίδιο δίλημμα: ότι ή έννοια του έθνικισμού δέν σταματά να πολώνεται αντίθετικά. Υπάρχει πάντα ένας «καλός» κι ένας «καχός» έθνικισμός, εκείνος που πασχίζει να οικοδομήσει κράτος ή μιά κοινότητα κι εκείνος που πασχίζει να ύποτάξει, να καταστρέψει, εκείνος που αναφέρεται στο δίκαιο κι εκείνος που αναφέρεται στην ισχύ, εκείνος που ανέχεται τούς άλλους έθνικισμούς, δηλαδή που τούς έντάσσει στην ίδια ιστορική προοπτική με τόν έαυτό του (τό μεγάλο όνειρο «της άνοιξης των λαών»), κι εκείνος που τούς αποκλείει ριζικά ακολουθώντας μιά προοπτική ρατσιστική ή ήμπεριαλιστική. Υπάρχει ό έθνικισμός που άπορρέει από την άγάπη κι εκείνος που άπορρέει απ' τό μίσος. Τελικά ή έσωτερική διαίρεση του έθνικισμού άποδεικνύεται παραχρήμα ούσιαστική αν και έξαιρετικά δύσκολο να προσδιοριστεί, τόσο ούσιαστική και δύσκολη όσο τό πέραςμα από τό «πεθαίνω για την πατρίδα» στο «σκοτώνω για τή χώρα μου»... Ο πολυπλασιασμός «γειτονικών» όρων, συνώνυμων ή άντώνυμων, στην προκειμένη περίπτωση, δέν είναι παρά έξωτερίκευση. Κανείς, νομί-

ζω, δέν απέφυγε αυτή τήν επανεγγραφή του διλήμματος στην ίδια τήν έννοια του έθνικισμού, πού όταν αναιρείται στό επίπεδο τής θεωρίας ξαναμπάνει άπ' τό παράθυρο τής πρακτικής. Είναι ώστόσο πολύ όρατή στή φιλελεύθερη παράδοση, πράγμα πού εξηγείται από τό διαφορούμενο τών σχέσεων φιλελευθερισμού και έθνικισμού έδω και δύο αιώνες τό λιγότερο. Εϊμαστε δέ ύποχρεωμένοι νά διαπιστώσουμε ότι οί ρατσιστικές ιδεολογίες μπορούν νά απομιμουνται τά θέματα τής σχετικής συζήτησης και νά τά ιδιοποιουνται. Έδω δέν βρίσκεται άλλωστε ή λειτουργία έννοιων όπως «ζωτικός χώρος», δηλαδή ότι αναδεικνύουν τό ζήτημα τής «καλής» πλευράς του ρατσισμού ή του ιμπεριαλισμού; Και ό νεορατσισμός, του όποιου παρατηρούμε σήμερα τήν άνθιση, από τήν «διαφοριστική ανθρωπολογία» μέχρι τήν κοινωνιοβιολογία, δέν πασχίζει συνεχώς νά διακρίνει αυτό πού είναι τάχα αναπόφευκτο και στό βάθος χρήσιμο (μιά όρισμένη «ξеноφοβία» πού έξωθει τίς κοινωνικές ομάδες νά υπερασπίζονται τή «γη» τους, τήν «πολιτιστική τους ταυτότητα», νά τηρούν τήν «σωστή απόσταση» μεταξύ πολιτισμών) άπ' αυτό πού είναι βλαπτικό και άνώφελο αυτό καθ' έαυτό (ή άμεση βία, ή άνάληψη δράσης) άν και αναπόφευκτο όταν παραγνωρίζει κανείς τίς στοιχειώδεις άπαντήσεις τής έθνισμού;

Πώς θα βγούμε από αυτό τόν κύκλο;

Δέν άρχει, όπως τόσοι σύγχρονοι αναλυτές, νά αποδοκιμάζουμε τίς αξιολογικές κρίσεις, δηλαδή νά έπιδιώκουμε τήν αναίρεση κρίσεων για τίς συνέπειες του έθνικισμού σε διαφορετικές συγκυρίες¹² ή άκόμα νά θεωρούμε τόν έθνικισμό ως άυστηρά ιδεολογικό άποτέλεσμα τής «άντικειμενικής» διαδικασίας συγκρότησης τών έθνων (και τών κρατών-έθνων)¹³. Γιατί ή άμφισημία τών άποτελεσμάτων άπο-

12. Βλ. τίς έπιφυλάξεις του Tom Nairn στο «The Modern Janus», *New Left Review*, άρ. 44, 1975 (άναδημοσιεύεται στο *The Break-Up of Britain*, NLB, Λονδίνο 1977). Βλ. επίσης τήν κριτική του Erik Hobsbawm, «Some Reflections on the break-up of Britain», *New Left Review*, άρ. 105, 1977.

13. Δέν πρόκειται για μία θέση μόνο μαρξιστική αλλά επίσης θέση και άλλων οικονομολόγων τής φιλελεύθερης παράδοσης. Βλ. Ernest Cellner, *Nations and Nationalism*, Oxford 1983.

τελειῖ μέρος τῆς ἱστορίας ὄλων τῶν ἐθνικισμῶν. Καί ἀκριβῶς αὐτό πρέπει νά ἐξηγηθεῖ.

Ἐπίσης ἀπό αὐτή τήν ἄποψη, ἡ ἔρευνα τῆς θέσης πού κατέχει ὁ ρατσισμός μέσα στόν ἐθνικισμό εἶναι ἐξίσου ἀποφασιστικῆς σημασίας. Ἐάν ὁ ρατσισμός δέν ἐκδηλώνεται σέ ὅλους τούς ἐθνικισμούς ἢ σέ ὅλες τίς στιγμές τῆς ἱστορίας τους, ὡστόσο ἀντιπροσωπεύει πάντοτε μιᾶ ἀναγκαία γιά τή συγκρότησή τους τάση. Σέ τελευταία ἀνάλυση αὐτή ἡ ἐπαλληλία παραπέμπει στίς περιστάσεις μέσα στίς ὁποῖες τά ἔθνη-κράτη, πού συγκροτήθηκαν πάνω σέ ἐδάφη ἱστορικῶς διαμφισβητούμενα, προσπάθησαν νά ἐλέγξουν τά κινήματα τῶν πληθυσμῶν. Παραπέμπει ἐπίσης στήν παραγωγή τοῦ ἴδιου τοῦ «λαοῦ» ὡς πολιτικῆς κοινότητας, ὑπέρτερης σέ σχέση μέ τή διαίρεση σέ τάξεις.

Στό σημεῖο αὐτό ὅμως ὑπάρχει μιᾶ ἔνσταση πού σχετίζεται μέ αὐτές καθ' ἑαυτές τίς ἔννοιες γιά τίς ὁποῖες μιλάμε.

Πρόκειται γιά τήν ἔνσταση τοῦ Μαξίμ Ροντενσόν κυρίως, ἡ ὁποία ἀπευθύνεται σ' ὅλους ἐκείνους, ὅπως στήν Κολέτ Γκιγιωμέν, πού τείνουν νά δεχθοῦν ἕναν «εὐρύ ὄρισμό» τοῦ ρατσισμοῦ¹⁴. Ἐνας τέτοιος ὄρισμός ἀποβλέπει στό νά περιλάβει ὅλες τίς μορφές ἀποκλεισμοῦ καί μειονοτητοποίησης μέ ἢ χωρίς βιολογική θεωρητικοποίηση. Θέλει νά ἀνοιχθεῖ πέρα ἀπό τόν ρατσισμό τῶν ἐθνικῶν ὁμάδων σέ ἐκεῖνα τά στοιχεῖα πού βρίσκονται στήν καταγωγή τοῦ «μύθου τῆς φυλῆς» καί τοῦ γενεαλογικοῦ του λόγου: τόν «ταξικό ρατσισμό» ἢ τήν κάστα τῆς μεταφεουδαρχικῆς ἀριστοκρατίας. Καί θέλει κυρίως αὐτός ὁ εὐρύς ὄρισμός τοῦ ρατσισμοῦ νά ἀναλύσει τόν κοινό μηχανισμό πού ἐμφανίζει τίς κοινωνικές διαφορές σά νά προέρχονται ἀπό τή φύση, νά ἀναλύσει κάθε καταπίεση εἰς βάρος τῶν μειονοτήτων ἢ ὁποῖα, σέ μιᾶ κοινωνία τυπικά ἐξισωτική, ὀδηγεῖ στό νά ἀποκτοῦν οἱ κοινωνικές ὁμάδες «φυλετικά» χαρακτηριστικά: ἐ-

14. C. Guillaumin, *L' idéologie raciste. Genèse et langage actuel*, Mouton, Παρίσι-Χάγη, 1972. M. Rodinson, «Quelques thèses critiques sur la démarche poliakovienne», στό *Le Racisme, mythe et sciences* (ὑπό τήν διεύθυνση τοῦ M. Olender), ἔκδ. Complexe, Βρυξέλλες, 1981. Ἐπίσης M. Rodinson ἄρθρ. «Nation: 3 Nation et idéologie» *Encyclopaedia Universalis*.

θνικές ομάδες, γυναίκες, όμοφυλόφιλοι, ψυχασθενείς, υποπρολετάριοι¹⁵ κ.λπ. Κατά τόν Μαξίμ Ροντενσόν όμως θά έπρεπε νά διαλέξει κανείς: ή νά θεωρήσει τόν έσωτερικό καί τόν έξωτερικό ρατσισμό τάση του έθνικισμού καί ως έκ τούτου τάση του έθνοκεντρισμού του οποίου ο έθνικισμός είναι ή σύγχρονη μορφή· ή νά διευρύνει τόν όρισμό του ρατσισμού για νά κατανοήσει τούς ψυχολογικούς μηχανισμούς (φοβικές προβολές, άρνηση του πραγματικού Άλλου, συγκεκαλυμμένη μέ σημαίνοντα φαντασιωσικής έτερότητας) αλλά, στην περίπτωση αυτή, μέ κίνδυνο νά καταργηθεί ή ιστορική ιδιαιτερότητα τών φαινομένων.

Ή ένσταση αυτή μπορεί ώστόσο νά άρθει. Καί μάλιστα μπορεί νά άρθει μέ τέτοιο τρόπο ώστε ή ιστορική διαπλοκή έθνικισμού καί ρατσισμού νά φανεί καθαρότερα, υπό τόν όρο όμως νά γίνουν δεκτές όρισμένες θέσεις πού διορθώνουν έν μέρει τήν ιδέα ενός «πλατιού» όρισμού του ρατσισμού.

1. Κανένα έθνος (δηλαδή κανένα έθνικό κράτος) δέν βασιίζεται σέ μιά ένιαία έθνική ομάδα, πράγμα πού σημαίνει ότι ο έθνικισμός δέν πρέπει νά όρίζεται ως έθνοκεντρισμός παρά μόνο μέ τήν έννοια του *πλασματικού έθνισμού*. Σέ ένάντια περίπτωση θά ήταν σά νά μήν παίρναμε υπόψη ότι οί «λαοί», όπως καί οί «φυλές», δέν υπάρχουν έκ φύσεως, παρά τό γεγονός ότι προέρχονται από κοινή άπογονία καί τούς χαρακτηρίζει κοινότητα πολιτισμού ή κοινότητα συμφερόντων. Γι' αυτό πρέπει νά άποκαταστήσουμε μέσα στην πραγματικότητα (δηλαδή στό χρόνο της ιστορίας) τήν φαντασιακή-συμβολική τους ένότητα, σέ άντιδιαστολή προς άλλες ένότητες.

2. Τά φαινόμενα «μειονοτητοποίησης» καί «φυλετικοποίησης» πού στοχεύουν διάφορες κοινωνικές ομάδες όλωσδιόλου διαφορετικές, ιδίως τίς «κοινότητες άλλοδαπών», τίς «κατώτερες φυλές», τίς γυναίκες, τούς «παρεκκλίνοντες», δέν είναι μιά παράθεση συμπεριφορών καί λόγων αναλόγων, εφαρμοζόμενων σέ μιά σειρά δυνάμει άπειρων άντικειμένων καί άνεξάρτητων τών μέν προς τά δέ. Άντι-

15. Χρήσιμη ή σύγκριση μέ τίς παρατηρήσεις του Erving Goffmann, *Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity*, Penguin Books, 1968.

προσωπεύουν, αντίθετα, ένα ιστορικό σύστημα αποκλεισμού και κυριαρχίας, συνδεδεμένων μεταξύ τους. Μέ άλλα λόγια, «έθνικός ρατσισμός» και «σεξουαλικός ρατσισμός» (ή σεξισμός) δέν βαδίζουν παράλληλα αλλά συλλειτουργούν, ιδίως διότι ο ρατσισμός προϋποθέτει πάντοτε έναν κάποιο σεξισμό. Ύπ' αυτές τίσ συνθήκες, ή γενική κατηγορία «ρατσισμός» δέν είναι μία άφαίρεση πού κινδυνεύει νά χάσει σέ ακρίβεια και ιστορική έγκυρότητα ό,τι κερδίζει σέ οίκουμενικότητα. Είναι μία έννοια ό ρατσισμός πολύ συγκεκριμένη, πού παίρνει υπόψη της τήν πολυμορφία τών φαινομένων, μέ λειτουργία σφαιρική και συνεξάρτηση μέ τό σύνολο τών πρακτικῶν εξομάλυνσης και κοινωνικού αποκλεισμού, πράγμα πού μπορεῖ νά φανεῖ στήν περίπτωση τοῦ νεορατσισμού. Διότι πράγματι στά νεορατσιστικά θέματα στόχος δέν είναι π.χ. γενικά ό «ΎΑραβας» ή ό Μαῦρος, αλλά ό «ΎΑραβας ὡς ναρχομανής», «έγκληματίας», «βιαστής» κ.λπ. ή αντίστροφα ό βιαστής και ό έγκληματίας ὡς ΎΑραβες, Μαῦροι κ.λπ.

3. Αὐτή ή εὐρεία δομή τοῦ ρατσισμού, έτερόκλητη και συνάμα δεμένη μέ ένα δίκτυο φαντασιώσεων, λόγων και συμπεριφορῶν, βρίσκει σέ αναγκαστική σχέση μέ τόν έθνικισμό και συμβάλλει στή συγκρότησή του, παράγοντας τόν πλασματικό έθνισμό γύρω από τόν όποιο και όργανώνεται.

4. Τέλος, μεταξύ τών δομικῶν συνθηκῶν τοῦ σύγχρονου ρατσισμού, θεσμικῶν και συνάμα συμβολικῶν, πρέπει νά προσθέσει κανείς και τό γεγονός ότι οί κοινωνίες μέσα στίς όποιες αναπτύσσεται είναι «έξισωτικές», δηλαδή είναι κοινωνίες πού άγνοοῦν (έπισημως) τίσ τυπικές διαφορές μεταξύ τών ατόμων. Αὐτή όμως ή κοινωνιολογική άποψη πού υποστηρίχθηκε κυρίως από τόν Λ. Ντυμόν¹⁶ δέν πρέπει νά κάνει άφαίρεση τοῦ έθνικοῦ περίγυρου. Μέ άλλα λόγια, δέν είναι τό σύγχρονο κράτος «έξισωτικό» αλλά τό σύγχρονο έθνικό κράτος (και συνάμα έθνικιστικό). Η ισότητα έχει έσωτερικά και έξωτερικά όρια τήν έθνική κοινότητα και περιεχόμενο οὐσιαστικό πράξεις πού τήν σημασιοδοτοῦν άμεσα (ιδίως ή καθολική ψηφοφορία, τά πολιτικά δικαιώματα). Είναι δηλαδή πάνω άπ' όλα μία

16. Βλ. L. Dumont *Essais sur l'individualisme*, έκδ. Seuil, 1983

ισότητα στο πλαίσιο της εθνικότητας.

Ἡ συζήτηση πάνω σ' αὐτήν τήν διαφωνία (ὅπως καί πάνω σέ ἄλλες στίς ὁποῖες μπορούμε νά ἀναφερθοῦμε)¹⁷ θά ἔχει ἤδη ἓνα πλεονέκτημα: ἀρχίζουμε νά καταλαβαίνουμε ὅτι ὁ δεσμός ἐθνικισμοῦ καί ρατσισμοῦ δέν εἶναι ζήτημα παρέκκλισης (διότι δέν ὑπάρχει κάποια καθαρή «οὐσία» τοῦ ἐθνικισμοῦ) οὔτε ζήτημα τυπικῆς ὁμοιότητας, ἀλλά ζήτημα ιστορικῆς ἄρθρωσης. Καί ἀπομένει νά κατανοήσουμε τήν ἰδιάζουσα διαφορά τοῦ ρατσισμοῦ καί τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο, συναρθρωνόμενος μέ τόν ἐθνικισμό, ὄντας πάντα κάτι διαφορετικό, τοῦ εἶναι ὡστόσο ἀπολύτως ἀπαραίτητος. Ὡς ἐκ τούτου ἡ ἄρθρωση ἐθνικισμοῦ καί ρατσισμοῦ δέν μπορεῖ νά ἀνιχνευθεῖ μέ βάση τά σχήματα τῆς κλασικῆς αἰτιότητας, εἴτε αὐτά εἶναι μηχανιστικά (ὁ ἓνας αἰτία τοῦ ἄλλου, παράγων τοῦ ἄλλου, σύμφωνα μέ τόν κανόνα τῆς ἀναλογικότητας ἀποτελεσμάτων καί αἰτίας) ἢ σπιριτουαλιστικά (ὁ ἓνας «ἔκφραση» τοῦ ἄλλου, ὁ ἓνας δίδοντας νόημα στόν ἄλλο ἢ ἀποκαλύπτοντας τήν κρυμμένη οὐσία). Ἡ ἄρθρωση ἐθνικισμοῦ καί ρατσισμοῦ ἀπαιτεῖ μιά διαλεκτική τῆς ἐνότητας τῶν ἀντιθέτων. Αὐτή ἡ ἀνάγκη πουθενά δέν εἶναι πιό προφανῆς ὅσο στή διαμάχη γιά τήν «οὐσία τοῦ ναζισμοῦ», πραγματική λυδία λίθο ὄλων τῶν ἐρμηνευτικῶν ἀπόψεων τῶν κοινωνικῶν σχέσεων ὅπου κινήθηκαν οἱ πολιτικές ἀβεβαιότητες τοῦ παρόντος¹⁸.

Γιά ὀρισμένους ὁ χιτλερικός ναζισμός εἶναι ἡ κατάληξη τοῦ ἐθνικισμοῦ: ἔρχεται ἀπό τόν Μπίσμαρκ ἄν ὄχι ἀπό τόν γερμανικό ρομαντισμό καί τόν Λούθηρο, ἀπό τήν ἥττα τοῦ 1918 καί τήν ταπείνωση πού ἐπέβαλε ἡ Συνθήκη τῶν Βερσαλλιῶν καί ὡς ἐκ τούτου παρέχει σέ ἓνα ἀπόλυτο ἰμπεριαλιστικό σχέδιο τήν ἰδεολογία του («ὁ ζωτικὸς χῶρος», ἡ γερμανική Εὐρώπη). Ἄν ἡ λογική συνοχή αὐτῆς τῆς ἰδεολογίας μοιάζει μέ παραλήρημα πρέπει, ἀκριβῶς, νά βρεῖ κανεῖς σ' αὐτήν τήν ἐρμηνεία τῆς ἐπιρροῆς πού ἄσκησε —βρα-

17. Βλ. τή συζήτηση μεταξύ Tom Nain καί Benedict Anderson, ὅπ.π., γιά τή σχέση μεταξύ ἐθνικισμοῦ, πατριωτισμοῦ καί ρατσισμοῦ.

18. Βλ. τήν ἐξαίρετη παρουσίαση τοῦ P. Aycoberry, *La question nazie. Essai sur les interprétations du national-socialisme 1922-1975*, Παρίσι, Seuil, 1979.

χείας μὲν διάρκειας ἀλλὰ ἀπόλυτης— πάνω στίς μάζες ὄλων τῶν κοινωνικῶν προελεύσεων καί πάνω στούς «ἀρχηγούς», τῶν ὁποίων ἡ τύφλωση θά ἐξωθήσει τελικά τό ἔθνος στήν καταστροφή του. Ἐξοῦ ὄλες οἱ «ἐπαναστατικές» ἀγυρτεῖες καί οἱ συγκυριακές ἀνατροπές καθόσον ἡ ἐπιχείρηση γιά τήν παγκόσμια κυριαρχία βρίσκεται μέσα στή λογική τοῦ ἔθνικισμοῦ πού ἀρχηγοί καί μάζες ἔχουν ἀπό κοινοῦ.

Ἄλλά γιά ἄλλους ἀναλυτές τέτοιες ἐρμηνεῖες χάνουν τόν στόχο τους ὅσο εὐέλκτες κι ἂν εἶναι οἱ ἀναλύσεις τους γιά τίς κοινωνικές δυνάμεις καί τίς πνευματικές παραδόσεις, τά γεγονότα καί τίς στρατηγικές ἐξουσίες, ὅσο ἐπιδέξια κι ἂν συσχετίζουν τήν κτηνωδία τοῦ ναζισμοῦ μέ τίς ἀνωμαλίες τῆς γερμανικῆς ἱστορίας. Διότι, ἀκριβῶς, ἡ κοινή γνώμη τῆς ἐποχῆς καί οἱ ἡγέτες τῶν «δημοκρατικῶν» ἔθνῶν μὴ βλέποντας στόν ναζισμό παρά ἕναν ἔθνικισμό ἀνάλογο μέ τόν δικό τους ἔτρεφαν αὐταπάτες ὡς πρός τούς σκοπούς τοῦ ναζισμοῦ καί πίστεψαν ὅτι μποροῦν νά τά βροῦν μαζί του ἢ νά ἀντιμετωπίσουν τίς καταστροφές του. Ὁ ναζισμός εἶναι κάτι τό ἐξαιρετικό (ἴσως ἀποκαλυπτικός μιᾶς δυνατότητας παραβίασης τοῦ πολιτικοῦ ὀρθολογισμοῦ σύμφυτου στή συνθήκη τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου), διότι σ' αὐτόν ἡ λογική τοῦ ρατσισμοῦ ἐπισκιάζει τά πάντα, ἐπιβάλλεται εἰς βάρος τῆς λογικῆς τοῦ «καθαροῦ» ἔθνικισμοῦ. Ἔτσι ὁ «φυλετικός πόλεμος», ἐσωτερικός καί ἐξωτερικός, καταλήγει στό νά ἀποδυναμώσει ἀπό κάθε λογική συνοχή τόν «ἔθνικό πόλεμο» (τοῦ ὁποίου οἱ στόχοι κυριαρχίας παραμένουν «θετικοί»). Ὁ ναζισμός, σύμφωνα μ' αὐτές τίς ἐρμηνεῖες, εἶναι ἡ ἴδια ἡ εἰκόνα τοῦ «μηδενισμοῦ» πού ἐπικαλεῖται καί στόν ὁποῖο συναντῶνται ἡ ἐξολόθρευση τοῦ φαντασιακοῦ Ἐχθροῦ ὡς ἐνσάρκωση τοῦ Κακοῦ (ὁ Ἐβραῖος, ὁ κομμουνιστής) καί ἡ αὐτοκαταστροφή (καλύτερα ἢ ἐκμηδένιση τῆς Γερμανίας παρά ἡ ὁμολογία γιά τήν ἀποτυχία τῆς «φυλετικῆς ἐλίτ», δηλαδή τῶν Ἐς-Ἐς καί τοῦ ναζιστικοῦ κόμματος).

Στήν ἀντιδικία αὐτή φαίνεται καθαρά πῶς ἀλληλοδιαπλέκονται ὁ ἀναλυτικός ἐπιστημονικός λόγος καί ἀξιολογικές κρίσεις. Ἡ ἱστορία γίνεται διάγνωση τοῦ παθολογικοῦ καί τοῦ φυσιολογικοῦ, μιμεῖται τόν λόγο τοῦ ἴδιου της τοῦ ἀντικειμένου, δαιμονολογώντας γιά τόν ναζισμό πού κι ὁ ἴδιος δαιμονολογοῦσε μέ τούς ἀντιπάλους

του καί τά θύματά του. Ἄλλά ὥστόσο δέν εἶναι εὐκολο νά βγεῖ κανείς ἀπό αὐτό τόν κύκλο, γιατί τό ζήτημα εἶναι πῶς νά μήν περιορισθεῖ τό φαινόμενο σέ συμβατικές γενικότητες τῶν ὁποίων, ἀκριβῶς, φάνηκε ἡ πρακτική ἀδυναμία. Ἔχουμε τήν ἀντιφατική ἐντύπωση ὅτι μέ τόν ναζισμό ὁ ἐθνικισμός ἀπό τή μία βυθίζεται στίς λανθάνουσες τάσεις του, τραγικά «πεζές» γιά νά χρησιμοποιήσουμε τήν ἔκφραση τῆς Χάνα Ἄρεντ, κι ὥστόσο βγαίνει ἔξω ἀπ' τόν ἑαυτό του, ἔξω ἀπό τή μορφή πού προσέδωσε στόν ἑαυτό του γιά νά πραγματοποιηθεῖ, δηλαδή νά θεσμοποιηθεῖ καί νά διαπεράσει μέ διάρκεια τίς «κοινές παραδοχές» τῶν μαζῶν. Ἀπό τή μιά μεριά ἀντιλαμβανόμαστε (ἐκ τῶν ὑστέρων εἶναι ἀλήθεια) τό παράλογο μιᾶς φυλετικῆς μυθολογίας πού καταλήγει νά ἀποδιαρθρώσει τό ἐθνικό κράτος τοῦ ὁποίου διεκήρυσσε τήν ἀπόλυτη ἀνωτερότητα. Βλέπουμε λοιπόν στόν ναζισμό τήν ἀπόδειξη ὅτι ὁ ρατσισμός, ὡς πλέγμα πού συνδυάζει τίς κοινότοπες καθημερινές βαναυσότητες μέ τήν «ἱστορίζουσα» μέθη τῶν μαζῶν, τόν γραφειοκρατισμό τῶν στρατοπέδων καταναγκαστικῆς ἐργασίας καί ἐξοντώσεως καί τό ντελίριο γιά παγκόσμια κυριαρχία τοῦ «λαοῦ τῶν κυρίων», δέν μπορεῖ νά θεωρεῖται μιά ἀπλή πλευρά τοῦ ἐθνικισμοῦ. Ἄλλά ἀναρωτιόμαστε ἀμέσως: Πῶς θά ἀποφύγουμε τόν σκόπελο ἡ ἀνορθολογικότητα τοῦ ναζισμοῦ νά μήν τοῦ ἐκλαμβάνεται ὡς αἰτία τοῦ ἑαυτοῦ της; Πῶς ὁ ἰδιαίτερος χαρακτήρας τοῦ ναζιστικοῦ ἀντισημιτισμοῦ νά μήν καταντᾶ ἱερό μυστήριο, πῶς δέν θά περιπέσουμε σέ μιά θεωρησιαρχική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας πού παρουσιάζει τήν ἀνορθολογικότητα σάν τήν ἴδια τήν ἱστορία τοῦ Πονηροῦ (καί ἡ ὁποία ἀντίστοιχα παρουσιάζει τά θύματά της σάν τόν Ἄμνό τοῦ Θεοῦ); Ἀντίθετα, δέν εἶναι καθόλου βέβαιο ὅτι, ἐξάγοντας τόν ναζιστικό ρατσισμό ἀπό τόν γερμανικό ἐθνικισμό, θά ἀπαλασσόμαστε ἀπό κάθε ἱρασιοναλισμό. Διότι πρέπει νά διαπιστώσουμε ὅτι μόνο ἕνας ἐθνικισμός ἀκραίας ἐντάσεως, ἕνας ἀχαλίνωτος ἀπό τή διαπλοκή ἐσωτερικῶν καί ἐξωτερικῶν συγκρούσεων ἐθνικισμός, μπόρεσε νά ἐξιδανικεύσει τούς σκοπούς τοῦ ρατσισμοῦ μέχρι τό σημεῖο νά καταστήσει τίς βιαιότητες καθημερινή πρακτική ἐνός μεγάλου ἀριθμοῦ δημίων καί νά τίς «ἐξομαλύνει» στά μάτια τῆς μάζας τῶν ὑπολοίπων.

ἌΟ συνδυασμός αὐτῆς τῆς κοινοτοπίας καί αὐτοῦ τοῦ ἰδεαλισμοῦ

έξωθει μάλλον στό νά ένισχυθει ή μεταφυσική ιδέα ότι ό γερμανικός έθνικισμός είναι κι αυτός κάτι τό «έξαιρετικά ιδιαίτερο» στην ιστορία. Δέν μπορεί νά άναχθει τελικά στόν «κοινό» έθνικισμό, γιατί άποτελεί παράδειγμα έθνικισμού ώς παθολογικής έκφρασης του φιλελευθερισμού. Έτσι ξαναπέφτουμε στις άπορίες πού περιγράψαμε πίο πάνω για τόν «καλό» και «κακό» έθνικισμό. Όμως αυτό πού ή διαμάχη για τόν ναζισμό άναδεικνύει όλοφάνερα δέν θά μπορούσε νά τό ξανασυναντήσουμε σε κάθε συγχυρία στην όποία έθνικισμός και ρατσισμός έξατομικεύονται στό λόγο, σε κινήματα μαζών και έξιδιάζουσες πολιτικές; Αυτός ό έσωτερικός δεσμός και αυτή ή παραβίαση συμφερόντων και έλλογων σκοπών δέν είναι ή ίδια ή αντίφαση της όποίας νομίζω ότι μπορούμε νά διακρίνουμε τά σπέρματα στη σημερινή έπικαιρότητα, για παράδειγμα όσάκις ένα κίνημα πού ζευγαρώνει τίς νοσταλγίες της «νέας ευρωπαϊκής τάξης» μέ τόν «άποικιακό ήρωισμό» άναζωπυρώνει, μέ τή γνωστή έπιτυχία, τήν προοπτική μιās «λύσης» του «προβλήματος μετανάστευση»;

Γενικεύοντας αυτές τίς σκέψεις θά έλεγα λοιπόν ότι, πρώτα πρώτα, στό ιστορικό πεδίο του έθνικισμού ύπάρχει πάντοτε άμοιβαιότητα προσδιορισμών έθνικισμού και ρατσισμού. Η άμοιβαιότητα αυτή έκδηλώνεται κατ' άρχήν στόν τρόπο μέ τόν όποιο ή ανάπτυξη του έθνικισμού και ή επίσημη χρησιμοποίησή του από τό κράτος μεταμορφώνει σε ρατσισμό μέ τήν σύγχρονη έννοια του όρου (και τόν έντάσσει μέσα στά σημαίνοντα του έθνισμού) άνταγωνισμούς και διώξεις μιās έντελώς διαφορετικής καταγωγής. Αυτό ισχύει από τήν έποχή της Ισπανικής Reconquista, όταν ό θεολογικός αντιϊουδαϊσμός μετατράπηκε σε γενεαλογικό άποκλεισμό, θεμελιωμένο πάνω στην «καθαρότητα του αίματος», ένω παράλληλα οί Ίσπανοί έξορμούσαν για τήν κατάκτηση του Νέου Κόσμου, μέχρι τόν τρόπο πού, στη σύγχρονη Ευρώπη, οί νέες «έπικίνδυνες τάξεις» του διεθνούς προλεταριάτου τείνουν νά ύπαχθούν στην κατηγορία «μετανάστευση» πού άποβαίνει τό κατ' έξοχήν όνομα της φυλής σε έθνη πού διέρχονται κρίση στην μετα-άποικιακή έποχή.

Ό άμοιβαίος προσδιορισμός έθνικισμού και ρατσισμού έκδηλώνεται άκόμη στόν τρόπο μέ τόν όποιο οί «έπίσημοι έθνικισμοί» του 19ου και του 20ου αιώνα, πού άποσκοπούσαν νά άντιπαραβάλουν

τήν πολιτική και πολιτιστική ενότητα ενός έθνους στην έτερογένεια ενός πολυεθνικού κράτους¹⁹, χρησιμοποίησαν τόν άντισσημιτισμό. Ή κυριαρχία ενός πολιτισμοῦ και μιᾶς ἐθνικότητας, κατά τό μάλλον ἤ ἥττον πλασματικά ένοποιημένης (π.χ. ἡ ρωσική, ἡ γερμανική, ἡ ρουμανική), πάνω σέ μιᾶ ἱεραρχημένη πολλαπλότητα ἐθνισμῶν και «μειονοτικῶν» πολιτισμῶν πού ἔμελλε νά ἀφομοιωθοῦν, θά ἔπρεπε νά συμφηφισθεῖ μέ τόν ρατσίζοντα διωγμό μιᾶς ψευδοεθνότητας μοναδικῆς (χωρίς δική της πατρίδα, χωρίς «ἐθνική» γλώσσα) πού ἀντιπροσωπεύει τόν κοινό έσωτερικό ἐχθρό ὄλων τῶν κυριαρχούμενων πολιτισμῶν και πληθυσμῶν²⁰.

Ἐκδηλώνεται, τέλος, στήν ἱστορία τῶν ἐθνικοαπελευθερωτικῶν ἀγώνων εἴτε κατευθύνονται ἐναντίον τῶν παλαιῶν αὐτοκρατοριῶν τῆς πρώτης ἀποικιοποίησης εἴτε ἐναντίον τῶν πολυεθνικῶν δυναστικῶν κρατῶν εἴτε ἐναντίον τῶν σύγχρονων ἀποικιακῶν αὐτοκρατοριῶν. Θά ἦταν ἀπαράδεκτο νά ὑπαχθοῦν ὅλες αὐτές οἱ διαδικασίες σέ ἓνα μοντέλο. Κι ὡστόσο δέν εἶναι τυχαῖο πού ἡ γενοκτονία εἰς βάρος τῶν Ἰνδιάνων ἀποβαίνει συστηματική τήν ἐπαύριο ἀκριβῶς τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν ΗΠΑ, τοῦ «πρώτου ἀπό τά νέα ἔθνη», κατά τήν περίφημη ἔκφραση τοῦ Λίπσετ²¹. "Ὅπως ἐπίσης δέν εἶναι τυχαῖο ἄν, σύμφωνα μέ τή διαφωτιστική ἀνάλυση πού προτείνει ὁ Μπίπαν Σιάντρα, ὁ «ἐθνικισμός» και ὁ «κοινοτισμός» διαμορφώνονται μαζί στίς Ἰνδίες, μέχρι τήν σημερινή περιπεπλεγμένη κατάσταση (πού σέ μεγάλο βαθμό ὀφείλεται στήν πρόωρη ἱστορική συγχώνευση τοῦ Ἰνδικοῦ ἐθνικισμοῦ και τοῦ Ἰνδουικοῦ «κοινοτισμοῦ»)²². ἡ ἀκόμη

19. Μεταξύ ἄλλων πρόσφατη ἔργασία Benedict Anderson, ὄπ.π., πού συγκρίνει ἐπιτυχῶς τό λόγο και τήν πρακτική τοῦ «ἐκρωτισμοῦ» και τοῦ «ἐξαγγλισμοῦ».

20. Βλ. Léon Poliakov *Histoire de l'antisemitisme*, νέα ἔκδοση (Le Livre de Poche Pluriel) τόμος II, σελ. 259, ἐπ. Madeleine Rebérioux «L'essor du racisme nationaliste», στό *Racisme et société* (ὑπό τήν διεύθυνση τοῦ P. De Camarmond et Cl. Duchet), Παρίσι, Maspero 1969.

21. Βλ. R. Ertel, G. Fabre, E. Marienstras, *En marge. Les minorités aux États Unis*, Παρίσι, Maspero, 1974, σ. 287 ἐπ.

22. Bipan Chandra, *Nationalism and Colonialism in Modern India*, Ο-

ἄν ἡ ἀνεξάρτητη Ἰσραήλ χρησιμοποιεῖ τὴν προσπάθεια ἀφομοίωσης τῶν Βερβέρων στὴν «ἀραβικότητα» ὡς σημεῖο τιμῆς τοῦ ἐθνικοῦ βολονταρισμοῦ, σέ σύγκρουση μέ τὴν πολυπολιτιστική κληρονομιά τῆς ἀποικιοκρατίας. Δέν εἶναι ἐπίσης τυχαῖο ἄν τό κράτος τοῦ Ἰσραήλ, ἀντιμέτωπο στόν ἐσωτερικό καί στόν ἐξωτερικό ἐχθρό καί συνάμα σέ πλήρη ἀδυναμία νά συγκροτήσῃ ἓνα «Ἰσραηλινό ἔθνος», ἀναπτύσσει τό ἴδιο ἓναν ἰσχυρότατο ρατσισμό ἐναντίον τῶν «ἀνατολικῶν» Ἰβραίων (τῶν ὀνομαζόμενων «μαύρων») καί ἐναντίον τῶν Παλαιστινίων πού διώχθηκαν ἀπό τίς πατρίδες τους καί ἀποικίσθηκαν²³.

Ἄπό αὐτές τίς περιπτώσεις, ὅλες τους μοναδικές ἀλλά ἱστορικά συνδεδεμένες μεταξύ τους, ἀπορρέει αὐτό πού θά μπορούσαμε νά ὀνομάσουμε κύκλο ἀμοιβαιότητος ἐθνικισμοῦ καί ρατσισμοῦ. Ὁ κύκλος αὐτός συνιστᾷ τὴν ἔγχρονη μορφή τῆς προοδευτικῆς κυριαρχίας τοῦ συστήματος τῶν κρατῶν-ἔθνῶν πάνω σέ ἄλλους κοινωνικούς σχηματισμούς. Ὁ ρατσισμός ἐκκρίνεται ἀσταμάτητα ἀπό τόν ἐθνικισμό ὄχι μόνο πρὸς τὰ ἔξω ἀλλά καί πρὸς τὰ μέσα. Στίς ΗΠΑ ἡ συστηματική θεσμοποίηση τῶν φυλετικῶν διακρίσεων, πού μπλόκαρε τό πρῶτο κίνημα τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων, συμπίπτει μέ τὴν εἴσοδο τῶν Ἀμερικανῶν στόν παγκόσμιο ἰμπεριαλιστικό ἀνταγωνισμό καί μέ τὴν προσχώρησή τους στὴν ἰδέα μιᾶς ἡγεμονικῆς ἀποστολῆς τῶν βόρειων φυλῶν. Στὴ Γαλλία, ἡ ἐπεξεργασία τῆς ἰδεολογίας γιὰ τὴ «γαλλικὴ φυλή», ριζωμένη στό παρελθόν «τῆς πατρίδας καί τῶν νεκρῶν μας», συμπίπτει μέ τὴν ἀρχὴ τῆς μαζικῆς μετανάστευσης, μέ τὴν προετοιμασία τῆς ρεβάνς ἐναντίον τῆς Γερμανίας καί τὴν θεμελίωση τῆς ἀποικιακῆς αὐτοκρατορίας της.

Καί ὁ ἐθνικισμός ἐκκρίνεται ἀπό τόν ρατσισμό, μέ τὴν ἔννοια ὅτι δέν θά μπορούσε νά συγκροτηθεῖ ὡς ἰδεολογία ἐνός «νέου» ἔθνους ἄν ὁ ἐπίσημος ἐθνικισμός στόν ὁποῖο ἀντιδρᾷ δέν ἦταν βαθύτατα ρατσιστικός. Ἔτσι ὁ σιωνισμός πηγάζει ἀπό τόν ἀντισημιτισμό καί οἱ τριτοκοσμικοὶ ἐθνικισμοὶ γεννιοῦνται ἀπό τόν ἀποικιακὸ ρατσισμό.

Θά ἔλεγα ἐπίσης ὅτι παραμένει πάντα τό χάσμα μεταξύ τῶν ἀνα-

rient Longman, N. Δελχί, 1979, σελ. 287 ἑπ.

23. Βλ. Haroun Jamous, *Israël et ses juifs. Essais sur les limites du volontarisme*, Παρίσι, Μασπερό, 1982.

παραστάσεων καί τῶν μορφῶν πρακτικῆς τοῦ ἐθνικισμοῦ καί τοῦ ρατσισμοῦ. Ἐνα χάσμα κυμαινόμενο ἀνάμεσα στούς δύο πόλους μιᾶς ἀντίφασης καί μιᾶς ἀναγκαστικῆς ταύτισης — καί γι' αὐτό ἴσως, ὅπως τό δείχνει τό ναζιστικό παράδειγμα, ὅταν αὐτή ἡ ταύτιση εἶναι φαινομενικά πλήρης τότε ἡ ἀντίφαση τονίζεται περισσότερο. Ὁχι ἀντίφαση μεταξύ ἐθνικισμοῦ καί ρατσισμοῦ ὡς τέτοιων, ἀλλά μιᾶ ἀντίφαση ἀνάμεσα στίς συγκεκριμένες μορφές, ἀνάμεσα στούς ἀντικειμενικούς στόχους τοῦ ἐθνικισμοῦ καί στήν χρυστάλλωση τοῦ ρατσισμοῦ πάνω στό τάδε ἀντικείμενο τήν τάδε στιγμή. Αἴφνης, ὅταν ὁ ἐθνικισμός προτίθεται νά «ἐνσωματώσει» ἕναν κυριαρχούμενο πληθυσμό, δυνάμει αὐτόνομο, τότε ἀκούγεται τό σύνθημα «Ἀλγερία γαλλική», «Νέα Καληδονία γαλλική». Στό ἐξῆς θ' ἀσχοληθῶ μ' αὐτό τό χάσμα, μέ τίς παράδοξες μορφές πού θά πάρει, ὥστε καλύτερα νά κατανοήσουμε αὐτά πού ἐξάγονται ἀπό τά περισσότερα παραδείγματα πού ἀνέφερα: ὅτι ὁ ρατσισμός δέν εἶναι «ἐκφραση» τοῦ ἐθνικισμοῦ ἀλλά συμπλήρωμα τοῦ ἐθνικισμοῦ. Ἡ καλύτερα: ἐσωτερικό συμπλήρωμα τοῦ ἐθνικισμοῦ, ἀναγκαῖο πάντοτε γιά τήν συγκρότησή του κι ὡστόσο πάντοτε ἀνεπαρκές στό νά ὀλοκληρώσει τό σχέδιό του, ὅπως ἄλλωστε ὁ ἐθνικισμός εἶναι ἀπαραίτητος στό νά σχηματισθεῖ τό ἔθνος, νά «ἐθνοποιηθεῖ» ἡ κοινωνία, καί συνάμα ἀνεπαρκές.

Τά παράδοξα τῆς οἰκουμενικότητας

Ὅτι οἱ θεωρίες καί οἱ στρατηγικές τοῦ ἐθνικισμοῦ εἶναι πάντοτε πιασμένες μέσα στήν ἀντίφαση τῆς οἰκουμενικότητας καί τῆς μερικότητας εἶναι μιᾶ κληρονομημένη ἰδέα πού ἐπιδέχεται ἀπεριόριστες ἀναπτύξεις. Ἐκ τῶν πραγμάτων, ὁ ἐθνικισμός ἐπιβάλλει ὁμοιομορφία καί ἐξορθολογισμό, καλλιεργεῖ τά φετίχ μιᾶς ἐκ καταγωγῆς ἐθνικῆς ταυτότητας πού ὀφείλει νά διασωθεῖ ἐνάντια σέ κάθε κατακερματισμό. Αὐτό πού μ' ἐνδιαφέρει ἐδῶ δέν εἶναι ἡ γενικότητα αὐτῆς τῆς ἀντίφασης ἀλλά ὁ τρόπος πού ἐμφανίζεται μέσα ἀπό τόν ρατσισμό.

Πράγματι ὁ ρατσισμός τάσσεται ἀπό τή μεριά τοῦ οἰκουμενικοῦ

καί συνάμα από τή μεριά τοῦ μερικοῦ. Ἡ ὑπερβολή πού ἀντιπροσωπεύει σέ σχέση μέ τόν ἐθνικισμό, καί ἐπομένως τό συμπλήρωμα πού τοῦ προσφέρει, τείνει στό νά τόν καθιστᾶ οἰκουμενικό, νά τοῦ ἀναπληρώνει δηλαδή τήν ἔλλειψη οἰκουμενικότητας καί συνάμα νά τόν καθιστᾶ μερικό, δηλαδή νά ἀναπληρώνει τήν ἔλλειψη ἰδιαιτερότητας. Μέ ἄλλα λόγια, ὁ ρατσισμός δέν κάνει τίποτε ἄλλο παρά νά προσθέτει διαφορούμενα στόν ἐθνικισμό, πράγμα πού σημαίνει ὅτι διαμέσου τοῦ ρατσισμού ὁ ἐθνικισμός ἐπιστρατεύεται σέ μιά φυγή πρὸς τά πρόσσω, μεταμορφώνοντας τίς ὑλικές του ἀντιφάσεις σέ ἰδανικές²⁴.

Μιλώντας ἀπό θεωρητική σκοπιά, ὁ ρατσισμός εἶναι μιά φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, ἢ μάλλον μιά «ἱστοριοσοφία» πού ἐκλαμβάνει τήν ἱστορία ὡς συνέπεια κάποιου κρυμμένου «μυστικοῦ». Τό μυστικό αὐτό ἀποκαλύπτεται στούς ἀνθρώπους μέ τήν γέννησή τους καί ἐκπορεύεται ἀπό τή φύση τους. Μ' ἄλλα λόγια, πρόκειται γιά μιά φιλοσοφία πού διατείνεται ὅτι καθιστᾶ ὀρατή τήν ἀόρατη αἰτία τοῦ πεπρωμένου τῶν κοινωνιῶν καί τῶν λαῶν. Ἡ παραγνώριση τοῦ μυστικοῦ συνεπάγεται τόν ἐκφυλισμό τους ἢ, ἀλλιῶς, τήν ἱστορική ἐπικράτηση τοῦ κακοῦ²⁵. Ἐννοεῖται ὅτι ὑπάρχουν πλευρές ἱστοριοσοφίας στίς θεολογίες τῆς Θείας Πρόνοιας καί σέ ὅλες τίς φιλοσοφίες τῆς προόδου, ὅπως ἐπίσης καί στίς διαλεκτικές φιλοσοφίες. Ὁ μαρ-

24. Σ' ἀντίθεση μέ τίς ἄλλες μεγάλες πολιτικές ἰδεολογίες τοῦ 19ου καί τοῦ 20οῦ αἰῶνα συχνά θεωρήθηκε ὅτι ὁ ἐθνικισμός δέν διαθέτει θεωρία καί θεωρητικούς (βλ. B. Anderson, ὄπ.π. καί Isaiah Berlin, «Nationalism - Past Neglect and Present Powers», στό *Against the Current, Essays in the History of Ideas*, Ὁξφόρδη 1987). Ἄς μὴν λησμονοῦμε ὅμως ὅτι πολὺ συχνά ὁ ρατσισμός παρέχει τίς θεωρίες του στόν ἐθνικισμό, ὅπως ἐπίσης τοῦ παρέχει ἕνα καθημερινό φαντασιακό κόσμο, κι ἔτσι εἶναι παρῶν καί στούς δύο πόλους τοῦ «ἰδεολογικοῦ κινήματος».

25. βλ. τίς σκέψεις τοῦ M. Rodinson γιά τή λειτουργία τοῦ κηρύγματος στά ἰδεολογικά κινήματα: «Nature et fonction des mythes dans les mouvements socio-politiques d'après deux exemples comparés: communisme marxiste et nationalisme arabe», στό *Marxisme et monde musulman*, ὄπ.π., σ. 245 ἐπ.

ξισμός δέν εξαιρείται, πράγμα πού συνέβαλε ὄχι καί λίγο στό νά καλλιεργηθεῖ μιά συμμετρία ανάμεσα στήν «πάλη τῶν τάξεων» καί τήν «πάλη τῶν φυλῶν», ανάμεσα στόν κινητήρα τῆς προόδου καί τό αἶνιγμα τῆς εξέλιξης, μιά συμμετρία δηλαδή πού κατέστησε δυνατή τή μετάφραση ἑνός ἰδεολογικοῦ σύμπαντος σέ ἕνα ἄλλο. Αὐτή ἡ συμμετρία ὥστόσο ἔχει πολύ καθαρά ὄρια. Δέν σκέφτομαι ἐδῶ τόσο τήν ἀντίθεση μεταξύ ρασιοναλισμοῦ καί ἱρρασιοναλισμοῦ, οὔτε ἐκείνη τῆς αἰσιοδοξίας καί τῆς ἀπαισιοδοξίας, ἄν καί εἶναι ἀλήθεια (καί πρακτικά ἀποφασιστικῆς σημασίας) ὅτι οἱ περισσότερες ρατσιστικές φιλοσοφίες ἐμφανίζονται ὡς ἀντιστροφή τοῦ θέματος τῆς προόδου σέ ὄρους παρακμῆς, ἐκφυλισμοῦ, ὑποβάθμισης τῆς παιδείας, τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας καί ἀκεραιότητος²⁶. Σκέφτομαι ὅμως ὅτι μιά ἱστορική διαλεκτική δέν μπορεῖ ποτέ νά παρουσιασθεῖ ὡς ἀπλή ἐπεξεργασία ἑνός μανιχαϊστικοῦ θέματος, σέ ἀντίθεση μέ τήν ἱστοριοσοφία τῆς πάλης τῶν φυλῶν καί τῶν πολιτισμῶν ἢ τόν ἀνταγωνισμό ἀνά-

26. Ἡ εἰσαγωγή τοῦ θέματος τοῦ «πεσιμισμού» τοῦ ἐκφυλισμοῦ στόν κοινωνικό δαρβινισμό, ἐνῶ δέν ἔχει νά κάνει μέ τή θεωρία τῆς φυσικῆς ἐπιλογῆς, εἶναι μιά οὐσιαστική φάση στήν ἰδεολογική ἐκμετάλλευση τοῦ ἐξελικτισμοῦ (παίζοντας μέ τό διπλό νόημα τοῦ ὄρου *κληρονομικότητα*). Κάθε ρατσισμός δέν εἶναι κατηγορηματικά «ἀπαισιόδοξος», ἄν καί τό εἶναι ὡς ὑπόθεση θεωρητική. Ἡ ἀνώτερη φυλή (καί ἡ κουλτούρα) χάνεται (καί μαζί της ὁ ἀνθρώπινος πολιτισμός) ὅταν τήν πλημμυρίζει ὁ ὠκεανός τῶν βαρβάρων, τῶν κατωτέρων. Παραλλαγή τῆς διαφοριστικῆς θεωρίας: ὅλες οἱ φυλές (κουλτοῦρες) χάνονται (ἄρα καί ὁ ἀνθρώπινος πολιτισμός) ὅταν πνίγονται ἀμοιβαῖα μέσα στόν ὠκεανό τῆς διαφορετικότητάς τους, ὅταν ἡ τάξη πού συνιστοῦν ὅλες μαζί ὑποβαθμίζεται μέσα στήν ἐντροπία τῆς ὁμοιόμορφης «μαζικῆς κουλτούρας». Ἡ ἱστορική ἀπαισιοδοξία συνεπάγεται μιά βουλησιαρχική ἀντίληψη τῆς πολιτικῆς: μόνο μιά ριζική ἀπόφαση πού θά μεταφράζει τήν ἀντίθεση τῆς καθαρῆς βούλησης ἐναντίον τῆς ροῆς τῶν πραγμάτων, ἄρα τῶν ἀνθρώπων μέ θέληση ἐναντία στήν παθητικότητα, μπορεῖ νά ἀντισταθμίσει καί νά ἀνατρέψει τήν παρακμή. Ἀπ' ἐδῶ ἡ ἐπικίνδυνη ἐγγύτητα τοῦ μαρξισμού (καί γενικότερα τοῦ σοσιαλισμοῦ) μέ τόν κοινωνικό δαρβινισμό ὅταν ἐξωθεῖ τόν ἱστορικό ντετερμινισμό μέχρι τά ὄρια τοῦ καταστροφισμοῦ, πού ἀπό τή μεριά του κλητεύει τήν βολονταριστική ἀντίληψη τῆς ἐπανάστασης.

μεσα στis «έλιτ» και τή «μάζα». Σέ μία ιστορική διαλεκτική χρειάζεται οχι μόνο ή «πάλη» και ή «σύγκρουση» αλλά και ή ιστορική συγκρότηση τών δυνάμεων πού παλεύουν και τών μορφών τής πάλης. Μέ άλλα λόγια, για νά αναπαραστήσει τή δική της αντίληψη ή ιστορική διαλεκτική για τήν πορεία τής ιστορίας χρειάζεται νά έγείρει έρωτήματα κριτικής. Οί φιλοσοφίες τής φυλής και τής κουλτούρας άπ' αύτή τήν άποψη είναι ριζικώς ά-κριτικές.

Είναι σίγουρο ότι δέν ύπάρχει μία και μόνη ρατσιστική φιλοσοφία, πολύ περισσότερο πού καμιά τους δέν παίρνει τή μορφή συστήματος. Ό σύγχρονος νεορατσισμός μās φέρνει αντιμετώπους μέ αύτή τήν ποικιλία ιστορικών και έθνικών μορφών: μύθος τής «πάλης τών φυλών», εξέλικτική ανθρωπολογία, «διαφοριστική πολιτισμοκρατία», κοινωνιοβιολογία κ.λπ. Γύρω άπ' αύτόν τόν άστερισμό περιστρέφονται θεωρίες και τεχνικές κοινωνιοπολιτικές, όπως ή δημογραφία, ή έγκληματολογία, ή εύγονική. Θα 'πρεπε επίσης νά παρακολουθήσει κανείς τή γενεαλογία τών ρατσιστικών θεωριών πού, μέσω Γκομπινώ και Τσαμπερλάιν, αλλά και μέσω «ψυχολογίας τών λαών» όπως και του κοινωνιολογικού εξέλικτισμού, συναντά τήν ανθρωπολογία και τή φυσική ιστορία του Διαφωτισμού²⁷, έως αύτό πού ο Σαλά-Μολέν ονομάζει θεολογία «λευκο-βιβλική»²⁸. Συντομεύοντας κατά τό δυνατόν, θα ύπενθυμίσω κατ' άρχήν ποιές πνευματικές έπεξεργασίες, έδω και τρεις αιώνες τώρα, συντελέστηκαν στον θεωρητικό ρατσισμό και του επέτρεψαν νά άρθρώνεται μ' αύτό πού θα μπορούσε νά ονομασθεί «έπιθυμία για γνώση» του καθημερινού ρατσισμού.

Κατ' άρχήν ύπάρχει μία θεμελιακή έπεξεργασία ταξινόμησης,

27. Βλ. ιδίως τά έργα τής Michèle Duchet *Anthropologie et Histoire au siècle des Lumières*, Παρίσι, Maspero, 1971, όπως επίσης «Racisme et sexualité au XVIIIe siècle», στο L. Poliakov et al., *Ni juif ni grec. Entretiens sur le racisme*, Mouton, Παρίσι-Χάγη, 1978· επίσης, «Du noir au blanc, ou la cinquième génération», in L. Poliakov et al., *Le couple interdit, Entretiens sur le racisme* (III), στο ίδιο, 1980.

28. Βλ. Louis Sala-Molins, *Le code noir ou le calvaire de Canaan*, PUF, Παρίσι, 1987.

δηλαδή ο στοχασμός πάνω στη διαφορά πού είναι ή διαπλαστική του ανθρώπινου είδους, ή έρευνα τών κριτηρίων σύμφωνα μέ τά όποια οί άνθρωποι είναι «άνθρωποι»: ώς πρός τί είναι άνθρωποι, σέ ποιό βαθμό, σέ ποιό είδος; Αυτό ή ταξινόμηση είναι προαπαιτούμενο κάθε ιεραρχικής κατάταξης, έκει μπορεί νά όδηγήσει. Διότι ή κατά τό μάλλον ή ήττον συνεκτική κατασκευή ενός ιεραρχικού πίνακα τών ομάδων πού συναποτελοῦν τό ανθρώπινο είδος είναι μιά προνομίυχος αναπαράσταση τής ένότητάς του μέσα στην καί διά τής ανισότητάς του. 'Αλλά μπορεί καί νά άρχεΐται στον έαυτό της, ώς καθαρός «διαφορισμός». Τουλάχιστον φαινομενικά, διότι τά κριτήρια τής διαφοροποίησης δέν μποροῦν νά είναι «οὐδέτερα». Ένσωματώνουν άξίες κοινωνιοπολιτικές πού στην πράξη άμφισβητοῦνται καί πού μέλλεται νά έπιβληθοῦν από τον έθνισμό ή την κουλτούρα²⁹.

Ταξινόμηση καί ιεραρχία είναι οί κατ' έξοχήν έπεξεργασίες διά τών όποίων προβάλλονται οί ιστορικές καί κοινωνικές διαφορές στον όρζζοντα μιās φαντασιακής φύσης. 'Αλλά δέν πρέπει νά άφεθοῦμε στό αυτόνομητο του άποτελέσματος. 'Η «άνθρώπινη φύση», συνοδευόμενη από ένα σύστημα «φυσικῶν διαφορῶν» στό πλαίσιο του ανθρώπινου είδους, έπ' οὐδενί λόγω συνιστᾶ μιάν άμεση κατηγορία. 'Αναγκαστικά ένσωματώνει σχήματα σεξουαλικά είτε από την πλευρά τών άποτελεσμάτων ή τών συμπτωμάτων (οί «φυλετικοί χαρακτήρες», είτε σωματικοί είτε ψυχολογικοί, είναι πάντοτε οί μεταφορές τής διαφοράς του φύλου) είτε από την πλευρά τών αίτιῶν (έπιμειξίες, κληρονομικότητα). 'Εξοῦ ή κεντρική σημασία του κριτηρίου τής γενεαλογίας πού είναι τά πάντα εκτός από κατηγορία «καθα-

29. 'Ο διαφοριστικές θεωρίες μετατοπίζουν τις φυλετικές διακρίσεις από τις φυσικές έξωτερικές διαφορές τών ταξινομημένων ομάδων πρός τά κριτήρια τής ταξινόμησης. Πρόκειται για ρατσισμό «δεύτερης θέσης». Τό ίδιο συμβαίνει έπειδή μετατοπίζουν οί θεωρίες αυτές τις διακρίσεις από τις φυσικές διαφορές τών φυλῶν πρός τή φυσική διαφορά τών «ρατσιστικῶν στάσεων». Βλ. σ' αυτό τον τόμο τή μελέτη μου «'Υπάρχει νεορατσισμός;», στην όποια έπωφελοῦμαι από πρόσφατες αναλύσεις του ρατσιστικού λόγου στην Γαλλία καί 'Αγγλία. (C. Guillaumin, V. De Rudder, M. Barker, P.A. Targuieff).

ρῆς» φύσης: είναι συμβολική, άρθρωμένη σέ σχετικές νομικές έννοιες καί πρίν ἀπ' ὄλα στή νομιμότητα τῆς ἐξ αἵματος συγγένειας. Ὑπάρχει λοιπόν μιά λανθάνουσα ἀντίφαση στόν «νατουραλισμό» τῆς φυλῆς πού ὀφείλει νά ὑπερβεῖ τόν ἑαυτό της πρός τήν κατεύθυνση μιᾶς «ὑπέρ-φύσης» ἀρχικῆς, ἐξ ἀμνημονεύτων χρόνων, ἀείποτε προβαλλόμενης στό φαντασιῶδες τοῦ ἀγαθοποιοῦ, τοῦ κακοποιοῦ, τῆς ἀθωότητος καί τῆς διαστροφῆς³⁰.

Αὐτή ἡ πρώτη ὄψη εἰσάγει ἄμεσα σέ μιά δεύτερη: κάθε θεωρητικός ρατσισμός ἀναφέρεται πάντοτε σέ ἀνθρωπολογικές, οἰκουμενικές σταθερές. Κατά μιά ὀρισμένη ἔννοια ὁ τρόπος πού τίς διαλέγει καί τίς συνδυάζει ἀποτελεῖ καί τή δογματική του ἐξέλιξη. Ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς σταθερές συγκαταλέγονται βεβαίως ἡ ἔννοια τῆς «γενετικῆς κληρονομιάς τῆς ἀνθρωπότητας» ἢ, ἀντίθετα, ὁ «διαφορικός ἀλτρουισμός»³¹ πού μᾶς ὀδηγεῖ στίς διάφορες παραλλαγές ἰδεῶν ξενοφοβίας, ἔθνοκεντρισμοῦ καί φυλετισμοῦ. Θά συναντήσουμε ἐδῶ τό διπλό παιγνίδι πού ἐπιτρέπει στόν νεορατσισμό νά πλαγιοκοπήσει τήν ἀντιρατσιστική κριτική: πότε νά ἱεραρχεῖ καί νά διαιρεῖ τήν ἀνθρωπότητα καί πότε νά γίνεται ἐξήγηση τῆς «φυσικῆς ἀναγκαιότητας τοῦ ἴδιου τοῦ ρατσισμοῦ». Οἱ ἰδέες αὐτές μέ τή σειρά τους ἐπαφίενται σέ νέες οἰκουμενικές σταθερές, εἴτε κοινωνιολογικές (π.χ. ἡ ἰδέα ὅτι ἡ ἐνδογαμία εἶναι ὄρος ὑπαρξῆς καί κανόνας σέ κάθε ἀνθρώπινη ομάδα, ἐπομένως ἡ ἐξωγαμία εἶναι ἀντικείμενο ἄγχους καί παγκόσμια ἀπαγόρευση) εἴτε ψυχολογικές (π.χ. ἡ ὑποβολή καί ἡ ὑπνωτική μετάδοση, παραδοσιακά παράγωγα τῆς ψυχολογίας τοῦ ὄχλου).

30. Γιά τή φύση ὡς «μητέρα φαντασιακή» στίς ρατσιστικές καί σεξιστικές ἰδεολογίες, βλ. C. Guillaumin, «Nature et histoire. À propos d'un "materialisme"», στό *Le Racisme, mythe et science*, ὄπ.π. Γιά τή γενεαλογία καί τήν κληρονομικότητα βλ. Pierre Legendre, *L' inestimable objet de la transmission*, Fayard, Παρίσι 1985.

31. Βλέπε τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἡ κοινωνιοβιολογία ἱεραρχεῖ τά «ἀλτρουστικά αἰσθήματα»: κατ' ἀρχήν τήν ἄμεση οἰκογένεια, στή συνέχεια τήν εὐρεία οἰκογένεια, τέλος τήν ἐθνική κοινότητα πού συνεχῶς τήν διαστέλλει καί τήν ἐπεκτείνει. Βλ. Martin Baker, *The New Racism, Conservatives and the Ideology of the Tribe*, Junction Books, Λονδίνο 1981.

Σέ όλες αυτές τίς οίκουμενικές σταθερές ανακύνπει ή έπίμονη παρυσία του ίδιου ζητήματος: ή διαφορά ανάμεσα στή φύση του άνθρώπου και τή φύση του ζώου, τήν ανθρωπότητα και τό ζωώδες, διαφορά πού ό προβληματικός της χαρακτήρας χρησιμοποιείται για τήν έρμηνεία τών κοινωνικών συγκρούσεων και τής ιστορίας. Στόν κλασικό κοινωνικό δαρβινισμό ύπάρχει τό παράδοξο σχήμα μιās εξέλιξης πού όφείλει νά εξαγάγει τήν καθαυτό ανθρωπινή φύση από τή ζωώδη (δηλαδή τόν πολιτισμό, τήν τεχνολογική κυριαρχία πάνω στή φύση, περιλαμβανομένης και τής κυριαρχίας ακόμη και πάνω στην ίδια τήν ανθρωπινή φύση: μέ τήν εύγονική). Τουτο όμως στοιχειοθετείται μέ μέσα πού θά προσιδιάζουν μόνο στό ζωώδες (ή «έπιβίωση του πιό ίκανού στίς προσαρμογές είδους») ή διαφορετικά μέ τόν ζωώδη ανταγωνισμό ανάμεσα σέ διαφορετικούς βαθμούς ανθρωπότητας. Στην κοινωνιοβιολογία και τήν έθολογία οί «κοινωνιοσυγκινησιακές» συμπεριφορές τών ανθρώπων, και ιδίως τών ανθρωπινων ομάδων (έπιθετικότητα και άλτρουισμός), αναπαρίστανται ως ή ανεξίτηλη σφραγίδα του ζωώδους μέσα στην ίδια τήν εξέλιγμένη ανθρωπινή φύση. Μέ τήν «διαφοριστική πολιτισμοκρατία» θά μπορούσε κανείς νά σχηματίσει τήν έντύπωση ότι τό θέμα αυτό άπουσιάζει άπολύτως. Νομίζω όμως ότι ύπάρχει σέ ύπόγεια μορφή: στό συχνό ζευγάρωμα του λόγου τής πολιτιστικής διαφοράς μέ τόν λόγο τής οικολογίας ώσαν όρος για τή διατήρηση «του φυσικού περιβάλλοντος» του ανθρώπινου είδους νά ήταν ή άπομόνωση τών πολιτισμών. Κυρίως όμως ή αντίληψη ότι τό ζωώδες ένυπάρχει στην ανθρωπινή φύση. Στην περίπτωση τής διαφοριστικής πολιτισμοκρατίας, αυτή ή ένυπαρξία του ζωώδους έκδηλώνεται στό βαθμό πού οί πολιτιστικές κατηγορίες παίρνουν τήν μορφή μιās ολοκληρωτικής μεταφοράς μέ όρους άτομικότητας, έπιλογής, αναπαραγωγής, έπιμειξίας. Τό ζωώδες του ανθρώπου, στον άνθρωπο και έναντίον του ανθρώπου, θά έμφανισθει έτσι ως τό μέσο πού προσιδιάζει στον θεωρητικό ρατσισμό για νά σκεφτει τήν ιστορικότητα του ανθρώπου — γι' αυτό και ή συστηματική «κτηνοποίηση» τών άτόμων και τών ανθρωπινων ομάδων στό βαθμό πού θεωρούνται υπό τό πρίσμα τής ράτσας. Πρόκειται δηλαδή για μία ιστορικότητα παραδόξως ακίνητη, αν όχι όπισθοδρομική, ακόμη κι όταν ανοίγει ένα παράθυρο για

νά βεβαιώσει την ύπαρξη της «βούλησης» τῶν ἀνώτερων ἀνθρώπων.

Ὅπως τὰ ρατσιστικά κινήματα ἀντιπροσωπεύουν τήν παράδοξη, καί σέ μερικές περιπτώσεις ἄκρως ἀποτελεσματική, σύνθεση τῶν ἀντιφατικῶν ιδεολογιῶν τῆς ἐπανάστασης καί τῆς ἀντίδρασης, ἔτσι καί ὁ θεωρητικός ρατσισμός ἀντιπροσωπεύει τήν ἰδανική σύνθεση μετασχηματισμοῦ καί στασιμότητας, ἐπανάληψης καί πεπρωμένου. Παίζει μέ τήν συνεχή ἀνακάλυψη τοῦ «μυστικοῦ» μιᾶς ἀνθρώπινης φύσης πού ἀενάως βγαίνει μέσα ἀπό τή ζώδη, καί πού ἀενάως ἀπειλεῖται ἀπό τήν κυριαρχία τῆς ζωικότητας. Γι' αὐτό ὅταν στό σημαῖνον φυλή ὑποκαθιστᾶ τό σημαῖνον κουλτούρα ἀναγκάζεται νά τήν συναίρει πάντοτε μέ μιᾶ «κληρονομιά», μέ μιάν «ἀπογονία», μέ «ρίζες», σημαίνοντα δηλαδή πού ὑπαινίσσονται ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔρχεται φαντασιακά πρόσωπο μέ πρόσωπο μέ τήν καταγωγή του.

Θά ὑποπίπταμε σέ μεγάλη πλάνη ἂν πιστεύαμε ὅτι ὁ θεωρητικός ρατσισμός εἶναι ἀσύμβατος μέ κάθε εἶδους ὑπερβατικότητα, ὅπως τό πράττουν τελευταῖα ὀρισμένοι κριτικοί τῆς πολιτισμοκρατίας, οἱ ὁποῖοι ἄλλωστε ὑποπίπτουν στό σφάλμα τῆς ἴδιας παραγνώρισης ἀναφορικά μέ τόν ἐθνικισμό³². Ἀντίθετα, οἱ ρατσιστικές θεωρίες ἐμπεριέχουν ἀναγκαστικά ἕνα συμπλήρωμα ἐξευγενισμοῦ καί ἐξιδανίκευσης τοῦ εἶδους καθῶς προβάλλουν ὡς προνομιούχα τήν αἰσθητική του ἀπεικόνιση. Γι' αὐτό τό ἀνθρώπινο εἶδος ὀλοκληρώνεται στήν περιγραφή καί τήν ὑπεραξίωση ἑνός τύπου ἀνθρώπου πού ἀντιστοιχεῖ στό ἀνθρώπινο ἰδανικό ὡς σῶμα καί ὡς πνεῦμα: ἡ εἰκόνα τοῦ «Γερμανοῦ» καί τοῦ «Κέλτη» ἔχτες, τοῦ ὑπερπροικισμένου τῶν ἀναπτυγμένων ἐθνῶν τῆς σήμερον. Τό ἰδανικό αὐτό ἐπικοινωνεῖ μέ τόν ἄνθρωπο τῶν ἀπαρχῶν (τόν μή ἐκφυλισμένο) καί ταυτόχρονα μέ τόν ἄνθρωπο τοῦ μέλλοντος (τόν ὑπεράνθρωπο). Ἐδῶ συναντᾶμε ἕνα ἀποφασιστικῆς σημασίας στοιχεῖο γιά νά κατανοήσουμε τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖον ἀρθρώνονται ρατσισμός καί σεξισμός (σημασία τοῦ φαλλικοῦ σημαίνοντος στόν ρατσισμό), ἀλλά ἐπίσης γιά νά συνδέσουμε τόν ρατσισμό στήν ἐκμετάλλευση τῆς ἐργατικῆς δύναμης μέ τήν πολιτική ἀλλοτρίωση. Ἡ μετατροπή τῶν κοινωνικῶν σχέσεων

32. Βλ. A. Finkelkraut, *La défaite de la Pensée*, Gallimard, 1987.

σέ μορφές αισθητικῆς εἶναι μιά σπουδαία συμβολή τοῦ ρατσισμοῦ στήν σύσταση τοῦ πεδίου τῶν συμβολικῶν προβολῶν τῆς πολιτικῆς. Ἐκτός ἀπὸ τὴν ἐξιδανίκευση τῶν τεχνοκρατικῶν ἀξιῶν τῆς ἀποτελεσματικότητας προϋποθέτει ἕναν αισθητικό ἐξευγενισμό. Δέν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι ὁ μοντέρνος μάνατζερ, τοῦ ὁποῦ οἱ ἐπιχειρήσεις καλοῦνται νὰ κυριαρχήσουν στὸν πλανήτη ὀλόκληρο, εἶναι ἀνθρωπος σπορτίφ καὶ ταυτόχρονα γόης. Καὶ ἡ συμβολικὴ ἀνατροπὴ πού στήν σοσιαλιστικὴ παράδοση πριμοδότησε τὴν εἰκόνα τοῦ ἐργάτη ὡς ὀλοκληρωμένου ἀνθρώπινου τύπου τοῦ μέλλοντος, ὡς μετάβαση ἀπὸ τὴν ἀκραία ἀλλοτρίωση στήν ἀκραία παντοδυναμία, συνοδεύτηκε ὅπως ξέρουμε ἀπὸ μιά ἐντονότατη αισθητικοποίηση καὶ σεξουαλικοποίηση. Τοῦτο ἀκριβῶς ἐπέτρεψε στὸν φασισμό νὰ ἰδιοποιηθεῖ τὴν εἰκόνα τοῦ ἐργάτη, πράγμα πού μᾶς ὑποχρεώνει νὰ ἀναλογισθοῦμε ποιά στοιχεῖα τοῦ ρατσισμοῦ ἐπέστρεψαν ἱστορικά στὸν «σοσιαλιστικὸ οὐμανισμό»³³.

Ἡ ἀξιομνημόνευτη σταθερότητα αὐτῶν τῶν ἱστορικῶν ἀνθρωπολογικῶν θεμάτων μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δοκιμάσουμε τὴ διερεύνηση τῶν διαφορούμενων σχέσεων πού ὁ ρατσισμὸς διατηρεῖ ἐδῶ καὶ δύο αἰῶνες μὲ τὶς οὐμανιστικὲς ἰδεολογίες. Ἡ κριτικὴ τῶν «βιολογικῶν» ρατσισμῶν βρίσκεται στὴ ρίζα τῆς ἰδέας, ἰδιαίτερα διαδεδομένης ἰδίως στὴ Γαλλία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ ρατσισμὸς εἶναι ἀσύμβατος πρὸς τὸν οὐμανισμό, καὶ ἄρα, θεωρητικὰ μιλώντας, εἶναι ἀντιουμανισμὸς διότι ὑπεραξιώνει τὴ «ζωή» σέ βᾶρος τῶν καθαυτῶ ἀνθρώπινων ἀξιῶν: ἠθικότητα, γνώση, ἀξιοπρέπεια τοῦ προσώπου.

33. Γιά τὴν ναζιστικὴ σκέψη ὡς μετατροπὴ τῆς πολιτικῆς σέ αισθητικὴ βλ. Philippe Lacoue - Labarthe, *La fiction du politique*, ἐκ. Christian Bourgeois, Παρίσι 1988. Ὁ Pierre Aycoberry (*La question nazie*, ὅπ.π., σελ. 31) σημειώνει ὅτι ἡ ναζιστικὴ αισθητικὴ «ἔχει ὡς λειτουργία νὰ ἐξαλείψει τὰ ἔχνη τῆς πάλης τῶν τάξεων ἐντάσσοντας μέσα στὴ φυλετικὴ κοινότητα κάθε κατηγορία στὴ θέση της: τὸν ξεριζωμένο χωριάτη, τὸν ἐργάτη-πρωταθλητὴ τῆς παραγωγῆς, τὴ γυναῖκα στὴν οἰκογενειακὴ ἐστία». Βλ. ἐπίσης A.G. Rabinbach, «L' esthétique de la production sous le IIIe Reich», στὸ *Le soldat au travail*, συλλογὴ χειμένων ἀπὸ τοὺς L. Murard καὶ P. Zylberman, στὸ *Recherches*, ἀριθ. 32/33, Σεπτ. 1978.

Ἐδῶ ὁμως περισσεύει ἡ σύγχυση καί ἡ περιφρόνηση. Περιφρόνηση γιατί ὁ «βιολογισμός» τῶν φυλετικῶν θεωριῶν (ἀπό τήν ἀνθρωπομετρία ὡς τόν κοινωνικό δαρβινισμό καί τήν κοινωνιοβιολογία) δέν εἶναι ὑπεραξίωση τῆς ζωῆς ὡς τέτοιας καί ἀκόμη λιγότερο δέν εἶναι ἐφαρμογή τῆς βιολογίας. Εἶναι μιά βιταλιστική μεταφορά μερικῶν σεξουαλικοποιημένων κοινωνικῶν ἀξιῶν: ἐνέργεια, ἀπόφαση, πρωτοβουλία, καί γενικῶς ὄλων τῶν ἀρρενωπῶν ἀναπαραστάσεων τῆς κυριαρχίας, ἡ ἀντίθετα παθητικότητα, αἰσθησιασμός, θηλυκότητα, ἡ ἀκόμη ἀλληλεγγύη, πνεῦμα συντεχνίας καί γενικῶς ὅλες οἱ ἀναπαραστάσεις τῆς «ὀργανικῆς» ἐνότητας τῆς κοινωνίας κατά τό πρότυπο μιᾶς ἐνδογαμικῆς οἰκογένειας. Αὐτή ἡ βιταλιστική μεταφορά συνοδεύεται ἀπό μιάν ἐρμηνευτική πού ἐκλαμβάνει τά σωματικά γνωρίσματα ὡς ψυχολογικούς ἢ πολιτιστικούς «χαρακτῆρες». Ἄλλά ὑπάρχει ἐπίσης περιφρόνηση διότι ὁ ἴδιος ὁ βιολογικός ρατσισμός ποτέ δέν ἦταν τρόπος νά ἀνοιχθεῖ ἡ ἀνθρώπινη ἰδιαιτερότητα σέ ἕνα εὐρύτερο σύνολο ζωῆς, ἐξέλιξης ἢ φύσης, ἀλλά, ἀντίθετα, ἦταν ἕνας τρόπος νά ἐφαρμοσθοῦν ψευδοβιολογικές ἐννοιες μέ βάση τίς ὁποῖες θά συγκροτοῦσε τό ἀνθρώπινο εἶδος, θά τό βελτίωνε καί θά τό διέσωζε ἀπό τήν παρακμή. Γιά τόν ἴδιο λόγο εἶναι στενά ἀλληλέγγυος μέ τήν ἠθικότητα τοῦ ἥρωισμοῦ καί τοῦ ἀσκητισμοῦ. Ἐδῶ ἀκριβῶς ἡ νιτσεικῆ διαλεκτική τοῦ «ὑπερανθρώπου» καί τοῦ «ἀνώτερου ἀνθρώπου» μπορεῖ νά μᾶς διαφωτίσει. "Ὅπως τό διατυπώνει θαυμάσια ἡ Κολέτ Γκιγιωμέν: «Αὐτές οἱ κατηγορίες πού σημαδεύονται ἀπό τή βιολογική διαφορά τοποθετοῦνται ἐντός τῆς βιολογίας τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους καί θεωροῦνται ὡς τέτοιες. Ἡ παρατήρηση εἶναι κεφαλαιώδης. Πράγματι, τό ἀνθρώπινο εἶδος εἶναι ἡ ἐννοια κλειδί μέ βάση τήν ὁποία συγκροτήθηκε καί συγκροτεῖται καθημερινά ὁ ρατσισμός»³⁴.

Δέν θά ὑπῆρχαν τόσες δυσκολίες νά ὀργανωθεῖ ὁ πνευματικός ἀγώνας ἐναντίον τοῦ ρατσισμοῦ ἂν «τό ἔγκλημα κατά τῆς ἀνθρωπότητας» δέν διαιωνιζόταν στό ὄνομα ἑνός οὐμανιστικοῦ λόγου. Ἴσως τό γεγονός αὐτό πάνω ἀπ' ὅλα μᾶς φέρνει ἀντιμέτωπους μέ αὐτό πού, σέ ἕνα ἄλλο πλαίσιο, ὁ Μάρξ ὀνόμαζε «ἡ κακή πλευρά» τῆς ἰ-

34. *L' idéologie raciste*, ὄπ.π., σελ. 6.

στορίας, πού ώστόσο είναι ή πραγματικότητά της. Ἐλλά ή παράδοξη παρουσία μιᾶς οὐμανιστικῆς συνιστώσας στή σύσταση τῆς ἰδεολογίας τοῦ ρατσισμού μᾶς ἐπιτρέπει ἐπίσης νά φωτίσουμε τή βαθιά ἀμφισημία τοῦ σημαίνοντος «φυλή», ἀπό τήν ἄποψη τῆς ἐνότητος καί τῆς ἐθνικῆς ταυτότητος.

Ὡς συμπλήρωμα τῆς ἰδιαιτερότητος ὁ ρατσισμός ἐμφανίζεται κατ' ἀρχήν ὡς ὑπερεθνικισμός. Ὁ ἀπλῶς πολιτικός ἐθνικισμός εἶναι ἀνίσχυρος, θεωρεῖται ὡς θέση συμβιβασμοῦ σέ ἕναν ἀνταγωνιστικό κόσμο, σέ ἕναν κόσμο ἀμειλικτου πολέμου (σήμερα περισσότερο ἀπό ποτέ ἐχδιπλώνεται ὁ λόγος τοῦ διεθνοῦς «οἰκονομικοῦ πολέμου»). Ὁ ρατσισμός αὐτοθεωρεῖται ὡς ὀλοκληρωτικός ἐθνικισμός πού δέν ἔχει νόημα (καί πιθανότητες) παρά μόνο ἂν θεμελιώνεται πάνω στήν ἀκεραιότητα τοῦ ἔθνους, καί πρὸς τά μέσα καί πρὸς τά ἔξω. Αὐτό πού ὁ θεωρητικός ρατσισμός ὀνομάζει «φυλή» ἢ «κουλτούρα» δέν εἶναι ἐπομένως παρά ή συνέχεια τῆς καταγωγῆς τοῦ ἔθνους στό σήμερα, ἕνα συμπύκνωμα ἰδιοτήτων πού προσιδιάζουν στά ἄτομα τῆς ἐθνικῆς ὀμάδας. Στήν «φυλή τῶν τέχνων του» τό ἔθνος θά μπορέσει νά ἀναλογισθεῖ τήν ταυτότητά του σέ καθαρή κατάσταση. Καί κατὰ συνέπεια θά συσπειρωθεῖ γύρω ἀπό τή φυλή, θά ταυτισθεῖ μέ τή φυλή «πνευματικά», «φυσικά» ἢ «σαρκικά», αὐτήν θά διασώσει ἀπό κάθε ὑποβάθμιση (τά ἴδια ἰσχύουν καί γιά τήν κουλτούρα ὡς ὑποκατάσταση ἢ ἐσωτερίκευση τῆς φυλῆς).

Αὐτό σημαίνει, βέβαια, ὅτι ὁ ρατσισμός ὑποβαστάζει τίς διεκδικήσεις προσάρτησης («ἐπιστροφῆς») στό ἐθνικό «σῶμα» τῶν ἀπωλεσθέντων ἀτόμων καί πληθυσμῶν (π.χ. οἱ Γερμανοί τούς Σουδητες, τοῦ Τυρόλου κ.λπ.), πράγμα πού ξέρουμε ὅτι συνδέεται στενά μ' αὐτό πού θά μπορούσε νά ὀνομασθεῖ ἀνάπτυξη ἐθνικιστικοῦ πανικοῦ (πανσλαβισμός, παγγερμανισμός, παντουρανισμός, παναραβισμός, παναμερικανισμός...). Κυρίως ὁμως ὁ ρατσισμός εἰσάγει συνεχῶς μιάν ἔξαρση «καθαρότητος» γιά τό ἔθνος, διότι γιά νά εἶναι ὁ ἑαυτός του, πρέπει πολιτιστικά καί φυλετικά νά εἶναι «καθαρό». Ὀφείλει, λοιπόν, νά ἀπομονώσει τά «ἐξωγενή» στοιχεῖα, τά «ψεύτικα», τά «μεικτογενή» (μπάσταρδα), τά «κοσμοπολιτικά», πρὶν νά τά ἐξαλείψει ἢ νά τά ἐχδιώξει. Πρόκειται γιά ἰδεοληπτική ἐπιταγή, εὐθέως ἐνεχόμενη στόν ἐκρατσισμό τῶν κοινωνικῶν ὀμάδων,

τῶν ὁποίων τὰ συλλογικά χαρακτηριστικά θά καταστοῦν στίγματα ἐξωτερικότητας καί μιαιρότητας ὡς πρὸς τή φυλή εἴτε ἀναφέρονται στό εἶδος ζωῆς εἴτε στίς δοξασίες εἴτε στήν ἐθνική καταγωγή. Ἄλλά αὐτή ἡ διαδικασία σύστασης τῆς φυλῆς ὡς ὑπερεθνικότητας καταλήγει στή φυγή πρὸς τὰ πρόσσω. Πρέπει, ὡς ἀρχή, τό ποιός ἀνήκει πραγματικά ἢ οὐσιαστικά στό ἔθνος νά ἀναγνωρίζεται, μέ τὰ σίγουρα κριτήρια τῆς ἐμφάνισης ἢ τῆς συμπεριφορᾶς: ὁ Φραγκο-Γάλλος, ὁ Ἕλληνας-Ἄγγλος γιά τόν ὁποῖο μιλά ὁ Μπέν Ἄντερσον ἀναφορικά μέ τήν ἱεραρχία τῆς κᾶστας καί τήν κατηγοριοποίηση τῶν ἀξιωματούχων τῆς Βρετανικῆς Αὐτοκρατορίας, ὁ αὐθεντικά «γερμανός» Γερμανός —βλέπε τή διαφορά πού ἐπέβαλε ὁ ναζισμός μεταξύ *Volkszugehörigkeit* καί *Staatsangehörigkeit** —, ἡ αὐθεντική ἀμερικανότητα τοῦ WASP*, χωρίς φυσικά νά ξεχνοῦμε τό λευκό δέριμα τοῦ «πολίτη» Ἀφρικάντερ τῆς Νότιας Ἀφρικῆς. Στήν πράξη ὁμοῦς ὁ «πραγματικά» ἐθνικός πρέπει νά συσταθεῖ μέ βᾶση νομικές συμβάσεις ἢ ἀμφίβολες καί διαφορούμενες πολιτιστικές ἰδιαιτερότητες. Πρέπει ἐπίσης νά ἀποβληθοῦν φαντασιακά ἄλλα γνωρίσματα συλλογικότητας, ἄλλα συστήματα «διαφορᾶς» μή ἀναγώγιμα, πράγμα πού ἐξωθεῖ τήν ἀναζήτηση τῆς ἐθνικότητας μέσω τῆς φυλῆς πρὸς ἕναν ἀφταστο σκοπό. Ἐπιπλέον, συμβαίνει συχνά, κριτήρια πού ἔχουν ἐπενδυθεῖ «φυλετική» σημασία (καί πολύ περισσότερο πολιτιστική), εἶναι κριτήρια κοινωνικῆς τάξης. Ἡ ἀκόμη ἐπιλέγεται συμβολικά μιᾶ ἐλίτ πού εἶναι ἤδη ἐπιλεγμένη μέσω τῶν οἰκονομικῶν καί πολιτικῶν ταξικῶν ἀνισοτήτων, ἢ ἀκόμη συμβαίνει οἱ κυριαρχούμενες τάξεις νά εἶναι ἐκεῖνες τῶν ὁποίων ἡ «φυλετική σύνθεση» καί ἡ «πολιτιστική ταυτότητα» νά ἐμφανίζονται ὡς οἱ πλέον ἀμφίβολες... Αὐτά τὰ ἀποτελέσματα ἔρχονται σέ ἀντίθεση πρὸς τοὺς ἀντικειμενικούς στόχους τοῦ ἐθνικισμοῦ πού δέν σκοπεύει μέν νά ξαναφτιάξει ἐλιτισμό ἀλλά ὁμοῦς θεμελιώνει λαϊκισμό: ὄχι μέ τό νά ὑποψιάζεται τήν ἱστορική καί κοινωνική ἑτερογένεια τοῦ «λαοῦ» ἀλλά μέ τό νά ὑπερ-

* *Volkszugehörigkeit*: ἰθαγένεια. *Staatsangehörigkeit*: ὑπηκοότητα. WASP, Λευκός Ἀγγλοσάξων, προτεστάντης.

βάλλει ως προς τήν ένότητα τῆς οὐσίας του.

Γι' αυτό ο ρατσισμός ἔχει πάντα τήν τάση νά λειτουργεῖ μέ τρόπο αντίθετο, ἀκολουθώντας τόν μηχανισμό προβολῆς πού ἤδη εἶδαμε ἐξετάζοντας τόν ρόλο τοῦ ἀντισημιτισμοῦ μέσα στους εὐρωπαϊκούς ἐθνικισμούς. Ἡ φυλετική-πολιτιστική ταυτότητα τῶν ἀτόμων πού ἀνήκουν πραγματικά στό ἔθνος παραμένει ἀόρατη ἀλλά, a contrario, διασφαλίζεται ἀπό τήν σχεδόν παραισθητική, ὑποτιθέμενη ὀρατότητα, τῶν «νόθων ἐθνικῶν»: Ἑβραίων, μετοίκων, μεταναστῶν, Ἰντιος, ἰθαγενῶν, Μαύρων. Ὡστόσο ἡ αὐθεντικότητα παραμένει πάντοτε μετέωρη καί σέ κίνδυνο, διότι ἂν ὁ μή αὐθεντικός, ὁ κίβδηλος, εἶναι πολύ ὀρατός, αὐτό δέν ἐγγυᾶται ποτέ ὅτι ὁ «ἀληθινός» εἶναι ἀρκετά ἀληθινός. Ἐπιδιώκοντας, λοιπόν, ὁ ρατσισμός νά περιφράξει τήν κοινή οὐσία τῶν αὐθεντικῶν, στρέφεται ἀναπόφευκτα στήν ψυχαναγκαστική ἀναζήτηση ἑνός ἀνεύρετου πυρήνα αὐθεντικότητας, περιστέλλει τήν ἐθνικότητα καί ἀποσταθεροποιεῖ τό ἱστορικό ἔθνος³⁵. Ἐξοῦ, στήν ἀκραία περίπτωση, ἡ ἀντιστροφή τῆς φυλετικῆς φαντασίωσης: ἐπειδή δέν κατέστη δυνατό νά βρεθεῖ ἡ ἐθνική-φυλετική ἀγνότητα, ὁ ρατσισμός πασχίζει νά τήν κατασκευάσει μέ βάση τό ἔκτυπο ἰδανικό ἑνός (ὑπέρ)ἐθνικοῦ (ὑπέρ)ἀνθρώπου. Αὐτό ἦταν τό νόημα τῆς ναζιστικῆς εὐγονίας. Πρέπει ὁμως νά ποῦμε ὅτι ὁ ἴδιος προσανατολισμός ἐνοικοῦσε σέ ὅλες τίς κοινωνιοτεχνικές ἀνθρώπινης διαλογῆς. Βλέπε γιά παράδειγμα μιά ὀρισμένη «τυπικῶς βρετανική» παράδοση ἐκπαίδευσης πού σήμερα ἀναβιώνει μέ τίς «παιδαγωγικές» ἐφαρμογές τῆς διαφορικῆς ψυχολογίας ἔχοντας ἀπόλυτο ὄπλο τό IQ (δείκτης νοημοσύνης).

Γιά τόν λόγο αὐτό πολύ γρήγορο εἶναι τό πέρασμα ἀπό τόν ὑπερ-εθνικισμό στόν ρατσισμό. Πρέπει νά πάρουμε πολύ στά σοβαρά ὑ-

35. Ἐπ' ἐδῶ ξεκινᾶ μιά ὀλόκληρη καζουιστική: ἂν πρέπει νά δεχθοῦμε ὅτι ἡ γαλλική ἐθνικότητα περιλαμβάνει ἀναρίθμητες γενιές μεταναστῶν καί ἀπογόνων μεταναστῶν, ἡ πνευματική τους ἐνσωμάτωση θά δικαιωθεῖ καί θά νομιμοποιηθεῖ ἀπό τήν ἱκανότητα τῶν ἰδίων νά ἀφομοιωθοῦν. Αὐτή ἡ ἱκανότητα νοεῖται ὡς προδιάθεση τῶν μεταναστῶν γιά τή γαλλική πατρίδα. Ἄλλά τό ἐρώτημα μπορεῖ πάντα νά τίθεται: Μήπως αὐτή ἡ ἀφομοίωση εἶναι ἐπιφανειακή καί προσποιητή;

πόψη τό γεγονός ότι οί φυλετικές θεωρίες του 19ου και 20ου αιώνα όρίζουν κοινότητες γλώσσας, άπογονίας και παράδοσης πού δέν συμπίπτουν άναγκαστικά μέ τά ιστορικά κράτη άν και πλαγίως άναφέρονται σέ ένα ή περισσότερα άπ' αυτά. Αυτό σημαίνει ότι ή διάσταση παγκοσμιότητας του θεωρητικού ρατσισμού, του όποιου σχολιάσαμε πιο πάνω τίς άνθρωπολογικές όψεις, διαδραματίζει έδω έναν ουσιαστικό ρόλο: έπιτρέπει μιάν ιδιαίζουσα παγκοσμιότητα, άρα ένα είδος έξιδανίκευσης του έθνικισμού. Είναι ή πλευρά πού θά ήθελα νά έξετάσω τελειώνοντας τό δοκίμιο αυτό³⁶.

Οί κλασικοί μύθοι τής φυλής, και ιδίως τής άρίας φυλής, δέν άναφέρονται κατ' άρχήν στό έθνος αλλά στην τάξη, μέσα άπό μιá άριστοκρατική προοπτική. Σ' αυτές τίς συνθήκες ή «άνώτερη φυλή» (ή οί άνώτερες φυλές, δηλαδή κατά τόν Γκομπινώ οί «καθαρές» φυλές) ποτέ δέν μπορεί νά συμπέσει μέ τό σύνολο του έθνικου πληθυσμού ούτε νά περιορισθεί σ' αυτόν³⁷. Πράγμα πού κάνει ώστε ή όρατή έθνική συλλογικότητα, ή θεσμική, όφείλει νά ρυθμίσει τούς μετασχηματισμούς της μέ βάση μιάν άλλη συλλογικότητα, «άόρατη», πού ύπερβαίνει τά ύπαρκτά σύνορα. 'Η συλλογικότητα αυτή είναι δι-εθνική. 'Αλλά ό,τι ήταν άλήθεια στην περίπτωση τής άριστοκρατίας (πού μπορεί νά θεωρηθεί μεταβατική συνέπεια τρόπων σκέψης σέ μιá έποχή όπου ό έθνικισμός μόλις άρχισε νά έπιβάλλεται) είναι άλήθεια για όλες τίς ύστερότερες ρατσιστικές θεωρίες: είτε τό άναφερόμενο είναι βιολογικής τάξεως (σωματικής στην πραγματικότητα) είτε πολιτιστικής. Χρώμα δέρματος, μορφή κρανίου,

36. Τό «ύπερ-νόημα» για τό όποιο μιλά ή Hannah Arendt στό *The Origin of Totalitarianism* δέν συνδέεται μέ κάποια διαδικασία έξιδανίκευσης, αλλά μέ την τρομοκρατική έπιταγή πού ένυπάρχει στό ντελίριο τής «ιδεολογικής συνοχής». 'Ακόμη λιγότερο συνδέει ή Hannah Arendt τό «ύπερ-νόημα» μέ κάποια παραλλαγή ούμανισμού. 'Η ίδια άναφέρεται στην άπορρόφηση τής άνθρώπινης βούλησης άπό την άώνυμη κίνηση τής ιστορίας ή τής φύσης, πού τά ολοκληρωτικά κινήματα διατίθενται νά έπιταχύνουν.

37. Για τόν Gobineau· βλέπε ιδίως τή μελέτη τής Colette Guillaumin, «Aspects latents du racisme chez Gobineau», στό *Cahiers internationaux de sociologie*, τόμ. XLII, 1967.

πνευματικές προδιαθέσεις, πνεῦμα, είναι ιδιότητες πού τοποθετούνται πέραν τῆς θετικῆς ἐθνικότητος. Δέν εἶναι παρά ἡ ἄλλη ὄψη τῆς ιδεοληψίας τῆς καθαρότητος. Ὡς συνέπεια ἔρχεται τό ἀκόλουθο παράδοξο, μέ τό ὅποιο συγκρούστηκαν πολλοί ἀναλυτές: βεβαιότατα ὑπάρχει ἕνας ρατσιστικός «ὑπερ-ἐθνικισμός» πού προσπαθεῖ νά ἐξιδανικεύσει τίς ἄχρονες ἢ διϊστορικές κοινότητες, ὅπως οἱ «Ἰνδοευρωπαϊοί», ἡ «Δύση», ὁ ἰουδοχριστιανικός πολιτισμός— ἄρα κοινότητες ἀνοιχτές καί συνάμα κλειστές, χωρίς σύνορα. Τά μόνα σύνορά τους, ὅπως ἔλεγε ὁ Φίχτε, εἶναι «ἐσωτερικά», ἀξεχώριστα ἀπό τά ἄτομα ἢ μᾶλλον, ἀκριβέστερα, ἀπό τήν οὐσία τους (αὐτό πού παλιότερα ὀνόμαζαν ἡ «ψυχή» τους). Στήν πραγματικότητα εἶναι τά σύνορα μιᾶς ἰδανικῆς ἀνθρωπότητος³⁸.

Ἐδῶ ἡ ἐπιρροή τοῦ ρατσισμοῦ πάνω στόν ἐθνικισμό ἀντιστρέφεται. Τόν διαστέλλει δίνοντάς του διαστάσεις μιᾶς ἀπειρης ὀλότητος. Γι' αὐτό οἱ ὁμοιοτήτες τους καί τά γελοιογραφικά σχεδόν δάνεια ἀπό τή θεολογία, ἀπό τήν ἐξ ἀποκαλύψεως «γνώση». Ἐπίσης προκύπτει ἡ δυνατότητά του νά γλιστρᾷ πρὸς τόν ρατσισμό τῶν οἰκουμενικῶν θεολογιῶν ὅταν συναιρεῖται μέ τόν σύγχρονο ἐθνικισμό. Ὁ ἴδιος λόγος ἄλλωστε ἐπιβάλλει σέ ἕνα φυλετικό σημαῖνον νά ὑπερβαίνει τίς ἐθνικές διαφορές, νά ὀργανώνει μιάν «ὑπερεθνική» ἀλληλεγγύη ὥστε νά ἐξασφαλίζεται ἡ δραστικότητα τοῦ ἐθνικισμοῦ. Αἴφνης ὁ ἀντισιμιτισμός λειτούργησε σέ εὐρωπαϊκή κλίμακα: ὁ κάθε ἐθνικισμός εἶδε στόν Ἑβραῖο τόν ἰδιαίτερό του ἐχθρό καί τόν ἀντιπρόσωπο ὄλων τῶν ἄλλων «κληρονομικῶν ἐχθρῶν». Ὅλοι ὁμως οἱ ἐθνικισμοί εἶχαν τόν ἴδιο ἐξολκέα, τόν ἴδιο «ἄπατρι», πράγμα πού ἀποτελέσσε μιᾶ συνιστώσα ἀκόμη καί γιά τήν ἰδέα τῆς Εὐρώπης ὡς περιοχῆς τῶν σύγχρονων ἐθνικῶν κρατῶν ἢ διαφορετικά τοῦ πολιτισμοῦ. Τόν ἴδιο καιρό τά εὐρωπαϊκά καί τά εὐρωαμερικανικά κράτη, σέ ἄγριον ἀνταγωνισμό μεταξύ τους γιά τό ἀποικιακό μοίρασμα τοῦ κόσμου, ἀναγνωρίστηκαν στήν ἴδια κοινότητα ὡς ἰσότιμα, μέσα ἀπό τόν ἀνταγωνισμό τους, μιάν κοινότητα πού ὀνόμασαν «λευκή».

38. Ἐνα ἀπό τά πιό καθαρά παραδείγματα στή σύγχρονη φιλολογία μᾶς δίνει τό ἔργο τοῦ Ernest Junker: βλ. π.χ. *Le noeud gordien*, γαλ. μετάφρ. Christian Bourgeois, 1970.

Μπορούμε νά κάνουμε ανάλογες περιγραφές αναφορικά μέ τίς οίκουμενιστικές τάσεις του άραβικού έθνικισμού ή για τήν έβραιοϊσραηλινή έθνικότητα ή για τήν σοβιετική. "Όταν όμως οί ιστορικοί αναφέρονται σ' αúτην τήν οίκουμενική στόχευση του έθνικισμού, έννοώντας μ' αúτην ένα πρόγραμμα πολιτιστικού ιμπεριαλισμού, στό βαθμό πού καταργούν τό ζήτημα του ρατσισμού ή άποδεικτική τους καί ή έπιχειρηματολογία τους είναι άτελής. 'Ο πολιτιστικός ιμπεριαλισμός άποβλέπει στό νά έπιβάλει σέ όλη τήν άνθρωπότητα μιάν αντίληψη «άγγλική», «γερμανική», «γαλλική», «άμερικανική» ή «σοβιετική». 'Αλλά μόνο ως ρατσισμός ό ιμπεριαλισμός μπόρεσε νά μεταμορφωθεί από άπλή έπιχείρηση κατάκτησης σέ έπιχείρηση κυριαρχίας, σέ θεμέλιο ενός «πολιτισμού». Δηλαδή στό μέτρο πού τό ιμπεριαλιστικό έθνος παρουσιάστηκε ως ιδιαίτερο έργαλειό μιās άποστολής ή ενός πεπρωμένου πιό οúσιαστικού, οί άλλοι λαοί δέν μπόρεσαν νά μήν τό άναγνωρίσουν.

'Από τίς προηγούμενες σκέψεις καί ύποθέσεις έξάγω δύο συμπεράσματα:

Τό πρώτο: σ' αúτές τίς συνθήκες θά 'πρεπε νά μās έκπλήττει λιγότερο τό γεγονός ότι τά σύγχρονα ρατσιστικά κινήματα έδημιούργησαν «άξονες» διεθνείς, κάτι σάν κι αúτό πού ό Βίλχεμ Ράιχ, μέ προκλητικό τρόπο, όνόμαζε «έθνικιστικό διεθνισμό»³⁹. Προκλητικός ό τρόπος του άλλα σωστός, διότι γι' αúτόν τό πρόβλημα ήταν νά κατανοήσει τά άποτελέσματα μίμησης αúτου του παράδοξου διεθνισμού. Κι από τήν άλλη μεριά, κατά τό παράδειγμα τής «πατρίδας του σοσιαλισμού», γύρω άπ' αúτην καί κάτω άπ' αúτην τά κομμουνιστικά κόμματα κινήθηκαν ως «έθνικά κόμματα», πολλές φορές ύπό τήν αίγίδα του άντισημιτισμού. 'Εξίσου άποφασιστική ήταν ή συμμετρία πού, από τά μέσα του 19ου αιώνα, άντιπαρέθετε τίς άναπαραστάσεις τής ιστορίας ως «πάλης τών τάξεων» καί «πάλης τών φυλών» καθώς καί οί δυό έκλαμβάνονται ως «διεθνείς έμφύλιοι πόλεμοι» στους όποιους παίζεται ή τύχη τής άνθρωπότητας. Καί οί δυό ύπερεθνικές μέ τήν έξης έννοια: μέ τήν πάλη τών τάξεων θά δια-

39. B.W. Reich, *Les hommes dans l' État*, Payot, Παρίσι 1978.

λύονταν οί έθνιχότητες καί θά ύπερβαίνονταν οί έθνικισμοί, ένω μέ τήν πάλη τών φυλών θά θεμελιωνόταν ή αίωνιότητα τών έθνών καί θά έμπεδωνόταν για πάντα ή μεταξύ τους ιεραρχία. Αυτό άλλωστε επέτρεφε στόν έθνικισμό νά συγχωνεύσει τό καθαυτό έθνικό στοιχείο στό κοινωνικά συντηρητικό (τόν άντισοσιαλισμό, τόν στρατευμένο άντιχομμουνισμό). Η ιδεολογία τής πάλης τών φυλών ως συμπλήρωμα οίκουμενιχότητας, πού έπενδύθηκε για τή συγκρότηση ενός ύπερεθνικισμού, μπόρεσε νά καταστρατηγήσει τήν πάλη τών τάξεων καί νά τής άντιτάξει μιάν άλλη κοσμοαντιληψη.

Τό δεύτερο συμπέρασμα: ό θεωρητικός ρατσισμός δέν είναι ή άπόλυτη άντίθεση του ούμανισμού. Μέσα στην έκρηξη του άκτιβισμού, πού σημαδεύει τό πέρασμα του έθνικισμού στόν ρατσισμό καί πού έπιτρέπει στόν τελευταίο νά άποκρυσταλλωθεί ως βία, ή πλευρά πού θά ύπερέχει παραδόξως είναι ό οίκουμενισμός. Διστάζουμε νά τό παραδεχθούμε καί νά άντλήσουμε τά άνάλογα συμπεράσματα, διότι βασιλεύει μιá σύγχυση άνάμεσα στόν θεωρητικό καί τόν πρακτικό ούμανισμό. Αν θεωρήσουμε τόν πρακτικό ούμανισμό ως μιá πολιτική καί μιá ήθιχή στάση προάσπισης τών πολιτικών δικαιωμάτων χωρίς άποκλεισμούς καί όρια, θά δούμε ότι ρατσισμός καί ούμανισμός είναι άσυμβίβαστοι καί καταλαβαίνουμε τότε χωρίς δυσκολία γιατί ό πραγματικός άντιρατσισμός άναγκάστηκε νά συγκροτηθεί ως «συνεπής» ούμανισμός. Ωστόσο τό σίγουρο είναι ότι ό πρακτικός ούμανισμός θεμελιώνεται άναγκαστικά πάνω στόν θεωρητικό ούμανισμό (δηλαδή μιá θεωρία πού θεωρεί τό είδος άνθρωπος ως πηγή καί σκοπό τών διακηρυγμένων καί θεσμοποιημένων δικαιωμάτων). Μπορεί επίσης νά θεμελιωθεί πάνω σε μιá θεολογία πού ύποτάσσει τήν ιδέα του άνθρώπου στην ιδέα τής φύσης, ή, πράγμα διαφορετικό, πάνω στην άνάλυση τών κοινωνικών συγκρούσεων καί τών κινημάτων έθνιχής άπελευθέρωσης πού τά ύποκαθιστά στις προσιδιάζουσες στό άνθρώπινο είδος καί τόν άνθρωπο κοινωνικές σχέσεις. Αντίθετα, ό «ίναγκαίος δεσμός άντιρατσισμού μέ τόν πρακτικό ούμανισμό διόλου δέν έμποδίζει τόν θεωρητικό ρατσισμό νά είναι επίσης θεωρητικός ούμανισμός. Πράγμα πού σημαίνει ότι ή σύγκρουση διεξάγεται στό ιδεολογικό πεδίο του ούμανισμού, όπου ή άπόφαση λαμβάνεται μέ διαφορετικά πολιτικά κριτήρια παρά μέ

βάση τήν άπλή διάκριση μεταξύ ούμανισμού τής ταυτότητας και ούμανισμού τής διαφορᾶς. Ίσότητα πολιτικῶν δικαιωμάτων απόλυτη, προτεραιότητα ἔναντι τῶν ἐντάξεων στό κράτος, νά μιᾶ διατύπωση ἀκόμη πιό ἀπροσπέλαστη. Γι' αὐτό νομίζω ὅτι πρέπει νά ἀντιστρέψουμε — ἢ «νά ξαναστήσουμε στά πόδια» — τόν παραδοσιακό δεσμό μεταξύ τῶν ἀκόλουθων νοημάτων: ὁ πρακτικός ούμανισμός σήμερα πρέπει νά εἶναι κατ' ἀρχήν πραγματικός ἀντιρατσισμός. Μιά ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου ἐναντία σέ κάποιαν ἄλλη βέβαια, πάνω ἀπ' ὅλα ὅμως μιᾶ διεθνιστική πολιτική ἐναντίον μιᾶς ἐθνικιστικής πολιτικῆς γιά τά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ πολίτη⁴⁰.

40. Προσπάθησα ν' ἀναπτύξω αὐτή τή θέση σέ μερικά συγκυριακά ἄρθρα: «Suffrage Universel» (σέ συνεργασία μέ τόν Yves Benot) *Le Monde*, 4.5.1983. «Sujets et citoyens? — Pour l' égalité», ὄπ.π., «La société métissée», *Le Monde*, 1 Δεχ. 1984, «Propositions sur la citoyenneté», στό *La Citoyenneté*, συλλογή χειμένων ὑπό τή διεύθυνση τοῦ C. Wihtol de Weden, Edilig-Fondation, Diderot, Paris, 1988.

II

Τό ιστορικό ἔθνος

Ἡ οἰκοδόμηση τῶν λαῶν: ρατσισμός, ἐθνικισμός, ἐθνισμός

τοῦ Ἰμμανουέλ Βαλλερστάιν

Τίποτα δέν μοιάζει περισσότερο προφανές ἀπό τήν ταυτότητα καί τήν ἔννοια ἑνός λαοῦ. Οἱ λαοί ἔχουν ὀνόματα, οἰκεία ὀνόματα. Φαίνεται ἐπίσης ὅτι ἔχουν καί μακραιώνη ἱστορία. Καί ὅμως, ὅλοι οἱ εἰδικοί τῶν δημοσκοπήσεων ξέρουν ὅτι ἂν τεθεῖ σέ ἄτομα πού ὑποτίθεται ὅτι ἀνήκουν στόν ἴδιο «λαό» ἢ «ἀνοιχτή» ἐρώτηση «τί εἰσθε;», οἱ ἀπαντήσεις θά εἶναι ἀπίστευτα ποικίλες, ἰδίως ἂν τό ζήτημα δέν ἀνήκει στήν καυτή πολιτική ἐπικαιρότητα. Καί ὁ οἰοσδήποτε παρατηρητής τῆς πολιτικῆς σκηνῆς ξέρεי πόσες καί πόσες παθιασμένες πολιτικές διαμάχες περιστρέφονται γύρω ἀπό τά ὀνόματα τῶν λαῶν. Ὑπάρχουν Παλαιστίνιοι; Ποιός εἶναι Ἑβραῖος; Οἱ Μακεδόνες εἶναι Βούλγαροι; Οἱ Βέρβεροι εἶναι Ἄραβες; Ποιά εἶναι ἡ σωστή ὀνομασία; Νέγρος, Ἀφροαμερικανός, Μαῦρος (μέ κεφαλαῖο ἢ χωρίς); Γι' αὐτές τίς ὀνομασίες κάθε μέρα ἀλληλοσκοτώνονται οἱ ἄνθρωποι. Καί ὅμως, αὐτοί οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι ἔχουν τήν τάση νά ἀρ-

Κείμενο πού δημοσιεύτηκε στό Νο. 1 τῆς ἐπιθεώρησις *Man & Society*, ἐκδ. I. Harmattan, 1987. Ἐλαφρά τροποποιημένο, δημοσιεύτηκε ἐπίσης στό *Sociological Forum*, II, 2, 1987 μέ τίτλο "The Construction of Peoplehood: Racism, Nationalism, Ethnicity".

νοῦνται ὅτι τό ζήτημα εἶναι σύνθετο ἢ ἀμφιλεγόμενο, ἢ ὅτι τέλος πάντων κάθε ἄλλο παρά προφανῆς εἶναι ἡ ἀπάντηση.

1. Θά ἤθελα νά ἀρχίσω περιγράφοντας μιά πρόσφατη συζήτηση σχετικά μέ ἕναν συγκεκριμένο λαό. Ἔχει ἕνα σπάνιο χαρακτηριστικό: πρόκειται γιά μιά συζήτηση φιλική, ἀνάμεσα σέ ἀνθρώπους πού βεβαιώνουν ὅτι ἔχουν κοινούς πολιτικούς στόχους. Ἡ συζήτηση δημοσιεύτηκε μέ τήν ἐλπίδα, ἀκριβῶς, νά λυθεῖ τό πρόβλημα φιλικά, μεταξύ συντρόφων.

Τό πλαίσιο εἶναι ἡ Νότια Ἀφρική. Ἡ νοτιοαφρικανική κυβέρνηση ἔχει θεσπίσει μέ νόμο τήν ὑπαρξη τεσσάρων «λαῶν», πού ὁ καθένας ἔχει τό δικό του ὄνομα: Εὐρωπαῖοι, Ἴνδοί, Ἐγχρωμοί (Coloureds), Μπαντού. Οἱ νομικές αὐτές κατηγορίες εἶναι σύνθετες καί ἡ κάθε μία εἶναι δυνατόν νά περιέχει πολλές ὑποομάδες. Ὁ συνδυασμός συγκεκριμένων ὑποομάδων στήν ἴδια νομική κατηγορία, κάτω ἀπό τό ἴδιο ὄνομα, φαίνεται μερικές φορές, ἀπό πρώτη ἄποψη, περίεργος. Ὡστόσο, αὐτές οἱ κατηγοριοποιήσεις ἔχουν ἰσχύ νόμου καί ἔχουν πολύ συγκεκριμένες συνέπειες γιά τά ἄτομα. Κάθε ἄτομο πού διαμένει στή Νότια Ἀφρική κατατάσσεται διοικητικά σέ μιά ἀπό αὐτές τίς τέσσερις κατηγορίες καί, δυνάμει αὐτῆς τῆς κατάταξης, ἔχει τά προσιδιάζοντα στήν κάθε κατηγορία πολιτικά καί κοινωνικά δικαιώματα. Γιά παράδειγμα, ὁ καθένας εἶναι ὑποχρεωμένος νά ζεῖ στίς περιοχές κατοικίας πού τό κράτος ἔχει καθορίσει γιά τήν κατηγορία του, ἢ μερικές φορές γιά τήν ὑποκατηγορία του.

Στήν Νότια Ἀφρική πολλοί ἀντιτάχτηκαν σέ αὐτή τήν θεσμική κατηγοριοποίηση, πού εἶναι περισσότερο γνωστή ὡς Ἀπαρτχάιντ. Ὡστόσο ἡ ἱστορία αὐτῆς τῆς ἀντίστασης παρουσιάζει μιά τουλάχιστον σημαντική καμπή τακτικῆς σέ ὄ,τι ἀφορᾶ τό ζήτημα αὐτῶν τῶν νομικῶν κατηγοριῶν. Ἀρχικά, οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Ἀπαρτχάιντ σχημάτισαν ξεχωριστές ὀργανώσεις στό πλαίσιο τῆς κάθε κατηγορίας. Στή συνέχεια οἱ ὀργανώσεις αὐτές συνέπηξαν μιά πολιτική συμμαχία καί ἀνέπτυξαν κοινή δράση. Ἔτσι τό 1955, οἱ τέσσερις ὀμάδες, πού ἡ κάθε μία εἶχε μέλη ἄτομα πού ἀνήκαν σέ ἕναν ἀπό τούς λαούς τούς καθορισμένους ἀπό τήν κυβέρνηση, συνδιοργάνωσαν τό περίφημο Συνέδριο τοῦ Λαοῦ. Τό Συνέδριο τοῦ Λαοῦ συνέταξε τήν Χάρτα τῆς Ἐλευθερίας πού ἀπαιτοῦσε, μεταξύ ἄλλων, τήν κατάργηση τοῦ

Ἄπαρτχάιντ.

Σημαντικότερη ἀπό τίς τέσσερις ὀργανώσεις ἦταν τό Ἐθνικό Ἀφρικανικό Κογκρέσο (ANC = ΑΕΚ), πού ἀντιπροσώπευε αὐτούς πού ἡ κυβέρνηση ἀποκαλεῖ Μπαντού, δηλαδή περίπου τό 80% τοῦ νοτιο-αφρικανικοῦ πληθυσμοῦ. Τήν δεκαετία τοῦ 1960 ἤ τοῦ 1970 —δέν εἶναι γνωστό πότε ἀκριβῶς— τό ΑΕΚ ἄρχισε νά χρησιμοποιεῖ τόν ὄρο «Ἀφρικανός» γιά νά δηλώσει ὄλους ὅσοι δέν ἦταν «Εὐρωπαῖοι», συμπεριλαμβάνοντας ἔτσι κάτω ἀπό τήν ἴδια ὀνομασία αὐτούς πού ἡ κυβέρνηση ἀποκαλοῦσε Μπαντού, Ἐγχρώμους καί Ἰνδούς. Κάποιοι ἄλλοι —δέν εἶναι γνωστό ποιοί— πῆραν μιά παρόμοια ἀπόφαση, καί ἄρχισαν νά ἀποκαλοῦν ὄλους αὐτούς τούς ἀνθρώπους «μή-λευκούς», σέ ἀντιδιαστολή πρὸς τούς «λευκούς». Καί στίς δύο περιπτώσεις τό ἀποτέλεσμα εἶναι τό ἴδιο: μιά ταξινόμηση σέ τέσσερις ὀμάδες ἀνάγεται σέ μιά διχοτομία.

Ὡστόσο ἡ ἀπόφαση αὐτή —ἂν βέβαια πρόκειται γιά ἀπόφαση— δέν εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπό διφορούμενα. Ἔτσι, ἡ ἀδελφὴ ὀργάνωση τοῦ ΑΕΚ μεταξὺ τῶν Ἰνδῶν, τό Ἰνδικό Κογκρέσο τῆς Νότιας Ἀφρικῆς (SAIC), συνέχισε νά ὑπάρχει, παρ' ὄλο πού ὁ πρόεδρος καί ἓνα μέρος τῶν μελῶν του ἦταν συγχρόνως καί μέλη τοῦ ΑΕΚ.

Ἀναμφίβολα ἡ πιό προβληματικὴ ἀπ' ὄλες αὐτές τίς κατηγορίες εἶναι ἡ κατηγορία τῶν «Ἐγχρώμων». Ἱστορικά, ἡ «ὀμάδα» αὐτὴ συγκροτήθηκε ἀπὸ τούς ἀπογόνους ἐνώσεων μεταξὺ Ἀφρικανῶν καί Εὐρωπαίων. Ἀλλά περιλαμβάνει ἐπίσης ὄσους ἀποκαλοῦνται «Μαλαίσιοι τοῦ Ἀκρωτηρίου», πού τούς εἶχαν φέρεи ἀπὸ τίς Ἀνατολικές Ἰνδίες πρὶν ἀπὸ αἰῶνες. Οἱ «Ἐγχρωμοί» εἶναι αὐτοί πού σέ ἄλλα μέρη τοῦ κόσμου χαρακτηρίζονται ὡς μιγάδες, ἀπόγονοι τῆς ἔνωσης μαῦρων μέ λευκούς, καί οἱ ὅποιοι, στίς ΗΠΑ, θεωροῦνταν μέλη τῆς «νέγρικης φυλῆς», σύμφωνα μέ τούς καταργημένους πλέον νόμους πού ὀργάνωναν τίς φυλετικές διακρίσεις.

Τόν Ἰούνιο τοῦ 1984, ὁ Ἄλεξ Λά Γκούμα, μέλος τοῦ ΑΕΚ, Ἐγχρωμος σύμφωνα μέ τήν κυβερνητικὴ ταξινόμηση, γράφει ἓνα γράμμα στὸν ἀρχισυντάκτη τῆς ἔφημερίδας *Sechaba*, ἐπίσημο ὄργανο τοῦ ΑΕΚ, μέ τό ὅποιο θέτει τό ἀκόλουθο ζήτημα:

«Παρατήρησα ὅτι στίς ὀμιλίες, ἄρθρα καί συνεντεύξεις πού διαβάζω στὴν *Sechaba*, μέ χαρακτηρίζουν ὡς "ἄθθεν Ἐγχρωμο" (με-

ρικές φορές μάλιστα χωρίς κεφαλαίο¹⁾). Πότε τό Κογκρέσο αποφάσισε νά μέ αποκαλεῖ ἔτσι; "Όταν ἤμουν στήν Νότια Ἀφρική, ἀγωνιζόμενα στίς γραμμές τῆς Συμμαχίας τοῦ Κογκρέσου καί ἤμουν μέλος τοῦ Κογκρέσου τῶν Ἐγχρώμων, καί ὄχι τοῦ "Κογκρέσου τῶν δῆθεν Ἐγχρώμων". "Όταν ἀγωνιζόμασταν γιά τό Κογκρέσο τοῦ Λαοῦ καί τήν Χάρτα τῆς Ἐλευθερίας, τραγουδοῦσαμε: "Ἐμεῖς, λαός Ἐγχρώμων, πρέπει νά παλέψουμε γιά τήν ταυτότητά μας". Θυμᾶμαι ὅτι ἐκείνη τήν ἐποχή ὀρισμένα μέλη τοῦ ἐπονομαζόμενου "ἐνωτικῆς κινήματος" (ὀργάνωση ἀντίπαλη τοῦ ΑΕΚ) μιλοῦσαν γιά "δῆθεν Ἐγχρώμους", ὄχι ὅμως καί τό Κογκρέσο μας. Τά παλιά τεύχη τῆς *Sechaba* δέν ἐπιτρέπουν νά ποῦμε πότε συνέβη αὐτή ἡ ἀλλαγὴ οὔτε γιατί συνέβη. Ἴσως εἶναι οἱ κυβερνήσεις, οἱ διοικήσεις, οἱ πολιτικές καί κοινωνικές σχέσεις πού κάνουν ὥστε ἐδῶ καί αἰῶνες νά μέ ὀνομάζουν Ἐγχρωμο. Ἀλλά οἱ σοφοί, ἐθνολόγοι, καθηγητές τῆς ἀνθρωπολογίας κ.λπ. ποτέ δέν ἐνδιαφέρθηκαν γιά τό τί εἶμαι πραγματικά.

Σύντροφε ἀρχισυντάκτη, βρίσκομαι σέ βαθιά σύγχυση, ἔχω ἀνάγκη διασαφηνίσεων. Ἐχω τήν ἐντύπωση ὅτι εἶμαι ἓνα "δῆθεν" ἀνθρώπινο ὄν, ἓνα ἀνθρωποειδές, ἓνα ἀπό αὐτά τά πράγματα πού ἔχουν ὄλα τά χαρακτηριστικά ἓνος ἀνθρώπινου ὄντος ἀλλά πού στήν πραγματικότητα εἶναι τεχνητά. Οἱ ἄλλες μειονότητες δέν εἶναι ὑποχρεωμένες νά ὑφίστανται τόν χαρακτηρισμό τοῦ "δῆθεν". Ἐγώ γιατί; Εἶναι μήπως ἡ "κατάρτα τοῦ Χάμ";».

Ἰπῆρξαν τρεῖς ἀπαντήσεις σέ αὐτό τό γράμμα. Ἡ πρώτη, πού δημοσιεύτηκε ἐπίσης στό τεῦχος τοῦ Ἰουνίου, ὑπογραφόταν ἀπό τόν ἀρχισυντάκτη:

«Ἀπό ὅσο θυμᾶμαι τό κίνημά μας δέν πῆρε ποτέ τήν ἀπόφαση νά περάσει ἀπό τό "Ἐγχρωμος" στό "δῆθεν Ἐγχρωμος". Τό μόνο πού ξέρω εἶναι ὅτι ὑπάρχουν ἀνάμεσά μας κάποιον — ὅπως γιά πα-

1. Στά ἀγγλικά ὄλα τά ἐπίθετα πού δηλώνουν ἐθνικότητα ἢ φυλετική καταγωγή γράφονται κανονικά μέ κεφαλαίο, ὅπως τά ὀνόματα: «the Black», «the Black people», οἱ Μαῦροι. Ἡ ἀντίθεση κεφαλαίο/μικρό ἔχει λοιπόν σημασία γιά τά ἐπίθετα. Ἡ χρησιμοποίηση μικροῦ θά ἦταν ὑποτιμητική (Σ.τ.Μ.).

ράδειγμα ό Άλαν Μπεςάκ (ό Άλαν Μπεςάκ είναι Έγχρωμος, σύμφωνα μέ τήν κυβερνητική ταξινόμηση) τήν έποχή τής ίδρυσης του UDF (United Democratic Front, όργάνωση πού άγωνίζεται ένάντια στό Άπαρτχάιντ)— πού όλο και περισσότερο χρησιμοποιούν τήν έκφραση “δῆθεν Έγχρωμος”. Νομίζω ότι τό φαινόμενο πού έπισημαίνεις άντανακλαΐ αυτή τήν νέα κατάσταση.

Πρίν άπό καιρό δημοσιεύσαμε στην *Sechaba* μιά παρουσίαση του βιβλίου του Richard Rive, *Writing Black* (Γράφοντας σάν Μαύρος), στην όποία γράφαμε τό έξής: “Ο άγώνας για τήν ένότητα δέν πρέπει νά μäs τυφλώνει και νά μäs κάνει νά άγνοοΰμε διαφορές πού θά δημιουργήσουν έμπόδια στην πραγματοποίηση αυτής τής ένότητας. Δέν άρχει νά λέμε ‘δῆθεν Έγχρωμος’ ή νά βάζουμε τόν όρο ‘Έγχρωμος’ σε εισαγωγικά. Πρέπει νά έπεξεργαστοΰμε ένα θετικό τρόπο προσέγγισης του προβλήματος, γιατί έχουμε νά κάνουμε μέ έναν λαό άναγνωρίσιμο και διακριτό”.

Μέ άλλα λόγια, αυτό πού λέγαμε σε αυτή τήν παρουσίαση είναι ότι πρέπει νά ύπάρξει μιά συζήτηση γι’ αυτό τό ζήτημα, και νομίζω ότι τό γράμμα σου άποτελεί ένα καλό σημείο έκκίνησης για αυτή τή συζήτηση. Εΐμαστε έτοιμοι νά δημοσιεύσουμε παρεμβάσεις σχετικά μέ αυτό τό ζήτημα».

Στό τεΰχος του Αΰγούστου 1984 τής *Sechaba* δημοσιεύτηκε μιά έπιστολή μέ τήν ύπογραφή P.G., επίσης Έγχρωμου σύμφωνα μέ τήν κυβερνητική ταξινόμηση. Άλλά, άντίθετα άπό τόν Άλεξ Λά Γκούμα, άρνεΐται κατηγορηματικά τόν όρο:

«Θυμάμαι ότι, στό δυτικό Κράτος του Άκρωτηρίου, στίς συγκεντρώσεις των ομάδων του Κινήματος των Συντρόφων, συζητούσαμε πάνω στό θέμα “Έγχρωμος”. Έπρόκειτο μάλλον για άτυπες ομάδες νέων, πού είχαν συσπειρωθεί μέσα στην δράση και στή μελέτη κατά τή διάρκεια τής εξέγερσης του 1976, και οί όποιοι ήταν συνολικά φιλο-ΑΕΚ. Χρησιμοποιούσαμε συνήθως τήν έκφραση “δῆθεν Έγχρωμος”, ως λαϊκή έκδοχή τής όρολογίας του Άπαρτχάιντ.

Συμφωνώ άπολύτως μέ αυτό πού λέει ή *Sechaba* στην παρουσίασή του *Γράφοντας ως Μαύρος* του Richard Rive, αλλά θά πρόσθετα ότι, άν είναι άλήθεια, όπως λέτε, ότι “δέν άρχει νά λέμε ‘δῆθεν Έγχρωμος’ ή νά χρησιμοποιοΰμε τόν όρο “Έγχρωμος’ μέ εισαγω-

γικά”, μου φαίνεται άλλο τόσο λάθος νά δεχόμαστε τόν όρο “Εγχρωμος. Τό λέω αυτό γιατί σήμερα οί περισσότεροι άνθρωποι άρνούνται αυτό τόν όρο. Τά μέλη του Κογκρέσου, τά μέλη του UDF, τά μέλη τών πολιτικών, θρησκευτικών ή συνδικαλιστικών ομάδων, οί ήγέτες πού έχουν μαζική έπιρροή μιλοούν για “δῆθεν Έγχρωμους”, χωρίς ούτε αυτοί ούτε εκείνοι για τούς όποιους μιλοούν νά αισθάνονται ότι περιέρχονται σέ κατάσταση άνθρωποειδών. Νομίζω ότι στην πραγματικότητα είναι μάλλον ό όρος “Έγχρωμος” πού δίνει, σέ εκείνους πού κατονομάζει, τήν αίσθηση ότι είναι τεχνητοί. “Έγχρωμος” είναι ένα όνομα πού δηλώνει κραυγαλέα τήν άπουσία ταυτότητας.

‘Ο όρος “Έγχρωμος” δέν εμφανίστηκε στό πλαίσιο μιās ξεχωριστής ομάδας. Είναι μιά όνομασία πού έπιβλήθηκε σέ όσους ή Πράξη Καταγραφής του Πληθυσμού του 1950 όρίζει ως εξής: “Δέν είναι, βάσει τών φυσικών του χαρακτηριστικών, έμφανώς Λευκός ή ‘Ινδός, και δέν είναι μέλος μιās αυτόχθονης φυλής ή μιās φυλής άφρικανικής”. Αυτός ό όρισμός βασίζεται στον άποκλεισμό: δηλώνει τήν ταυτότητα αυτών πού δέν τήν έχουν... Τό όνομα του Έγχρωμου δόθηκε από τούς ρατσιστές σέ όσους αυτοί θεωρούσαν περιθωριακούς. Είναι σημαντικό για τόν ρατσιστικό μύθο του καθαρόαιμου λευκού Νοτιοαφρικανού, άπόγονου τών ‘Ολλανδών. Τό νά δέχεσαι τό όνομα “Έγχρωμος”, σημαίνει ότι έπιτρέπεις σέ αυτόν τό μύθο νά διαιωνίζεται.

Σήμερα οί μάζες λένε: “Απορρίπτουμε τό πλαίσιο πού επέβαλαν οί ρατσιστές, άπορρίπτουμε τήν όρολογία τους” και άρχίζουν νά οίκοδομούν τό ΝΕΟ έναντια στό παλιό, μέσα στό ίδιο τό έχθρικό σύστημα. ‘Ο όρος Έγχρωμος (Coloured-Kleurling), άκριβώς όπως και οί εκφράσεις “half-caste” (μπασταρδεμένη ράτσα), “Bruine Afrikaner”, “South Africa’s step-children” (ψυχοπαίδια της Νότιας ‘Αφρικής), μάς παραδόθηκε από τούς ρατσιστές.

‘Αντί κάποιου από μās νά αισθάνονται προσβεβλημένοι ή σοκαρισμένοι έπειδή υίοθετούν μιά πολύ στενή έρμηνεία της χρήσης του προθέματος “δῆθεν”, θά έπρεπε νά βλέπαμε σέ αυτό τό “δῆθεν” τό πρώτο βήμα προς τή λύση ενός προβλήματος πού έδω και χρόνια μās δημιουργεί δυσκολίες.

Θά πρέπει νά ἀντιδράσουμε θετικά σέ αὐτή τήν ἔκφραση. Σήμερα οἱ μάζες λένε ὅτι ἀνήκει σέ ἐμᾶς νά ἀποφασίσουμε πῶς θά ὀνομαζόμαστε καί, μέσα στό πνεῦμα τοῦ ἔθνους πού γεννιέται, ο' περισσότεροι διαλέγουν "Νοτιοαφρικανός". Ἡ συζήτηση μπορεῖ νά πάρει πολλούς δρόμους, ἀλλά δέν μπορούμε νά γυρίσουμε πίσω καί νά υἱοθετήσουμε τόν ὄρο τῶν ρατσιστῶν. Ἐάν χρειαζόμαστε ὀπωσδήποτε μιᾶ ταυτότητα πιό συγκεκριμένη ἀπό τό νά εἴμαστε ἀπλῶς Νοτιοαφρικανοί, ἴσως μιᾶ συζήτηση μέσα στό λαό θά μπορούσε νά λύσει τό πρόβλημα».

Στό τεῦχος τοῦ Σεπτεμβρίου 1984 τῆς *Sechaba*, ὁ Ἄρνολντ Σέλμπυ, πού εἶναι Εὐρωπαῖος σύμφωνα μέ τήν κυβερνητική ταξινόμηση, συμμετέχει στή συζήτηση χρησιμοποιώντας ἔννοιες πού καθιερώνουν μιᾶ διάκριση ἀνάμεσα σέ «ἔθνος» καί «ἐθνική μειονότητα».

«Ὡς σημεῖο ἐκκίνησης, ἄς θεωρήσουμε μερικά ξεκαθαρισμένα πράγματα:

α) Πρός τό παρόν δέν ὑπάρχει νοτιοαφρικανικό ἔθνος.

β) Ἡ ἀφρικανική πλειονότητα εἶναι ἓνα καταπιεζόμενο ἔθνος, ρί Ἐγχρωμοί καί οἱ Ἰνδοί εἶναι καταπιεζόμενες ἐθνικές μειονότητες διακριτές καί ἀναγνωρίσιμες, ὁ λευκός πληθυσμός ἀποτελεῖ ἓνα μειοψηφικό καί καταπιεστικό ἔθνος.

γ) Οἱ ἐθνικές μειονότητες τῶν Ἐγχρώμων, τῶν Ἰνδῶν καί τῶν Λευκῶν δέν εἶναι ὁμοιογενεῖς ἀλλά περιλαμβάνουν διάφορες ἐθνικές ἢ φυλετικές ὁμάδες. Ἐτσι ἡ λιβανική κοινότητα ἔχει στήν οὐσία ταξινομηθεῖ ὡς λευκή καί θεωρεῖ τόν ἑαυτό της ὡς τέτοια, οἱ Μαλαίσιοι καί οἱ Γκρίκας θεωροῦν τόν ἑαυτό τους ὡς ἀναπόσπαστο τμήμα τοῦ λαοῦ τῶν Ἐγχρώμων, ἐνῶ ἡ κινεζική μειονότητα βλέπει ὀρισμένα ἀπό τά μέλη της νά κατατάσσονται στούς Λευκοί, ἄλλα στούς Ἀσιάτες, καί ἄλλα τέλος στούς Ἐγχρώμους.

δ) Ἡ ἐθνική ἀπελευθέρωση τοῦ ἀφρικανικοῦ ἔθνους ἀποτελεῖ τό κλειδί γιά τό μέλλον τῆς Νότιας Ἀφρικῆς καί τή λύση τοῦ ἐθνικοῦ προβλήματος. Ἡ νίκη τῆς ἐθνικῆς δημοκρατικῆς μας ἐπανάστασης, ὑπό τήν καθοδήγηση τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀφρικανικοῦ Κογκρέσου, θά φέρει τήν ἐθνική ἀπελευθέρωση τοῦ ἀφρικανικοῦ ἔθνους καί θά πυροδοτήσει τή διαδικασία ἀνάδυσης ἑνός νοτιοαφρικανικοῦ ἔθνους.

Ὅπως εἶπα στά πιό πάνω (σημεῖο β'), ὁ λαός τῶν Ἐγχρώμων

ἀποτελεῖ μιά καταπιεζόμενη ἐθνική μειονότητα διακριτή καί ἀναγνωρίσιμη. Ἀλλά ὁ ὀρισμός τοῦ ὄρου "Ἐγχρωμος", ἡ ὀρολογία πού πηγάζει ἀπό αὐτόν καί ἡ χρήση του στήν καθημερινή πρακτική δέν γεννήθηκαν ἀπό φυσικές κοινωνικές αἰτίες ἢ μέ ἐπιλογή τῶν ἴδιων τῶν Ἐγχρώμων. Τούς ἐπιβλήθηκαν ἀπό τά διαδοχικά καθεστῶτα πού ἀκολούθησαν τά κύματα εἰσβολῆς, διείσδυσης καί ἐποικισμού τῆς Νότιας Ἀφρικῆς ἀπό τά ἀστικά ἔθνη τῆς Εὐρώπης, στήν ἐμπορική καί ἱμπεριαλιστική τους φάση, καθώς καί μετά τήν ἴδρυση τοῦ ἐπιθετικοῦ νοτιοαφρικανικοῦ κράτους τό 1910.

Ἔρχομαι τώρα στήν τάση πού ἔχουν ὀρισμένοι ἀπό μᾶς νά μιλοῦν γιά "δῆθεν" Ἐγχρώμους. Κατά τή γνώμη μου, αὐτό προέρχεται ἀπό δύο παράγοντες μέ τούς ὁποίους πράγματι βρισκόμαστε ἀντιμέτωποι.

Ὁ πρῶτος εἶναι τό ζήτημα τῆς προπαγάνδας στό ἐξωτερικό. Ἀλλες χώρες ἢ ἔθνη ἔχουν διαφορετικές ἀντιλήψεις γιά τήν ἔννοια τοῦ "Ἐγχρώμου", πού ἀπέχουν πολύ ἀπό τήν πραγματικότητα τῆς ἐθνικά καταπιεζόμενης ἐθνικῆς μειονότητας τῶν Ἐγχρώμων στή χώρα μας. Ὄταν μιλάμε γιά τήν χώρα μας, γιά τούς ἀγῶνες πού διεξάγονται ἐκεῖ, γιά τόν ρόλο τῶν Ἐγχρώμων σέ αὐτούς τούς ἀγῶνες, πρέπει νά ἐξηγήσουμε ποιοί εἶναι αὐτοί οἱ Ἐγχρωμοί, καί συμβαίνει νά χρησιμοποιοῦμε συχνά τήν ἔκφραση "δῆθεν" (σημειῶστε τά εἰσαγωγικά) γιά νά τονίσουμε ὅτι ὁ ὄρος μας ἐπιβλήθηκε ἀπό τούς εἰσβολεῖς. Ἔτσι θά μπορούσε κανεῖς νά μιλήσει γιά "δῆθεν" Ἰνδιάνους ἀναφερόμενος στούς πρῶτους κατοίκους αὐτοῦ πού ἀργότερα ἔγινε οἱ ΗΠΑ. Αὐτό δίνει μιά καθαρότερη εἰκόνα σέ ὄσους, στό ἐξωτερικό, θέλουν νά μάθουν περισσότερο γιά τόν ἀπελευθερωτικό μας ἀγῶνα.

Δεύτερον, δέν νομίζω ὅτι ἡ τάση πού ἔχουν μερικοί ἀπό ἐμᾶς νά χρησιμοποιοῦν τήν ἔκφραση "δῆθεν" συνεπάγεται ἀπόρριψη τοῦ γενικά ἀποδεκτοῦ ὄρου "Ἐγχρωμος". Μοῦ φαίνεται ὅτι οἱ λέξεις αὐτές χρησιμοποιοῦνται γιά νά σηματοδοτήσουν τήν ἐνότητα πού ἀναπτύσσεται ἀνάμεσα στίς καταπιεζόμενες μειονότητες τῶν Ἐγχρώμων καί τῶν Ἰνδῶν καί τό καταπιεζόμενο πλειοψηφικό ἀφρικανικό ἔθνος. Νομίζω ὅτι ἡ χρήση αὐτῶν τῶν λέξεων περισσότερο ὑποδηλώνει μιά ταύτιση μέ τούς Μαύρους, παρά τόν διαχωρισμό τῶν

Ἐγχρώμων ἀπό τούς Μαύρους. Συγχρόνως αὐτή ἡ χρήση ἀπομακρύνει τούς Ἐγχρώμους ἀπό τό καταπιεστικό μειοψηφικό λευκό ἔθνος. Ἀναρίθμητες φορές αὐτό τό τελευταῖο προσπάθησε ἀνεπιτυχῶς νά κάνει ἀποδεκτὴ τὴν ἰδέα ὅτι οἱ Ἐγχρωμοὶ εἶναι ἓνα ὑποδεέστερο παρακλάδι τοῦ λευκοῦ ἔθνους, καὶ ἄρα εἶναι οἱ φυσικοὶ τοῦ σύμμαχοι. Ἡ χρησιμοποίηση τοῦ “δῆθεν” σημαίνει τὴν ἄρνηση τῶν προσπαθειῶν τοῦ εἰσβολέα νά κάνει ἀποδεκτὴ αὐτὴ τὴ ρατσιστικὴ ἰδεολογία, τὴν ντυμένη μέ ἐπιστημονικὴ ὀρολογία.

Εἴτε λέμε “δῆθεν” εἴτε ὄχι, τό γεγονός εἶναι ὅτι στή χώρα μας οἱ Ἐγχρωμοὶ ἀποτελοῦν μιὰ καταπιεζόμενη ἐθνικὴ μειονότητα. Κατὰ τὴν ἄποψή μου, στή σημερινὴ συγκυρία, δέν εἶναι λάθος νά λέμε “δῆθεν” ἀρκεῖ νά τό κάνουμε μέσα στό σωστό πλαίσιο, ὥστε νά ἀποδίδεται ἡ πραγματικὴ σημασία τῆς ἔκφρασης καὶ νά τὴν τοποθετοῦμε μέσα σέ εἰσαγωγικά. Σέ καμιὰ περίπτωση δέν πρέπει νά ἀρνηθοῦμε τὴν πραγματικότητα τῆς ὑπαρξῆς τῶν Ἐγχρώμων ὡς καταπιεζόμενης ἐθνικῆς μειονότητας».

Παρατηροῦμε ὅτι ἡ θέση τοῦ Σέλμπυ εἶναι ἀρκετὰ διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴν τοῦ P.G. Ἐάν καὶ οἱ δύο δέχονται τὴν χρήση τοῦ «δῆθεν» μπροστά ἀπὸ τό «Ἐγχρωμος», ὁ P.G. τό κάνει γιατί γιὰ αὐτόν δέν ὑπάρχει λαός Ἐγχρώμων, ἐνῶ ὁ Σέλμπυ θεωρεῖ ὅτι οἱ Ἐγχρωμοὶ ὑπάρχουν ὡς λαός, αὐτὴ τὴν παραλλαγή λαοῦ πού ὀνομάζει «ἐθνικὴ μειονότητα», ἀλλὰ ὑπερασπίζεται τὴν χρήση τοῦ «δῆθεν» γιὰ λόγους τακτικῆς τῆς πολιτικῆς ἐπικοινωνίας.

Τέλος, στό τεῦχος τοῦ Νοεμβρίου 1984, ὁ Λά Γκούμα ἀπαντᾷ, παραμένοντας ἀμετακίνητος:

«(Ὁ P.G.) μᾶς λέει ὅτι ἡ ἔκφραση “δῆθεν Ἐγχρωμος” χρησιμοποιήθηκε ὡς λαϊκὴ ἔκφραση τῆς ἄρνησης τῆς ὀρολογίας τοῦ Ἀπαρτχάιντ. Ὡστόσο, λέει ἐπίσης πιοῦ κάτω ὅτι “μέσα στό πνεῦμα ἐνός ἔθνους πού γεννιέται, οἱ περισσότεροὶ διαλέγουν Ἰνοτιοαφρικανός”. Ἀλλά, σύντροφε ἀρχισυντάκτη, δέν μᾶς λέει ποιός ἔδωσε στή χώρα μας τὴν ἐπίσημη ὀνομασία τῆς “Νότια Ἀφρικὴ”. Ποιός πῆρε αὐτὴ τὴν ἀπόφαση; Ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού, ἀρνούμενοι αὐτὴ τὴν “ὀρολογία”, ὀνομάζουν τὴν χώρα μας “Ἀζανία” (καὶ σ’ αὐτὴ τὴν περίπτωση ποιός ἀποφάσισε;) καὶ ἴσως θά ἀποκαλοῦσαν τὸν ὑπόλοιπο πληθυσμό “δῆθεν Ἰνοτιοαφρικανός”. Ἀλλά φαίνεται

ὅτι, παρ' ὄλο πού ὁ ὕμνος τῶν μπόερς ἀναφέρεται στήν *Suid Afrika*, ἡ ὀνομασία Νότια Ἀφρική εἶναι γενικά ἀποδεκτή. Ὡστόσο, τό νά πιστεῦει μιά μειονότητα (ἔστω δῆθεν) ὅτι ἔχει τό δικαίωμα νά χρησιμοποιοῦν γιά τόν ἑαυτό της τό ὄνομα "Νοτιοαφρικανός" κατά πῶς τήν συμφέρει, μοῦ φαίνεται λιγάκι ἀντιδημοκρατικό, ἂν ὄχι καθαρά ἀλαζονικό: τό δικαίωμα αὐτό ἀνήκει φυσικά στήν πλειοψηφία.

Ὁμολογῶ ὅτι ἀγνοοῦσα ὅτι ὁ ὅρος "Ἐγχρωμος" προέρχεται ἀπό τόν ὀρισμό πού διατυπώνεται ἀπό τήν Population Registration Act ἢ τήν Group Area Act, ὅπως φαίνεται νά λέει ὁ P.G. Γεννήθηκα πολύ πρὶν ψηφιστοῦν αὐτοί οἱ νόμοι: πρέπει νά μέ πιστέψετε, ὁ λαός μου εἶναι λίγο παλαιότερος ἀπό ὅλα αὐτά. Καί δέν πιστεύουμε ὅτι εἴμαστε οἱ μόνοι πού ὑποφέρουμε ἀπό αὐτές τίς ὀδυνηρές περιστάσεις πού ἀναφέρει ὁ P.G. (τόν χωρισμό τῶν οἰκογενειῶν, τόν ἀποκλεισμό κ.λπ.). Καί σέ ἄλλα μέρη τοῦ κόσμου οἱ περιθωριακές κοινότητες καί οἱ μεικτογενεῖς ὑφίστανται παρόμοιες δοκιμασίες καί ταλαιπωρίες.

Ὁ P.G. λέει ἀκόμη ὅτι τό "δῆθεν" δέν εἶναι σωστό, ἀλλά ὅτι καί τό "Ἐγχρωμος" δέν εἶναι σωστό, πράγμα πού, σύντροφε ἀρχισυντάκτη, αὐξάνει τήν σύγχυση στήν ὁποία βρίσκομαι. Δέν εἶναι ὁ ὅρος "Ἐγχρωμος" πού "ἔδῳ καί χρόνια δημιουργεῖ δυσκολίες", ἀλλά ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο φέρθηκαν καί φέρονται στό λαό μου, ὁποῖο καί ἂν εἶναι τό ὄνομα πού τοῦ δίνουν, τό ἴδιο ὅπως καί οἱ ὄροι "Ἀσιάτης" ἢ "Ἰνδός" δέν σημαίνουν "πηγή δυσκολιῶν"... Θά περιμένω ὑπομονετικά τό ἀποτέλεσμα τῆς "μαζικῆς συζήτησης" πού ζητᾶ ὁ P.G., ἀλλά ὡστόσο θά ἤθελα νά μάθω τί εἶμαι σήμερα. Ἔτσι, σύντροφε ἀρχισυντάκτη, ὀνομάστε με ὅπως διάβολο θέλετε, ἀλλά γιά ὄνομα τοῦ Θεοῦ μή μέ λέτε "δῆθεν"».

II. Παρέθεσα μεγάλα ἀποσπάσματα ἀπό αὐτή τήν ἀνταλλαγή ἀπόψεων γιατί ἤθελα νά δείξω, πρῶτον, ὅτι ἀκόμη καί ἡ πιό φιλική συζήτηση μπορεῖ νά εἶναι παθιασμένη καί, δεύτερον, ὅτι τό ζήτημα εἶναι δύσκολο νά λυθεῖ μέ ἱστορικούς ἢ λογικούς ὁρους. Ὑπάρχει ἓνας λαός Ἐγχρώμων, μιά ἐθνική μειονότητα Ἐγχρώμων ἢ μιά ἐθνική ὁμάδα Ἐγχρώμων; Ὑπῆρχε πάντα; Τό μόνο πού μπορῶ νά πῶ εἶναι ὅτι μερικοί θεωροῦν ὅτι ὑπάρχει καί/ἢ ὅτι ὑπῆρξε, ὅτι ἄλλοι ὀ-

χι, ότι κάποιοι άλλοι δέν έχουν άποψη για τό ζήτημα ή ακόμη άγνοούν τήν κατηγορία.

Τί συμβαίνει λοιπόν; Έάν τό φαινόμενο άντιστοιχει σε μία ουσία, τόν λαό τών Έγχρώμων, θά έπρεπε νά ήμαστε ίκανοί νά προσδιορίσουμε τίς παραμέτρους του. Άλλά άν δέν κατορθώνουμε νά συμφωνήσουμε γι' αυτό τό όνομα ως δηλωτικό ενός «λαού», ή ακόμη για όποιοδήποτε άλλο όνομα δηλωτικό κάποιου λαού μέ σαφή και καθορισμένο τρόπο, ίσως αυτό νά συμβαίνει γιατί ή έννοια του λαού δέν είναι άπλά και μόνον μία κατασκευή, αλλά μία κατασκευή της όποίας τά όρια συνεχώς μεταβάλλονται ανάλογα μέ κάθε ιδιαίτερη περίπτωση. Ίσως ένας λαός νά είναι ένα πράγμα μέ άσταθή μορφή. Άλλά άν είναι έτσι, πώς εξηγείται τό πάθος πού προκαλει; Ίσως νά όφείλεται στο γεγονός ότι κανείς δέν φαίνεται νά παρατηρεί αυτή τήν άστάθεια. Έάν έχω δίκιο, έχουμε έδω ένα κοινωνικό φαινόμενο πολύ περίεργο — του όποιου τά κύρια χαρακτηριστικά είναι ή πραγματικότητα της άστάθειας και ή άρνηση αυτής της πραγματικότητας. Ίδού μία κατάσταση έξαιρετικά σύνθετη, παράδοξη θά 'λεγα! Τί είναι αυτό πού ύπάρχει στο δικό μας ιστορικό σύστημα και παράγει μία τόσο περίεργη κοινωνική διαδικασία; Ίσως ύπάρχει έδω ένα κουάρκ νά ανακαλύψουμε.

Προτίθεμαι νά πραγματευθώ τό θέμα μέ διαδοχικές προσεγγίσεις. Κατ' άρχήν θά έπιχειρήσουμε μία σύντομη έπισκόπηση τών άντιλήψεων πού οί κοινωνικές έπιστῆμες διαμόρφωσαν για τήν έννοια του λαού. Στή συνέχεια θά εξετάσουμε αυτό πού, μέσα στή δομή ή στις διαδικασίες του ιστορικού μας συστήματος, έκανε δυνατή τή γέννηση αυτής της έννοιας. Τέλος θά δοῦμε εάν μπορει νά είναι χρήσιμη μία αναδιατύπωση της έννοιας.

Πρώτη διαπίστωση: Στις ιστορικές κοινωνικές έπιστῆμες ό όρος «λαός» δέν άπαντάται πολύ συχνά. Περισσότερο διαδεδομένοι είναι οί όροι «φυλή», «έθνος» και «έθνική ομάδα» (ethnic group), πού μπορούμε νά θεωρήσουμε ότι και οί τρεις ύποδηλώνουν διαφορετικές έκδοχές ύπαρξης τών «λαών» στον σύγχρονο κόσμο. Ό τρίτος όρος είναι και ό πλέον πρόσφατος. Τείνει νά άντικαταστήσει τόν όρο «μειονότητα», του όποιου ή χρήση ήταν άλλοτε πολύ διαδεδομένη. Φυσικά ό κάθε ένας από αυτούς τούς όρους έχει πολλές παραλλα-

γές, αλλά νομίζω ότι τουλάχιστον από στατιστική και λογική άποψη έχουμε εδώ τις τρεις κορυφαίες κατηγορίες.

Ἡ «φυλή» ὑποτίθεται ὅτι εἶναι γενετική κατηγορία, πού ἀντιστοιχεῖ σέ μιά ἐμφανή φυσική μορφή. Ἐδῶ καί ἑκατόν πενήντα χρόνια, πολλές ἐπιστημονικές συζητήσεις διεξάγονται γιά τά ὀνόματα καί τά χαρακτηριστικά τῶν φυλῶν. Ἡ διαμάχη εἶναι ἀρκετά θολή, καί ἐν πολλοῖς ὑποπτη.

Τό «ἔθνος» ὑποτίθεται ὅτι εἶναι κοινωνικοπολιτική κατηγορία, ἡ ὁποία μέ κάποιο τρόπο συνδέεται μέ τά πραγματικά ἢ ἐν δυνάμει σύνορα κάποιου κράτους. Ἡ «ἐθνική ὁμάδα» ὑποτίθεται ὅτι εἶναι μιά πολιτιστική κατηγορία, ἡ ὁποία ὀρίζεται ἀπό ὀρισμένες σταθερές συμπεριφορές πού μεταβιβάζονται ἀπό γενιά σέ γενιά, καί οἱ ὁποῖες κατὰ κανόνα δέν συνδέονται θεωρητικά μέ κρατικά σύνορα.

Βέβαια οἱ ὅροι αὐτοί χρησιμοποιοῦνται μέ ἀπίστευτα ἑτερόκλητο τρόπο — χωρίς νά ἀναφέρουμε καί τόν σημαντικό ἀριθμό ἄλλων ὄρων πού ἐπίσης χρησιμοποιοῦνται. Στήν συζήτηση πού παραθέσαμε, εἶδαμε ὅτι ἕνας ἀπό τούς συμμετέχοντες ὀνόμαζε «ἐθνική μειονότητα» (national minority) αὐτό πού ἄλλοι θεωροῦσαν ὡς «ἐθνική ὁμάδα». Οἱ περισσότεροι ἀπό αὐτούς πού χρησιμοποιοῦν αὐτούς τούς τρεῖς ὄρους τό κάνουν γιά νά ὑποδηλώσουν ἕνα μόνιμο φαινόμενο τό ὁποῖο, ἐπειδή ἔχει τίς ρίζες του στό παρελθόν, ὄχι μόνον ἔχει σημαντικές ἐπιπτώσεις στήν καθημερινή συμπεριφορά, ἀλλά ἐπίσης παρέχει τή βάση πάνω στήν ὁποία στηρίζονται οἱ πολιτικές διεδικήσεις τοῦ παρόντος. Αὐτό σημαίνει ὅτι ἕνας λαός εἶναι αὐτό πού εἶναι ἢ δρᾶ ὅπως δρᾶ ἐξαιτίας εἴτε τῶν γενετικῶν του χαρακτηριστικῶν εἴτε τῆς κοινωνικοπολιτικῆς ἱστορίας του εἴτε τῶν «παραδοσιακῶν» του προτύπων καί ἀξιῶν.

Ὁ βασικός σκοπός αὐτῶν τῶν κατηγοριῶν φαίνεται νά εἶναι τό νά μᾶς ἐπιτρέπουν νά διατυπώνουμε προτάσεις χρησιμοποιώντας τό παρελθόν ἐναντία στίς ψευδοαντικειμενικά «ἐκλογικευμένες» διαδικασίες τοῦ παρόντος. Μποροῦμε νά χρησιμοποιήσουμε αὐτές τίς κατηγορίες γιά νά ἐξηγήσουμε γιατί τά πράγματα εἶναι ὅπως εἶναι, καί δέν πρέπει, ἢ δέν μπορεῖ, νά ἀλλάξουν. Ἀντίστροφα, μποροῦμε ἐπίσης νά τίς χρησιμοποιήσουμε γιά νά ἐξηγήσουμε γιατί οἱ σημερινές δομές θά ἔπρεπε νά ἐξαφανιστοῦν, στό ὄνομα βαθύτερων καί ἀρ-

χαιότερων, ἄρα πῖο νομιμοποιημένων κοινωνικῶν πραγματικοτήτων. Ἡ χρονική διάσταση τοῦ παρελθόντος βρίσκεται στήν καρδιά τῆς ἔννοιας λαός — ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο τμήμα τῆς.

Ἄλλά γιατί θέλουμε νά ἔχουμε ἕνα παρελθόν, μιά «ταυτότητα», γιατί τήν ἔχουμε ἀνάγκη; Αὐτή ἡ ἐρώτηση εἶναι ἀπολύτως δόκιμη. Καί ὀρισμένοι κάποτε τήν θέτουν. Ὡς σημειώσουμε, γιά παράδειγμα, ὅτι ὁ P.C., στή συζήτηση πού ἀναφέραμε πῖο πάνω, ὑποστηρίζει ὅτι πρέπει νά ἀπορριφθεῖ ἡ ὀνομασία «Ἑγχρωμος» καί προτιμᾶ ἀντί γιά αὐτήν τήν εὐρύτερη κατηγορία «Νοτιοαφρικανός». Κατόπιν προσθέτει: «Ἐάν χρειάζομαστε ὅπωςδήποτε μιά ταυτότητα πῖο συγκεκριμένη ἀπό αὐτή τοῦ Νοτιοαφρικανοῦ...». Αὐτό τό «ἄν» ὑπονοεῖ ἕνα «γιατί;».

Τό νόημα τοῦ παρελθόντος εἶναι κάτι πού μᾶς ὑποχρεώνει νά δροῦμε στό παρόν μέ τρόπο πού διαφορετικά δέν θά ἐπιλέγαμε. Εἶναι ἕνα ἐργαλεῖο πού τό χρησιμοποιοῦμε ἐνάντια στούς ἀντιπάλους μας. Εἶναι βασικό στοιχεῖο ἐγκοινωνισμοῦ τῶν ἀτόμων, τῆς διατήρησης τῆς ἀλληλεγγύης τῶν ομάδων, τῆς ἐδραίωσης ἢ τῆς ἀμφισβήτησης τῆς κοινωνικῆς νομιμοποίησης. Τό νόημα τοῦ παρελθόντος εἶναι πρῖν ἀπό ὅλα φαινόμενο ἠθικό, καί ἄρα πολιτικό. Καί εἶναι πάντοτε ἕνα φαινόμενο τοῦ παρόντος. Ἐδῶ βρίσκεται βέβαια ἡ αἰτία τῆς ἀστάθειάς του. Ὅπως ὁ πραγματικός κόσμος ἀλλάζει συνεχῶς, ἔτσι ἀλλάζει, συνεχῶς καί ἀναπόφευκτα, ὅ,τι εἶναι κατάλληλο γιά τήν παρούσα πολιτική.

Κατά συνέπεια, εἶναι αὐτονόητο ὅτι καί τό περιεχόμενο τοῦ νοήματος τοῦ παρελθόντος διαρκῶς μεταβάλλεται. Ἄλλά καθώς ἐξ ὀρισμοῦ ἐμπεριέχει τήν καθομολόγηση ἑνός ἀναλλοίωτου παρελθόντος, κανεῖς ποτέ δέν μπορεῖ νά δεχτεῖ ὅτι τό παρελθόν ἄλλαξε ἢ θά μπορούσε νά ἀλλάξει. Τό παρελθόν θεωρεῖται κατά κανόνα χαραγμένο πάνω στό μάρμαρο καί ἀμετάβλητο γιά πάντα. Τό πραγματικό παρελθόν εἶναι σίγουρα χαραγμένο πάνω στό μάρμαρο. Ἄλλά τό κοινωνικό παρελθόν, δηλαδή ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο κατανοοῦμε τό πραγματικό παρελθόν, στήν καλύτερη περίπτωση εἶναι χαραγμένο πάνω σέ ἄργιλο.

Ἀφοῦ ὁμως εἶναι ἔτσι τά πράγματα, λίγο ἐνδιαφέρει ἄν θά ὀρίσουμε τό παρελθόν μέ ὄρους ομάδας μέ ἀδιάσπαστη γενετική συνέ-

χεια (φυλή), μέ δρους ιστορικής κοινωνικοπολιτικής ομάδας (έθνος) ή πολιτιστικής ομάδας (έθνική ομάδα). "Όλα αυτά είναι τρόποι κατασκευής της έννοιας του λαού, τρόποι νά ανακαλύπτουμε τό παρελθόν, καί συγχρόνως πολιτικά φαινόμενα του παρόντος. 'Αλλά βρισκόμαστε μπροστά σέ ένα άλλο αίνιγμα. Γιατί υπάρχουν τρείς δροι εκεί πού ο ένας θά ήταν άρκετός; Θά πρέπει νά ύπάρχει κάποιος λόγος γιά αυτό τόν διαμελισμό μιās λογικής κατηγορίας σέ τρείς κοινωνικές κατηγορίες. 'Αρκεϊ νά εξετάσουμε τήν ιστορική δομή της καπιταλιστικής κοσμοοικονομίας γιά νά τόν ανακαλύψουμε.

Καθεμιά από αυτές τίς κατηγορίες αντιστοιχει σέ ένα θεμελιώδες δομικό χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής κοσμοοικονομίας. 'Η έννοια της «φυλής» συνδέεται μέ τόν άξονικό καταμερισμό της εργασίας στό πλαίσιο της κοσμοοικονομίας, δηλαδή μέ τήν άντινομία κέντρου - περιφέρειας. 'Η έννοια του «έθνους» συνδέεται μέ τήν πολιτική ύπερδομή του ιστορικού συστήματος, μέ τά κυρίαρχα κράτη πού σχηματίζουν τό διακρατικό σύστημα καί προσδιορίζονται από αυτό. 'Η έννοια της «έθνικής ομάδας» συνδέεται μέ τή δημιουργία των δομών των νοικοκυριών, πού επιτρέπουν σέ ένα σημαντικό ποσοστό της εργατικής δύναμης νά παραμένει εκτός μισθωτής εργασίας κατά τή διάρκεια της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Κανένας από αυτούς τούς δρους δέν συνδέεται άμεσα μέ τήν έννοια της τάξης. Αυτό όφειλεται στό γεγονός ότι «τάξη» καί «λαός» τοποθετουονται σέ δύο διακριτούς όρθογώνιους άξονες, πράγμα πού, όπως θά δούμε, αποτελεί μιά από τίς αντιφάσεις του ιστορικού μας συστήματος.

'Ο άξονικός καταμερισμός της εργασίας στό πλαίσιο της κοσμοοικονομίας συνεπέφερε τόν καταμερισμό της εργασίας στό χώρο. Μιλάμε γιά μιά άντινομία ανάμεσα σέ κέντρο καί περιφέρεια, συστατική του ίδιου του καταμερισμού της εργασίας. Για τήν άκρίβεια, κέντρο καί περιφέρεια είναι σχεσιακές έννοιες πού αναφέρονται σέ παραγωγικές δομές μέ διαφορεικό κόστος. 'Η χωροθέτηση αυτών των διαφορετικών παραγωγικών διαδικασιών σέ περιοχές άπομακρυσμένες μεταξύ τους δέν αποτελεί άναπόφευκτο καί μόνιμο χαρακτηριστικό της σχέσης. Τείνει όμως νά γίνει ένα φυσιολογικό χαρακτηριστικό της. 'Υπάρχουν πολλοί λόγοι γι' αυτό.

Στό βαθμό πού οί περιφερειακές διαδικασίες συνδέονται μέ τήν

παραγωγή πρώτων ύλων —πράγμα πού αποτέλεσε ιστορική πραγματικότητα αλλά πού σήμερα έχει σαφώς μικρότερη σημασία από ἄλλοτε— ἀσχεῖται μιά πίεση πάνω στίς διαδικασίες γεωγραφικῆς τους ἐκδίπλωσης καθώς συνδέονται μέ ιδιαίτερες περιβαλλοντικές συνθήκες, κατάλληλες γιά ὀρισμένες καλλιέργειες, ἢ μέ γεωλογικά κοιτάσματα.

Δεύτερον, στό βαθμό πού πολιτικά στοιχεῖα καθορίζουν ἕναν ὀρισμένο ἀριθμό σχέσεων ἀνάμεσα στό κέντρο καί τήν περιφέρεια, τό γεγονός ὅτι ὀρισμένα προϊόντα ἑνός ἐμπορευματικοῦ δικτύου διέρχονται πολιτικά σύνορα διευκολύνει τίς ἀπαραίτητες πολιτικές διαδικασίες, ἀφοῦ ὁ ἔλεγχος εἰσόδου καί ἐξόδου στά σύνορα ἀποτελεῖ μιά ἀπό τίς σημαντικότερες πραγματικές ἐξουσίες πού διαθέτουν τά κράτη.

Τρίτον, ἡ συγκέντρωση τῶν κεντρικῶν διαδικασιῶν σέ κράτη διαφορετικά ἀπό ἐκεῖνα στά ὁποῖα συγκεντρώνονται οἱ περιφερειακές διαδικασίες τείνει νά παράγει ἐσωτερικές πολιτικές δομές διαφορετικές γιά κάθε κράτος. Ἡ διαφοροποίηση αὐτή, μέ τή σειρά της, παίζει ἀποφασιστικό ρόλο στή διατήρηση τοῦ ἄνισου διακρατικοῦ συστήματος πού ἐλέγχει καί διαγωνίζει τόν ἀξονικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας.

Ὡς ἐκ τούτου, καί γιά νά ποῦμε τά πράγματα ἀπλά, βαίνουμε μακροπρόθεσμα πρὸς μιά κατάσταση ὅπου ὀρισμένες περιοχές τοῦ πλανήτη εἶναι οὐσιαστικά ὁ τόπος τῶν κεντρικῶν παραγωγικῶν διαδικασιῶν, ἐνῶ ἄλλες περιοχές εἶναι οὐσιαστικά ὁ τόπος τῶν περιφερειακῶν παραγωγικῶν διαδικασιῶν. Στήν πραγματικότητα, παρά τίς κυκλικές διακυμάνσεις τοῦ βαθμοῦ πώλωσης, ὑπάρχει μιά μακροχρόνια τάση διεύρυνσης αὐτοῦ τοῦ χάσματος. Αὐτή ἡ διαφοροποίηση μέσα στό χῶρο σέ παγκόσμια κλίμακα πῆρε στήν ἀρχή τήν πολιτική μορφή τῆς ἐπέκτασης μιᾶς εὐρωκεντρικῆς καπιταλιστικῆς κοσμοοικονομίας ἔτσι ὥστε νά συμπεριλάβει στή συνέχεια τό σύνολο τοῦ πλανήτη, φαινόμενο πού εἶναι εὐρύτερα γνωστό μέ τό ὄνομα «εὐρωπαϊκή ἐπέκταση».

Στήν ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπινου γένους πάνω στό πλανήτη Γῆ, καί κατά τή διάρκεια τῆς περιόδου πού προηγήθηκε ἀπό τήν ἀνάπτυξη μόνιμα ἐγκατεστημένης γεωργίας, ἡ κατανομή τῶν γενετικῶν πα-

ραλλαγών έγινε με τέτοιο τρόπο, ώστε στην αρχή της ανάπτυξης της καπιταλιστικής κοσμοοικονομίας ή ομοιογένεια των διάφορων γενετικών τύπων σε έναν δεδομένο τόπο να είναι πολύ μεγαλύτερη από σήμερα.

Στό βαθμό πού η καπιταλιστική κοσμοοικονομία ξεπερνούσε τά αρχικά όρια της Ευρώπης, στό βαθμό πού οί συγκεντρώσεις των κεντρικών και περιφερειακών παραγωγικών διαδικασιών απομακρύνονταν όλο και περισσότερο από γεωγραφική άποψη, οί «φυλετικές» κατηγορίες άρχισαν να αποχρυσταλλώνονται γύρω από όρισμένες όνομασίες. Μπορεί να μοιάζει προφανές ότι ένας σημαντικός αριθμός γενετικών χαρακτηριστικών διαφέρουν, και μάλιστα σημαντικά, από άτομο σε άτομο. Δέν είναι όμως καθόλου προφανές ότι θα πρέπει οί άνθρωποι να προσδεθούν σε τρεις, πέντε ή δεκαπέντε παγιωμένες κατηγορίες πού θα όνομαστούν «φυλές». Ο αριθμός των κατηγοριών, τό ίδιο τό γεγονός της καθιέρωσης κατηγοριών είναι κοινωνικές αποφάσεις. Παρατηρούμε έξάλλου ότι όσο περισσότερο όξύνεται ή πόλωση τόσο μειώνεται ό αριθμός των κατηγοριών. "Όταν ό W.E.B. Du Bois έλεγε στά 1900 ότι τό «πρόβλημα του 20ού αιώνα είναι τό πρόβλημα των φραγμών του χρώματος», τά χρώματα στά όποία αναφερόταν στην πραγματικότητα περιορίζονταν στή διχοτομία λευκό και μή-λευκό.

Η ράτσα, και άρα ό ρατσισμός, είναι ή έκφραση, ό κινητήρας και ή συνέπεια των γεωγραφικών συγκεντρώσεων πού συνδέονται με την άξονική διαφοροποίηση της έργασίας. Αυτή ή πραγματικότητα καταδείχτηκε με βάνουσο τρόπο όταν τό κράτος της Νότιας Άφρικης αποφάσισε πριν είκοσι χρόνια να κατατάξει τούς Ίάπωνες έπιχειρηματίες πού έπισκέπτονταν την χώρα όχι στους Άσιάτες (όπως τούς ντόπιους Κινέζους) αλλά μάλλον ως «έπίτιμους λευκούς». Σε μία χώρα όπου υποτίθεται ότι οί νόμοι θεμελιώνονται στή μονιμότητα των γενετικών κατηγοριών, όλα συμβαίνουν ώσαν ή γενετική να έπαιρνε υπόψη της τίς πραγματικότητες της κοσμοοικονομίας. Η Νότια Άφρική δέν έχει την αποκλειστικότητα τέτοιων παράλογων αποφάσεων. Άπλως τό σύστημά της την υποχρεώνει να βάλει αυτούς τούς παραλογισμούς στό χαρτί.

Όστόσο ή φυλή δέν είναι ή μόνη κατηγορία πού χρησιμοποιείται

γιά νά ὀρίσει τήν κοινωνική ταυτότητα. Φαίνεται ὅτι δέν ἀρκεῖ, ἀφοῦ χρησιμοποιεῖται ἐπίσης καί ἡ κατηγορία τοῦ ἔθνους. "Ὅπως ἤδη ἀνέφερα, τό ἔθνος προκύπτει ἀπό τήν πολιτική ἄρθρωση τοῦ κοσμοσυστήματος. Τά σημερινά κράτη-μέλη τοῦ ΟΗΕ εἶναι ὅλα δημιουργήματα τοῦ σύγχρονου κοσμοσυστήματος. Τά περισσότερα μάλιστα ἀπό αὐτά δέν ὑπῆρχαν οὔτε καν ὡς ὀνόματα ἢ ὡς διοικητικές ὀντότητες πρὶν ἀπό ἕναν ἢ δύο αἰῶνες. "Ὅσο γιά τόν μικρό ἀριθμό κρατῶν πού μποροῦν νά διεκδικήσουν ἕνα ὄνομα καί τήν ὑπαρξη μιᾶς σταθερῆς διοικητικῆς ὀντότητας πάνω στό ἴδιο ἔδαφος, γιά ἐποχές παλιότερες ἀπό τό 1450, εἶναι πολύ λιγότερα ἀπό ὅσο πιστεύουμε: ἡ Γαλλία, ἡ Ρωσία, ἡ Πορτογαλία, ἡ Δανία, ἡ Σουηδία, ἡ Ἑλβετία, τό Μαρόκο, ἡ Ἰαπωνία, ἡ Κίνα, τό Ἰράν, ἡ Αἰθιοπία εἶναι ἴσως οἱ λιγότερο διαφορούμενες περιπτώσεις. Καί θά μπορούσε νά παρατηρήσει κανεῖς ὅτι ἀκόμη καί αὐτά τά κράτη ἔγιναν σύγχρονα κυρίαρχα κράτη μόνο μέ τήν ἀνάδυση τοῦ σύγχρονου κοσμοσυστήματος.

Ἐπάρχουν μερικά ἄλλα σύγχρονα κράτη πού μποροῦν νά ξαναβροῦν τά ἴχνη μιᾶς πῶ ἀσυνεχοῦς ἱστορίας χρησιμοποίησης τοῦ ἴδιου ὀνόματος γιά νά κατανομάσουν μιᾶ περιοχή, γιά παράδειγμα ἡ Ἑλλάδα, ἡ Ἰνδία, ἡ Αἴγυπτος. Τό ἔδαφος γίνεται ἀκόμη πῶ ὀλισθηρό ἂν συλλογιστοῦμε ὀνόματα ὅπως Τουρκία, Γερμανία, Ἰταλία ἢ Συρία. Γεγονός ὡστόσο παραμένει ὅτι ἂν ἐξετάσουμε διάφορες διοικητικές ὀντότητες πού ὑπῆρχαν τό 1450.—γιά παράδειγμα οἱ Βουργουνδικές Κάτω Χῶρες, ἡ Ἁγία Ρωμαϊκή Γερμανική Αὐτοκρατορία, ἡ Αὐτοκρατορία τοῦ Μεγάλου Μογγόλου— θά ἀνακαλύψουμε ὅτι, σέ κάθε περίπτωση, ὑπάρχει σήμερα ὄχι ἕνα κράτος, ἀλλά τουλάχιστον τρία κυρίαρχα κράτη πού μποροῦν νά διεκδικήσουν ἕνός ὀρισμένου βαθμοῦ πολιτική, πολιτιστική καί ἔδαφική καταγωγή ἀπό αὐτές τίς κρατικές ὀντότητες τοῦ 1450.

Καί τό ὅτι σήμερα ὑπάρχουν τρία κράτη σημαίνει μήπως ὅτι ὑπάρχουν καί τρία ἔθνη; Ἐπάρχει σήμερα ἕνα βελγικό ἔθνος, ἕνα ὀλλανδικό ἔθνος, ἕνα λουξεμβουργιανό ἔθνος; Οἱ περισσότεροι παρατηρητές φαίνεται ὅτι τό πιστεύουν. Ἄλλά ἂν εἶναι ὄντως ἔτσι, μήπως αὐτό συμβαίνει γιατί κατ' ἀρχάς ὑπῆρξε ἕνα ὀλλανδικό, ἕνα βελγικό καί ἕνα λουξεμβουργιανό κράτος; Μιᾶ συστηματική ἐξέτα-

ση τῆς ἱστορίας τοῦ σύγχρονου κόσμου θά δείξει, πιστεύω, ὅτι, σχεδόν σέ ὅλες τίς περιπτώσεις, τό κράτος προηγεῖται τοῦ ἔθνους καί ὄχι τό αντίστροφο, ἀντίθετα ἀπό ὅ,τι διδάσκει ἕνας πολύ διαδεδομένος μύθος.

Βέβαια ἀπό τή στιγμή πού ἄρχισε νά λειτουργεῖ τό διακρατικό σύστημα, σέ πολλά μέρη τοῦ κόσμου ἐμφανίστηκαν ἐθνικιστικά κινήματα, πού διεκδικοῦσαν τή δημιουργία νέων κυρίαρχων κρατῶν καί ὀρισμένα ἀπό αὐτά τά κινήματα πέτυχαν τούς στόχους τους. Ἀλλά ἐπιβάλλονται δύο παρατηρήσεις. Πρῶτον, τά κινήματα αὐτά, ἐκτός ἀπό σπάνιες περιπτώσεις, ἐμφανίστηκαν στό ἐσωτερικό ἤδη ἐγκαθιδρυμένων διοικητικῶν ὀρίων. Θά μπορούσε λοιπόν κανεῖς νά συμπεράνει ὅτι ἕνα κάποιο κράτος, ὄχι βέβαια ἀνεξάρτητο, προϋπῆρχε αὐτῶν τῶν κινήματων. Δεύτερον, εἶναι συζητήσιμο μέχρι ποιοῦ σημείου τό «ἔθνος», ὡς κοινό αἶσθημα, ὑπῆρχε πρὶν ἀπό τήν οὐσιαστική δημιουργία τοῦ κράτους. Ἐὰν πάρουμε γιά παράδειγμα τήν περίπτωση τοῦ λαοῦ τῶν Σαχράουι τῆς Δυτικῆς Σαχάρας. Ὑπάρχει ἔθνος Σαχράουι; Ἐάν θέσετε τήν ἐρώτηση στό ἐθνικοαπελευθερωτικό κίνημα τοῦ Πολισάριο, θά ἀπαντήσῃ καταφατικά, καί θά προσθέσῃ ὅτι τό ἔθνος Σαχράουι ὑπάρχει ἤδη ἐδῶ καί μιά χιλιετία. Ἐάν θέσετε τήν ἴδια ἐρώτηση στούς Μαροκινούς, θά ἀπαντήσουν ὅτι ποτέ δέν ὑπῆρξε ἔθνος Σαχράουι καί ὅτι οἱ ἄνθρωποι πού ζοῦν στήν περιοχή, πού ἦταν ἄλλοτε ἡ ἀποικία τῆς Ἰσπανικῆς Σαχάρας, ἀνήκαν πάντοτε στό μαροκινό ἔθνος. Πῶς λύνεται σέ θεωρητικό επίπεδο μιά τέτοια διαφορά; Ἡ ἀπάντηση εἶναι ὅτι δέν ὑπάρχει λύση. Ἐάν τό ἔτος 2000 ἢ τό 2020 τό Πολισάριο κερδίσει τόν πόλεμο πού διεξάγει σήμερα, θά ὑπάρχει ἔθνος Σαχράουι. Ἐάν κερδίσει τό Μαρόκο, δέν θά ὑπάρχει. Καί ὁ ἱστορικός πού θά γράφει τό 2100, θά θεωρήσῃ ὅτι τό ζήτημα ἔχει τακτοποιηθεῖ ἢ, τό πιθανότερο, ὅτι δέν τίθεται.

Γιατί ἡ δημιουργία ἑνός ἰδιαίτερου κυρίαρχου κράτους στό ἐσωτερικό τοῦ διακρατικοῦ συστήματος θά ἔπρεπε νά δημιουργεῖ παράλληλα καί τό ἀντίστοιχο «ἔθνος», τόν ἀντίστοιχο «λαό»; Δέν εἶναι τόσο δύσκολο νά κατανοήσουμε τό ζήτημα καί τά παραδείγματα εἶναι πολλά. Μέσα σέ ἕνα τέτοιο σύστημα τά κράτη ἔχουν προβλήματα συνοχῆς. Ἀπό τή στιγμή πού ἀναγνωρίζεται ἡ κυριαρχία

τους, συμβαίνει συχνά τά κράτη νά άπειλοῦνται συγχρόνως από έσωτερική άποσύνθεση καί έξωτερική έπιβουλή. 'Η έμφάνιση «έθνικοῦ» αίσθήματος μειώνει αυτές τίσ άπειλές. Οί κυβερνήσεις έχουν κάθε συμφέρον νά ένθαρρύνουν αυτό τό αίσθημα. Τό ίδιο καί κάθε είδους ύποομάδα στό έσωτερικό του έν λόγω κράτους. Κάθε ομάδα πού διαβλέπει ένα κάποιο πλεονέκτημα στην χρησιμοποίηση τών νόμιμων έξουσιών του κράτους για νά προωθήσει τά ιδιαίτερα συμφέροντά της ένάντια σέ άλλες ομάδες έξωτερικές από τό κράτος ή για νά προασπίσει τά τοπικά της συμφέροντα στό έσωτερικό του κράτους, έχει συμφέρον νά ένθαρρύνει τόν έθνικισμό για νά νομιμοποιήσει τίσ δικές της διεκδικήσεις. 'Επιπλέον τά κράτη ένδιαφέρονται για τή διοικητική όμοιομορφία πού αυξάνει τήν άποτελεσματικότητα τής πολιτικῆς τους. 'Ο έθνικισμός είναι ή έκφραση, ό κινητήρας καί ή συνέπεια μιās τέτοιας όμοιομορφίας στό επίπεδο του κράτους.

'Υπάρχει ένας άλλος λόγος, ακόμη σπουδαιότερος, για τήν άνοδο του έθνικισμού. Τό διακρατικό σύστημα δέν είναι άπλως ένα άθροισμα ύποτιθέμενων κυρίαρχων κρατῶν. Πρόκειται για ένα ιεραρχικό σύστημα όπου ή τάξη του προβαδίσματος είναι σταθερή, αλλά δεκτική μεταβολών. Πράγμα πού σημαίνει ότι άργές μετατοπίσεις μέσα στην τάξη τής ιεραρχίας είναι όχι μόνον δυνατές αλλά καί ιστορικά φυσιολογικές. Οί άνισότητες πού είναι σαφεῖς καί σημαντικές, χωρίς ώστόσο νά είναι άμετακίνητες, άποτελοῦν άκριβῶς τό είδος τής διαδικασίας πού όδηγεῖ σέ ιδεολογίες ικανές νά δικαιολογήσουν μιá καλή θέση στην ιεραρχία, αλλά έπίσης νά άμφισβητήσουν μιá μειονεκτική θέση. Αυτές άκριβῶς οί ιδεολογίες άποκαλοῦνται έθνικιστικές.

Για ένα κράτος τό νά μήν είναι έθνος σημαίνει ότι μένει έξω από τό παιχνίδι πού συνίσταται στό νά έμποδίζει ή νά εὔνοει κάθε μεταβολή τής θέσης του στην ιεραρχία. 'Αλλά ένα τέτοιο κράτος δέν θά άποτελοῦσε τμήμα του διακρατικού συστήματος. Οί πολιτικές όντότητες πού υπήρξαν έξω καί/ή πρίν από τήν άνάπτυξη του διακρατικού συστήματος ως πολιτικῆς ύπερδομῆς τής καπιταλιστικῆς κοσμοοικονομίας δέν είχαν καμιá άνάγκη νά είναι «έθνη». "Αλλωστε δέν ήταν. 'Επειδή χρησιμοποιοῦμε άδόκιμα τήν ίδια λέξη «κράτος»

για να περιγράψουμε συγχρόνως εκείνες τις πολιτικές οντότητες και τά κράτη που δημιουργήθηκαν στο πλαίσιο του διακρατικού συστήματος, συχνά δεν συλλαμβάνουμε την προφανή και αναγκαία σχέση ανάμεσα στην πραγματικότητα κράτος και στην πραγματικότητα έθνος αυτών των τελευταίων.

Αν αναρωτηθούμε σε τι χρησιμεύει τό να έχουμε δύο κατηγορίες —φυλή και έθνος— αντί για μία, θά διαπιστώσουμε ότι ενώ ή κατηγορία της φυλής εμφανίστηκε κατ' αρχάς ως ένα μέσο για να εκφραστεί και να σταθεροποιηθεί ή αντινομία κέντρο-περιφέρεια, ή κατηγορία έθνος υπήρξε, αρχικά, ένα μέσο για να εκφραστεί ό ανταγωνισμός ανάμεσα στά κράτη, στη διάρκεια αυτής της άργης αλλά κανονικής μεταβολής της ιεραρχικής τάξης, και κατά συνέπεια των διάφορων πλεονεκτημάτων που προσφέρει τό σύστημα, σε αντίθεση προς την περισσότερο άδρομερή κατάταξη ή θεμελιωμένη στις φυλές. Μέ άπλουστευτικό τρόπο, θά μπορούσαμε να πούμε ότι ή φυλή και ό ρατσισμός ένοποιούν ένδοπεριοχικά τις περιοχές του κέντρου και τις περιοχές της περιφέρειας στους άγώνες που τις αντιπαραθέτουν, ενώ τό έθνος και ό έθνικισμός διαιρούν ένδοπεριοχικά τις περιοχές του κέντρου και εκείνες της περιφέρειας, μέσα στον πιο σύνθετο έξωπεριοχικό και ένδοπεριοχικό ανταγωνισμό για την βελτίωση της ιδιαίτερης θέσης τους στην ιεραρχική τάξη. Και οι δύο κατηγορίες εκφράζουν την άπόπειρα βελτίωσης μιās θέσης στο πλαίσιο της καπιταλιστικής κοσμοοικονομίας.

Και σαν να μίν άρχούσαν όλα αυτά, δημιουργήσαμε την κατηγορία της έθνικης ομάδας, που αντιστοιχεί σε αυτό που παλαιότερα άποκαλούσαν μειονότητες. Για να υπάρχουν μειονότητες, πρέπει να υπάρχει πλειονότητα. Οι αναλυτές έχουν έδω και καιρό έπισημάνει ότι ή έννοια της μειονότητας δεν πηγάζει αναγκαστικά από μία μαθηματική πραγματικότητα και ότι παραπέμπει σε έναν βαθμό κοινωνικής έξουσίας. Οι άριθμητικές πλειονότητες μπορεί να είναι κοινωνικές μειονότητες. Ό τόπος, όπου μετρούμε αυτή την κοινωνική έξουσία, δεν είναι προφανώς τό κοσμοσύστημα στο σύνολό του, αλλά κάθε κράτος ξεχωριστά. Η έννοια της «έθνικης ομάδας» συνδέεται κατά συνέπεια, στην πρακτική, με τά σύνορα των κρατών τόσο όσο και ή έννοια του έθνους, παρ' όλο που αυτό δεν περιελήφθηκε ποτέ

στόν όρισμό της. Ή διαφορά προέρχεται μόνο από τό γεγονός ότι Ήνα κράτος τείνει νά ΄χει ΄να μόνο ΄θνος και περισσότερες ΄θνικές ομάδες.

Τό καπιταλιστικό σύστημα εῑ.χι θεμελιωμένο όχι μόνον πάνω στην άντινομία κεφάλαιο-΄ργασία, πού εῑ.χι μόνιμη και θεμελιώδης, αλλά ΄πίσης πάνω σε μιά σύνθετη ΄εραρχία στό ΄σωτερικό τοῡ στοιχείου ΄ργασία. Ή ΄εραρχία αῡτή λειτουργεί ΄τσι ω̄στε, αν και όλοι οι ΄ργαζόμενοι υπόκεινται στην ΄χμετάλλευση γιατί παράγουν ΄περαξία πού μεταβιβάζεται σε άλλους, όρισμένοι ΄ργαζόμενοι «χάνουν» μεγαλύτερο μέρος από τήν ΄περαξία πού ΄χουν δημιουργήσει από ό,τι άλλοι. Ό θεσμός-κλειδί πού ΄πιτρέπει νά ΄γκαθιδρυθεί αῡτή ή κατάσταση πραγμάτων εῑ.χι ή ποικιλία τών νοικοκυριών, τών οποίων τά μέλη εῑ.χι μισθωτοί ΄ν μέρος μόνον ή μόνον για μιά περίοδο της ΄παρξής τους. Αῡτά τά νοικοκυριά εῑ.χι ΄ργανωμένα με τέτοιο τρόπο ω̄στε όσα μέλη τους εῑ.χι μισθωτοί παίρνουν ΄να ΄ρομίσθιο κατώτερο από τό κόστος ΄ναπαραγωγής της ΄ργατικής δύναμης. Αῡτός ό θεσμός εῑ.χι ΄ρύτατα διαδεδομένος και ΄φορα τό μεγαλύτερο μέρος τοῡ παγκόσμιου ΄ργατικού δυναμικού. Δέν θά ΄παναλάβω ΄δω τά στοιχεία αῡτης της ΄νάλυσης πού ΄χω παρουσιάσει άλλοϋ². Θέλω ΄πλως νά συζητήσω τίς συνέπειες μῑς τέτοιας ΄ργάνωσης της ΄ργασίας σε σχέση με τήν ΄ννοια τοῡ λαοῡ. Παντοῡ όπου ΄παντώνται μισθωτοί πού ΄νήκουν σε διαφορετικές δομές νοικοκυριών, από τούς πιό κακοπληρωμένους ΄ργαζόμενους, δηλαδή αῡτούς πού ΄νήκουν στα περισσότερα «προλεταριοποιημένα» νοικοκυριά, μέχρι τούς πιό καλοπληρωμένους ΄ργαζόμενους, πού εῑ.χι ΄κεϊνοι πού ΄νήκουν σε μ̄λλον «ήμιπρολεταριοποιημένα» νοικοκυριά, ΄ποδεικνύεται ως γενικός κανόνας ότι αῡτά τά διαφορετικά ΄ιδη δομών τών νοικοκυριών ΄ντοπίζονται στό ΄σωτερικό «κοινοτήτων» πού ΄ποκαλούνται «΄θνικές ομάδες». Με άλλα λόγια, ή ΄εραρχία στην ΄πασχόληση συνεπάγεται τή συγκρότηση της ΄ργατικής δύνα-

2. Βλ. ΄ιμμανουέλ Βαλλερστάιν, *΄στορικός καπιταλισμός*, ΄Αθήνα, ΄κδ. Θεμέλιο, 1987, σ. 26-34, και τοῡ ΄διου, «Οι δομές τοῡ νοικοκυριοῡ και ή συγκρότηση της ΄ργατικής δύναμης στην καπιταλιστική κοσμοοικονομία», ΄δω, σ. 162-171.

μης σέ εθνικές ομάδες στό έσωτερικό τών συνόρων ενός συγκεκριμένου κράτους. 'Ακόμη και εάν δέν υπάρχει ένα νομικό πλαίσιο πού νά επιβάλλει μιά τέτοια οργάνωση, όπως σήμερα στην Νότια 'Αφρική ή όπως υπήρχε στις ΗΠΑ, διαπιστώνεται πάντοτε μιά πολύ στενή σχέση ανάμεσα στην ένταξη σέ μιά εθνική ομάδα και τήν απασχόληση, υπό τόν όρο νά ταξινομηθούν οί «θέσεις εργασίας» σύμφωνα μέ αρκετά εύρειες κατηγορίες.

Φαίνεται ότι ή όμαδοποίηση τών επαγγελματικῶν κατηγοριῶν ανά εθνικές ομάδες παρουσιάζει πολλά πλεονεκτήματα. Μπορούμε βέβαια νά υποθέσουμε ότι διαφορετικού τύπου σχέσεις παραγωγῆς απαιτοῦν διαφορετικοῦ τύπου συμπεριφορά ἐκ μέρους τοῦ εργατικοῦ δυναμικοῦ. Καθώς αὐτή ή συμπεριφορά δέν εἶναι καθορισμένη γενετικά, θά πρέπει νά ἀποτελέσει ἀντικείμενο μάθησης. 'Η κοινωνικοποίηση τῆς εργατικῆς δύναμης πρέπει νά γίνει μέ τήν ἐκμάθηση τῶν δεξιοτήτων πού τῆς προσιδιάζουν σχετικά. 'Η «κουλτούρα» μιᾶς εθνικῆς ομάδας εἶναι ἀκριβῶς τό σύνολο τῶν κανόνων πού οί γονεῖς πού ἀνήκουν σέ αὐτή τήν ομάδα αἰσθάνονται ὑποχρεωμένοι νά ἐγχαράξουν στά παιδιά τους. Προφανῶς τό κράτος ή τό σχολικό σύστημα μποροῦν νά φέρουν σέ πέρας αὐτό τό ἔργο. 'Αλλά τίς περισσότερες φορές προσπαθοῦν νά μήν ἀναλάβουν αὐτό τό ιδιαίτερα ἐξειδικευμένο καθήκον τελειῶς μόνοι τους ή τελειῶς ἀνοικτά, γιατί αὐτό θά συνεπαγόταν παραβίαση τῆς ἔννοιας τῆς «ἐθνικῆς» ἰσότητος.

Τά λίγα κράτη πού ἀποδέχονται αὐτή τήν παραβίαση ὑπόκεινται συνεχῶς σέ πιέσεις γιά νά τήν ἀπορρίψουν. 'Αλλά οί «ἐθνικές ομάδες» ὄχι μόνο μποροῦν (δυνητικά) νά κοινωνικοποιοῦν τά μέλη τους διαφορετικά ἀπό ὅ,τι ἄλλες εθνικές ομάδες: αὐτό ἀκριβῶς πού ὀρίζει μιά εθνική ομάδα εἶναι ὅτι ἐφαρμόζει στην πράξη μιά ιδιαίτερη μορφή ἐγκοινωνισμοῦ. Ἔτσι, αὐτό πού εἶναι ἀθέμιτο γιά τό κράτος ξαναεμφανίζεται ἀπό πλάγιο δρόμο ὡς «ἐθελούσια» συμπεριφορά μιᾶς ομάδας πού ὑπερασπίζεται τήν κοινωνική της «ταυτότητα». Κάτι τέτοιο ἐπιτρέπει τή νομιμοποίηση τῆς ἱεραρχικῆς πραγματικότητας τοῦ καπιταλισμοῦ χωρίς νά θέτει σέ ἀμφισβήτηση τήν τυπική ἰσότητα ἐνώπιον τοῦ νόμου, πού ἀποτελεῖ μιά ἀπό τίς διακηρυγμένες πολιτικές ἀρχές του. Τό κουάρκ πού φάχνουμε ἴσως νά βρῖσκεται ἐδῶ. 'Η όμαδοποίηση σέ εθνικές ομάδες, ή ἔννοια τοῦ λαοῦ ἀ-

πορροφούν μιά από τις θεμελιώδεις αντιφάσεις του ιστορικού καπιταλισμού, δηλαδή την ταυτόχρονη αναζήτηση της ισότητας στην θεωρία και της ανισότητας στην πράξη. Και αυτό γίνεται χρησιμοποιώντας τις νοοτροπίες των εργαζόμενων στρωμάτων της ανθρωπότητας.

Σέ αυτή την προσπάθεια, ή αστάθεια των κατηγοριών του λαού, για την οποία μιλήσαμε, αποδεικνύεται ιδιαίτερα σημαντική. Γιατί αν ο καπιταλισμός ως ιστορικό σύστημα απαιτεί μιά διαρκή ανισότητα, απαιτεί επίσης την συνεχή αναδιάρθρωση των οικονομικών διαδικασιών. Έτσι, αυτό που σήμερα θεμελιώνει μιά συγκεχυμένη ιεραρχία κοινωνικών σχέσεων μπορεί αύριο νά μὴν λειτουργεί. Η συμπεριφορά της εργατικής δύναμης πρέπει νά αλλάξει χωρίς νά θέσει σέ κίνδυνο τή νομιμότητα του συστήματος. Η αδιάκοπη γέννηση, αναδιάρθρωση και εξαφάνιση των έθνικων ομάδων είναι, κατά συνέπεια, πολύτιμο στοιχείο ευελιξίας για τή λειτουργία της οικονομικής μηχανής.

Η έννοια του λαού είναι μείζων θεσμική κατασκευή του ιστορικού καπιταλισμού. Είναι ένα βασικό στήριγμα τό όποιο, γι' αυτόν τό λόγο, αποκτοῦσε ὄλο και μεγαλύτερη σπουδαιότητα ὄσο τό σύστημα πύκνωνε. Μέ αυτή την έννοια, ὁ «λαός» μοιάζει μέ την έννοια του «κυρίαρχου κράτους», βασικό στήριγμα επίσης που δέν σταμάτησε νά αποκτᾶ σπουδαιότητα. Αὐτές οἱ θεμελιώδεις *Gemeinschaften* (κοινότητες) στό έσωτερικό της ιστορικής *Gesellschaft* (κοινωνίας) μας, της καπιταλιστικής κοσμοοικονομίας, αποκτοῦν για μᾶς ὄλο και μεγαλύτερη σημασία.

Στήν πραγματικότητα ἡ έννοια της τάξης είναι μιά κατασκευή τελείως διαφορετική από εκείνη του λαού, ὅπως ἄλλωστε τό ἤξεραν πολύ καλά ὁ Μάρξ και ὁ Βέμπερ. Οἱ τάξεις είναι κατηγορίες «αντικειμενικές», κατηγορίες αναλυτικές, δηλαδή ένα μέσον για νά διατυπώσουμε τις αντιφάσεις ενός ιστορικού συστήματος και ὄχι για νά περιγράψουμε κοινωνικές συλλογικότητες. Τό θέμα είναι νά γνωρίζουμε που και κάτω από ποιές συνθήκες μπορεί νά δημιουργηθεῖ μιά ταξική κοινότητα. Είναι ἡ περίφημη διάκριση σέ τάξη καθεαυτή και τάξη δι' ἑαυτήν. Η τάξη δι' ἑαυτήν ὑπῆρξε πάντοτε μιά ὄντοτητα σχετικά ἄπιαστη.

Ίσως, καί θά τελειώσουμε σέ αυτό τό σημείο, ό λόγος είναι ότι οί συγκροτημένοι «λαοί» —οί φυλές, τά έθνη, οί έθνικές ομάδες— άντιστοιχοῦν έντονα, άν και άτελώς, στην «άντικειμενική τάξη». Τό άποτέλεσμα είναι ότι ένα πολύ σημαντικό μέρος τής πολιτικῆς δραστηριότητας πού έχει θεμελιωθεῖ πάνω στην έννοια τής τάξης πήρε στην πράξη τή μορφή μιᾶς πολιτικῆς δραστηριότητας θεμελιωμένης στην έννοια λαός. Αυτό γίνεται ακόμη πιό προφανές άν αναλύσουμε προσεκτικά τίς άποκαλούμενες «καθαρά» εργατικές οργανώσεις οί όποιες, πολύ συχνά, είναι ντέ φάκτο και σιωπηρά θεμελιωμένες στην ιδέα του «λαού», ακόμη και άν χρησιμοποιοῦν μιᾶ όρολογία πού αναφέρεται άποκλειστικά στην έννοια τής τάξης και όχι στην έννοια του λαού.

Έδω και πάνω από έναν αἰώνα, ή παγκόσμια Ἀριστερά σκοντάφτει σέ αυτό τό έπώδυνο δίλημμα: οί εργαζόμενοι όλου του κόσμου διαμόρφωσαν συχνά οργανώσεις βασισμένες στην ιδέα του λαού. Ἀλλά αυτό τό δίλημμα είναι ἄλυτο γιατί πηγάζει από τίς αντιφάσεις του συστήματος. Δέν μπορεί νά υπάρξει ταξική δραστηριότητα δι' έαυτήν έντελώς άποσυνδεδεμένη από μιᾶ πολιτική δραστηριότητα βασισμένη στην ιδέα του λαού. Αυτό τό βλέπουμε στά έπονομαζόμενα έθνικοαπελευθερωτικά κινήματα, σέ όλα τά νέα κοινωνικά κινήματα, στά αντιγραφειοκρατικά κινήματα των σοσιαλιστικῶν χωρῶν.

Δέν θά ήταν ἴσως περισσότερο φρόνιμο νά προσπαθούσαμε νά καταλάβουμε αυτό πού σηματοδοτεῖ ό ὅρος λαός, πού σέ καμιά περίπτωση δέν είναι μιᾶ κοινωνική πραγματικότητα σταθερή και άρχηγνη, αλλά ένα ιστορικό προϊόν τής καπιταλιστικῆς κοσμοοικονομίας, σύνθετο και εϋπλαστο, μέ τους ὅρους του όποίου συγκρούονται οί άνταγωνιστικές δυνάμεις; Δέν θά μπορέσουμε ποτέ νά άπαλλαγοῦμε από τήν έννοια του λαού σέ αυτό τό σύστημα, οὔτε μπορούμε νά του άποδώσουμε ἥσσονα ρόλο. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, δέν πρέπει νά αφήσουμε νά μᾶς άποπροσανατολίσουν οί ἄρετές πού αυτή ή έννοια υποτίθεται ότι έχει, γιατί ό τρόπος μέ τόν όποιο νομιμοποιεῖ τό υπάρχον σύστημα θά μᾶς ὀδηγήσει σέ πλάνες. Αυτό πού πρέπει νά αναλύσουμε πιό προσεκτικά, είναι πιθανές κατευθύνσεις στίς όποιες μᾶς έξωθεῖ ή έννοια του λαού, στό βαθμό πού γίνεται ὅλο και

πιό αποφασιστική για τό ιστορικό σύστημα. Οί κατευθύνσεις αυτές μπορούν νά οδηγήσουν σέ διαφορετικές διεξόδους, στό σημείο διακλάδωσης του συστήματος, στην άβέβαιη διαδικασία τής μετάβασης από τό σημερινό ιστορικό μας σύστημα σέ εκείνο ή εκείνα πού θά τό αντικαταστήσουν.

Ἡ μορφή ἔθνος: ἱστορία καί ἰδεολογία

τοῦ Ἐτιέν Μπαλιμπάρ

«[...] ἓνα παρελθόν πού ποτέ δέν ἦταν παρόν, καί πού ποτέ δέν θά εἶναι»

Jacques Derrida

Marges de la philosophie, Paris, 1972, p. 22.

Ξεκινώντας ἀπ' τό δικό μας ἔθνος, μπροστά μας ἀπλώνεται ἡ ἱστορία τῶν ἔθνῶν μέ τή μορφή μιᾶς ἀφήγησης πού τοὺς προσδίδει τή συνέχεια ὑποκειμένου. Ἔτσι ὁ σχηματισμός τοῦ ἔθνους φαίνεται ὡς τελείωση ἑνός προαιώνιου «προτάγματος», χαρακτηριζόμενου ἀπό σταδιακές ἐξελίξεις καί συνειδητοποιήσεις, τίς ὁποῖες οἱ ἱστορικοί θά δείξουν ὅτι εἶναι περισσότερο ἢ λιγότερο ἀποφασιστικῆς σημασίας. Ποῦ νά τοποθετήσουμε τίς ἀπαρχές τῆς Γαλλίας; Στούς Γαλάτες προγόνους; Στή Μοναρχία; Στήν Ἐπανάσταση τοῦ 1789; Σέ κάθε περίπτωση ὅμως ἡ γένεση τῶν ἔθνῶν ἐντάσσεται στό ἴδιο σχῆμα: σ' ἓνα σχῆμα ὅπου αὐτοδηλώνεται ἡ ἐθνική προσωπικότητα. Βέβαια μιᾶ τέτοια παράσταση δέν εἶναι παρά αὐταπάτη ἀναδρομική. Μεταφράζει ὡστόσο ἐπιτακτικές θεσμικές πραγματικότητες. Ἡ αὐταπάτη εἶναι διπλή. Συνίσταται στήν πίστη ὅτι οἱ γενεές πού διαδέχονται ἡ μιᾶ τήν ἄλλη ἀνά τοὺς αἰῶνες, σέ ἓνα ἔδαφος κατά προσέγγιση σταθερό καί μέ ἓνα ὄνομα ὅπωςδήποτε κοινό, κληρονομοῦν μιάν οὐσία ἀναλλοίωτη. Συνίσταται ἐπίσης στήν πίστη ὅτι ἡ ἐξέλιξη, τῆς ὁποίας ἐπιλέγουμε ἀναδρομικά τίς διαφορές ὄψεις μέ τέτοιο τρόπο πού νά ἀντιλαμβανόμαστε τόν ἑαυτό μας ὡς ἀπόληξή της, ἦταν ἡ μόνη δυνατή, ὅτι ἀντιπροσώπευε ἓνα πεπρωμένο. Πρόταγμα καί

πεπρωμένο είναι οι δύο συμμετρικές όψεις της αύταπάτης που όνομάζεται έθνική ταυτότητα. Οι Γάλλοι του 1989 —πού ένας στους τρεις, τό λιγότερο, έχουν προγόνους άλλοδαπούς¹— δέν είναι συλλογικά συνδεδεμένοι μέ τούς ύπηκόους του Λουδοβίκου 14ου (για νά μή μιλήσουμε για τούς Γαλάτες) παρά μόνο μέσα από μιά άλλη-λουχία γεγονότων τών όποιών οι αίτιες δέν έχουν νά κάνουν μέ τό πεπρωμένο της Γαλλίας, δέν σχετίζονται μέ τά σχέδια τών βασιλιάδων της ούτε μέ τίς προσδοχίες του λαού της.

Όστόσο ή κριτική αυτή δέν πρέπει νά μάς κρύβει τήν πραγματικότητα τών μύθων της έθνικής καταγωγής, έτσι όπως ή έπικαιρότητα μάς τήν κάνει αίσθητή. Ένα μόνο παράδειγμα πλήρως αποδεικτικό: ή Γαλλική Έπανάσταση, άκριβώς, λόγω τών αντιφατικών ιδιοποιήσεων τών όποιών συνεχώς γίνεται άντικείμενο. Μπορεί κανείς νά ύπαινηχθει (μαζί μέ τόν Χέγκελ και τόν Μάρξ) ότι στην ιστορία κάθε σύγχρονου έθνους ποτέ δέν ύπάρχει ένα και μόνο θεμελιωτικό έπαναστατικό γεγονός. Τό γεγονός δηλαδή που θά έξηγουσε τόν πειρασμό της διαρκούς έπαναβίωσης τών μορφών του, του καθορισμού τών έπεισοδίων και τών προσωπικοτήτων του και συνάμα τόν πειρασμό της άκύρωσής του, που χαρακτηρίζει τίς «έξτρεμιστικές» μερίδες: είτε αποδεικνύοντας ότι ή έθνική ταυτότητα έρχεται πριν από τήν Έπανάσταση είτε προσδοκώντας μιά νέα έπανάσταση που θά ήταν ή τελείωση της πρώτης. Ό μύθος τών άπαρχών και της έθνικής συνέχειας είναι μιά ούσιώδης, ιδεολογική μορφή μέ τήν όποία καθημερινά οίκοδομείται ή φαντασιακή μοναδικότητα τών έθνικών σχηματισμών, άναπλέοντας από τό παρόν στό παρελθόν. Στη σύγχρονη ιστορία βλέπουμε τή λειτουργία του μύθου της έθνικής καταγωγής και συνέχειας στην περίπτωση τών «νέων» έθνών που δημιούργησε ή άποαποικιοποίηση (π.χ. Άλγερία, Ινδίες). Έχουμε ώστόσο τήν τάση νά ξεχνάμε ότι ό ίδιος μύθος είχε λειτουργήσει τούς τελευταίους αιώνες και στην περίπτωση τών «παλαιών» έθνών.

1. Βλ. Gérard Noiriel, *Le Creuset français*, Éd. du Seuil, 1988.

Ἐκ τῆς «προ-ἔθνικῆς» κράτους στό κράτος-ἔθνος

Πῶς νά θεωρήσουμε αὐτή τήν ἀντιστροφή; Οἱ «ἀπαρχές» τῆς ἔθνικῆς διαμόρφωσης παραπέμπουν σέ πληθώρα θεσμῶν ἀνισης παλαιότητας. Μερικοί εἶναι πράγματι πολύ παλαιοί. Ὁ θεσμός τῶν κρατικῶν γλωσσῶν, διακριτῶν ἀπό τή γλώσσα τοῦ ἱερατείου καί τά «τοπικά» ἰδιώματα, στήν Εὐρώπη φτάνει στά χρόνια τοῦ πρώιμου Μεσαίωνα. Συνδέεται μέ τήν αὐτονόμηση καί τήν ἱεροποίηση τῆς μοναρχικῆς ἐξουσίας. Ἐπίσης ἡ προοδευτική διαμόρφωση τῆς ἀπόλυτης μοναρχίας ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τό νομισματικό μονοπώλιο, τόν δημοσιονομικό καί διοικητικό συγκεντρωτισμό, τή δικαστική ἐνοποίηση καί τή σχετική ἐσωτερική «εἰρήνευση». Θά ἀνατραποῦν ἔτσι ἐπαναστατικά οἱ θεσμοί τῶν συνόρων καί τῆς ἐδαφικῆς ἐπικράτειας. Ἡ Μεταρρύθμιση καί ἡ Ἀντιμεταρρύθμιση ἐπιτάχυναν τή μετάβαση ἀπό τόν ἀνταγωνισμό μεταξύ κράτους καί Ἐκκλησίας (μεταξύ θεοκρατικοῦ κράτους καί κοσμικοῦ κράτους) πρὸς τή συμπληρωματικότητά τους (ὄριακά ἢ θρησκεία τοῦ κράτους).

Ἐναδρομικά, ὅλες αὐτές οἱ δομές μᾶς φαίνονται ὡς προ-ἔθνικες, γιατί κατέστησαν δυνατή τήν ὑπαρξη ὀρισμένων χαρακτηριστικῶν τοῦ ἔθνικοῦ κράτους, στό ὅποιο θά ἐνσωματωθοῦν μέ περισσότερες ἢ λιγότερες ἀλλαγές. Ἄρα μπορούμε νά βασιστοῦμε στό γεγονός ὅτι ὁ ἔθνικός σχηματισμός εἶναι τό ἀποτέλεσμα μιᾶς μακρᾶς «προϊστορίας». Ἄλλά ἡ προϊστορία αὐτή διαφέρει οὐσιαστικά ἀπό τόν ἔθνικιστικό μῦθο ἑνός γραμμικοῦ πεπρωμένου. Κατ' ἀρχήν ἐδράζεται σέ μιᾶ ἀπλοπλοχία ποιοτικῶν διακριτῶν γεγονότων, σπονδυλωμένων μέσα στό χρόνο, ὅπου κανένα δέν συνεπάγεται τά ἐπόμενα. Ὑστερα, τά γεγονότα αὐτά ἀπό τή φύση τους δέν ἐντάσσονται στήν ἱστορία ἑνός συγκεκριμένου ἔθνους. Ἄλλες πολιτικές ἐνότητες συνιστοῦσαν τό πλαίσιο τους καί ὄχι αὐτές πού σήμερα μᾶς φαίνονται προικισμένες μέ μιᾶ πρωτότυπη ἔθνικη προσωπικότητα (ὅπως στόν 20ό αἰῶνα ὁ κρατικός μηχανισμός τῶν «νέων ἔθνων» χρησιμοποίησε ὡς πρόπλασμα τόν μηχανισμό τῆς ἀποικιοκρατίας, ὅπως ὁ εὐρωπαϊκός Μεσαίωνας εἶδε τό σύγχρονο κράτος νά διαγράφεται στό πλαίσιο τῆς «Σικελίας», τῆς «Καταλωνίας» ἢ τῆς «Βουργουνδίας»). Ὅπως ἐπίσης δέν ἐντάσσονται ἀπό τή φύση τους στήν ἱστορία τοῦ

κράτους-έθνους ούτε σέ άλλες ανταγωνιστικές μορφές (για παράδειγμα τήν «αυτοκρατορική» μορφή). Πρόκειται για μία άλληλουχία συγκυριακῶν σχέσεων καί ὄχι για μία νομοτελειακή γραμμική εξέλιξη, πού ἐκ τῶν ὑστέρων τίς ἐντάσσει στήν προϊστορία τῆς μορφῆς ἔθνος. Τό χαρακτηριστικό γνώρισμα κάθε κράτους συνίσταται στό ὅτι ἐμφανίζει τήν τάξη πού θεσπίζει ὡς αἰώνια, ἀλλά ἡ πρακτική δείχνει ὅτι λίγο πολύ συμβαίνει ἀκριβῶς τό ἀντίθετο.

Παρά ταῦτα, ὄλ' αὐτά τά γεγονότα τῆς προϊστορίας, ὑπό τήν προϋπόθεση ἐπανάληψής τους καί ἐνσωμάτωσής τους σέ νέες πολιτικές δομές, ἔπαιξαν οὐσιαστικό ρόλο στή γένεση τῶν ἐθνικῶν σχηματισμῶν. Αὐτό σχετίζεται μέ τόν θεσμικό τους χαρακτήρα, μέ τό γεγονός ὅτι δημιουργοῦν τό πλαίσιο τῆς κρατικῆς παρέμβασης, μέ τή μορφή πού εἶχε τότε. Μέ άλλα λόγια, μή ἐθνικοί κρατικοί μηχανισμοί, πού εἶχαν ἐντελῶς διαφορετικούς σκοπούς (για παράδειγμα δυναστικούς), παρήγαγαν προοδευτικά τά στοιχεῖα τοῦ ἐθνικοῦ κράτους ἢ, διαφορετικά, «ἐθνικοποιήθηκαν» ἀκούσια καί ἄρχισαν νά ἐθνικοποιοῦν τήν κοινωνία. Ἔς σκεφθοῦμε τήν ἐπανεμφάνιση τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου, τόν μερκαντισμό, τήν ἐμπέδωση τῶν φεουδαρχικῶν ἀριστοκρατιῶν, τό σχηματισμό τοῦ δόγματος τοῦ «κρατικοῦ Λόγου» κ.λπ. Καί ὅσο πλησιάζουμε τή σύγχρονη περίοδο, τόσο ὁ ἐξαναγκασμός πού ἐπιβάλλεται ἀπό τή συσσώρευση αὐτῶν τῶν στοιχείων μᾶς φαίνεται πιό ἰσχυρός. Πράγμα πού ἀναδεικνύει τό ἀποφασιστικό ἐρώτημα τοῦ χωρίς ἐπιστροφή οὐδοῦ.

Σέ ποιά στιγμή, για ποιούς λόγους αὐτός ὁ οὐδός ξεπεράστηκε, πού, ἀπό τή μία πλευρά, ἀνέδειξε τή διαμόρφωση ἑνός συστήματος κυρίαρχων κρατῶν καί ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ἐπέβαλε τή σταδιακή διάδοση τῆς μορφῆς ἔθνος σέ ὅλες σχεδόν τίς ἀνθρώπινες κοινωνίες, μέσα ἀπό βίαιες συγκρούσεις δύο αἰώνων; Ἀποδέχομαι ὅτι αὐτό τό ὄριο (εἶναι προφανῶς ἀδύνατο νά ταυτισθεῖ μέ μία συγκεκριμένη ἡμερομηνία²) ἀνταποκρίνεται στήν ἀνάπτυξη τῶν δομῶν τῆς ἀγο-

2. Ἄν θά 'θελε πάντως νά διαλέξει κανεῖς μία συμβολική χρονολογία, θά μπορούσαμε νά ὑποδείξουμε τά μέσα τοῦ 16ου αἰώνα: ὀλοκλήρωση τῆς κατάκτησης τοῦ Νέου Κόσμου ἀπό τοὺς Ἴσπανοὺς, διάσπαση τῆς αυτοκρατορίας τῶν Ἀψβούργων, τέλος τῶν δυναστικῶν πολέμων στήν Ἀγγλία, ἐναρξη τοῦ ὀλλανδικοῦ πολέμου ἀνεξαρτησίας.

ρᾶς καί τῶν ταξικῶν σχέσεων πού προσιδιάζουν στόν σύγχρονο καπιταλισμό (ἰδιαίτερα ἡ προλεταριοποίηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης, τήν ὁποία προοδευτικά ἀπεμπλέκει ἀπό τίς φεουδαλικές καί συντεχνιακές σχέσεις). Ἀλλά αὐτή ἡ κοινά ἀποδεκτή θέση χρειάζεται περισσότερες ἐπεξηγήσεις.

Κατ' ἀρχήν εἶναι ἀπολύτως ἀνεδαφικό τό νά συνάγεται ἡ μορφή ἔθνος ἀπό τίς καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγῆς. Ἡ νομισματική κυκλοφορία καί ἡ ἐκμετάλλευση τῆς ἐργατικῆς δύναμης λογικά δέν συνεπάγονται μία ὀρισμένη μορφή κράτους. Ἐπιπλέον, ὁ χῶρος πραγματοποίησης τῆς συσσώρευσης —δηλαδή ἡ παγκόσμια καπιταλιστική ἀγορά— ἐνέχει μία ἐσωτερική τάση ὑπέρβασης κάθε ἐθνικοῦ ὀρίου πού θά θεσμιζόταν ἀπό καθορισμένες μερίδες τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου ἢ θά ἐπιβαλόταν ἀπό «ἐπιπλέον οἰκονομικά» μέσα. Μέ αὐτές τίς προϋποθέσεις μπορούμε νά συνεχίζουμε νά βλέπουμε στόν σχηματισμό τοῦ ἔθνους ἕνα «ἀστικό πρόταγμα»;

Αὐτή ἡ φόρμουλα —πού ὁ μαρξισμός παρέλαβε ἀπό τίς φιλελεύθερες φιλοσοφίες τῆς ἱστορίας— συγκροτεῖ μέ τή σειρά του ἕναν ἱστορικό μῦθο. Φαίνεται ὅμως ὅτι μπορούμε νά ξεπεράσουμε τή δυσκολία παίρνοντας ἀπό τόν Μπρωντέλ καί τόν Βαλλερστάιν τήν ὀπτική πού συνδέει τή συγκρότηση τῶν ἔθνων, ὄχι μέ τήν ἀφηρημένη κατασκευή τῆς καπιταλιστικῆς ἀγορᾶς ἀλλά μέ τήν συγκεκριμένη ἱστορική μορφή της. Νά συνδέσουμε δηλαδή τή συγκρότηση τοῦ ἔθνους μέ τήν «κοσμοοικονομία», πού ὀργανώνεται ἐσαεὶ ὡς «κέντρο» καί περιφέρεια σέ δομές ἱεραρχημένες, καί στήν ὁποία κοσμοοικονομία ἀντιστοιχοῦν διαφορετικές μέθοδοι συσσώρευσης καί ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Γιατί καί στό κέντρο καί στήν περιφέρεια καθιερώνονται σχέσεις ἄνισης ἀνταλλαγῆς καί κυριαρχίας³.

3. Fernand Braudel, *Civilisation materielle, Économie et capitalisme*, τόμ. 2, *Les jeux de l' échange*, τόμ. 3, *Le temps du monde*, A. Colin, Παρίσι 1979. Immanuel Wallerstein, *The Moderne World - System* τόμ. 1, *Capitalist Agriculture and the Origin of the European World - Economy in the Sixteenth Century*, Academic Press, 1974, τόμ. 2, *Mercantilism and the Consolidation of the European World - Economy*, Academic Press, 1980.

Οι εθνικές ενότητες συγκροτούνται εκκινώντας από τη σύνολη δομή της κοσμοοικονομίας, σε συνάρτηση με τον ρόλο που παίζουν σε μία δεδομένη περίοδο, αρχίζοντας από το κέντρο. Καλύτερα: συγκροτούνται οι μὲν ἐναντία στίς δέ, ὡς ἀνταγωνιστικά ἐργαλεῖα κυριαρχίας τοῦ κέντρου πάνω στήν περιφέρεια. Αὐτή ἡ πρώτη ἐπεξήγηση εἶναι θεμελιώδης γιατί ἀντικαθιστᾶ τόν «ἰδεατό» καπιταλισμό τοῦ Μάρξ καί κυρίως τῶν μαρξιστῶν οἰκονομολόγων μέ ἕναν «ἱστορικό καπιταλισμό», ἐντός τοῦ ὁποῖου τά πρῶιμα φαινόμενα τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ καί ἡ συνάρθρωση τῶν πολέμων μέ τήν ἀποικιοκρατία διαδραματίζουν ἀποφασιστικό ρόλο. Ἀπό μιά ὀρισμένη ἀποψη κάθε σύγχρονο «ἔθνος» εἶναι παράγωγο ἀποικισμοῦ. Κατά κάποιο τρόπο κάθε ἔθνος, μέχρι ἕναν ὀρισμένο βαθμό, ἦταν ἀποικιοκρατικό ἢ ἀποικιοκρατούμενο, ἐνίοτε δέ καί τά δύο.

Ὅμως εἶναι ἀναγκαῖα καί μιά δεύτερη ἐπεξήγηση. Ὁ Μπρωτέλ καί ὁ Βαλλερστάιν ἔδειξαν, κι αὐτή εἶναι μιά ἀπό τίς σημαντικότερες συμβολές τους, ὅτι στήν ἱστορία τοῦ καπιταλισμοῦ ἀναδείχθηκαν καί ἄλλες «κρατικές» μορφές ἐκτός τῆς ἐθνικῆς καί ὅτι οἱ μορφές αὐτές, γιά κάποιο χρονικό διάστημα, διατηρήθηκαν σε ἀνταγωνισμό πρὸς τό ἔθνος, πρὶν τελικά ἀπωθηθοῦν ἢ ἐργαλειοποιηθοῦν. Παράδειγμα ἡ μορφή τῆς αὐτοκρατορίας, καί κυρίως ἡ μορφή τοῦ διεθνικοῦ πολιτικο-ἐμπορευματοῦ δικτύου, ἐπικεντρωμένου σε μιά ἢ περισσότερες πόλεις⁴. Ἡ «πόλη» δείχνει ὅτι δέν ὑπῆρχε μιά καί μόνο κρατική «ἀστική» μορφή, ἀλλά πολλές. Γιά παράδειγμα ἡ Hanse*. Ἀλλά ἡ ἱστορία τῶν Ἡνωμένων Ἐπαρχιῶν* τόν 17ο αἰώνα προσδιορίζεται αὐστηρά ἀπό αὐτή τήν ἐναλλακτική προοπτική πού θά ἔχει ἀπόηχους σ' ὀλόκληρη τήν κοινωνική ζωή, συμπεριλαμβανομένης τῆς θρησκευτικῆς καί τῆς πνευματικῆς. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ

* Hanse: Σύνδεσμος Γερμανῶν ἐμπόρων καί στή συνέχεια σύνδεσμος τῶν γερμανικῶν πόλεων τοῦ Βορρᾶ. Ἄχμασε κυρίως μεταξύ XIII καί XV αἰῶνα. Διαλύθηκε κατά τόν Τριακονταετή Πόλεμο (1618-1648).

* Ἡνωμένες Ἐπαρχίες: Συνομοσπονδία τῶν ὀλλανδικῶν ἐπαρχιῶν πού συγκροτήθηκε τό 1581 στήν Χάγη γιά νά ἀντιμετωπισθεῖ ἡ ἀπειλή τοῦ βασιλιά τῆς Ἰσπανίας Φιλίππου II.

4. Βλ. Fernand Braudel, *Le temps du monde*, ὄπ.π., σ. 71, Im. Wallerstein, *Capitaliste Agriculture*, ὄπ.π., σ. 165 ἐπ.

κυοφορούμενη άστική τάξη φαίνεται «σά νά δίσταζε» ανάμεσα σέ πολλές μορφές ήγεμονίας. Ής πούμε ότι μᾶλλον ύπήρχαν διαφορετικές άστικές τάξεις, προσανατολισμένες σέ διαφορετικούς τομείς έκμετάλλευσης τών πλουτοπαραγωγικών πηγών τής κοσμοοικονομίας. Ήν τελικά ύπερίσχυσαν οί «έθνικές άστικές τάξεις», πρίν άκόμη από τή Βιομηχανική Έπανάσταση (μέ τίμημα καθυστερήσεις και συμβιβασμούς, ἄρα συγχωνεύσεις μέ άλλες κυρίαρχες τάξεις), αυτό προφανώς όφειλεται στό γεγονός ότι είχαν ανάγκη νά χρησιμοποιήσουν τήν στρατιωτική δύναμη τών κρατῶν τής έποχής έναντίον έσωτερικών και έξωτερικών αντιπάλων. Όφειλεται επίσης στό γεγονός ότι έπρεπε νά καθυποτάξουν τήν άγροτιά στή νέα οικονομική τάξη, νά διεισδύσουν στήν ύπαιθρο χώρα για νά μετατρέψουν τούς άγρότες σέ άγοραστές βιοτεχνικών άγαθών και ν' άντλήσουν άπ' αυτούς «έλεύθερη» έργατική δύναμη. Σέ τελευταία άνάλυση είναι οί συγκεκριμένες μορφοποιήσεις τής πάλης τών τάξεων πού έξηγοϋν τή συγκρότηση τών έθνικών κρατῶν κι όχι ή καθαρή οικονομική λογική. Καί βέβαια, στήν περίπτωση του κάθε κράτους έκείνο πού μετράει είναι ή συγκεκριμένη ιστορία διαμόρφωσής του και ή αντίστοιχη προαγωγή τών κοινωνικών σχηματισμών σέ έθνικούς σχηματισμούς.

Ή έθνικοποίηση τής κοινωνίας

Ή κοσμοοικονομία δέν είναι σύστημα αϋτορρυθμιζόμενος, ήλοκληρωτικά άδιαφοροποίητο, στό όποιο οί έπιμέρους κοινωνικοί σχηματισμοί είναι, τάχα, τοπικές ιδιομορφίες. Ή κοσμοοικονομία είναι ένα σύστημα πολλαπλών καταναγκασμών πού ύπόκειται στήν άπρόβλεπτη διαλεκτική τών έσωτερικών της αντιφάσεων. Ό έλεγχος τών κεφαλαίων πού κυκλοφοροϋν σ' όλο τό χῶρο τής συσσώρευσης πρέπει νά πραγματοποιειΐται στό κέντρο τής κοσμοοικονομίας. Ή μορφή όμως πού θά πάρει αϋτή ή συγχέντρωση θά αποτελέσει αντικείμενο συνεχών άγώνων. Τό προτέρημα τής μορφής έθνος όφειλεται στό γεγονός ότι, σέ τοπική κλίμακα, επέτρεπε τήν κυριαρχία πάνω σέ έτερόκλητους ταξικούς άγῶνες και, μέσα άπ' αϋτούς, επέ-

τρεπε ν' αναδύεται όχι μία «καπιταλιστική τάξη» αλλά πολλές αστικές τάξεις: κρατικές αστικές τάξεις ικανές ν' ασκήσουν την πολιτική, οικονομική και πολιτιστική ηγεμονία και συνάμα νά παράγονται μέσα από την άσκηση της ηγεμονίας τους. Έτσι, κυρίαρχη αστική τάξη και αστικοί κοινωνικοί σχηματισμοί θά διαμορφωθούν σέ σχέση αμοιβαιότητας μέσα από μία «διαδικασία χωρίς υποκείμενο», αναδιαρθρώνοντας τό κράτος, αποδίδοντάς του έθνική μορφή και αλλάζοντας τό καθεστώς όλων τών άλλων τάξεων, πράγμα πού φωτίζει τή γένεση και του έθνικισμού και του κοσμοπολιτισμού.

Όσο απλουστευμένη κι αν είναι ακόμη αυτή ή υπόθεση εργασίας, έχει ώστόσο ουσιώδεις έπιπτώσεις στην ανάλυση του έθνους ως συγκεκριμένης ιστορικής μορφής. Έγκαλει νά έγκαταλείψουμε όριστικά τά γραμμικά εξέλικτικά σχήματα, όχι μόνο ως προς τόν μετασχηματισμό τών τρόπων παραγωγής αλλά και ως προς τήν αλλαγή τών πολιτικων μορφων. Ός εκ τούτου, τίποτε δέν μās απαγορεύει νά εξετάσουμε μήπως αναδύονται εκ νέου κρατικές δομές ανταγωνιστικές προς τό κράτος-έθνος, σέ μία νεότερη φάση της κοσμοοικονομίας. Στην πραγματικότητα υπάρχει στενή αλληλεξάρτηση ανάμεσα στην αυτόπατη περί νομοτελειακής, γραμμικής εξέλιξης τών κοινωνικων σχηματισμων και τήν ακριτη παραδοχή της ύπαρξεως του κράτους-έθνους ως υπέρτατης μορφής του πολιτικού θεσμού, προορισμένου νά διακωνίζεται άέναα (εκτός κι αν προσχωρήσει κανείς στην άποψη για ένα υποθετικό «τέλος του κράτους»)⁵.

Γιά νά αναδειχθεί ή σχετική άπροσδιοριστία της διαδικασίας συγκρότησης και εξέλιξης της μορφής έθνος ως υίοθητήσουμε τό δρόμο πού ανοίγει ένα έρώτημα, έχουσια προκλητικό. Γιά ποιόν σήμερα είναι πολύ άργά; Δηλαδή: Ποιοί είναι οί κοινωνικοί σχηματισμοί πού, παρά τούς καταναγκασμούς της κοσμοοικονομίας και του συ-

5. Από αυτή τήν άποψη δέν εκπλήσσει τό γεγονός ότι ή «όρθόδοξη» μαρξιστική θεωρία της γραμμικής διαδοχής τών τρόπων παραγωγής έπισημοποιήθηκε στην ΕΣΣΔ μέ τόν θρίαμβο του έθνικισμού, πολύ περισσότερο πού πρόβαλε τό «πρώτο σοσιαλιστικό κράτος» ως τό νέο οίκουμηνικό κράτος.

στήματος τῶν κρατῶν πού ἤρθαν στό φῶς, δέν μπορούν νά μετασχηματισθοῦν καθ' ὀλοκληρίαν σέ ἔθνη, παρά μόνο μέ τρόπο καθαρά νομικό καί μέ τίμημα ἄπειρες συγκρούσεις χωρίς ἀποτέλεσμα; Μιά γενική καί ἀργιογί ἀπάντηση εἶναι ἀναμφίβολα ἀδύνατη, ἀλλά προφανῶς τό ἐρώτημα τίθεται ὄχι μόνο ἀπό τή μεριά τῶν «νέων ἐθνῶν» πού συγκροτήθηκαν μετά τήν ἀποαποικιοποίηση, τή διεθνοποίηση τῶν κεφαλαίων καί τῶν ἐπικοινωνιῶν, μετά ἀπό τή συγκρότηση πολεμικῶν μηχανισμῶν παγκόσμιας ἐμβέλειας. Τίθεται ἐπίσης καί ἀπό τή μεριά τῶν «παλαιῶν ἐθνῶν», πού κι αὐτά σήμερα προσβάλλονται ἀπό τά ἴδια φαινόμενα.

Θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι εἶναι πολύ ἀργά ὥστε τά ὑπάρχοντα ἀνεξάρτητα κράτη, τυπικῶς ἰσότημα καί ἀντιπροσωπευόμενα στούς θεσμούς πού ἀποκαλοῦνται «διεθνεῖς», νά γίνουν ὅλα αὐτόκεντρα ἔθνη, τό καθένα μέ τήν ἐθνική του γλώσσα (ἢ τίς γλώσσες του), τόν πολιτισμό του, τή διοίκησή του καί τό ἐμπόριό του, τήν προστατευόμενη ἐσωτερική του ἀγορά, τό νόμισμά του, τίς ἀνταγωνιστικές σέ παγκόσμια κλίμακα ἐπιχειρήσεις του, καί κυρίως μέ τήν δική του κυρίαρχη ἀστική τάξη (εἴτε πρόκειται γιά τήν ἰδιωτική καπιταλιστική τάξη εἴτε γιά τήν κρατική νομενκλατούρα, δεδομένου ὅτι, οὔτως ἢ ἄλλως, κάθε ἀστική τάξη εἶναι κρατική). Θά μπορούσαμε ὅμως νά δώσουμε καί τήν ἀντίθετη ἀπάντηση: Σήμερα τό πεδίο ἀναπαραγωγῆς τῆς μορφῆς ἔθνος δέν εἶναι ἀνοιχτό παρά στήν παλαιά περιφέρεια ἢ ἡμιπεριφέρεια τοῦ κέντρου. "Ὅσο δέ γιά τό γηραιό «κέντρο», εἰσῆλθε πιά στή φάση τῆς ἀποσύνθεσης τῶν ἐπιμέρους ἐθνικῶν δομῶν, πού ἦταν συνδεδεμένες μέ τούς παλαιούς τρόπους κυριαρχίας, ἀκόμη κι ἂν ἡ ἔκβαση τῆς ἐν λόγω ἀποσύνθεσης εἶναι μακρινή κι ἀβέβαιη. Τό γεγονός ὡστόσο ὅτι γινόμαστε μάρτυρες μιᾶς γενικῆς ἔκρηξης τοῦ ἐθνικισμοῦ σέ Βορρά καί Νότο, Ἀνατολή καί Δύση, δέν ἐπιτρέπει νά τάμουμε τό δίλημμα. Ἀποτελεῖ δομικό στοιχεῖο τῆς τυπικῆς οἰκουμενικότητας τοῦ συστήματος τῶν κρατῶν. Ὁ σύγχρονος ἐθνικισμός, ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ γλώσσα του, δέν ἀποφαίνεται γιά τήν πραγματική ἡλικία τῆς μορφῆς ἔθνος.

Μέ τήν ἐλπίδα ὅτι θά μπορέσουμε νά δοῦμε λίγο πιό καθαρά, πρέπει νά εἰσαγάγουμε στή συζήτηση ἕνα ἄλλο γνώρισμα τῆς ἱστορίας τῶν ἐθνικῶν σχηματισμῶν. Εἶναι αὐτό πού θά ὀνόμαζα καθυ-

στερημένη έθνοποίηση τής κοινωνίας και πού κατ' αρχήν άφορά τά ίδια τά γηραιά έθνη. Και είναι τόσο καθυστερημένη αυτή ή έθνοποίηση τής κοινωνίας, πού τελικά μοιάζει μέ προσπάθεια άνολοκλήρωτη. Ένας ιστορικός όπως ό Εϋγένιος Βέμπερ έδειξε ότι στην περίπτωση τής Γαλλίας ή γενικευμένη πρόσβαση στό σχολείο, ή όμοιομορφία τών έθίμων και τών δοξασιών, πού έπιτεύχθηκε χάρη στην έσωτερική μετανάστευση του έργατικού δυναμικού και τή στρατιωτική θητεία, όπως και ύπαγωγή τών πολιτικών και θρησκευτικών συγκρούσεων στην πατριωτική ιδεολογία ήταν διαδικασίες πού δέν είχαν ολοκληρωθεί πριν από τις άρχές του 20ου αιώνα⁶. 'Η άνάλυση του γεννά τή σκέψη ότι ή γαλλική άγροτιά δέν «έθνοποιήθηκε» παρά μονάχα τή στιγμή πού πήγαινε νά εξαφανισθεί σαν τάξη πλειοψηφική, παρ' όλο βέβαια πού κι αυτή ή εξαφάνιση καθυστέρησε, όπως ξέρουμε, εξαιτίας του προστατευτισμού πού άποτελούσε ουσιώδες στοιχείο τής έθνικης πολιτικής. 'Η πιό πρόσφατη έργασία έξάλλου του Ζεράρ Νουαριέλ δείχνει μέ τή σειρά της ότι από τά τέλη του 19ου αιώνα «ή γαλλική ταυτότητα» έξαρτάται διαρκώς από τήν ικανότητα του συστήματος νά άφομοιώνει μετανάστες. Τό ζήτημα πού τίθεται είναι άν αυτή ή ικανότητα έξάντλησε πλέον τά όριά της ή μάλλον άν μπορεί νά ύπάρχει μέ τις ίδιες μορφές⁷.

Γιά νά έντοπίσουμε ώστόσο τους λόγους τής σχετικής σταθερότητας του έθνικου σχηματισμού δέν άρκει νά αναφέρεται κανείς στην άρχική άφετηρία τής άνάδυσης του έθνους. Πρέπει νά έρευνήσουμε πώς ξεπεράστηκαν προβλήματα όπως ή άνισόμερη άνάπτυξη πόλης και ύπαιθρου, ή εκβιομηχάνιση και ή άποβιομηχάνιση, ή άποικιοκρατία και ή κατάρρευση της, οι πόλεμοι και οι έπαναστάσεις, ή διαμόρφωση τών υπερεθνικών μπλόκ. "Όλα αυτά ήταν διαδικασίες και γεγονότα πού, τό λιγότερο, έμπεριείχαν τόν κίνδυνο νά ύπάρξει μία σημαντική άπόκλιση τών ταξικών συγκρούσεων πέρα από τά ό-

6. Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen*, Stanford University Press, 1976 (γαλ. μετάφρ. 1983).

7. Gerard Noiriel, Longwy, *Immigrés et prolétaires 1880-1980*, PUF, 1984. *Le creuset français. Histoire de l'immigration XIX XXe siècles*, Seuil 1988.

ρια εντός τῶν ὁποίων τίς εἶχε ἐγκλωβίσει ἡ «συναίνεση» τοῦ ἐθνικοῦ κράτους. Θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι στή Γαλλία, ὅπως *mutatis mutandis* καί στούς ἄλλους παλαιούς ἀστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, αὐτό πού ἐπέτρεφε νά ἐπιλυθοῦν οἱ ἀντιφάσεις πού δημιουργήσε ὁ καπιταλισμός, νά ξαναῦφανθεῖ ὁ ἰστός τοῦ ἔθνους ἐνῶ ἀκόμη δέν εἶχε ὀλοκληρωθεῖ ἡ ὕφανσή του, ἦταν ὁ θεσμός τοῦ ἐθνικοῦ-κοινωνικοῦ κράτους. Δηλαδή ἐνός κράτους «παρεμβαίνοντος» στήν ἀναπαραγωγή τῆς οἰκονομίας καί ἰδίως στή διάπλαση τῶν ἀτόμων, στίς δομές τῆς οἰκογένειας, στή δημόσια ὑγεία καί γενικότερα σέ ὅλο τό εὖρος τῆς «ἰδιωτικῆς» ζωῆς. Ἡ τάση αὐτή ἦταν παρούσα καί δραστική ἤδη ἀπό τήν ἀρχή —θά ἐπανέλθω πῶ κάτω— ἀλλά θά ἀποβεῖ κυρίαρχη στή διάρκεια τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν νά ὑπαχθεῖ ὀλοκληρωτικά ἡ ὕπαρξη τῶν ἀτόμων ὄλων τῶν τάξεων στό καθεστῶς τοῦ πολίτη τοῦ κράτους - ἔθνους, δηλαδή τά ἄτομα ν' ἀποκτήσουν ἐθνικά χαρακτηριστικά⁸.

Ἡ παραγωγή τοῦ λαοῦ

Ἐνας κοινωνικός σχηματισμός δέν ἀναπαράγεται ὡς ἔθνος παρά μόνο στό βαθμό πού τό ἄτομο, ἀπό τή γέννησή του ὡς τό θάνατό του, θεσμίζεται ὡς *homo nationalis* μέσα ἀπό ἕνα πλέγμα μηχανισμῶν καί καθημερινῶν πρακτικῶν, ἐνῶ συνάμα θεσμίζεται ὡς *homo oeconomicus, politicus, religiosus...* Γι' αὐτό ἂν ἡ μορφή ἔθνος βρῖσκεται σέ κρίση, ἂν τό ζήτημα αὐτό εἶναι ἀνοιχτό, σημαίνει ὅτι, στό βάθος, εἶναι ἀνοιχτό τό ἐρώτημα κάτω ἀπό ποιές ἱστορικές συνθῆκες εἶναι δυνατός ἕνας τέτοιος θεσμός, χάρη σέ ποιούς συσχετισμούς ἐσωτερικῶν καί ἐξωτερικῶν δυνάμεων, χάρη σέ ποιές συμβολικές μορφές, ὑλοποιημένες σέ στοιχειώδεις ὑλικές πρακτικές. Εἶναι ἕνας ἄλλος τρόπος νά ἀναρωτηθεῖ κανεῖς σέ ποιά διαδικασία μετάβασης ἀντιστοιχεῖ ἡ ἐθνοποίηση τῶν κοινωνιῶν στό πλαίσιο ἐνός δε-

8. Γιά μιά συμπληρωματική ἀνάπτυξη στό σημεῖο αὐτό βλέπε τή μελέτη μου: «Propositions sur la citoyenneté» στό *La Citoyenneté* ἐπιμέλεια C. Wihtol de Weden, Edilig - Fondation Diderot, Παρίσι 1988.

δομένου πολιτισμοῦ, ποιές είναι οἱ μορφές τῆς ἀτομικότητας μέσα στίς ὁποῖες κινεῖται ἡ ἐθνικότητα.

Τό κρίσιμο σημεῖο εἶναι τό ἀκόλουθο: Ὡς πρός τί τό ἔθνος συνιστᾶ «κοινότητα»; Ἡ μᾶλλον: Ὡς πρός τί ἡ μορφή κοινότητας πού θεσπίζει τό ἔθνος διακρίνεται ἀπό ἄλλες ἱστορικές κοινότητες;

Ἄς ἀφήσουμε στήν ἄκρη τίς ἀντιθέσεις πού παραδοσιακά συνδέονται μέ τόν ὄρο. Καί κατ' ἀρχήν τήν ἀντίθεση «πραγματική» κοινότητα/«φαντασιακή» κοινότητα. Κάθε κοινωνική κοινότητα, ἀναπαραγόμενη χάρη στή λειτουργία τῶν θεσμῶν, εἶναι «φαντασιακή», δηλαδή ἐδράζεται στό γεγονός ὅτι ἡ ἀτομική ὑπαρξη προβάλλεται στόν ἴστό μιᾶς συλλογικῆς ἀφήγησης, στήν ἀναγνώριση καί ἀποδοχή ἑνός κοινοῦ ὀνόματος καί στίς βιωμένες παραδόσεις πού φέρουν τά ἴχνη ἑνός πρό ἀμνημονεύτων χρόνων παρελθόντος, ἀκόμη κι ἂν οἱ ἐν λόγῳ παραδόσεις δημιουργήθηκαν καί ἐπιβλήθηκαν σέ περιστάσεις σχετικά πρόσφατες. Ἡ διαπίστωση ὅμως εἶναι συνώνυμη μέ τήν παραδοχή ὅτι, κάτω ἀπό ὀρισμένες συνθῆκες, μόνο οἱ φαντασιακές κοινότητες εἶναι πραγματικές.

Στήν περίπτωση τῶν ἐθνικῶν σχηματισμῶν τό φαντασιακό στοιχεῖο πού ἐγγράφεται στό πραγματικό εἶναι ὁ «λαός». Λαός εἶναι ἡ κοινότητα πού αὐτοαναγνωρίζεται ἐξ ὑπαρχῆς στόν κρατικό θεσμό, πού τόν ἀναγνωρίζει ὡς «δικό του» ἔναντι ἄλλων κρατικῶν θεσμῶν, καί κυρίως εἶναι ἡ κοινότητα πού ἐγγράφει τοὺς πολιτικούς της ἀγῶνες μέσα στόν ὀρίζοντα τοῦ δικοῦ του κράτους: διατυπώνοντας γιά παράδειγμα προσδοκίες μεταρρύθμισης ἢ κοινωνικῆς ἐπανάστασης, σχέδια δηλαδή μετασχηματισμοῦ «τοῦ δικοῦ του» ἐθνικοῦ κράτους. Χωρίς αὐτή τήν ἀναγνώριση δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει οὔτε «μονοπώλιο τῆς ὀργανωμένης βίας» (Μάξ Βέμπερ) οὔτε «ἐθνικολαικὴ» βούληση (Γκράμσι). Ἄλλά ἕνας τέτοιος λαός δέν ὑπάρχει ἐκ φύσεως, κι ὅταν συγκροτεῖται δέν εἶναι αἰώνιος. Κανένα σύγχρονο ἔθνος δέν διαθέτει μιᾶ δεδομένη «ἐθνική» βάση, ἀκόμη κι ὅταν προέρχεται ἀπό ἀγῶνες ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά κανένα σύγχρονο ἔθνος, ὅσο κι ἂν πρυτανεύουν σ' αὐτό οἱ ἀρχές τῆς κοινωνικῆς ἰσότητας, δέν ἀντιστοιχεῖ σέ καθεστῶς πλήρους κατάργησης τῆς πάλης τῶν τάξεων. Τό κύριο λοιπόν πρόβλημα εἶναι ἡ παραγωγή τοῦ λαοῦ. Πιό σωστά: Πῶς ὁ λαός αὐτοπαράγεται ἀε-

νάως ως έθνική κοινότητα; Ή, ακόμη, τό πρόβλημα είναι νά δημιουργηθεῖ ένα ἀποτέλεσμα ένότητας χάρη στό όποιο ό λαός θά ἐμφανίζεται στά μάτια όλων «ώς λαός», δηλαδή ως ή βάση καί ή καταγωγή τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας.

Ό Ρουσσώ ἦταν ό πρῶτος πού συνέλαβε τό ζήτημα μέ τούς ἀκόλουθους ὅρους: «τί κάνει ὥστε ένας λαός νά εἶναι λαός»; Στό βάθος τό ἐρώτημα αὐτό δέν εἶναι διαφορετικό ἀπό αὐτό πού διατυπώσαμε μόλις: Πῶς τά ἄτομα ἐθνοποιοῦνται, δηλαδή κοινωνικοποιοῦνται μέσα στήν κυρίαρχη μορφή τῆς ἔνταξίς τους, σέ μιά ἐθνική κοινότητα;

Τά προηγούμενα μᾶς ἐπιτρέπουν νά ἀπαλείψουμε ένα ἄλλο τεχνικό δίλημμα: τήν ἀντιπαράθεση μιᾶς συλλογικῆς ταυτότητας σέ πολλές ἀτομικές ταυτότητες. Διότι *κάθε ταυτότητα εἶναι ἀτομική*, ἀλλά ποτέ δέν ὑπάρχει ἀτομική ταυτότητα παρά μόνο ως ἱστορική, δηλαδή καμωμένη μέσα σ' ένα πεδίο κοινωνικῶν ἀξιῶν, κανόνων συμπεριφορᾶς καί συλλογικῶν συμβόλων. Ποτέ τά ἄτομα δέν ταυτίζονται τά μέν πρός τά δέ, ἀλλά καί ποτέ ἐπίσης δέν ἀποκτοῦν μιά ταυτότητα ἀπομονωμένη. Τό πραγματικό ζήτημα, λοιπόν, εἶναι πῶς τά στοιχεία τῆς ἀτομικῆς ταυτότητας μετασχηματίζονται μέ τόν καιρό καί μέσα στόν θεσμικό περίγυρο.

Στό ἐρώτημα γιά τήν ἱστορική ἀναπαραγωγή τοῦ λαοῦ (ἢ τῆς ἐθνικῆς ἀτομικότητας) δέν μπορούμε νά ἀπαντήσουμε ἱκανοποιητικά περιγράφοντας τίς κατακτήσεις, τίς μετακινήσεις πληθυσμῶν καί τίς διοικητικές πρακτικές «χωροθέτησης» τῶν κατοίκων. Τά ἄτομα πού ἔμελλε νά ἀντιλαμβάνονται τόν ἑαυτό τους ως μέλη ενός καί μόνον ἔθνους εἶτε συγκεντρώνονται σέ ένα ὀρισμένο ἔδαφος ἔξωθεν, ὀρμώμενα ἀπό πολλαπλές γεωγραφικές προελεύσεις ὅπως στήν περίπτωση τῶν ἐθνῶν πού προῆλθαν ἀπό τή μετανάστευση (Γαλλία, ΗΠΑ), εἶτε ἐξωθοῦνται σέ μιάν ἀμοιβαία ἀλληλοαναγνώριση ὡς μελῶν ενός ἔθνους στό ἐσωτερικό συγκεκριμένων ἱστορικῶν συνόρων πού περικλείουν ὅλους τούς κατοίκους. Ό λαός ἀποτελεῖται ἀπό διαφορετικούς πληθυσμούς πού ὑπάγονται σέ ἕναν κοινό νόμο. Ἀλλά σέ κάθε περίπτωση προϋπάρχει ένα μοντέλο ένότητας πού προεξοφλεῖ τή συγκρότησή του: ἡ διαδικασία ἐνοποίησης τῶν πληθυσμῶν προϋποθέτει μιάν ἰδιότυπη ἰδεολογική μορφή ἐθνικῆς σύ-

στασης. Τοῦ μοντέλου αὐτοῦ μπορούμε νά μετρήσουμε τήν ἀποτελεσματικότητα π.χ. στή συλλογική ἐπιστράτευση ἐν καιρῷ πολέμου, δηλαδή στήν ἀποτελεσματικότητα πού διακρίνει μιὰ κοινότητα γιά νά ἀντιμετωπίζει συλλογικά τό θάνατο. Αὐτή ἡ ἰδεολογική μορφή εἶναι φαινόμενο ἀφ' ἑνός μαζικό καί ἀφ' ἑτέρου φαινόμενο ἐξατομίκευσης. Μέ αὐτήν, ὅπως ἔλεγε ὁ Ἀλτουσέρ, «τά ἄτομα ἐγκαλοῦνται ὡς ὑποκείμενα» μέ τρόπο πολύ πιά δραστικό ἀπό τήν ἀπλή ἐγκράτητη πολιτικῶν ἀξιών. Ἡ, μᾶλλον, χάρη στήν ἰδεολογική μορφή ἔθνος τά ἄτομα ἐνσωματώνονται σέ μιὰ διαδικασία στοιχειώδη (πρωταρχική θά μπορούσαμε νά τήν ὀνομάσουμε) καθήλωσης σέ αἰσθήματα ἀγάπης, μίσους καί «αὐτοαναπαράστασης». Πρέπει ἐπίσης ἡ ἐν λόγῳ ἐνοποιητική μορφή νά καταστεῖ ἡ ἀριστερή συνθήκη ἐπικοινωνίας μεταξύ τῶν ἀτόμων (τῶν πολιτῶν) καί τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων, ὄχι βέβαια καταργώντας ὅλες τίς διαφορές ἀλλά σχετικοποιώντας τες καί ὑποτάσσοντάς τες στή δομή τῆς κοινότητας, οὕτως ὥστε ἡ συμβολική διαφορά ἀνάμεσα στό «ἐμεῖς» καί «οἱ ξένοι» νά ἀναδεικνύεται καί νά βιώνεται ὡς πρωταρχική καί μή ἀναγώγιμη. Μέ ἄλλα λόγια, γιά νά θυμηθοῦμε τήν ὀρολογία πού πρότεινε τό 1808 ὁ Φίχτε μέ τό *Λόγο στό γερμανικό ἔθνος*, πρέπει τά «ἐξωτερικά σύνορα» τοῦ κράτους νά γίνουν «ἐσωτερικά σύνορα» ἢ τά ἐξωτερικά σύνορα νά φαντασιώνονται διαρκῶς ἀπό τά ἄτομα ὡς προβολή καί προάσπιση μιᾶς ἐσωτερικῆς συλλογικῆς προσωπικότητας, τήν ὁποία ὁ καθένας ἀναγνωρίζει γιά τόν ἑαυτό του ἐνῶ συνάμα τοῦ ἐπιτρέπει νά κατοικεῖ στόν χῶρο καί στόν χρόνο τοῦ κράτους θεωρώντας τόν τόπο ὅπου ἀνέκαθεν ἐνοιχοῦσε καί θά ἐνοικεῖ ἑσαεὶ τόπο πού θά αἰσθάνεται πάντα «σπίτι του».

Ποιά νά εἶναι αὐτή ἡ ἰδεολογική μορφή; Μπορούμε, ἀνάλογα μέ τίς περιστάσεις, νά τήν ὀνομάσουμε πατριωτισμό ἢ ἐθνικισμό, νά ἀπογράψουμε τά γεγονότα πού εὐνοοῦν τή σύστασή της ἢ πού ἀποκαλύπτουν τήν ἰσχύ της, νά ἀποδώσουμε τήν καταγωγή της στίς πολιτικές μεθόδους, στόν συνδυασμό «δύναμης» καί «παιδαγωγίας» (ὅπως ἔλεγαν ὁ Μακιαβέλι καί ὁ Γκράμσι) πού ἐπιτρέπει στό κράτος νά κατασκευάζει λαϊκή συνείδηση. Ἀλλά αὐτή ἡ κατασκευή δέν εἶναι παρά ἡ ἐξωτερική ἀποψη. Γιά νά συλλάβουμε τίς βαθύτερες αἰτίες τῆς δραστηριοτήτάς της, θά στραφοῦμε πρὸς τή *θηρησκεία ἀκρι-*

βῶς ὅπως τό ἔχει πράξει ἡ πολιτική φιλοσοφία καί ἡ κοινωνιολογία ἐδῶ καί τρεῖς αἰῶνες, ὀρίζοντας τόν ἐθνικισμό καί τόν πατριωτισμό ὡς εἶδος θρησκείας, ἂν δέν εἶναι ἡ θρησκεία τῶν νέων χρόνων.

Ἔγάρχει μιά δόση ἀλήθειας σ' αὐτή τήν ἀπάντηση. Ὅχι μόνο διότι, ἀπό τυπική ἄποψη, οἱ θρησκείες συνιστοῦν μορφές κοινότητας θεμελιωμένες στήν «ψυχή» καί τήν ἀτομική ταυτότητα, ὅχι μόνο ἐπειδή ἐπιτάσσουν μιάν κοινωνική «ἠθική», ἀλλά ἐπίσης διότι ὁ θεολογικός λόγος παρέσχε τά δικά του μοντέλα γιά τήν ἐξιδανίκευση τοῦ ἔθνους καί τήν ἱεροποίηση τοῦ κράτους. Αὐτά τά μοντέλα ἐπιτρέπουν νά συσταθεῖ μεταξύ τῶν ἀτόμων ὁ δεσμός τῆς θυσίας, νά ἀποτυπωθεῖ στούς κανόνες τοῦ δικαίου ἡ σφραγίδα τῆς «ἀληθείας» καί τοῦ «νόμου»⁹. Κάθε ἐθνική κοινότητα, στή μιά ἢ τήν ἄλλη περίπτωση, μέλλει νά ἀναπαρασταθεῖ ὡς «περιούσιος λαός». Πάντως οἱ πολιτικές φιλοσοφίες τῆς κλασικῆς ἐποχῆς εἶχαν ἤδη κατανοήσει τήν ἀνεπάρκεια τῆς ἀναλογίας μεταξύ θρησκείας καί ἔθνους, πράγμα προφανές ἄλλωστε στό βαθμό πού ἀποτύγχαναν οἱ ἀπόπειρες Ἰδρυσης «κοσμικῶν θρησκειῶν», στό βαθμό ἐπίσης πού «ἡ θρησκεία τοῦ κράτους», τελικά, δέν ἀποτελοῦσε παρά μιά μεταβατική μορφή ἐθνικῆς ἰδεολογίας (ἀκόμη κι ὅταν αὐτή ἡ μετάβαση διαρκεῖ πολύ καί παράγει σημαντικά ἀποτελέσματα ἐπικαλύπτοντας τούς ἐθνικούς ἀγῶνες μέ τούς θρησκευτικούς ἀνταγωνισμούς), στό βαθμό τέλος πού δέν ἔπαφان ποτέ οἱ συγκρούσεις μεταξύ τῆς θεολογικῆς καί ἐθνικῆς οἰκουμενικότητας.

Στή πραγματικότητα, πρέπει νά συλλογιστοῦμε τό ζήτημα κατὰ τήν ἀντίστροφη φορά: Ἡ ἐθνική ἰδεολογία ἐμπεριέχει ἀναμφισβήτητα ἰδανικά σημαίνοντα (καί πρῶτα ἀπ' ὅλα τό ὄνομα τοῦ ἔθνους, τῆς «πατρίδας»), στά ὁποῖα μπορεῖ νά μεταλαμπαδευθεῖ τό αἶσθημα τοῦ ἱεροῦ, τῆς ἀγάπης, τοῦ σεβασμοῦ, τῆς θυσίας, τοῦ φόβου, τά συναισθήματα δηλαδή πού ἀποτελέσαν τό συνθετικό ὕλικό τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων. Ἀλλά ἡ μεταβίβαση ἀπό τή θρησκευτική στήν ἐθνική κοινότητα ἔλαβε χώρα γιατί ἡ τελευταία ἦταν ἄλλου τύπου κοινότητα. Ἡ ἀναλογία θεμελιώνεται κι αὐτή πάνω σέ μιά

9. Γιά ὅλα αὐτά τά σημεία τό ἔργο τοῦ Kantrowicz: *Mourir pour la patrie et autres textes* εἶναι ἀποφασιστικῆς σημασίας (PUF 1985).

βαθύτερη διαφορά, χωρίς την οποία δέν θά μπορούσαμε νά κατανοήσουμε ότι ή έθνική ταυτότητα, ένσωματώνοντας λίγο πολύ όλoκληρωτικά τίς μορφές τής θρησκευτικής συνείδησης, δυνάμει καταλήγει νά αντικαταστήσει τή θρησκευτική συνείδηση καί νά «έθνοποιηθει».

Πλάσμα έθνισμοῦ καί έθνος ίδανικό

Άποκαλω πλάσμα έθνισμοῦ τήν κοινότητα τήν όποία συγκροτεῖ τό έθνικό κράτος. Πλάσμα έθνισμοῦ είναι μιά έκφραση έκουσίως σύνθετη, στην όποία ό όρος πλάσμα, σύμφωνα μ' αὐτά πού σημείωνα πιό πάνω, δέν πρέπει νά θεωρηθεῖ ως καθαρή αὐταπάτη μή παράγouσα ιστορικά άποτελέσματα, αλλά, αντίθετα, κατ' άναλογίαν πρός τήν *persona ficta* (πρόσωπο κατά πλάσμα δικαίου) τής νομικῆς παράδοσης, πρέπει νά έννοηθεῖ ότι παράγει θεσμικό άποτέλεσμα, ότι «κατασκευάζει». Κανένα έθνος δέν διαθέτει έκ φύσεως έθνική βάση. Ωστόσο, στό βαθμό πού οί κοινωνικοί σχηματισμοί έθνοποιούνται, οί πληθυσμοί πού περικλείουν είτε είναι διάχυτοι είτε κυριαρχοῦν άποκτοῦν κι αὐτοί τόν έθνισμό τους. Δηλαδή άναπαριστοῦν τό παρελθόν ή τό μέλλον τους σάν νά σχημάτιζαν μιάν έκ φύσεως κοινότητα, μιά κοινότητα πού διαθέτει ταυτότητα καταγωγῆς, πολιτισμοῦ, συμπερόντων, ὑπερβαίνουσα τά άτομα καί τίς κοινωνικές συνθήκες¹⁰.

Τό πλάσμα έθνισμοῦ δέν συγγέεται άμέσως καί εὐθέως μέ τό ίδανικό έθνος πού άπέτέλεσε άντικείμενο τοῦ πατριωτισμοῦ, άν καί τοῦ είναι άπαραίτητο. Διότι, άκριβῶς, χωρίς αὐτό τό έθνος δέν θά ήταν παρά μιά ιδέα ή μιά αὐθαίρετη άφαίρεση. Η έκκληση στά πατριω-

10. Λέω «έμπεριέχουν» αλλά θά έπρεπε νά προσθέσω «ή ότι αποκλείουν», διότι ή έθνοποίηση τοῦ έθνικοῦ λαοῦ γίνεται ταυτόχρονα μέ τήν έθνοποίηση τῶν άλλων λαῶν. Η ιστορική διαφορά είναι έθνική (γι' αὐτό καί οί Έβραῖοι πρέπει νά γίνουν «λαός»). Γιά τήν έθνοποίηση τῶν άποικιοκρατούμενων πληθυσμῶν βλ. J.-L. Amsell et E.M. Bocolo *Au coeur de l'ethnie: ethnies, tribalisme et État en Afrique*, Παρίσι, la Decouverte, 1985.

τικά αίσθήματα δέν θά ήταν άπευθυντέα σέ κανένα. Είναί τό πλάσμα έθνισμού πού έπιτρέπει νά βλέπουμε στό κράτος τήν έκφραση μιᾶς προϋπάρχουσας ένότητας, νά τό μετράμε συνεχῶς μέ κριτήριο τήν «ίστορική του άποστολή» στην ύπηρεσία τοῦ έθνους, καί, έπομένως, νά έξιδανικεύουμε τήν πολιτική. Ἡ έθνική ιδεολογία καθῶς συστήνει τόν λαό ὡς ένότητα πλασματικά έθνοτική, μέ βάση μιᾶ οίκουμηνική άναπαράσταση πού άπονέμει σέ κάθε άτομο μιᾶ καί μόνη έθνοτική ταυτότητα καί πού μ' αὐτό τόν τρόπο κατανέμει ὀλόκληρη τήν άνθρωπότητα σέ διαφορετικούς έθνισμούς δυνάμει αντίστοιχους πρὸς τά έθνη, δέν νομιμοποιεῖ μόνο τίς στρατηγικές πού χρησιμοποιεῖ τό κράτος γιά νά έλέγχει τούς πληθυσμούς. Πάει πιό πέρα. Ἐγγράφει έκ τῶν προτέρων τίς άπαιτήσεις τῶν ατόμων στό αἶσθημα τῆς «ένταξης» μέ τή διπλή έννοια τοῦ ὄρου: ὅτι άνήκουμε στόν έαυτό μας καί ὅτι άνήκουμε στους ὁμοίους μας, ὅτι κλητευόμαστε, έγκαλούμαστε ὡς άτομα στό ὄνομα τῆς συλλογικότητας τῆς ὁποίας, άκριβῶς, φέρουμε τό ὄνομα. Ἡ άναπαράσταση τῆς ένταξης ὡς έκ φύσεως ένταξη καί ἡ έξιδανίκευση τοῦ ιδανικοῦ έθνους εἶναι δύο ὄψεις τῆς ίδιᾶς διαδικασίας.

Πῶς παράγεται ὁ έθνισμός; Καί πῶς παράγεται οὕτως ὥστε νά μή φαίνεται πλασματικός ἀλλά έκ καταγωγῆς, φυσικός; Ἡ ίστορία μᾶς δείχνει ὅτι ὑπάρχουν δύο δρόμοι άνταγωνιστικοί: ἡ φυλή καί ἡ γλώσσα. Συνήθως ἀλληλοσυμπληρώνονται, γιατί μόνο ἡ συμπληρωματικότητά τους έπιτρέπει νά έμφανίζεται ὁ λαός ὡς μιᾶ ένότητα ἀπολύτως αὐτόνομη. Καί ἡ γλώσσα καί ἡ φυλή ὑποβάλλουν τήν ιδέα ὅτι ὁ έθνικός χαρακτήρας (πού ὀνομάζεται έπίσης ἡ ψυχῆ ἢ τό πνεῦμα τοῦ λαοῦ) εἶναι ένύπαρκτος στόν λαό. Ἄλλά καί οἱ δύο προτάσσουν ένα είδος ὑπέρβασης άπέναντι στά παρόντα άτομα καί τίς πολιτικές σχέσεις. Συνιστοῦν δύο τρόπους μέ τούς ὁποίους οἱ ιστορικοί πληθυσμοί ριζώνουν σέ μιᾶ «φυσική» κατάσταση (ἡ ποικιλία τῶν γλωσσῶν καί τῶν φυλῶν έμφανίζεται ὡς πεπρωμένο), ἀλλά έπίσης δύο τρόπους γιά νά άποκτήσει ἡ διάρκειά τους νόημα καί νά ξεπερασθεῖ ἡ τυχαία συνύπαρξη. Οἱ περιστάσεις ὡστόσο έπιβάλλουν κυρίαρχο στοιχεῖο νά εἶναι πότε ἡ γλώσσα καί πότε ἡ φυλή, γιατί δέν έδράζονται στην άνάπτυξη τῶν ίδιων θεσμῶν καί δέν άνακαλοῦν τά ίδια σύμβολα, τίς ίδιες έξιδανικεύσεις τῆς έθνικῆς ταυτότητας.

Αυτή ή διαφορετική άρθρωση ενός έθνισμοϋ, μέ κυρίαρχη πότε τή γλωσσική διάσταση καί πότε τή φυλετική, έχει προφανείς πολιτικές συνέπειες. Για τό λόγο αυτό, ιδίως για λόγους αναλυτικής σαφήνειας, πρέπει νά τίς εξετάσουμε χωριστά.

Ή γλωσσική κοινότητα έμφανίζεται ως ή πλέον άφηρημένη. Στην πραγματικότητα είναι ή πιό συγκεκριμένη, διότι συνδέει τά άτομα μέ μιά καταγωγή πού σέ κάθε στιγμή είναι έπικαιροποιήσιμη. Κι αυτό γιατί έχει ως περιεχόμενο τήν κοινή πράξη τών ανταλλαγών τους, τή γλωσσική έπικοινωνία τους, στην όποία χρησιμοποιούνται τά εργαλεία τής μιλημένης γλώσσας καί όλη ή μάζα γραπτών κειμένων πού ανανεώνονται συνεχώς. Αυτό δέν σημαίνει ότι ή κοινότητα γλώσσας είναι άμεση, χωρίς έσωτερικά όρια, ούτε ότι ή έπικοινωνία είναι «διάφανη» ανάμεσα σέ όλα τά άτομα. Άλλά τά όρια αυτά είναι πάντοτε σχετικά: άτομα προερχόμενα από κοινωνικές συνθήκες πολύ άπομακρυσμένες δέν έπικοινωνούν ποτέ μεταξύ τους άμεσα. Συνδέονται ώστόσο μέ μιά άδιάσπαστη αλυσίδα ένδιάμεσων λόγων. Δέν είναι άπομονωμένα ούτε έκ τών πραγμάτων ούτε έξαιτίας τών θεσμών.

Άλλά άς μή νομίσουμε ότι αυτή ή κατάσταση είναι τόσο παλαιά όσο καί ό κόσμος. Είναι, αντίθετα, έξαιρετικά πρόσφατη. Οί παλαιές αυτοκρατορίες καί οί κοινωνίες του Παλαιού Καθεστώς έδράζονταν στην παραταχτική παράθεση πληθυσμών γλωσσικά διαφορετικών, έδράζονταν στην ύπαρξη «γλωσσών» ασύμβατων μεταξύ τους για τούς κυρίαρχους καί τούς κυριαρχούμενους, είχαν ασύμβατους τούς χώρους του ίεροϋ καί του έγχόσμιου, ανάμεσα στους όποιους υπήρχαν όλόκληρα συστήματα μετάφρασης¹¹. Στους σύγχρονους κοινωνικούς σχηματισμούς οί μεταφραστές είναι συγγραφείς, δημοσιογράφοι, πολιτικοί, ήθοποιοί πού μιλούν τή γλώσσα του «λαοϋ» μέ τρόπο πού μοιάζει τόσο πιό φυσικός όσο περισσότερο πασχίζουν νά τόν ξεχωρίζουν. Ή μετάφραση έγινε πάνω άπ' όλα διαδικασία έσω-

11. Ό Ernest Gellner, (*Nations and Nationalism*, Oxford, 1983) καί ό Benedict Anderson (*Imagined Communities*, Λονδίνο 1983), τών όποιων οί αναλύσεις άλλωστε αντίτιθενται, του μέν ως «ύλιστικές» του δέ ως «ίδεαλιστικές», δικαίως έπιμένουν στό σημείο αυτό. »

τερική ανάμεσα σε διαφορετικά «γλωσσικά επίπεδα». Οί κοινωνικές διαφορές εκφράζονται και σχετικοποιούνται ως διαφορετικοί τρόποι χρησιμοποίησης της εθνικής γλώσσας, τρόποι που προϋποθέτουν κοινό κώδικα, ακόμη και κοινούς κανόνες¹². Και, όπως ξέρουμε, αυτοί οί κανόνες έγχαράσσονται στα άτομα χάρη στη γενικευμένη εκπαίδευση της όποίας αποτελούν τήν πρωταρχική λειτουργία.

Γι' αυτό υπάρχει στενή ιστορική σχέση ανάμεσα στον εθνικό σχηματισμό και τήν ανάπτυξη του σχολείου ως «λαϊκού» θεσμού που δέν περιορίζεται μόνο στους εξειδικευμένους κύκλους ή στην παιδεία τών έλιτ, αλλά που χρησιμεύει ως υπόβαθρο σε κάθε έγκοινωνισμό ατόμων. Ότι τό σχολείο είναι επίσης ένας χώρος έγχάραξης της εθνικής ιδεολογίας —ένίοτε και άμφισβήτησής της— είναι φαινόμενο έπιγενόμενο και, στην πραγματικότητα, όλιγότερο άπαραίτητο από τό πρώτο. Άς πούμε ότι ή γενικευμένη εκπαίδευση είναι ό κύριος θεσμός που δημιουργεί έθνισμό ως γλωσσική ένότητα. Άλλά δέν είναι ό μόνος: τό κράτος, οί οικονομικές ανταλλαγές, ή οικογενειακή ζωή, κατά μία έννοια, είναι επίσης σχολεία, όργανα του ιδανικού έθνους που άναγνωρίζεται σε μία εθνική γλώσσα, μία γλώσσα δικιά του. Διότι τό άποφασιστικό στοιχείο δέν είναι μόνο ότι ή εθνική γλώσσα έχει καταστεί έπίσημη: πολύ πιό θεμελιώδες είναι ότι τό σχολείο μπορεί νά έμφανισθεί ως στοιχείο της ζωής του λαού, ως πραγματικότητα όπου ό καθένας μπορεί νά ιδιοποιηθεί μέ τόν τρόπο του τήν κοινή ταυτότητα, χωρίς ώστόσο νά τήν καταστρέψει. Δέν υπάρχει αντίφαση ανάμεσα στον θεσμό της μίας εθνικής γλώσσας και τήν έσωτερική έξάρθρωση, τήν καθημερινή σύγκρουση τών «ταξικών γλωσσών», γιατί άκριβώς δέν είναι διαφορετικές γλώσσες. Άντίθετα, υπάρχει συμπληρωματικότητα στις διαφορετικές γλωσσικές πρακτικές. Όλες οί γλωσσικές πρακτικές θά συμπέσουν στον ίδιο και τόν αυτό «έρωτα της γλώσσας» που δέν άπευθύνεται ούτε στην σχολική νόρμα ούτε στις έπιμέρους χρήσεις, αλλά στην «μητρική γλώσσα». Άπευθύνεται δηλαδή στο ιδανικό μιας κοινής καταγωγής, προβαλλόμενης πριν από τίς μαθήσεις και τίς έξειδι-

12. Βλ. Renée Balibar, *L' institution du francais. Essais sur le colinguisme des Caroligiens à la République*, PUF, 1985.

κευμένες χρήσεις. 'Ως έκ τούτου ή μητρική γλώσσα λειτουργεί ως ή μεταφορά του άμοιβαίου έρωτα άτόμων μέ κοινή έθνική ταυτότητα¹³.

Θά μπορούσαμε συνεπώς νά άναρωτηθούμε γιατί ή κοινότητα τής γλώσσας δέν άρχει για τήν παραγωγή του έθνισμού. Κι αυτό άνεξάρτητα άπό τά συγκεκριμένα ιστορικά ζητήματα πού θέτει ή ιστορία τών έθνικων γλωσσών, άνεξάρτητα άπό τίς δυσκολίες τής ένοποίησης τους ή τής έπιβολής τους, τής έπεξεργασίας τους σέ «λαϊκό» ιδίωμα αλλά και συνάμα «καλλιεργημένο», παρά τήν έπεξεργασία τών διανοουμένων και τή συνεισφορά διεθνών οργανισμών. Ίσως αυτό όφείλεται στίς παράδοξες ιδιότητες πού άπονέμει στήν άτομική ταυτότητα ή δομή του γλωσσικού σημαίνοντος. Άπό μιά άποψη τά άτομα έγκαλοούνται ως ύποκείμενα μέσα άπό τή γλώσσα, διότι κάθε έγκληση ύπάγεται στήν τάξη του λόγου. Κάθε προσωπικότητα πλάθεται μέ λέξεις, λέξεις μέ τίς όποιες έκφέρεται τό δίκαιο, ή γενεαλογία, ή ιστορία, οι πολιτικές έπιλογές, ή ψυχολογία, οι έπαγγελματικές ιδιότητες. Όμως ή κατασκευή τής ταυτότητας μέ γλωσσικά μέσα είναι έξ όρισμού άνοιχτή. Κανένα άτομο δέν διαλέγει τή μητρική του γλώσσα ούτε μπορεί νά τήν αλλάξει κατά βούληση. Όστόσο, μπορεί νά έξουκειωθεί μέ περισσότερες γλώσσες και νά άποβεί φορέας του συνεκτικού λογισμού και τών μετασχηματισμών τής γλώσσας. Η γλωσσική κοινότητα έγχαράσσει μιά τρομερά περιοριστική έθνική μνήμη (ό Ρολλάν Μπάρτ έφτασε ως τό σημείο νά τή χαρακτηρίσει «φασιστική») πού διαθέτει ώστόσο μιά παράδοξη πλαστικότητα. Μετατρέπει άμέσως σέ φυσικό καθετί πού κατακτά. Κατά μιά έννοια πολύ γρήγορα. Η συλλογική μνήμη διαικωνίζεται μέ τίμημα τήν άτομική λησμονιά τής καταγωγής. Ο μετανάστης τής «δεύτερης γενιάς» ένουκει τήν έθνική γλώσσα (και μέσω αυτής

13. Μπορεί νά βρει κανείς για τό σημείο αυτό έξαιρετες σκέψεις στο έργο του Jean-Claude Milner, *Les noms indistincts* (Seuil 1983), σελ. 43 κ.έπ. όπως επίσης και στο έργο του ίδιου *L' amour de la langue* (Seuil 1978). Για τήν πάλη τών τάξεων και τον πόλεμο τών γλωσσών στήν ΕΣΣΔ, τήν έποχή πού επιβάλλεται ή πολιτική του σοσιαλισμού σέ μιά μόνο χώρα, βλ. F. Gadet, J.-M. Gaymann, Y. Mignoi, E. Roudinesco, *Les maîtres de la langue*, Maspero 1979.

τό ίδιο τό έθνος) μ' έναν τρόπο έξίσου αυθόρμητο, έξίσου κληρονομημένο, έξίσου έπιτακτικό ως προς τίς ευαισθησίες και τον φαντασιακό κόσμο όσο και οι γόννοι των ίθαγενών (των όποιών οι περισσότεροι, παλιότερα, δέν μιλούσαν καν την έθνική γλώσσα). 'Η μητρική γλώσσα δέν είναι αναγκαστικά ή γλώσσα της φυσικής μητέρας. 'Η κοινότητα γλώσσας είναι μία κοινότητα σημερινή, πού γεννά τό αίσθημα ότι υπήρχε από πάντα, μολονότι δέν προοιωνίζεται καμία μοίρα για τίς έπόμενες γενιές. 'Αφομοιώνει τούς πάντες αλλά δέν δεσμεύει κανένα. Τελικά προσβάλλει κάθε άτομο, ιδίως στον τρόπο μέ τον όποιο συγκροτείται ως υποκείμενο, αλλά ή ιστορική της ιδιαιτερότητα συνδέεται μέ θεσμούς έναλλάξιμους. "Όταν τό ευνοούν οι περιστάσεις μπορεί νά έξυπηρετεί διαφορετικά έθνη (όπως ή άγγλική γλώσσα, ή ισπανική, ή γαλλική) ή ένδέχεται νά έπιβιώσει της φυσικής εξαφάνισης πληθυσμών πού την χρησιμοποίησαν (όπως τά λατινικά, τά «άρχαια» έλληνικά, τά «λόγια» άραβικά). Για νά συνδέεται όμως άποκλειστικά μέ έναν συγκεκριμένο λαό χρειάζεται ένα συμπλήρωμα ιδιαιτερότητας ή μιάν αρχή άποκλεισμού.

'Η αρχή αυτή είναι ή κοινότητα φυλής. 'Εδώ όμως πρέπει νά προσέξουμε πολύ. Κάθε είδους σωματικά ή ψυχολογικά χαρακτηριστικά, όρατά ή άόρατα, προσφέρονται στό νά συγκροτήσουν τό πλάσμα μιās φυλετικής ταυτότητας, νά είκονογραφήσουν έπομένως φυσικές ή κληρονομικές διαφορές ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες, είτε στό έσωτερικό ενός έθνους είτε έξω από τά σύνορά του. 'Ανέπτυξα άλλοι την άποψη μου για την εξέλιξη των φυλετικών στιγμάτων και την σχέση πού έχουν μέ τίς διάφορες μορφές των κοινωνικών συγκρούσεων. Πρέπει όμως την προσοχή μας νά κρατήσει άποκλειστικά ό συμβολικός πυρήνας, χάρη στον όποιο ταυτίζονται ιδεατά φυλή και έθνισμός και αναπαρίσταται ή ένότητα φυλής ως καταγωγή ή αίτία της ιστορικής συνέχειας ενός λαού. 'Όστόσο, σέ αντίθεση μέ την κοινότητα γλώσσας, εδώ δέν έχουμε νά κάνουμε μέ μία πρακτική πραγματικά κοινή σέ όλα τά άτομα πού σχηματίζουν μία πολιτική ένότητα. Δέν έχουμε εδώ τό ίσοδύναμο της έπικοινωνίας. Πρόκειται, έπομένως, για ένα πλάσμα δεύτερου βαθμού, όσο κι αν αυτή ή πλασματική κατασκευή άντλεί την δραστηκότητά της από καθημε-

ρινές πρακτικές, από σχέσεις πού δομοῦν ἄμεσα τή ζωή τῶν ὑποκειμένων. Καί κυρίως, ἐνῶ ἡ κοινότητα γλώσσας ἐγκαθιδρύει τήν ἰσότητα τῶν ἀτόμων μόνο στό βαθμό πού ἐμφανίζει ὡς φυσική τήν κοινωνική ἀνισότητα τῶν γλωσσικῶν πρακτικῶν, ἡ κοινότητα φυλῆς διαλύει τίς κοινωνικές ἀνισότητες σέ μιάν «ὁμοιότητα» ἀκόμη πιά πολύσημη: ἐθνοποιεῖ τίς κοινωνικές διαφορές κατανέμοντάς τες ἀνάμεσα στήν «πραγματική» καί τήν «πλαστή» ἐθνική ταυτότητα.

Σκέφτομαι ὅτι κάπως ἔτσι μπορούμε νά φωτίσουμε τό παράδοξο. Ὁ συμβολικός πυρήνας τῆς ἰδέας τῆς φυλῆς (καί τῶν δημογραφικῶν καί τῶν πολιτισμικῶν ἀντιστοιχιῶν τῆς) εἶναι τό σχῆμα τῆς γενεαλογίας, δηλαδή ἀπλούστατα ἡ ἰδέα ὅτι ἡ διαχρονική διασύνδεση τῶν ἀτόμων μεταδίδει ἀπό τή μία γενιά στήν ἄλλη μιὰ βιολογική καί πνευματική οὐσία καί συνάμα τά ἐγγράφει σέ μιὰ ἔγχρονη κοινότητα πού ὀνομάζεται «συγγένεια». Γι' αὐτό μόλις ἡ ἐθνική ἰδεολογία ἐκφέρει τήν πρόταση ὅτι τά ἄτομα πού συγκροτοῦν τόν ἴδιο λαό συγγενεύουν μεταξύ τους (ἤ ὅτι ὀφείλουν ν' ἀποτελέσουν ἕναν κύκλο διευρυμένης συγγένειας) βρισκόμαστε μπροστά σ' αὐτόν τόν δεύτερο βαθμό ἐθνοποίησης.

Θά μπορούσε σ' αὐτά νά προβληθεῖ ἡ ἔνσταση ὅτι μιὰ τέτοια ἀναπαράσταση χαρακτηρίζει κοινωνίες καί κοινότητες πού δέν ἔχουν τίποτε τό ἐθνικό. Ἀλλά ἀκριβῶς πάνω στό σημεῖο αὐτό ἡ μορφή ἔθνος ἀρθρώνεται μέ τή σημερινή ἰδέα τῆς φυλῆς. Ἡ ἰδέα αὐτή εἶναι σύστοιχη μέ τήν τάση ἐξάλειψης τῶν ἰδιωτικῶν γενεαλογικῶν, ἔτσι ὅπως αὐτές ἦταν (ἤ εἶναι ἀκόμη) κωδικοποιημένες στά παραδοσιακά συστήματα τοῦ προτιμητέου γάμου καί τῆς ἐξ αἵματος συγγένειας. Ἡ ἰδέα τῆς φυλετικῆς κοινότητας ἐμφανίζεται μόλις καταργοῦνται τά σύνορα τῆς συγγένειας στό ἐπίπεδο τοῦ γένους (*clan*) καί τῆς γειτνίασης, μόλις διαλύονται, θεωρητικά τουλάχιστον, τά ὅρια τῆς κοινωνικῆς τάξης. Τότε ἀκριβῶς ἡ ἰδέα τῆς φυλετικῆς κοινότητας ἀναβιώνει φαντασιακά στά ὅρια τῆς ἐθνικότητας, καθ' ὅσον τίποτε δέν ἀπαγορεύει τήν ἀγχιστεία μέ κάποιον ἐκ τῶν συμπολιτῶν, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ ἐπιμειξία αὐτή ἐμφανίζεται ὡς ἡ μόνη φυσιολογική, ἡ μόνη φυσική. Ἡ κοινότητα φυλῆς προσφέρεται ὡς μιὰ μεγάλη οἰκογένεια ἢ σάν τό κοινό περίβλημα τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων (ἡ κοινότητα τῶν «γαλλικῶν οἰκογενειῶν», τῶν «ἀμε-

ρικανικῶν», τῶν «άλγερινῶν» κ.λπ.)¹⁴. Ἐκτοτε κάθε ἄτομο ἔχει τήν οἰκογένειά του σ' ὁποιαδήποτε κοινωνική συνθήκη κι ἄν ἐντάσσεται, ἀλλά ἡ συγκεκριμένη ἀτομική συγγενική σχέση ἐξ αἵματος ἢ ἀγχιστείας —ὅπως καί ἡ ἰδιοκτησία— ἀποβαίνει σχέση ἐνδεχόμενη. Γιά νά μπορέσει κανεῖς νά πεῖ περισσότερα, θά πρέπει νά συζητήσει τήν ἱστορία τῆς οἰκογένειας, θεσμοῦ πού παίξει ἐδῶ ἕνα ρόλο ἐξίσου κεντρικό μέ τό σχολεῖο καί πού εἶναι πανταχοῦ παρών στό λόγο γιά τή φυλή.

Ἡ οἰκογένεια καί τό σχολεῖο

Ἐδῶ συγκρουόμαστε μέ τά κενά τῆς ἱστορίας τῆς οἰκογένειας πού μένει ὑποταγμένη στίς κυρίαρχες ἀπόψεις τοῦ δικαίου τοῦ γάμου καί τῆς «ἰδιωτικῆς ζωῆς», θεμάτων κατ' ἐξοχήν φιλολογικῶν καί ἀνθρωπολογικῶν. Τό μεγάλο θέμα τῆς πρόσφατης ἱστοριογραφίας πάνω στήν οἰκογένεια εἶναι ἡ «πυρηνική οἰκογένεια» ἢ ἡ στενή οἰκογένεια (ἀποτελούμενη ἀπό τό γονεϊκό ζεῦγος καί τά παιδιά). Πολύ λόγος γίνεται ἄν πρόκειται γιά ἕνα φαινόμενο «μοντέρνο» (18ος-19ος αἰώνας), συνδεδεμένο μέ τίς ἀστικές μορφές κοινωνικότητας (θέση τοῦ Ἀριέσ καί τοῦ Σορτέρ), ἢ πρόκειται γιά ἕνα ἀποτέλεσμα πού τό προετοίμασε ἀπό πολύ πιό μακρινούς χρόνους τό ἐκκλησιαστικό δίκαιο καί ὁ ἔλεγχος πού ἀσχοῦσαν οἱ χριστιανικές ἀρχές πάνω στό γάμο (θέση τοῦ Γκούντυ)¹⁵. Στήν πραγματικότητα οἱ ἀπόψεις αὐτές δέν εἶναι ἀσυμβίβαστες μεταξύ τους. Ἀλλά κυρίως ἔχουν τήν τάση νά ρίχνουν στή σκιά τό ζήτημα πού γιά μᾶς εἶναι τό πιό ἀποφασιστικό. Δηλαδή: Μετά τή θεσμοθέτηση τῆς ληξιαρχικῆς κατάρτασης καί τήν κωδικοποίηση τῆς οἰκογένειας (τῆς ὁποίας ὁ ναπολεόντειος κώδικας εἶναι τό πρότυπο), θά παρατηρηθεῖ μιᾶ ἀλλη-

14. Ἐδῶ ἔχουμε ἕνα κριτήριο σίγουρο γιά τήν ἀλληλεπίδραση ρατσισμού καί ἐθνικισμοῦ. Κάθε λόγος γιά τήν πατρίδα ἢ τό ἔθνος πού συνδέει αὐτές τίς ἔννοιες μέ τήν «ὑπεράσπιση τῆς οἰκογένειας» —χωρίς κἄν νά μιλά γιά τή γεννητικότητα— ἐγκαθίσταται ἤδη στό χῶρο τοῦ ρατσισμού.

15. Philippe Ariès, *L' enfant et la vie familiale sous l' Ancien Regime*, Seuil, 1975. Jack Goody, *L' évolution de la famille et du mariage en Europe*, γαλ. μετάφρ. A. Collin 1985.

λεξάρτηση ανάμεσα στην αποσύνθεση τῶν σχέσεων τῆς εὐρείας οἰκογένειας καί τήν ἐμπέδωση τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων χάρη στήν παρέμβαση τοῦ ἐθνικοῦ κράτους, μιά παρέμβαση πού ἐκτείνεται ἀπό τά κληρονομικά ζητήματα μέχρι τόν ἔλεγχο τῶν γεννήσεων. Ἦσθι σημειωθεῖ ὅτι στίς σύγχρονες ἐθνικές κοινωνίες, ἐκτός ἀπό ὀρισμένους «μανιακούς» τῆς γενεαλογίας, μερικούς νοσταλγούς τῆς ἀριστοκρατίας, ἡ γενεαλογία δέν ἀποτελεῖ πλέον οὔτε θεωρητική γνώση οὔτε ἀντικείμενο προφορικῆς μνήμης οὔτε συντηρεῖται μέ ἰδιωτικό τρόπο. Σήμερα εἶναι τό κράτος πού ὀργανώνει καί κατέχει τά ἀρχεῖα τῆς ἐξ αἵματος καί τῆς ἐξ ἀγχιστείας συγγένειας.

Κι ἐδῶ ἀκόμη πρέπει νά διακρίνει κανεῖς τό ἐπιφανειακό ἐπίπεδο ἀπό τό βαθύτερο. Τό ἐπιφανειακό ἐπίπεδο εἶναι ὁ οἰκογενειοκρατικός λόγος πού στήν πολιτική παράδοση, ἰδίως τῆ γαλλική, ἀπό πολύ νωρίς συνδέθηκε μέ τόν ἐθνικισμό (στοιχεῖο συστατικό τοῦ συντηρητικοῦ ἐθνικισμοῦ). Στό βαθύτερο ἐπίπεδο βρίσκεται ἡ ταυτόχρονη ἀνάδυση τοῦ λόγου περί «ἰδιωτικῆς ζωῆς», οἰκείου «οἰκογενειακοῦ χώρου» καί τῆς οἰκογενειακῆς πολιτικῆς τοῦ κράτους πού φέρνουν στό ἐπίκεντρο τοῦ δημόσιου χώρου τή νέα ἔννοια τοῦ πληθυσμοῦ, τίς δημογραφικές τεχνικές ἀπογραφῆς του, ἠθικοῦ ἐλέγχου του, ὑγειονομικοῦ ἐλέγχου καί ἀναπαραγωγῆς. Κατά κάποιον τρόπο ὁ ὀνομαζόμενος σύγχρονος οἰκείος οἰκογενειακός χώρος εἶναι ἀκριβῶς τό ἀντίθετο ἀπό κείνη τήν αὐτόνομη σφαῖρα πού στίς παρυφές τῆς σταματοῦν δῆθεν οἱ κρατικές δομές. Εἶναι ἡ σφαῖρα στήν ὁποία οἱ σχέσεις μεταξύ τῶν ἀτόμων φορτίζονται ἄμεσα ἀπό μιά λειτουργία δημόσια καί καθίστανται δυνατές χάρη στή διαρκή συμπαράσταση τοῦ κράτους, ξεκινώντας ἀπό τίς σχέσεις τῶν δύο φύλων πού ὀργανώνονται μέ τέτοιο τρόπο ὥστε νά ὑπηρετοῦν τήν τεκνογονία. Αὐτό μᾶς ἐπιτρέπει νά κατανοήσουμε γιατί στούς σύγχρονους ἐθνικούς σχηματισμούς οἱ «ἔκτροπες» σεξουαλικές συμπεριφορές εὐκολά ἀποχτοῦν ἀναρχικούς τονισμούς, ἐνῶ στίς παλαιότερες κοινωνίες ἐμφανίζονταν ὡς θρησκευτικές αἱρέσεις. Ἡ δημόσια ὑγεία καί ἡ κοινωνική ἀσφάλιση ἀντικατέστησαν τόν ἐξομολογητή, εἰσάγοντας μιά νέα «ἐλευθερία» καί συνάμα μιά νέα κοινωνική πρόνοια, μιά νέα ἀποστολή, ἄρα μιά νέα ζήτηση ἐπίσης. Ἦτσι, στό βαθμό πού ἡ κατά γένη συγγένεια, ἡ ἀλληλεγγύη τῶν γενεῶν καί οἱ οἰκονομικές λειτουργίες τῆς εὐρείας οἰκογένειας τείνουν νά ἐκλείψουν, αὐτό πού

μπαίνει στη θέση τους δέν είναι ούτε μιά φυσική μικροκοινωνία ούτε μιά σχέση αυστηρῶς «άτομικιστική». Ἀντίθετα, ἐπικρατεῖ ἡ ἐθνοποίηση τῆς οἰκογένειας πού ἄλλη τῆς ὄψης εἶναι ἡ ταυτοποίηση τῆς ἐθνικῆς κοινότητας σέ μιά συμβολική συγγένεια. Ἡ τελευταία θά προσδιοριθεῖ ἀπό κανόνες ψευδοενοδογαμίας καί θά προβληθεῖ σέ μιά κοινή ἀπογονή, ἴσως πολύ περισσότερο ἀπό ὅσο προβάλλεται σέ μιά κοινή καταγωγή.

Γιά τό λόγο αὐτό ἡ εὐγονία ὑποβόσκει πάντοτε στήν ἀμοιβαία σχέση «άστικῆς» οἰκογένειας καί κοινωνίας ἐθνικοῦ τύπου. Γιά τόν ἴδιο λόγο ὁ ἐθνικισμός συνδέεται μέ τόν σεξισμό: ὄχι τόσο ὡς ἐκδήλωση τῆς ἴδιας αὐταρχικῆς συμπεριφορᾶς ἀλλά στό βαθμό πού ἡ ἀνισότητα τῶν σεξουαλικῶν ρόλων στόν συζυγικό ἔρωτα καί τήν ἀνατροφή τῶν παιδιῶν ἀποτελεῖ τό σημεῖο ἀγκύρωσης γιά τήν νομική, οἰκονομική, παιδευτική καί ἰατρική μεσολάβηση τοῦ κράτους. Γι' αὐτό, τέλος, ἡ ἀναπαράσταση τοῦ ἐθνικισμοῦ ὡς φυλετισμοῦ εἶναι φανακιστική καί συνάμα ἀποκαλυπτική, πράγμα πού ἀποτελεῖ τήν μεγάλη ἐναλλακτική ἀπάντηση τῶν κοινωνιολόγων πού ἀποκρούουν τή θρησκευτική ἐρμηνεία τοῦ ἐθνικισμοῦ. Εἶναι φανακιστική γιατί φαντάζεται τόν ἐθνικισμό ὡς ὀπισθοδρόμηση σέ μορφές κοινότητας ἀρχαϊκές ἀλλά, στήν πραγματικότητα, ἀσύμβατες πρὸς τό κράτος-ἔθνος (τό βλέπει κανεῖς αὐτό στήν ἀνολοκλήρωτη ἐθνική συγκρότηση παντοῦ ὅπου ἐπιβιώνουν ἰσχυρά φυλετικά ἢ φατριακά δίκτυα). Ἀλλά καί ἀποκαλυπτική τῆς ὑποκατάστασης πού τό ἔθνος ἐπιχειρεῖ μιᾶς μορφῆς φαντασιακῆς οἰκογένειας μέ μιάν ἄλλη, πράγμα πού διαπερνᾷ τή διαδικασία μετασχηματισμοῦ τῆς οἰκογένειας τῆς ἴδιας. Αὐτή ἡ ὑποκατάσταση ἄλλωστε μᾶς ὑποχρεώνει νά ἀναρωτηθοῦμε σέ ποιό βαθμό ἡ μορφή ἔθνος μπορεῖ νά ἀναπαράγεται διηνεκῶς (τουλάχιστον ὡς κυρίαρχη μορφή), δεδομένου ὅτι ὁ μετασχηματισμός τῆς οἰκογένειας «ἔχει ὀλοκληρωθεῖ», οἱ σχέσεις δηλαδή τῶν δύο φύλων καί ἡ τεκνογονία ξεφεύγουν ὀλοκληρωτικά ἀπό τήν γενεαλογική τάξη.

Ὁ Ἀλτουσέρ, στό δοκίμιό του γιά τόν ὀρισμό τῶν «ιδεολογικῶν μηχανισμῶν τοῦ κράτους»¹⁶, δέν εἶχε ἄδικο πού ὑπαινίχτηκε ὅτι ὁ κυ-

16. Βλ. Louis Althusser, «Idéologie et appareils idéologiques d'État» στό *Positions*, 1976. (ἑλλην. μετάφραση Θεμέλιο 1980).

ρίαρχος ιδεολογικός πυρήνας τῶν ἀστικῶν κοινωνιῶν μετατοπίστηκε ἀπό τὸ ζευγος οἰκογένεια - ἐκκλησία σὲ ζευγος οἰκογένεια - σχολεῖο. Θὰ προσπαθῆσω ὥστόσο νὰ ἐπιφέρω δύο διορθώσεις σ' αὐτὴ τὴ διατύπωση. Κατ' ἀρχὴν δὲν θὰ ἔλεγα ὅτι ὁ τάδε ἢ ὁ δεῖνα ἀπ' αὐτοὺς τοὺς θεσμοὺς ἀποτελεῖ αὐτὸς καθ' ἑαυτὸς ἕναν «ιδεολογικό μηχανισμό τοῦ κράτους», γιατί αὐτὸ σὲ ὁποῖο ἀντιστοιχεῖ ἡ ἔκφραση εἶναι μᾶλλον ἡ συνδυασμένη συλλειτουργία περισσότερων κυρίαρχων θεσμῶν. Κατὰ δεύτερο λόγο, θὰ πρότεινα νὰ σκεφτοῦμε ὅτι ἡ σύγχρονη σημασία τῆς γενικευμένης ἐκπαίδευσης καὶ τῆς οἰκογενειακῆς κυψέλης δὲν προκύπτει ἀποκλειστικά ἀπὸ τὴ λειτουργικὴ θέση πού κατέχουν οἱ θεσμοὶ αὐτοὶ στὴν ἀναπαραγωγὴ τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Σχολεῖο καὶ οἰκογένεια ὑποβάλλουν τὴν ἀναπαραγωγὴ τῆς ἐργατικῆς δύναμης στὴ διαδικασία δημιουργίας τοῦ πλασματικοῦ ἔθνισμοῦ, δηλαδή στὴ διαδικασία συνάρθρωσης μιᾶς γλωσσικῆς κοινότητας καὶ μιᾶς ἔμμεσης φυλετικῆς κοινότητας στὶς πληθυσμιακὲς πολιτικὲς (αὐτὸ πού ὁ Φουκώ, μ' ἕναν ὑπαινικτικό ἀλλὰ διαφορούμενο ὄρο, ὀνόμαζε σύστημα τῶν «βιο-ἐξουσιῶν»¹⁷). Σχολεῖο καὶ οἰκογένεια ἔχουν ἴσως κι ἄλλες πλευρὲς ἢ ἀξίζει νὰ ἀναλυθοῦν καὶ ἀπὸ ἄλλες ἀπόψεις. Ἡ ἱστορία τους ἀρχίζει πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῆς μορφῆς ἔθνος καὶ μπορεῖ νὰ συνεχισθεῖ καὶ μετὰ ἀπ' αὐτήν. Ἀλλὰ αὐτὸ πού τὰ κάνει στὶς ἀστικὲς κοινωνίες ν' ἀποτελοῦν ἀπὸ κοινοῦ τὸν κυρίαρχο ιδεολογικό μηχανισμό εἶναι ἡ σημασία τους γιὰ τὴν ἐθνικὴ ὁλότητα, δηλαδή ἡ ἄμεση σημασία πού ἔχουν γιὰ τὴν παραγωγὴ τοῦ ἔθνισμοῦ. Ὁ συνδυασμὸς τους ἄλλωστε μεταφράζεται στὴν αὐξανόμενη ἀλληλεξάρτησή τους καὶ στὴν τάση τους νὰ μοιράζονται τὸ χρόνο διάπλασης τῶν ἀτόμων. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, στὶς ἀστικὲς κοινωνίες δὲν ὑπάρχει παρά ἕνας κυρίαρχος ιδεολογικός μηχανισμὸς τοῦ κράτους πού γιὰ τοὺς δικούς του σκοποὺς χρησιμοποιεῖ τὸν σχολικό καὶ τὸν οἰκογενειακό θεσμό, ἐπικουρικά κι ἄλλους θεσμοὺς μπολιασμένους πάνω σὲ σχολεῖο καὶ τὴν οἰκογένεια, καὶ τῶν ὁποίων ἡ ὑπαρξὴ βρίσκεται στὴ βάση τῆς ἡγεμονίας τοῦ ἔθνισμοῦ.

Μιά παρατήρηση ἀκόμη γιὰ νὰ ὀλοκληρώσουμε αὐτὴ τὴν ὑπόθεση. Ἡ Ἀρθρωση, ἄρα ἡγεμονία, δὲν σημαίνει ἀρμονία. Φυλετικός ἐ-

17. Michel Foucault, *La volonté de savoir*, Gallimard 1976.

θνισμός (ή κληρονομικός) και γλωσσικός έθνισμός κατά μιά έννοια αλληλοαποκλείονται. Πιο πάνω υπαινίχτηκα ότι η γλωσσική κοινότητα είναι άνοιχτή ενώ η κοινότητα φυλής εμφανίζεται έξ όρισμού κλειστή, δεδομένου ότι κρατά έξω από την κοινότητα ή στο «κατώτερο» περιθώριο —θεωρητικά τουλάχιστον— εκείνους που, με τά δικά της κριτήρια, δέν θεωρεί ότι διαθέτουν την αυθεντική έθνική ιδιότητα. Και στην μιά και στην άλλη περίπτωση έχουμε να κάνουμε με αναπαραστάσεις ιδανικές. Άναμφίβολα ό συμβολισμός της φυλής συνδυάζει τό στοιχείο της ανθρωπολογικής οικουμενικότητας (πάνω στο όποιο θεμελιώνεται) με έναν συμβολισμό φυλετικών διακρίσεων και άπαγορεύσεων. Στην πράξη όμως οι μεταναστεύσεις και οι έπιμειξίες δέν σταματούν να ύπονομεύουν συνεχώς τά όρια που χαράσσονται (άκόμη κι εκεί που μέτρα καταστολής ποινικοποιούν την έπιμειξία). Τό πραγματικό έμπόδιο στο άνακάτεμα των πληθυσμών είναι μάλλον οι ταξικές διαφορές που τείνουν να έπανιδρύσουν φαινόμενα κάστας. Γι' αυτό πρέπει συνεχώς να όρίζεται έξ ύπαρχής ή κληρονομική ούσία του έθνισμού: χθές ή «γερμανικότητα», «ή γαλλική φυλή», ή «άγγλοσαξονική», σήμερα ή «εύρωπαϊκότητα» ή ή «δυτικότητα», αύριο ίσως ή «μεσογειακή φυλή». Άντίθετα, τό άνοιγμα της γλωσσικής κοινότητας είναι ένα άνοιγμα ιδανικό, μολονότι έχει ως ύλικό ύπόβαθρο τή δυνατότητα μετάφρασης των γλωσσών μεταξύ τους κι έπομένως την ικανότητα των άτομων να πολλαπλασιάζουν τις γλωσσικές τους δεξιότητες.

Τυπικά έξισωτική ή ένταξη στη γλωσσική κοινότητα —κυρίως διότι διαμεσολαβείται από τον σχολικό θεσμό— δημιουργεί παραχρήμα διαιρέσεις, μορφές διαφορικές που τέμνουν τις ταξικές διαφορές. Όσο περισσότερο οι άστικές τάξεις εκπαιδεύονται, τόσο περισσότερο οι διαφορές γλωσσικής δεξιότητας (φιλολογικής, «πολιτιστικής», μορφωτικής, τεχνολογικής) λειτουργούν ως διαφορές κάστας, προδιαγράφοντας στά άτομα διαφορετικά «κοινωνικά πεπερωμένα». Δέν είναι έκπληκτικό ότι κάτω άπ' αυτές τις συνθήκες συνδυάζονται εύθέως με σωματικά *habitus* (για να μιλήσουμε όπως ό Πιέρ Μπουρντιέ) που άπονέμουν στην προσωπική όμιλία τή λειτουργία ενός φυλετικού στίγματος ή οίονεί φυλετικού (και που κατέχουν πάντοτε πολύ σημαντική θέση στη διατύπωση του «ταξικού ρατσισμού»): «ξενική» ή «τοπική» προφορά, «λαϊκή» προσλαλιά,

«λάθη» γλωσσικά ή, αντίθετα, «διορθώσεις» στην έκφορά του λόγου, πού άμέσως ύποδηλώνουν τήν ένταξη του όμιλουόντος σέ μιά συγκεκριμένη ομάδα του πληθυσμού, σέ μιάν όρισμένη οίκογενειακή καταγωγή, σέ μιά κληρονομιά¹⁸. Ή παραγωγή τής έθνικότητας σημαίνει έπίσης «φυλετικοποίηση» τής γλώσσας και «ρηματοποίηση» τής φυλής.

Δέν είναι χωρίς ένδιαφέρον ότι ή τάδε ή ή δείνα άναπαράσταση τής έθνότητας προκρίνεται ως κυρίαρχη: ούτε άπό τήν άποψη τής άμεσης πολιτικής ούτε άπό τήν άποψη τής μορφής έθνους και του μελλοντικού ρόλου στή διαμόρφωση τών κοινωνικών σχέσεων. Διότι έπιβάλλει δύο ριζικά διαφορετικές στάσεις άφομοίωσης και ένσωμάτωσης, δύο διαφορετικούς τρόπους έγκαθίδρυσης τής έννομης τάξης και έθνικοποίησης τών θεσμών¹⁹.

Τό γαλλικό «έπαναστατικό» έθνος συγκροτήθηκε προνομιακά κατ' άρχήν γύρω άπό τό σύμβολο τής γλώσσας. Συνέδεσε τήν πολιτική ένότητα μέ τήν γλωσσική όμοιομορφία, τόν έκδημοκρατισμό του κράτους μέ τήν καταναγκαστική άπώθηση τών πολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων, όπου ή πάταξη τών *raoiois** ήταν ή χαρακτηριστικό-

* *Raoiois*, γλωσσικό ιδίωμα, ιδίως στή Νότια Γαλλία, άνάμειξη τής γαλλικής γλώσσας και έπιβιώσεων άρχαίων γλωσσών, όξιτανικών, ληγουρικών, γαλατικών. Χαρακτηριστικός γιά τόν τρόπο πού ό Μπαλιμπάρ θέτει τό πρόβλημα είναι ό όρισμός τών *raoiois* πού δίνει τό γαλλικό λεξικό *Petit Robert*: 1. «Ίδίωμα χρησιμοποιούμενο άπό όλιγάριθμο πληθυσμό, συνήθως άγροτικό, του όποίου ή κουλτούρα και ό πολιτισμός βρίσκονται σέ κατώτερο επίπεδο σέ σχέση μέ τό πολιτισμό του περιβάλλοντος χώρου, όπου χρησιμοποιείται ή κοινή γλώσσα. 2. Γλώσσα είδική (θεωρούμενη ως λανθασμένη κι άνατανόητη». (Σημ. του μετ.).

18. Βλ. P. Bourdieu, *La Distinction, critique sociale du jugement*, éd. Minuit, 1979, *Ce que parler veut dire, l' économie des échanges linguistiques*, Fayard 1982, και τήν κριτική στό «*Révoltes logiques*» (*L' Empire du sociologue*, La Découverte, 1984) πού άναφέρεται κυρίως στον

τερη περίπτωση. Από τή μεριά του τό άμερικανικό έθνος κατασκεύασε τά ιδεώδη τής καταγωγής του μέ μιά διπλή άπώθηση: έξολοθρεύοντας τούς 'Αμερικανούς «ίθαγενείς» και προβάλλοντας τή διαφορά ανάμεσα στους έλεύθερους «λευκούς» και τούς «μαύρους» σκλάβους. 'Η κληρονομημένη από τό άγγλοσαξονικό «μητρικό έθνος» γλωσσική κοινότητα δέν αποτελούσε πρόβλημα, φαινομενικά τουλάχιστον, μέχρις ότου ή ισπανική μετανάστευση τής άπένειμε άφ' ενός τή σημασία ενός ταξικού συμβόλου και άφ' έτέρου τή φυλετική σφραγίδα.

'Ο λόγος για τούς καθαρόαιμους Γάλλους ήταν ύπόρρητος σ' όλόκληρη τήν ιστορία τής έθνικης γαλλικης ιδεολογίας, μέχρις ότου, στά τέλη του 19ου αιώνα, ή άποικιοκρατία, ή έντατικοποίηση τών εισαγωγών έργατικού δυναμικού και οι φυλετικές διακρίσεις εις βάρος τών χειρωνακτών μέ βάση τήν έθνική τους καταγωγή θά καταλήξουν στη φαντασίωση τής «γαλλικης ράτσας». 'Αντίθετα, ή ιδεολογία τής καθαρής φυλής στην ιστορία τής άμερικανικης έθνικης ιδεολογίας συγκροτήθηκε πολύ νωρίς, προβάλλοντας τήν ιδέα ότι ό σχηματισμός του άμερικανικού λαού βασίστηκε σε μία νέα ράτσα. Παράλληλα, ό σχηματισμός αυτός έμπεδώθηκε ως ιεραρχική συναίρεση διαφορετικων έθνικων συνεισφορών, μέ τίμημα τίς δύσκαμπτες αναλογίες μεταξύ ευρωπαϊκης και ασιατικης μετανάστευσης και τίς κοινωνικές ανισότητες πού κληροδότησε ή δουλεία, ανισότητες πού τονίστηκαν περισσότερο μέ τήν οικονομική έκμετάλλευση τών μαύρων²⁰.

τρόπο μέ τόν όποιο ό Μπουρντιέ όρίζει τούς κοινωνικούς ρόλους ως «μοίρα» και άποδίδει άμεσα στους άνταγωνισμούς τους μία λειτουργία αναπαραγωγής του «όλου» (τό κεφάλαιο για τή γλώσσα άνήκει στην Françoise Kerleroux).

19. François Gadet, Michel Pécheux, *La langue introuvable*, Maspero, 1981 σελ. 38 κ.έπ., («L' anthropologie linguistique entre le Droit et la Vie»).

20. Βλ. R. Ertel, G. Fabre, E. Marienstras *En marge. Les minorités aux États Unis*, Παρίσι, Μασπερό 1974 σ. 25 κ.έπ. Michael Omi et Howard Winant, *Racial Formation in the United States, from the 1960s to the 1980s*. Routledge and Kegan Paul 1986 σ. 120. 'Ενδιαφέρον είναι νά δεϊ κανείς ότι αναπτύσσεται σήμερα στις ΗΠΑ ένα κίνημα (κατευθυνόμενο

Αυτές οι ιστορικές διαφορές δέν προοιωνίζονται κανένα απόλύτως πεπρωμένο. Ἀλλάζουν όμως σημαντικά τίς συνθήκες μέσα στις όποιες εμφανίζονται προβλήματα άφομοίωσης, ισότητας δικαιωμάτων, ιθαγένειας, εθνικισμού και διεθνισμού. Και αναρωτιέται κανείς σοβαρά αν ή «εύρωπαϊκή ένοποίηση», στο βαθμό πού θά επιχειρήσει νά μεταφέρει στο κοινοτικό επίπεδο λειτουργίες και σύμβολα του εθνικού κράτους, θά προσανατολισθεϊ περισσότερο προς την κατεύθυνση μιās γλωσσικής συλλειτουργίας εύρωπαϊκών γλωσσών ή θά πάρει τό δρόμο προς την έξιδανίκευση τής «εύρωπαϊκής δημογραφικής ταυτότητας», έννοούμενης κατ' αντιδιαστολή προς τούς «πληθυσμούς του Νότου» (Ἄραβες, Τουρκοί, μαῦροι)²¹. Κάθε λαός, προϊόν μιās εθνικής διαδικασίας έθνοποίησης, είναι ύποχρεωμένος σήμερα νά βρεϊ τόν δικό του δρόμο από τόν όποιο θά ξεπεράσει την ιδεολογία τής αποκλειστικής ταυτότητας μέσα στη χορεία τών διεθνικών έπικοινωνιών και τών συσχετισμών δύναμης σέ όλον τόν πλανήτη. Ἡ, μάλλον, κάθε άτομο, μέσα στις διαδικασίες μετασχηματισμοῦ του φαντασιακού κόσμου του «δικου» του λαου, είναι ύποχρεωμένο νά βρεϊ τά μέσα για νά έπικοινωνήσει μέ τά άτομα άλλων λαών πού έχουν τά ίδια συμφέροντα μ' αυτό και, κατά κάποιον τρόπο, τό ίδιο μέλλον.

κυρίως έναντιον τής λατινοαμερικανικής μετανάστευσης) πού επιδιώκει νά έπισημοποιηθουν τά άγγλικά ως εθνική γλώσσα.

21. Στη διασταύρωση αυτής τής εναλλακτικής πρότασης τό ακόλουθο, κρίσιμης σημασίας, έρώτημα: Οι διοικητικοί και εκπαιδευτικοί θεσμοί τής «Ένωμένης Εύρώπης» θά άποδεχθουν τά άραβικά, τά τουρκικά ή όρισμένες άσιατικές και άφρικανικές γλώσσες, ως ισότιμα μέ τά γαλλικά, τά γερμανικά και τά πορτογαλικά ή θά τά θεωρήσουν ξένες γλώσσες;

Οί δομές τῶν νοικοκυριῶν καί ἡ διάπλαση τῆς ἐργατικῆς δύναμης στήν καπιταλιστική κοσμοοικονομία

τοῦ Ἴμμανουέλ Βαλλερστάιν

Τά νοικοκυριά συγκροτοῦν μιά ἀπό τίς κομβικές θεσμικές δομές τῆς καπιταλιστικῆς κοσμοοικονομίας. Τό νά θέλουμε νά ἀναλύσουμε τούς κοινωνικούς θεσμούς διιστορικά, σάν νά ἐπρόκειτο γιά κατηγορία γένους καί τό κάθε ἱστορικό σύστημα νά παρήγαγε μιά ποικιλία ἢ ἓνα εἶδος του, ἀποτελεῖ πάντα λάθος. Οἱ πολλαπλές θεσμικές δομές ἑνός δεδομένου ἱστορικοῦ συστήματος εἶναι, πρῶτον, κατά θεμελιακό τρόπο μοναδικές καί ἰδιαίτερες στό συγκεκριμένο σύστημα καί, δεύτερον, ἀποτελοῦν τμήμα ἑνός συνόλου διασυνδεδεμένων θεσμῶν πού συγκροτοῦν τίς λειτουργικές δομές τοῦ συστήματος.

Στήν περίπτωσή μας, τό ἱστορικό σύστημα εἶναι ἡ καπιταλιστική κοσμοοικονομία, θεωρούμενη ὡς μιά μοναδική ἐξελισσόμενη ἱστορική ὄντοτητα. Γιά νά κατανοήσουμε τά νοικοκυριά πού ἀνήκουν σέ αὐτό τό σύστημα, εἶναι περισσότερο γόνιμο νά ἀναλύσουμε πῶς ἐντάσσονται στό σύνολο τῶν θεσμῶν τοῦ συστήματος ἀπό τό νά ἐπιχειρήσουμε νά τά συγκρίνουμε μέ ὑποθετικά παράλληλους θεσμούς

(πού συχνά φέρουν τό ίδιο ὄνομα) ἄλλων ἱστορικῶν συστημάτων. Βέβαια, μπορεῖ κανεῖς λογικά νά ἀναρωτηθεῖ ἐάν ὑπῆρχε σέ προηγούμενα συστήματα ἕνας θεσμός ἀντίστοιχος μέ τά δικά μας «νοικοκυριά», ἀλλά ἡ ἴδια ἐρώτηση ἰσχύει καί γιά ἄλλες θεσμικές ἔννοιες, ὅπως «κράτος» ἢ «τάξη». Ἡ διστορική χρησιμοποίηση ὄρων ὅπως «νοικοκυριό» ὑποδηλώνει, στήν καλύτερη περίπτωση, μιά ἀναλογία.

Ἄντί νά συγκρίνουμε ὑποτιθέμενα ὁμοειδή χαρακτηριστικά θεσμῶν πού πιθανόν νά εἶναι παράλληλα, εἶναι προτιμότερο νά προσεγγίσουμε τό πρόβλημα ἀπό τό ἐσωτερικό τῆς παρούσας καπιταλιστικῆς κοσμοοικονομίας. Ἡ ἀέναη συσσώρευση κεφαλαίου εἶναι τό καθοριστικό χαρακτηριστικό καί συνιστᾷ λόγο ὑπαρξῆς αὐτοῦ τοῦ συστήματος. Μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου, αὐτή ἡ ἀέναη συσσώρευση ὠθεῖ πρός τήν ἐμπορευματοποίηση τῶν πάντων, τήν ἀπόλυτη αὐξηση τῆς παγκόσμιας παραγωγῆς, καί πρός ἕναν σύνθετο καί ἐξαιρετικά πολύπλοκο κοινωνικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας. Ἡ ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ στόχου τῆς ἀέναης συσσώρευσης προϋποθέτει ἕνα σύστημα πολωτικῆς κατανομῆς, ὅπου ἡ πλειοψηφία τοῦ παγκόσμιου πληθυσμοῦ χρησιμοποιεῖται ὡς ἐργατική δύναμη πού παράγει ὑπεραξία, ἡ ὁποία, μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο, κατανέμεται ἀνάμεσα στήν ὑπόλοιπη μειοψηφία τοῦ παγκόσμιου πληθυσμοῦ. Ποιά εἶναι τά προβλήματα πού θέτει, ἀπό τήν ἀποψη τῶν φορέων τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου, ἡ παραγωγή καί ἡ ἀναπαραγωγή αὐτῆς τῆς παγκόσμιας ἐργατικῆς δύναμης; Νομίζω ὅτι τρία μείζονα ζητήματα ἀπασχολοῦν τούς φορεῖς τῆς συσσώρευσης:

1. Θά κέρδιζαν ἂν εἶχαν μιά ἐργατική δύναμη τῆς ὁποίας ἡ χρησιμοποίηση θά ἦταν εὐέλικτη στό χρόνο. Μέ ἄλλα λογία, οἱ μεμονωμένοι ἐπιχειρηματίες θά ἤθελαν οἱ δαπάνες τους νά περιορίζονται μόνον σέ ὅσες εἶναι ἄμεσα συνδεδεμένες μέ τήν παραγωγή, καί συνεπῶς δέν θά ἐπιθυμοῦσαν νά πληρώνουν πρόσοδο, γιά μιά ἐνδεχόμενη μελλοντική χρησιμοποίηση, σέ μιά ἐργατική δύναμη πού δέν τήν χρησιμοποιοῦν ἄμεσα. Ἀπό τήν ἄλλη, κάθε φορά πού θέλουν νά παράγουν, θέλουν ἐπίσης νά ἔχουν στή διάθεσή τους ἄτομα πού νά ἐπιθυμοῦν νά ἐργαστοῦν. Οἱ μεταβολές αὐτές μέσα στό χρόνο μπορεῖ νά σημειώνονται ἀπό δεκαετία σέ δεκαετία, ἀπό ἔτος σέ ἔτος, ἀ-

πό εβδομάδα σε εβδομάδα, ακόμη κι από ώρα σε ώρα.

2. Θα κέρδιζαν αν είχαν μια εργατική δύναμη της οποίας η χρησιμοποίηση θα ήταν εύελικτη στο χώρο. Μέ άλλα λόγια, οι μεμονωμένοι επιχειρηματίες θα επιθυμούσαν να επιλέγουν τον τόπο εγκατάστασης ή μεταεγκατάστασης της επιχείρησής τους σε συνάρτηση με όρισμένα κριτήρια κόστους (κόστος μεταφοράς, ιστορικό κόστος της εργατικής δύναμης κ.λπ.), χωρίς να περιορίζονται υπέρ τού δέον από την υπάρχουσα γεωγραφική κατανομή της παγκόσμιας εργατικής δύναμης. Η μεταβολή στο χώρο μπορεί να πηγαινεί από ήπειρο σε ήπειρο, από αγροτικές σε αστικές περιοχές ή από έναν συγκεκριμένο χώρο σε έναν άλλο.

3. Θα κέρδιζαν εάν διατηρούσαν τού κόστος της εργατικής δύναμης σε όσο τού δυνατόν χαμηλότερο επίπεδο. Μέ άλλα λόγια, οι μεμονωμένοι επιχειρηματίες θα ήθελαν οι άμεσες δαπάνες τους (μισθοί, έμμεσες πληρωμές σε χρήμα, πληρωμές σε είδος) να ελαχιστοποιούσαν, τουλάχιστον μεσοπρόθεσμα.

Καθεμιά από αυτές τις προτιμήσεις, τίς όποιες οι μεμονωμένοι επιχειρηματίες είναι υποχρεωμένοι να υιοθετήσουν (επί ποινη πτωχεύσεως πού θα τούς εξαφάνιζε από τόν οικονομικό στίβο), βρίσκεται εν μέρει σε αντίφαση μέ τά συμφέροντα τών φορέων της συσσώρευσης τού κεφαλαίου ως παγκόσμιας τάξης. Ός παγκόσμια τάξη, οι φορείς της συσσώρευσης πρέπει να εξασφαλίσουν τήν αναπαραγωγή της παγκόσμιας εργατικής δύναμης σε αριθμητικά επίπεδα αντίστοιχα μέ τά επίπεδα της παγκόσμιας παραγωγής. Καί πρέπει επίσης να εξασφαλίσουν ότι αυτή ή παγκόσμια εργατική δύναμη δέν θα οργανωθεί ως ταξική δύναμη πού θα μπορούσε να απειλήσει τήν ύπαρξη αυτού τού ίδιου τού συστήματος. Κατά συνέπεια, οι φορείς της συσσώρευσης ως παγκόσμια τάξη μπορεί να θεωρήσουν αναγκαίες όρισμένες μορφές ανακατανομής για να εξασφαλίσουν ένα έπαρκές επίπεδο της πραγματικής ζήτησης σε παγκόσμια κλίμακα, να εξασφαλίσουν τή μακροπρόθεσμη αναπαραγωγή της παγκόσμιας εργατικής δύναμης και να έγγυθηούν έναν έπαρκή μηχανισμό πολιτικής άμυνας τού συστήματος, έπιτρέποντας στά στελέχη να παίρνουν τμήμα τού πλεονάσματος.

Τού πρόβλημα, λοιπόν, είναι τί είδους θεσμοί θα ήταν οι περισσό-

τερο πρόσφοροι, από την άποψη των φορέων της συσσώρευσης (υπό την αντιφατική τους ιδιότητα των μεμονωμένων ανταγωνιστών και της συλλογικής τάξης), για την συγκρότηση της εργατικής δύναμης. Θα εισηγηθώ στη συνέχεια διάφορους τρόπους με τους οποίους η ιστορική εξέλιξη των δομών του «νοικοκυριού» έναρμονίστηκε με αυτόν τό στόχο. Οι αντιφατικές ανάγκες των επιχειρηματιών ως ατόμων και των επιχειρηματιών ως τάξης μπορούν θαυμάσια να συμβιβαστούν, αν οι παράγοντες που καθορίζουν την προσφορά της εργατικής δύναμης έχουν μιά πλαστικότητα: οι θεσμοί μετασχηματίζονται (δηλαδή ανταποκρίνονται με ευελιξία στις διάφορες πιέσεις της «άγορας») αλλά μετασχηματίζονται αργά. Το «νοικοκυριό», όπως εξελίχτηκε ιστορικά μέσα σε καπιταλιστικό καθεστώς, φαίνεται να έχει ακριβώς αυτή την ιδιότητα. Τα όριά του μεταβάλλονται εύκολα, ωστόσο στη μικρή διάρκεια έχουν μιά σταθερότητα που οι ρίζες της βρίσκονται στα οικονομικά συμφέροντα και στην κοινωνική ψυχολογία των μελών του.

Τά όρια του «νοικοκυριού» διατήρησαν αυτή τη σχετική ελαστικότητα χάρη σε τρεις βασικούς παράγοντες.

Πρώτ' απ' όλα, υπήρξε μιά διαρκής πίεση για να διαρραγεῖ ὁ δεσμός ανάμεσα στην ὀργάνωση του νοικοκυριού και στην ἐντοπιότητα. Σέ μιά πρώτη φάση, παρατηρεῖται μιά μακροχρόνια πίεση να ἀποσπαστοῦν ὄλο και περισσότεροι ἄνθρωποι ἀπό τή φυσική, νομική και συναισθηματική σύνδεσή τους με ἕναν μικρό, ἰδιαίτερο τόπο. Στή δεύτερη φάση, πού συνήθως ἔπεται χρονικά, υπήρξε ἡ πίεση για νά μειωθεί, ἀλλά χωρίς ποτέ νά ἐξαφανιστεῖ ὀλοκληρωτικά, ἡ σημασία τῆς συγκατοίκησης ὡς νομικῆς και ψυχοκοινωνιολογικῆς βάσης τῆς συλλογικῆς οἰκιοποίησης τοῦ εἰσοδήματος. (Πρόκειται για τό φαινόμενο πού ἔγινε ἀντιληπτό, ἐσφαλμένα κατά τήν ἄποψή μου, ὡς ἡ ἔλευση τῆς πυρηνικῆς οἰκογένειας).

Στή συνέχεια, καθώς ἐξελισσόταν με τό χρόνο ἡ καπιταλιστική κοσμοοικονομία, γινόταν ὄλο και περισσότερο σαφές ὅτι ὁ κοινωνικός καταμερισμός τῆς παραγωγῆς βασιζόταν σε μιά παγκόσμια ἐργατική δύναμη πού ἦταν μόνο ἐν μέρει μισθωτή. Αὐτή ἡ «μερικότητα» ἦταν διττή. Πρώτον, σε παγκόσμια κλίμακα υπήρχε μιά διασπορά τῶν νοικοκυριῶν κατά μήκος μιᾶς καμπύλης πού ἀναπαρι-

στοῦσε τό ποσοστό τῆς μισθωτῆς ἐργασίας ἐπί τοῦ συνόλου τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας. Ὑποφιάζομαι ὅτι ἡ ἀρμόζουσα στατιστική ἀνάλυση γιά τό σύνολο τῆς κοσμοοικονομίας θά ἔδειχνε ὅτι, μέ τήν πάροδο τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου, ἡ καμπύλη γινόταν ὄλο καί λιγότερο ἀσύμμετρη καί πλησίαζε ὄλο καί περισσότερο τό σχῆμα μιᾶς καμπάνας. Δεύτερον, στό ἐσωτερικό τῆς καπιταλιστικῆς κοσμοοικονομίας δέν ὑπάρχουν στήν οὐσία καθόλου νοικοκυριά στά δύο ἄκρα τῆς καμπύλης. Αὐτό σημαίνει οὐσιαστικά ὅτι κάθε νοικοκυριό ἀμειβόταν μόνο «ἐν μέρει» μέ τή μορφή τῆς μισθωτῆς ἐργασίας.

Τέλος, οἱ μορφές συμμετοχῆς τῶν νοικοκυριῶν στήν ἐργατική δύναμη παρουσίαζαν μιᾶ διαστρωμάτωση ὄλο καί περισσότερο βασισμένη σέ ὄρους ἐθνότητας/ἐθνικότητας καί φύλου. Ἀλλά, συγχρόνως, ἡ ἰδεολογία τῶν ἴσων εὐκαιριῶν ὑποστηριζόταν καί ἐφαρμοζόταν ὄλο καί περισσότερο. Αὐτές οἱ δύο τάσεις μπόρεσαν νά συμβιβαστοῦν χάρις στήν εὐελιξία τῆς ὑπαρκτῆς διαστρωμάτωσης, ἀφοῦ τά ὄρια τῆς ἐθνότητας (συμπεριλαμβανομένων καί τῶν νόμων τῆς ἐνδογαμίας) εἶναι ἐλαστικά. Βέβαια, τά ὄρια τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν φύλων εἶναι πολύ λιγότερο ἐλαστικά ἀπό τά ὄρια τῆς ἐθνότητας, αὐτό ὅμως δέν ἐμποδίζει τόν διαρκή ἐπαναπροσδιορισμό τῶν ἐπαγγελματικῶν ρόλων, πού ἐμπίπτουν στήν κάθε πλευρά τῆς διαχωριστικῆς γραμμῆς τῶν φύλων.

Νά σημειώσουμε ὅτι σέ ὅλες αὐτές τίς ὀψεις (ἐντοπιότητα, μισθωτή ἐργασία, διαστρωμάτωση μέ βάση τήν ἐθνότητα καί τό φύλο), ἡ δομή ἐμπεριεῖχε μιᾶ ἔνταξη: ρήξη μέ τήν τοπική ἔνταξη ἀλλά διατήρηση ἑνός κάποιου ρόλου τῆς συγκατοίκησης, σύστημα μισθωτῆς ἐργασίας ἀλλά μόνον μερικό, διαστρωμάτωση μέ βάση τήν ἐθνότητα καί τό φύλο ἀλλά μετριασμένη ἀπό μιᾶ ἰδεολογία ἴσων εὐκαιριῶν. Εἶναι ἀκριβῶς αὐτή ἡ ἔνταξη, αὐτό τό «ἐνδιάμεσο», πού ἐπέτρεψε στούς φορεῖς τῆς συσσώρευσης νά χειριστοῦν τήν παγκόσμια ἐργατική δύναμη (ἀλλά μόνον μέχρις ἑνα ὀρισμένο σημεῖο). Εἶναι αὐτή ἡ ἴδια ἔνταξη πού δημιούργησε τόσο τή δύναμη ὅσο καί τίς ἀμφισημίες τῆς ἀπάντησης πού ἔδωσε ἡ παγκόσμια ἐργατική δύναμη — ἀπάντηση μέ ὄρους κοινωνικῆς συνείδησης (πίστη σέ ἕναν λαό, σέ μιᾶ τάξη, σέ ἕνα νοικοκυριό) ἢ μέ ὄρους πολιτικῆς συνείδησης (στράτευση σέ κινήματα).

Ἐκ τῆς ἀποψη τῶν φορέων τῆς συσσώρευσης, ἡ ἀποτελεσματικότητα τοῦ νοικοκυριοῦ φαίνεται καθαρά ἂν τὴν συγκρίνουμε μὲ δύο ἄλλες ἐναλλακτικὲς ἐκδοχὲς ἐνοτήτων μὲ κοινοκτημοσύνη εἰσοδημάτων («συσσίτηση» μὲ τὴ μεταφορικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου). Ἡ πρώτη ἀπὸ αὐτὲς τὲς ἐναλλακτικὲς ἐκδοχὲς εἶναι μιὰ «κοινότητα» πενήντα, ἑκατὸ ἢ ἀκόμη περισσότερων ἀτόμων. Ἡ δεύτερη εἶναι μιὰ ἀπομονωμένη πολὺ μικρὴ ομάδα μὲ ἓνα μόνον ἄτομο ἢ μιὰ πυρηνικὴ οἰκογένεια χωρὶς ἐνήλικα παιδιά. Ἡ κοινότητα ἀποτελεῖ μιὰ μονάδα κοινωνικῆς ἀναπαραγωγῆς πού συναντᾶται συχνά στὰ προηγούμενα ἱστορικὰ συστήματα. Ὑπῆρξαν μάλιστα κάποιες ἀπόπειρες (ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀποτυχημένες) νὰ ἀναπαραχθοῦν μονάδες αὐτοῦ τοῦ μεγέθους στὸ πλαίσιο τῆς καπιταλιστικῆς κοσμοοικονομίας. Οἱ πολὺ μικρὲς μονάδες συναντῶνται ἐπίσης ἀλλὰ καὶ αὐτὲς φαίνεται νὰ προσκρούουν σὲ ἰσχυρὲς ἀντιστάσεις, γιατί θεωροῦνται κατὰ κάποιον τρόπο «μὴ βιώσιμες».

Διαπιστώνουμε ἐμπειρικὰ ὅτι τὰ σύγχρονα νοικοκυριά μὲ κοινοκτημοσύνη εἰσοδημάτων ἔτειναν πάντοτε πρὸς ἓνα ἐνδιάμεσο μέγεθος. Γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὲς πολὺ μικρὲς μονάδες, τὰ νοικοκυριά συχνὰ ξεπέρασαν τὰ ὄρια τῶν δικτύων συγγενείας καὶ ἐνσωμάτωσαν ἄτομα ξένα πρὸς τὴν οἰκογένεια. Γιὰ νὰ ἀποφευχθοῦν οἱ πολὺ μεγάλες μονάδες, τόσο τὰ κοινωνικά ὅσο καὶ τὰ νομικά ὄρια τῶν ἀμοιβαίων ὑποχρεώσεων ἔγιναν πιὸ στενά. Γιὰ τὴν ἐπικράτησε τελικὰ αὐτὴ ἡ τάση πρὸς τὰ ἐνδιάμεσα μεγέθη καὶ τὴν ἐνδιάμεση σύνθεση;

Φαίνεται ὅτι τὸ βασικὸ μειονέκτημα τῶν πολὺ μικρῶν μονάδων ἦταν ὅτι τὸ ἐπίπεδο τῶν εἰσοδημάτων ἀπὸ μισθοῦς, πού εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ τὴ συλλογικὴ ἀναπαραγωγή, ἦταν σαφῶς ὑψηλότερο ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τὸ ἀναγκαῖο γιὰ τὲς μεσαῖες μονάδες. Ὅπου τὸ ἐπίπεδο τῶν μισθῶν ἦταν πολὺ χαμηλὸ, τὰ ἴδια τὰ νοικοκυριά προσπάθησαν νὰ διευρύνουν τὰ σύνορά τους γιὰ νὰ ἐπιβιώσουν. Ἀλλὰ αὐτὸ συνέπιπτε βέβαια καὶ μὲ τὰ συμφέροντα τῶν φορέων τῆς συσσώρευσης.

Φαίνεται ὅτι τὸ βασικὸ μειονέκτημα τῶν πολὺ μεγάλων μονάδων ἦταν ὅτι ἡ ποσότητα ἐργασίας ἢ ἀναγκαῖα γιὰ νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ ἐπιβίωση ἦταν πολὺ χαμηλὴ. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρά, αὐτὸ δὲν ἀρέσει στοὺς φορεῖς τῆς συσσώρευσης γιατί μειώνει τὴν πίεση γιὰ εἰσοδο

στήν αγορά μισθωτής εργασίας. Από τήν ἄλλη πλευρά, τά μέλη τῆς ἐργατικῆς δύναμης διαπίστωσαν ὅτι αὐτό δημιουργοῦσε ἐντάσεις ἀνάμεσα ἰστά μέλη τῆς κοινότητας πού αἰσθάνονταν ὅτι θά μπορούσαν νά ἐπωφεληθοῦν ἀπό μιά ἄμεση κινητικότητα καί ἰστά μέλη πού εἶχαν ἀντίθετη ἄποψη. Ἐνα νοικοκυριό μπορούσε νά «μετακινήθει». Ἦταν πολύ δύσκολο νά «μετακινήθει» μιά κοινότητα.

Οἱ θεσμικές δομές δέν εἶναι δεδομένες. Στήν πραγματικότητα εἶναι ὁ τόπος, ἡ σωστότερα τό ἀντικείμενο, ἀντιφατικῶν προσπαθειῶν πού τείνουν νά τοὺς μορφοποιήσουν. Τό θεσμό τοῦ νοικοκυριοῦ περιέβαλλαν ἀπό τήν ἀρχή δύο βασικές συγκρούσεις. Ἡ πρώτη ἦταν ἀνάμεσα ἰστά συχνά ἀντιτιθέμενα συμφέροντα τῶν ἐργατῶν, πού ἦταν συγκεντρωμένοι σέ ἕνα νοικοκυριό, καί τῶν φορέων τῆς συσσώρευσης, πού κυριαρχοῦσαν σέ μιά συγκεκριμένη περιοχή ἢ σέ ἕνα συγκεκριμένο κράτος. Ἡ δεύτερη ἦταν ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στοὺς στόχους πού ἐπεδίωκαν οἱ φορεῖς τῆς συσσώρευσης στό θέμα τῶν νοικοκυριῶν καί στό γεγονός ὅτι ἦταν συχνά ἀναγκασμένοι νά υἱοθετοῦν συμπεριφορές πού ὑπονόμευαν αὐτοὺς τοὺς στόχους. Ἄς ἐξετάσουμε μέ τῆ σειρά τους αὐτές τίς δύο συγκρούσεις.

Ὡς μονάδα κοινοκτημοσύνης εἰσοδημάτων, τό νοικοκυριό μπορεῖ νά θεωρηθεῖ συγχρόνως κέντρο προσαρμογῆς καί ἀντίστασης ἰστά μοντέλα ἀποδοχῶν τῆς ἐργατικῆς δύναμης, πού προωθοῦν οἱ φορεῖς τῆς συσσώρευσης. Στό βαθμό ὅμως πού ἡ εὐθύνη γιά τήν ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης μετατοπιζόταν ἀπό τήν «κοινότητα» στό «νοικοκυριό», ἔτσι ὅπως τό ἐπέβαλλε τό «κράτος», ἡ ἴδια ἡ ἐλαστικότητα τοῦ θεσμοῦ (σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τήν ἐνταξη, τά ὅρια, τό συνδυασμό μορφῶν ἐργασίας καί τῆ χωροθέτηση), πού ἦταν τόσο ἐπωφελῆς γιά τοὺς καπιταλιστές, ἀποδεικνυόταν ἐξίσου χρήσιμη γιά νά ἀντιστέκονται ἢ νά παρακάμπτουν οἱ ἐργάτες τίς πιέσεις, τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα. Πράγματι, μέχρι τήν ἐμφάνιση τῶν ἐργατικῶν κινήματων, καί ἀκόμη καί μετά ἀπό αὐτή, ἡ λήψη ἀποφάσεων στό ἐπίπεδο τοῦ νοικοκυριοῦ ἀποτελοῦσε τό κυριότερο πολιτικό ὄπλο πού διέθετε ἡ παγκόσμια ἐργατική δύναμη στοὺς καθημερινούς της ἀγῶνες. Αὐτό πού ἔχει συχνά ἀναλυθεῖ ὡς «ἀταβιστική τάση» ἦταν τίς περισσότερες φορές κοινωνικοπολιτικές ἀντιστάσεις πού προᾶσπιζαν συγκεκριμένες ἀξίες χρήσης ἢ ἀπλῶς προσπάθειες νά

έλαχιστοποιηθεί ο βαθμός έκμετάλλευσης. Τό γεγονός ότι τά αίτήματα τών νοικοκυριών μεταβάλλονταν μέσα στό χρόνο μέ άπρόβλεπτο τρόπο (π.χ. πότε άπαιτούσαν τήν είσοδο περισσότερων γυναικών στή μισθωτή εργασία, άλλοτε ζητούσαν άκριβώς τό αντίθετο) μπορεί στήν πραγματικότητα νά εξηγηθεί εύκολα άν θεωρήσουμε αυτά τά αίτήματα ως άμεσες άπαντήσεις σέ μία άμεση πολιτική κατάσταση, άρα ως τακτικούς μάλλον παρά ως στρατηγικούς στόχους.

Οί μορφές πού παίρνει σήμερα ή σύγκρουση ανάμεσα στό νοικοκυριό, ως κέντρο πολιτικής αντίστασης τής παγκόσμιας εργατικής τάξης, καί στους φορείς τής συσσώρευσης, πού έλέγχουν τίς οικονομικές καί κρατικές δομές, καί ό τρόπος μέ τόν όποιο αυτές οί μορφές διαφοροποιούνται συστηματικά στό χρόνο καί στό χώρο αποτελούν θέματα πού αξίζουν μεγαλύτερη έπεξεργασία. Δέν θά επιχειρήσω κάτι τέτοιο έδω. Θά σταθώ περισσότερο στίς συνέπειες τών αντιφάσεων πού άναπτύσσονται στό έσωτερικό τών βασικών οικονομικών μηχανισμών του ίδιου του καπιταλισμού.

Ό καπιταλισμός συνεπάγεται τήν έμπορευματοποίηση αλλά, όπως έχουμε τονίσει, μόνο μέχρις ένα όρισμένο σημείο. Όστόσο, ή επέκταση τής έμπορευματοποίησης αποτέλεσε στήν πραγματικότητα τόν μηχανισμό έξόδου από τίς κυκλικές φάσεις ύφεσης τής κοσμοοικονομίας. Τό αποτέλεσμα μπορεί νά διατυπωθεί συνοπτικά ως εξής: παρά τή θέλησή τους καί ενάντια στά μακροπρόθεσμα συμφέροντά τους, οί φορείς τής συσσώρευσης σπρώχνουν διαρκώς πρός τήν έμπορευματοποίηση τών πάντων, καί ιδιαίτερα τής καθημερινής ζωής. Τούς δύο τελευταίους αιώνες, ή περιγραφή τής άέναης διαδικασίας έμπορευματοποίησης τής καθημερινής ζωής άπορρόφησε ένα μεγάλο τμήμα από τίς προσπάθειες τών κοινωνικών έπιστημών. Μακροπρόθεσμα, αυτή ή διηνεκής διαδικασία συνεπάγεται τόν βέβαιο θάνατο του συστήματος. Έν τώ μεταξύ, μεταφράζεται στίς δομές του νοικοκυριού, του όποιου όλες οί έσωτερικές λειτουργίες έμπορευματοποιήθηκαν καί εξακολουθούν νά έμπορευματοποιούνται όλο καί περισσότερο, από τήν έτοιμασία τής τροφής έως τήν καθαριότητα τών ρούχων καί τήν έπισκευή τών επίπλων, τήν φροντίδα καί τήν φύλαξη τών παιδιών, τίς ίατρικές φροντίδες, τή συναισθημα-

τική θεραπεία. Αυτή ή αύξανόμενη έμπορευματοποίηση τής καθημερινής ζωής συνοδεύτηκε από τήν παρακμή τής συγκατοίκησης και τής συγγένειας ώς καθοριστικῶν παραγόντων τῶν ὀρίων τοῦ νοικοκυριοῦ. Ἡ κατάληξη αὐτῆς τῆς ἀέναης τάσης δέν εἶναι, κατά τήν ἄποψή μου, οὔτε τό «ἄτομο» οὔτε ἡ «πυρηνική οἰκογένεια», ἀλλά ἡ συγκρότηση μιᾶς μονάδας, τῆς ὁποίας ἡ συνοχή θά βασιζέται ὄλο καί περισσότερο στή λειτουργία πού ἐπιτελεῖ, δηλαδή στήν κοινοκτημοσύνη τῶν εἰσοδημάτων.

Ὁ Μάρσαλ Μπέρμαν, στό πρόσφατο ἔργο του (1982) μέ θέμα τήν ἐμπειρία τῆς νεοτερικότητας, διάλεξε γιά τίτλο τή μεταφορά πού χρησιμοποίησε ὁ Μάρξ στό *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*: «Ὅ,τι εἶναι στερεό ἐξαερώνεται». Ὁ ἀφορισμός αὐτός ἀποτελοῦσε τό συμπέρασμα τῆς ἀνάλυσης τοῦ Μάρξ γιά τήν διαρκή «ἐπαναστατικοποίηση» τῶν μέσων καί τῶν σχέσεων παραγωγῆς. «Ὅ,τι ἦταν ἱερό βεβηλώθηκε», συνεχίζει τό κείμενο καί κορυφώνεται στό ἀπόσπασμα πού νομίζω ὅτι εἶναι τό πιό χαρακτηριστικό γιά τό θέμα πού μᾶς ἐνδιαφέρει: «Καί ὁ ἄνθρωπος, στό τέλος, ἐξαναγκάστηκε νά ἀντιμετωπίσει μέ διαύγεια τίς πραγματικές συνθήκες ὕπαρξῆς του καί τίς σχέσεις του μέ τούς ὁμοίους του». Ἀπό πολλές ἀπόψεις αὐτό μόλις ἄρχισε νά συμβαίνει. Τό προλεταριακό νοικοκυριό ὡς μονάδα κοινοκτημοσύνης τῶν εἰσοδημάτων διά βίου —ξεκομμένο ἀπό τούς ἄλλοτε ἀδιάρρηκτους δεσμούς του μέ τόν τόπο, τήν οἰκογένεια καί τή συγκατοίκηση— ξεγυμνώνει, πιό ἀποτελεσματικά ἀπό ὅτιδήποτε ἄλλο, τίς πραγματικές συνθήκες ὕπαρξῆς. Νά γιατί γίνεται πιά πολιτικά ἀδύνατο νά διατηρηθοῦν σ' αὐτό τό χαμηλότατο ἐπίπεδο. Ἡ ἴδια ἡ ἐπέκταση τῆς ἐμπορευματοποίησης εἶναι, αὐτή καθεαυτή, ἡ πιό βαθιά πολιτικοποίηση. Ἄν ὅ,τι ἦταν ἱερό βεβηλώθηκε, τότε δέν ἀπομένει πιά καμιᾶ δικαίωση τῆς ἄνισης κατανομῆς τῶν ἀμοιβῶν. Ἀκόμη καί ἡ ἀτομικιστική ἀντίδραση «ὄλο καί περισσότερα γιά μένα» μεταφράζεται σέ «τουλάχιστον αὐτό πού δικαιοῦμαι». Αὐτό εἶναι τό πιό ριζοσπαστικό πολιτικό μήνυμα πού μπορεῖ νά φανταστεῖ κανεῖς.

Ἀπό αὐτή τήν ἄποψη, γίνεται σαφές γιατί οἱ προσπάθειες τῶν φορέων τῆς συσσώρευσης ἔτειναν πάντοτε πρὸς τή δημιουργία ἑνός νοικοκυριοῦ «μέσου» μεγέθους — νά ξεκόψουν βέβαια ἀπό τίς προ-

γενέστερες «κοινοτικές» μορφές οργάνωσης της εργατικής δύναμης, αλλά επίσης να καθυστερήσουν την άδυσώπητη, αν και αργή, πορεία της προλεταριοποίησης. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι σήμερα τα θέματα που άφοροῦν τῆ ζωῆ τῆς οἰκογένειας, τὰ δικαιώματα τῶν φύλων καί τὴν οργάνωση τῆς καθημερινῆς ζωῆς ἀποτελοῦν κεντρικά πολιτικά ζητήματα. Πράγματι, αὐτά τὰ ζητήματα ἐμφανίζονται ὀξύτερα, ἀκριβῶς λόγω τῆς συνεχοῦς προόδου τῆς προλεταριοποίησης, ἡ ὁποία ἀντιμετωπίζεται μὲ βαθιά δυσπιστία ἀπὸ τοὺς φορεῖς τῆς συσσώρευσης, ἀλλὰ ἐπίσης συχνά μὲ ταραχή καί ἀποθάρρυνση ἀπὸ τὴν παγκόσμια ἐργατική δύναμη, τῆς ὁποίας τὰ κοινωνικά κινήματα ἔχουν ἀναπτύξει τόσο ἀμφίσημες θέσεις γι' αὐτό τὸ ζήτημα. Καί ὅμως, ἀπὸ πολλές ἀπόψεις, ἐκεῖ βρίσκεται τὸ κλειδί τῆς δόμησης τῆς ταξικῆς συνειδήσεως, καί συνεπῶς τῆς δυναμικῆς αὐτῶν τῶν ἰδίων τῶν κινήματων.

III

*Οἱ τάξεις:
πόλωση καί ὑπερκαθορισμός*

Ἡ ταξική σύγκρουση στήν καπιταλιστική κοσμοοικονομία

τοῦ Ἰμμανουέλ Βαλλερστάιν

Ἡ ἔννοια τῶν κοινωνικῶν τάξεων δέν ἀνακαλύφθηκε ἀπό τόν Κάρλ Μάρξ. Ἦταν γνωστή στους Ἕλληνες καί ἀναφάνηκε πάλι στήν εὐρωπαϊκή κοινωνική σκέψη τοῦ 18ου αἰώνα καθώς καί στίς πρῶτες ἀναλύσεις πού ἀκολούθησαν τή Γαλλική Ἐπανάσταση. Ἡ συνεισφορά τοῦ Μάρξ ἔγκειται σέ τρεῖς θέσεις. Πρῶτον, θεωρεῖ ὅτι ὁλόκληρη ἡ ἱστορία εἶναι ἡ ἱστορία τῆς πάλης τῶν τάξεων. Δεύτερον, ἐπισημαίνει τό γεγονός ὅτι μιά τάξη *ap sich* (καθ' ἑαυτήν) δέν εἶναι ἀναγκαστικά μιά τάξη *fur sich* (δι' ἑαυτήν). Τρίτον, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ θεμελιώδης σύγκρουση στό πλαίσιο τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς εἶναι ἐκείνη πού διεξάγεται ἀνάμεσα σέ ἀστούς καί προλετάρους, ἀνάμεσα σέ ἐκείνους πού κατέχουν τά μέσα παραγωγῆς καί σέ ἐκείνους πού δέν τά κατέχουν. (Στό σημεῖο αὐτό ἀντιτίθεται στήν ἄποψη σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ κομβικός ἀνταγωνισμός ἀντιπαραθέτει τόν παραγωγικό μέ τόν μή παραγωγικό τομέα, καί σέ αὐτή τή σύγκρουση ἐνεργοί ἰδιοκτῆτες καί ἐργαζόμενοι ἀνήκουν στό ἴδιο στρατόπεδο, ἀντιμέτωποι μέ τούς μή παραγωγικούς εἰσοδηματίες).

Πρώτη δημοσίευση: «Class Conflict in the Capitalist World-Economy»
στό *The Capitalist World-Economy*, Cambridge, 1979.

Όταν η ταξική ανάλυση έφτασε νά χρησιμοποιείται για νά έξυπηρετήσει έπαναστατικούς στόχους, οί μή έπαναστάτες διανοητές σέ γενικές γραμμές, τήν έβαλαν στήν άκρη, και πολλοί, άν όχι οί περισσότεροι, άρνήθηκαν παθιασμένα τή νομιμότητά της. Από τότε, και οί τρεις μείζονες θέσεις του Μάρξ για τίς τάξεις δέν σταμάτησαν νά ξεσηκώνουν βίαιες πολεμικές.

Στή θέση ότι ή πάλη των τάξεων αποτελεί τή θεμελιώδη μορφή των συγκρούσεων ανάμεσα σέ κοινωνικές ομάδες, ο Μάξ Βέμπερ άπάντησε ύποστηρίζοντας ότι ή τάξη δέν ήταν παρά μόνον μία από τίς τρεις διαστάσεις πού συνέβαλαν στήν διαμόρφωση των ομάδων, οί άλλες δύο όντας ή κοινωνική θέση (status) και ή ιδεολογία, και ότι αυτές οί τρεις διαστάσεις ήταν ίσης σπουδαιότητας. Πολλοί από τούς μαθητές του Βέμπερ προχώρησαν περισσότερο και πρόβαλαν τήν άποψη ότι στή ρίζα των κοινωνικών συγκρούσεων βρίσκονταν πάντα και πριν από όλα οί διαφορές κοινωνικής σειράς ή κοινωνικής θέσης.

Σέ ό,τι άφορα τή θέση ότι μία τάξη ύπάρχει «καθ' έαυτήν» άκόμη και άν, σέ συγκεκριμένες χρονικές στιγμές, δέν ύπάρχει «δι' έαυτήν», διάφοροι ψυχοκοινωνιολόγοι ύποστήριξαν ότι τό μόνο πού πραγματικά έχει σημασία είναι ή λεγόμενη «ύποκειμενική» ταξική ένταξη και ότι τά άτομα μπορούν νά θεωρηθοϋν μέλη μιās τάξης μόνον μέ τήν προϋπόθεση ότι τά ίδια αναγνωρίζουν αύτή τους τήν ένταξη.

Τέλος, στή θέση ότι ή άστική τάξη και τό προλεταριάτο είναι οί δύο κύριες άντιτιθέμενες κοινωνικές ομάδες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, γύρω από τίς όποιες πολώνονται οί άλλες κοινωνικές ομάδες, πολλοί αναλυτές άπάντησαν, κάνοντας αναφορά στον ίδιο τον Μάρξ, ότι στήν κοινωνία ύπήρχαν περισσότερες από δύο τάξεις και ότι μέ τό πέραςμα του χρόνου αύτή ή πόλωση έτεινε νά έξασθενήσει μάλλον παρά νά ένταθει.

Καθένα από αυτά τά άντεπιχειρήματα στίς προτάσεις του Μάρξ είχε ως αποτέλεσμα, στο βαθμό πού γινόταν άποδεκτό, νά διαστρέφει τήν πολιτική στρατηγική πού πήγαζε από τήν πρωτότυπη μαρξική ανάλυση. Γι' αυτό και από τήν μαρξιστική πλευρά έγινε προσπάθεια νά καταδειχτοϋν οί ιδεολογικές βάσεις αυτών των άντεπιχειρη-

μάτων. Τέτοιες απαντήσεις δέν έλειψαν ποτέ. Άλλά καθώς οι ιδεολογικές διαστρεβλώσεις συνεπάγονται θεωρητικές ανακρίβειες, μακροπρόθεσμα είναι πιο άποτελεσματικό, τόσο θεωρητικά όσο και πολιτικά, να επικεντρωθεί ή συζήτηση στη θεωρητική χρησιμότητα τών συγκεκριμένων έννοιών.

Νά προσθέσουμε ότι οι έπαναλαμβανόμενες επιθέσεις κατά τών μαρξικών προτάσεων για τις τάξεις και την πάλη τών τάξεων, σέ συνδυασμό μέ τις πραγματικότητες του σύγχρονου κόσμου, είχαν ως άποτέλεσμα τή δημιουργία θεωρητικής άβειβαιότητας μέσα στο μαρξιστικό στρατόπεδο, ή όποια, μέ τήν πάροδο του χρόνου, προκάλεσε τρεις μεγάλες συζητήσεις: σχετικά μέ τή σημασία αυτού που όνομάζουμε «έθνικό ζήτημα», σχετικά μέ τόν ρόλο όρισμένων κοινωνικών στιβάδων (ιδιαίτερα τής «άγροτιās», τής «μικροαστικής τάξης» και/ή τής «νέας έργατικής τάξης»), σχετικά μέ τήν χρησιμότητα τών έννοιών που αναφέρονται σέ μια σφαιρική ιεράρχηση του χώρου («κέντρο» και «περιφέρεια»), καθώς και τής έννοιας τής «άνισης ανταλλαγής» που συνδέεται μέ αυτή τήν ιεράρχηση.

Ήδη από τόν 19ο αιώνα, τό «έθνικό ζήτημα» άρχισε να δηλητηριάζει τά μαρξιστικά (και τά σοσιαλιστικά) κινήματα, ιδιαίτερα στην Αύστροουγγρική και τήν Ρωσική Αύτοκρατορία. Τό «άγροτικό ζήτημα» ήρθε στο προσκήνιο στον Μεσοπόλεμο, μέ τήν Κινεζική Έπανάσταση. Τέλος, ό έξαρτημένος ρόλος τής «περιφέρειας» σέ σχέση μέ τό «κέντρο» έγινε άντικείμενο μιας μείζονος διαμάχης μετά τόν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, μέσα στις δονήσεις του τέλους τής άποικιοκρατίας και στον άπόηχο τής Συνδιάσκεψης του Μπαντούνγκ¹ και τής ανάπτυξης του «τритоκοσμιsmου».

Τά τρία αυτά «ζήτήματα» είναι στην πραγματικότητα παραλλαγές στο ίδιο θέμα: πώς να έρμηνεύσουμε τις μαρξικές προτάσεις;

1. Πρόκειται για τή διεθνή συνδιάσκεψη άντιπροσώπων από 29 άσιατικές και άφρικανικές χώρες, που συνήλθαν στην πόλη τής Ίάβας Μπαντούνγκ, στις 18-24 Άπριλίου 1955, μέ στόχο να έγκαινιαόσουν μια κοινή πολιτική οίκονομικής, κοινωνικής και πολιτιστικής συνεργασίας και να καθορίσουν μια άντιαποικιακή στάση (Σ.τ.Μ.).

Ποιές είναι, στην πραγματικότητα, οι βάσεις της διαμόρφωσης των τάξεων και της ταξικής συνείδησης στην καπιταλιστική κοσμοοικονομία, έτσι όπως αυτή εξελίχτηκε ιστορικά; Πώς συμβιβάζονται οι περιγραφές του κόσμου που βασίζονται σε αυτές τις προτάσεις με τους πολιτικούς όρισμούς που προβάλλουν στον κόσμο οι ομάδες που ανήκουν και δροῦν μέσα σε αυτόν;

Ξεκινώντας από αυτές τις συζητήσεις, προτείνω να εξετάσουμε τί μας λέει ή ίδια ή φύση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής για τό τί είναι, στην πραγματικότητα, οι άστοί και οι προλετάριοι, και να εκτιμήσουμε τίς πολιτικές συνέπειες των διάφορων τρόπων με τους οποίους οι άστοί και οι προλετάριοι εντάχθηκαν στον καπιταλιστικό καταμερισμό της εργασίας.

Τί είναι ο καπιταλισμός ως τρόπος παραγωγής; Η απάντηση σε αυτή την ερώτηση δέν είναι εύκολη, και γι' αυτό, στην πραγματικότητα, δέν συζητήθηκε ποτέ ευρύτερα. Νομίζω ότι στην συγκρότηση του «μοντέλου» συνδυάζονται πολλά στοιχεία. Ο καπιταλισμός είναι ο μόνος τρόπος παραγωγής όπου ή *μεγιστοποίηση* του πλεονάσματος των παραγόμενων αγαθών ανταμείβεται αυτή καθ' έαυτή. Σε όλα τά ιστορικά συστήματα, υπήρχε πάντοτε ένα μέρος της παραγωγής που προοριζόταν για *χρήση* και ένα μέρος της παραγωγής που προοριζόταν για *άνταλλαγή*. Όμως μόνον στον καπιταλισμό συμβαίνει να αμείβονται όλοι οι παραγωγοί ανάλογα με την ανταλλακτική αξία αυτού που παράγουν και να τιμωρούνται στο βαθμό που την παραμελούν. Οι «άνταμοιβές» και οι «τιμωρίες» πραγματοποιούνται μέσω μιās δομής που άποκαλείται «*άγορά*». Πρόκειται για δομή και όχι για θεσμό. Είναι μιιά δομή που διαμορφώνεται από πολλούς θεσμούς (πολιτικούς, οικονομικούς, κοινωνικούς, ακόμη και πολιτιστικούς) και ή όποια άποτελεϊ τόν βασικό στίβο της οικονομικής πάλης.

Όχι μόνον τό πλεόνασμα μεγιστοποιεϊται για να μεγιστοποιεϊται, αλλά εκείνοι που χρησιμοποιούν τό πλεόνασμα για να συσσωρεύσουν περισσότερο κεφάλαιο, έτσι ώστε να παράξουν ακόμη περισσότερο πλεόνασμα, ανταμείβονται έπιπροσθέτως. Έτσι υπάρχει πίεση για συνεχή επέκταση ενῶ, συγχρόνως, ή άτομικιστική βάση του συστήματος καθιστά άδύνατη μιιά συνεχή επέκταση.

Πώς πραγματοποιείται ή επιδίωξη του κέρδους; Λειτουργεί δημιουργώντας νομικές προστασίες έτσι ώστε ιδιωτικές επιχειρήσεις (των οποίων τό μέγεθος μπορεί να κυμαίνεται από την ατομική επιχείρηση έως την μεγάλη εταιρεία, συμπεριλαμβανομένων και των ημικρατικών οργανισμών) να μπορούν να οικειοποιούνται την υπεραξία που δημιουργεί ή εργασία των άμεσων παραγωγών. Εάν ολόκληρη ή υπεραξία, ή ένα μεγάλο μέρος της, καταναλώνεται από τη μειοψηφία που κατέχει ή ελέγχει τις «επιχειρήσεις», τότε δεν θα είχαμε καπιταλισμό. Αυτό περίπου συνέβαινε στα διάφορα προκαπιταλιστικά συστήματα.

Ο καπιταλισμός λοιπόν έμπεριέχει επιπροσθέτως δομές και θεσμούς, οι οποίοι ανταμείβουν πρωταρχικά όσους από τους ιδιοκτήτες και τους διευθυντές χρησιμοποιούν μόνον ένα μέρος της υπεραξίας για δική τους κατανάλωση και τό υπόλοιπο (πού συνήθως είναι και τό μεγαλύτερο) τό χρησιμοποιούν σε νέες επενδύσεις. Η δομή της αγοράς βρίσκεται εκεί για να έγγυηθεί ότι εκείνοι που δεν συσσωρεύουν κεφάλαιο, αλλά απλώς καταναλώνουν την υπεραξία, θα καταλήξουν μέ την πάροδο του χρόνου οικονομικά να χάσουν προς όφελος αυτών που συσσωρεύουν κεφάλαιο και τό επενδύουν παραγωγικά.

Κατόπιν τούτου μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ή αστική τάξη σχηματίζεται από εκείνους που παίρνουν τμήμα της υπεραξίας που δεν δημιούργησαν οι ίδιοι και χρησιμοποιούν ένα μέρος της για να συσσωρεύσουν κεφάλαιο. Αυτό που όρίζει τόν αστό δεν είναι ούτε ένα ιδιαίτερο επάγγελμα, ούτε ακόμη τό νομικό καθεστώς του ιδιοκτήτη (αν και ιστορικά υπήρξε σημαντικό) αλλά τό γεγονός ότι ό αστός άποκτά, είτε ως άτομο είτε ως μέλος μιās κοινότητας, ένα μέρος της υπεραξίας που δεν δημιούργησε ό ίδιος και είναι σε θέση να επενδύσει (για μιά ακόμη φορά είτε ως άτομο είτε ως μέλος μιās κοινότητας) ένα τμήμα αυτής της υπεραξίας σε κεφαλαιουχικά αγαθά.

Υπάρχει ένα ευρύ φάσμα τρόπων όργάνωσης της παραγωγής. Τό κλασικό μοντέλο της «ελεύθερης επιχείρησης» δεν αποτελεί παρά ένα παράδειγμα αυτού του φάσματος. Οι μορφές όργάνωσης που επικρατούν σε μιά συγκεκριμένη ιστορική στιγμή και σε ένα συγκεκριμένο κράτος (γιατί οι μορφές αυτές εξαρτώνται από τό νομικό

πλαίσιο) είναι συνάρτηση, άφ' ενός του επιπέδου ανάπτυξης της καπιταλιστικής κοσμοοικονομίας συνολικά (καί του ρόλου του συγκεκριμένου κράτους στο πλαίσιο αυτής της κοσμοοικονομίας) και, άφ' άλλου του τύπου των ταξικών άγώνων που αυτό τό επίπεδο ανάπτυξης συνεπάγεται στο πλαίσιο της κοσμοοικονομίας (καί στο έσωτερικό του συγκεκριμένου κράτους). Κατά συνέπεια, ή «άστική τάξη», όπως άλλωστε και κάθε κοινωνική κατασκευή, δέν είναι ένα στατικό φαινόμενο. Ό όρος αυτός υποδηλώνει μιά τάξη που βρίσκεται σε μιά διαδικασία διηνεκών μετασχηματισμών και, συνεπώς, υπόκειται σε συνεχείς μεταβολές τόσο στή μορφή όσο και στή σύστασή της.

Κατά μιά έννοια, αυτό είναι τόσο προφανές (τουλάχιστον αν αποδεχόμαστε όρισμένα έπιστημολογικά αξιώματα) που μιά τέτοια πρόταση μοιάζει ταυτολογία. Καί όμως, ή φιλολογία των κοινωνικών έπιστημών βρίθει από θεωρητικές παρατηρήσεις και έκτιμήσεις για τό εάν κάποια τοπική ομάδα ήταν ή δέν ήταν «άστική» (ή «προλεταριακή»), που βασίζονται σε ένα πρότυπο σχήμα όργάνωσης δανεισμένο από άλλους τόπους και άλλες ιστορικές στιγμές της εξέλιξης της καπιταλιστικής κοσμοοικονομίας. Στην πραγματικότητα, δέν υπάρχει ιδεότυπος. ("Όσο και αν φαίνεται περίεργο, παρ' όλο που ό ιδεότυπος είναι μιά βεμπεριανή μεθοδολογική έννοια, πολλοί βεμπεριανοί, στην πράξη, δείχνουν να έχουν συνείδηση αυτού του γεγονότος. Ένώ, αντίθετα, πολλοί μαρξιστές χρησιμοποιούν συνεχώς «ιδεοτύπους»).

Έάν δεχτούμε ότι δέν υπάρχει ιδεότυπος, τότε δέν μπορούμε να όρίσουμε τίς «τάξεις» (δηλαδή να κατασκευάσουμε τίς θεωρητικές μας αφαιρέσεις) μέ όρους ιδιοτήτων αλλά μόνον μέ όρους διαδικασιών. Πώς ένα άτομο γίνεται άστός, παραμένει άστός, παύει να είναι άστός, να τί πρέπει να αναλύσουμε; Ό κλασικός δρόμος που επιτρέπει σε ένα άτομο να γίνει άστός είναι ή οικονομική έπιτυχία στην αγορά. Ό τρόπος μέ τον όποιο αυτό τό άτομο κατάφερε αρχικά να πετύχει είναι δευτερεύον ζήτημα. Οί δρόμοι είναι πολλοί και διάφοροι. Υπάρχει τό πρότυπο του Όράτιου Άλγκερ²: διαφορο-

2. Άμερικανός πάστορας (1834-1899), συγγραφέας βιβλίων που άπευ-

ποιεῖται καί ξεχωρίζει ἀπό τίς ἐργαζόμενες τάξεις μέ τίς ἐπιπλέον προσπάθειες πού καταβάλλει στήν ἐργασία του (ἐκπληκτική ὁμοιότητα μέ τόν «πραγματικά ἐπαναστατικό», σύμφωνα μέ τόν Μάρξ, δρόμο πού ὀδηγεῖ ἀπό τή φεουδαρχία στόν καπιταλισμό). Ὑπάρχει τό πρότυπο τοῦ Ὀλιβερ Τουίστ: ἐπιλέγεται καί «υἱοθετεῖται» χάριν τοῦ ταλέντου. Ὑπάρχει τό πρότυπο τοῦ Ὁράτιου Μάν³: ἐπίδειξη τῶν ἀτομικῶν ἱκανοτήτων μέσω τῶν σχολικῶν ἐπιδόσεων.

Ἀλλά ὁ δρόμος πού ὀδηγεῖ στήν ἐξέδρα καταδύσεων δέν ἔχει καί τόση σημασία. Οἱ περισσότεροι ἀστοί γίνονται ἀστοί ἀπό κληρονομιά. Ἡ πρόσβαση στήν πεινία δέν εἶναι σταθερή καί κάποιες φορές εἶναι πραγματικά ἀλλόκοτη. Ἔτσι, τό βασικό ἐρώτημα εἶναι ἂν ἔνα ἄτομο (ἢ μιά ἐπιχείρηση) ξέρει νά κολυμπᾷ. Πράγματι, τό νά εἶσαι ἀστός ἀπαιτεῖ ἱκανότητες πού δέν τίς ἔχει ὄλος ὁ κόσμος: πονηριά, σκληρότητα, ἐπιτηδειότητα. Ὡς ἐκ τούτου, κάθε στιγμή, ὑπάρχει ἕνα ὀρισμένο ποσοστό ἀστῶν πού ἀποτυγχάνει στήν ἀγορά.

Περισσότερο σημαντικό, ὥστόσο, εἶναι τό γεγονός ὅτι ὑπάρχει μιά μεγάλη ομάδα πού πετυχαίνει καί μέσα σέ αὐτή τήν ομάδα πολλοί, ἂν ὄχι οἱ περισσότεροι, φιλοδοξοῦν νά ἀπολαύσουν τά πλεονεκτήματα τῆς κατάστασής τους. Ἐνα ἀπό τά δυνητικά πλεονεκτήματα εἶναι νά μὴν χρειάζεται νά ἀνταγωνίζονται τόσο σκληρά στήν ἀγορά. Ἀλλά ἀφοῦ ὑποτίθεται ὅτι ἡ πηγή τῶν εἰσοδημάτων βρίσκεται στήν ἀγορά, τά μέλη αὐτῆς τῆς ομάδας δέχονται μιά ὀργανωμένη πίεση νά βροῦν τρόπους νά διατηρήσουν τό εἰσοδηματικὸ τους ἐπίπεδο, χωρίς ὅμως νά χρειάζεται νά διατηρήσουν καί τό ἀντίστοιχο ἐπίπεδο ἐργασίας. Πρόκειται γιὰ τήν προσπάθεια —κοινωνική καί πολιτική— νά μετατρέψει τήν ἐπιτυχία σέ κοινωνική θέση (status). Ἡ κοινωνική θέση δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἡ ἀπο-

θύνονταν σέ φιλόδοξους νέους ἀνθρώπους, μέ μιά χαρακτηριστικά ἀμερικανική αἰσιδόξη καί ἀπλουστευτική ὀπτική, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ ἐπιτυχία βασίζεται στίς παραδοσιακές ἀρετές καί κυρίως στήν ἐργασία (Σ.τ.Μ.).

3. Ἀμερικανὸς παιδαγωγός (1796-1895). Ἀπὸ τοὺς πρώτους ὀργανωτές τῆς ἐκπαίδευσης στήν Ἀμερική, εἰσηγητῆς τῆς ἔννοιας τοῦ ἐλεύθερου λαικοῦ σχολείου (Σ.τ.Μ.).

λίθωση τῶν κεκτημένων κάποιων περασμένων ἐπιτυχιῶν.

Τό πρόβλημα τῆς ἀστικῆς τάξης βρίσκειτο στό γεγονός ὅτι ἡ δυναμική τοῦ καπιταλισμοῦ ἐντοπίζεται στήν οἰκονομία καί ὄχι στούς πολιτικούς ἢ πολιτιστικούς θεσμούς. Ὑπάρχουν, λοιπόν, πάντοτε καινούργιοι ἀστοί, χωρίς ἀναγνωρισμένη κοινωνική θέση, πού διεκδικοῦν ἀκριβῶς τήν πρόσβασή τους στήν κοινωνική θέση. Ἄν ὅμως φτάσουν πολλοί στήν κορυφή τῆς ἱεραρχίας, τότε αὐτή χάνει τήν ἀξία της. Κατά συνέπεια, οἱ νεόπλουτοι (οἱ καινούργιοι ἐπιτυχημένοι) προσπαθοῦν πάντοτε νά διώξουν ἄλλους γιά νά κάνουν χῶρο γιά τόν ἑαυτό τους. Ὁ πλέον ἐνδεδειγμένος στόχος εἶναι τό ὑποσύνολο τῶν παλαιῶν ἐπιτυχημένων, πού ἔχουν ἐπαναπαυθεῖ στήν κεκτημένη θέση τους καί δέν παρουσιάζουν πιά νέες ἐπιδόσεις στήν ἀγορά.

Συνεπῶς, κάθε στιγμή, συνυπάρχουν τρεῖς συνιστώσες τῆς ἀστικῆς τάξης: οἱ «νεόπλουτοι», οἱ «εἰσοδηματίες» καί οἱ ἀπόγονοι ἀστῶν πού ἐξακολουθοῦν νά σημειώνουν ἐπιτυχίες στήν ἀγορά καί νά δίνουν δείγματα τῆς ἀξίας τους. Γιά νά ἐκτιμήσουμε σωστά τίς σχέσεις ἀνάμεσα σέ αὐτές τίς τρεῖς ὑποομάδες, πρέπει νά ἔχουμε στό νοῦ μας ὅτι σχεδόν πάντοτε ἡ τρίτη κατηγορία εἶναι ἡ μεγαλύτερη, συνήθως μεγαλύτερη καί ἀπό τίς δύο ἄλλες ὑποομάδες μαζί. Αὐτός εἶναι καί ὁ βασικός λόγος τῆς σχετικῆς σταθερότητας καί «ὁμοιογένειας» τῆς ἀστικῆς τάξης.

Ὡστόσο, ἔρχονται στιγμές πού τό ποσοστό τῶν «νεόπλουτων» καί τῶν «εἰσοδηματιῶν» μέσα στήν ἀστική τάξη αὐξάνεται. Νομίζω ὅτι πρόκειται γενικά γιά περιόδους οἰκονομικῆς ὑφέσης, ὅπου παρατηρεῖται συγχρόνως αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν πτωχεύσεων καί διέγερση τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου.

Σέ παρόμοιες στιγμές, ὅπως ἔχει συχνά διαπιστωθεῖ, οἱ πολιτικές διαμάχες στό ἐσωτερικό τῆς ἀστικῆς τάξης ὀξύνονται. Οἱ συγκρούσεις αὐτές ἔχουν συχνά περιγραφεῖ μέ ὄρους ἀντίθεσης μεταξύ τῶν «προοδευτικῶν» καί τῶν «συντηρητικῶν» στοιχείων. Οἱ «προοδευτικές» ομάδες ζητοῦν νά προσδιοριστοῦν ἢ νά ἐπαναπροσδιοριστοῦν τά θεσμικά «δικαιώματα» καί ἡ πρόσβαση σέ αὐτά μέ ὄρους ἐπιδόσεων στήν ἀγορά («ἰσότητα εὐκαιριῶν»), ἐνῶ οἱ «συντηρητικές» ομάδες δίνουν ἔμφαση στή διατήρηση τῶν ἤδη κεκτημένων προνομίων (τήν ὑποτιθέμενη «παράδοση»). Νομίζω ὅτι ἡ Ἀγγλι-

κή Ἐπανάσταση εἰκονογραφεῖ θαυμάσια αὐτό τό εἶδος τῶν ἐνδοαστικῶν συγκρούσεων.

Αὐτό πού καθιστᾶ τήν ἀνάλυση τέτοιων πολιτικῶν ἀγώνων ἀνοικτή σέ ἀμφισβητήσεις καί τήν ἔκβασή τους τόσο συχνά ἀμφίβολη (καί οὐσιαστικά «συντηρητική») εἶναι τό γεγονός ὅτι τό μεγαλύτερο τμήμα τῆς ἀστικῆς τάξης (ἀκόμη καί κατά τήν διάρκεια τῆς σύγκρουσης) διεκδικεῖ προνόμια τόσο μέ ὄρους «τάξης» ὅσο καί μέ ὄρους «κοινωνικῆς θέσης». Πράγμα πού σημαίνει ὅτι ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ ἔκβαση τῆς σύγκρουσης, δέν θά χάσουν ἀναγκαστικά, οὔτε ὡς ἄτομα οὔτε ὡς ὑποομάδες. Κλασικά, λοιπόν, παραμένουν πολιτικά ἀναποφάσιστοι, ἀμφιταλαντεύονται καί ἐπιδιώκουν «συμβιβασμούς». Καί ἐάν, ἐξαιτίας τῶν παθῶν τῶν ἄλλων ὑποομάδων, δέν καταφέρουν νά πετύχουν ἀμέσως παρόμοιους συμβιβασμούς, τότε προσπαθοῦν νά κερδίσουν χρόνο ὥσπου νά ὠριμάσει ἡ κατάσταση. (Ἐξοῦ καί ἡ «Ἐνδοξη Ἐπανάσταση» τοῦ 1688-1689, στήν περίπτωση τῆς Ἀγγλίας).

Ὡστόσο, ὅταν ὑποστηρίζω ὅτι μιᾶ ἀνάλυση αὐτῶν τῶν συγκρούσεων πού θά βασιζόταν στή ρητορική τῶν ἀντιμαχόμενων ομάδων τῆς ἀστικῆς τάξης θά ἦταν παραπλανητική, δέν ὑπονοῶ ὅτι αὐτές οἱ συγκρούσεις εἶναι ἄνευ σημασίας καί ὅτι σέ τίποτα δέν ἐπηρραάζουν τίς ἐξελισσόμενες διαδικασίες τῆς καπιταλιστικῆς κοσμοοικονομίας.

Τέτοιες ἐνδοαστικές συγκρούσεις ἀποτελοῦν ἀκριβῶς τμήμα τῶν περιοδικῶν δονήσεων πού ἐπιβάλλουν στό σύστημα οἱ οἰκονομικές ὑφέσεις καί ἀνήκουν στόν μηχανισμό ἀνανέωσης καί ἀναζωογόνησης τοῦ οὐσιαστικοῦ κινητήρα τοῦ συστήματος: τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου. Ἀπαλλάσσουν τό σύστημα ἀπό ἕναν ὀρισμένο ἀριθμό ἄχρηστων παρασίτων, συμβάλλουν στήν ἐναρμόνισι τῶν κοινωνικοπολιτικῶν δομῶν μέ τά μεταβαλλόμενα δίκτυα τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας καί προσφέρουν ἕνα ἰδεολογικό ἐπίχρισμα στίς ἐξελισσόμενες δομικές μεταβολές. Ἄν κάποιος θέλει νά τό ὀνομάσει αὐτό «πρόοδο», ἄς τό κάνει. Ἐγώ, ἀπό τή μεριά μου, προτιμῶ νά φυλάξω αὐτόν τόν ὄρο γιά πιό θεμελιώδεις δομικούς μετασχηματισμούς.

Αὐτοί οἱ ἄλλοι δομικοί μετασχηματισμοί δέν προκύπτουν ἀπό τήν ἐξέλιξη τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς ἀστικῆς τάξης ἀλλά ἀπό τήν ἐξέλιξη τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προλεταριάτου. Ἀφοῦ ὀρίσουμε

τήν άστική τάξη ώς τήν τάξη ή όποία ούκείοποιεΐται τήν ύπεραξία, πού δέν δημιούργησε ή ίδια, καί χρησιμοποιεΐ ένα μέρος αύτης τής ύπεραξίας για νά συσσωρεύει κεφάλαιο, τότε πρέπει νά όρίσουμε τό προλεταριάτο ώς τήν τάξη ή όποία παραχωρεΐ sé άλλους ένα μέρος άπό τήν ύπεραξία πού τό ίδιο παρήγαγε. Κατά αύτή τήν έννοια, στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής ύπάρχουν μόνον άστοί καί προλετάριοι. Ή πόλωση είναι δομική.

Πρέπει λοιπόν νά είμαστε τελειώς σαφείς sé ό,τι άφορα τΐς συνέπειες μιās τέτοιας προσέγγισης τής έννοιας του «προλετάριου». Σύμφωνα μέ αύτή τήν άποψη, ή πληρωμή μισθού στον παραγωγό δέν άποτελεΐ καθοριστικό χαρακτηριστικό του προλετάριου. Αντίθετα, ή προσέγγιση αύτή ξεκινά άπό μιá διαφορετική προοπτική: ό παραγωγός δημιουργεΐ αξία, τί γίνεται αύτή ή αξία; Λογικά ύπάρχουν τρεις πιθανότητες. Ό παραγωγός «κατέχει» (καί συνεπώς κρατάει) τό σύνολο τής αξίας, μέρος της ή τίποτα άπό αύτήν. Ξ Αν δέν κρατάει όλη τήν αξία καί άρα «μεταβιβάζει» μέρος της ή τό σύνολό της sé κάποιον άλλον (ή sé κάποια «έπιχείρηση»), μπορεί sé άντάλλαγμα νά μήν παίρνει τίποτα, ή νά παίρνει έμπορεύματα, ή χρήματα, ή έμπορεύματα καί χρήματα.

Ξ Αν ό παραγωγός κρατάει πράγματι όλη τήν αξία πού παράγει στην διάρκεια τής ζωής του, τότε δέν συμμετέχει στό καπιταλιστικό σύστημα. Άλλά στό πλαίσιο τής καπιταλιστικής κοσμοοικονομίας ένας τέτοιος παραγωγός είναι ένα φαινόμενο πολύ πιό σπάνιο άπό ό,τι πιστεύεται συνήθως. Άκόμη κι έκεινον τό γεωργό πού ύποτίθεται ότι ζεΐ sé αύτάρχεια, άν τον έξετάσουμε άπό πιό κοντά θά διαπιστώσουμε ότι πολύ συχνά μεταβιβάζει, μέ τον ένα ή τον άλλο τρόπο, ύπεραξία sé κάποιον άλλον.

Ξ Αν άποκλείσουμε αύτή τήν ομάδα, οι άλλες λογικές πιθανότητες σχηματίζουν μιá μήτρα όκτώ τύπων προλεταρίων, άπό τους όποιους μόνον ένας συμφωνεΐ μέ τό κλασικό πρότυπο: ό εργάτης πού μεταβιβάζει όλη τήν ύπεραξία πού δημιουργεΐ στον «ιδιοκτήτη» καί παίρνει sé άντάλλαγμα χρήματα (δηλαδή μισθό). Σε όλες τΐς άλλες θέσεις τής μήτρας μπορούμε νά τοποθετήσουμε άλλους τύπους, πού μάς είναι οικείοι, όπως ό μικρός παραγωγός (ή «μεσαΐος άγρότης»), ό άγρομισθωτής, ό επίμορτος καλλιεργητής, ό ήμερομίσθιος

ἐργάτης γῆς, ὁ σκλάβος.

Βέβαια, ὑπάρχει καί μιὰ ἄλλη διάσταση, ἡ ὁποία ὑπηρεῖται στὸν ὀρισμὸ τοῦ καθενὸς ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς τύπους. Πρόκειται γιὰ τὸν βαθμὸ ἀποδοχῆς ἀπὸ τὸν ἐργάτη τοῦ συγκεκριμένου ρόλου του καί γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὑποχρεώνεται νὰ καταλάβει τὴ συγκεκριμένη θέση, εἴτε αὐτὸ συμβαίνει κάτω ἀπὸ τίς πιέσεις τῆς ἀγορᾶς (αὐτὸ πού κυνικά ἀποκαλοῦμε «ἐλεύθερη ἐργασία») εἴτε εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν ἀπαιτήσεων κάποιου πολιτικοῦ μηχανισμοῦ (αὐτὸ πού μὲ περισσότερη εἰλικρίνεια ἀποκαλοῦμε «ἀναγκαστική» ἢ «καταναγκαστική ἐργασία»). Ἐνα ἄλλο ζήτημα εἶναι ἡ διάρκεια τοῦ συμβολαίου: ἡμερήσιο, ἐβδομαδιαῖο, ἐτήσιο ἢ ἰσόβιο. Ἐνα τρίτο ζήτημα εἶναι τὸ ἔάν ἡ σχέση τοῦ παραγωγοῦ πρὸς ἕναν δοσμένο ἰδιοκτήτη μπορεῖ νὰ μεταφερθεῖ σὲ ἕναν ἄλλο ἰδιοκτήτη χωρὶς τὴ συγκατάθεση τοῦ παραγωγοῦ.

Ὁ βαθμὸς ἐξαναγκασμοῦ καί ἡ διάρκεια τοῦ συμβολαίου τέμνουν τὸν τρόπο πληρωμῆς. Γιὰ παράδειγμα, ἡ *mita* στὸ Περού τοῦ 17ου αἰώνα ἦταν μισθωτὴ ἀναγκαστικὴ ἐργασία, ἀλλὰ ὀρισμένης διάρκειας. Στὴν περίπτωση τῆς δεσμευμένης ἐργασίας⁴ ὁ παραγωγὸς μεταβίβαζε ὅλη τὴν ἀξία πού δημιουργοῦσε καί, σὲ ἀντάλλαγμα, ἀμειβόταν σὲ εἶδος. Ἦταν περιορισμένης διάρκειας. Ὁ *peon*⁵ μεταβίβαζε ὅλη τὴν ἀξία, καί, σὲ ἀντάλλαγμα, ἔπαιρνε θεωρητικὰ χρήματα ἀλλὰ στὴν πράξη ἔπαιρνε προϊόντα, καί τὸ συμβόλαιο ἦταν θεωρητικὰ ἐτήσιο ἀλλὰ στὴν πράξη ἰσόβιο. Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ ἕναν *peon* καί σὲ ἕνα σκλάβο ὑπῆρχε ὅπωςδήποτε στὴ «θεωρία», ἀλλὰ καί στὴν πράξη σὲ δύο συγκεκριμένα σημεῖα. Ἀφ' ἑνός, ὁ ἰδιοκτήτης μποροῦσε νὰ «πουλήσει» ἕνα σκλάβο, ἀλλὰ κατὰ κανόνα δὲν μποροῦσε νὰ «πουλήσει» ἕναν *peon* καί, ἀφ' ἑτέρου, ἔάν ἕνας τρίτος ἔδινε χρήματα σὲ ἕναν *peon*, αὐτὸς μποροῦσε νομικά νὰ θέσει τέλος

4. Κατὰ προσέγγιση μετάφραση τοῦ ὄρου *indentured labor*, ὁ ὁποῖος παραπέμπει σὲ συγκεκριμένο καθεστῶς ἀναγκαστικῆς ἐργασίας στὶς Ἀγγλικές Ἀντίλλες τὸν 17ο αἰώνα. Στὶς Γαλλικὲς Ἀντίλλες ἀποκαλοῦσαν «engages» τοὺς ἐργάτες πού ὑπόκειντο σὲ παρόμοιο καθεστῶς (Σ.τ.Μ.).

5. Φτωχὸς ἀγρότης, χωρὶς ἄλογο, ἐργάτης γῆς ἢ βοσκὸς στὴν Νότια Ἀμερική (Σ.τ.Μ.).

στό «συμβόλαιό» του, ενώ αυτό ήταν αδύνατο για ένα σκλάβο.

Δέν κατασκευάσα μιά τυπολογία χάριν παιδιᾶς ἀλλά για νά δείξω καθαρότερα ὀρισμένες διαδικασίες τῆς καπιταλιστικῆς κοσμοοικονομίας. Ὑπάρχουν μεγάλες διαφορές ἀνάμεσα στίς διάφορες μορφές ἐργασίας σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τίς οἰκονομικές καί πολιτικές συνέπειές τους.

Νομίζω ὅτι, ἀπό οἰκονομική ἄποψη, ἡ μισθωτή ἐργασία εἶναι πιθανόν ἢ καλύτερα ἀμειβόμενη ἀπό ὅλες τίς ἐργασιακές διαδικασίες πού ἐποπτεύονται εὐχολα (δηλαδή μέ ἐλάχιστο κόστος). Κατά συνέπεια, αὐτός πού λαμβάνει τήν ὑπεραξία θά προτιμήσει, ὅποτε αὐτό εἶναι δυνατόν, νά μήν συνδεθεῖ μέ τόν παραγωγό ὡς μισθωτό ἀλλά μέ κάποια ἄλλη σχέση. Προφανῶς, ὅμως, οἱ ἐργασιακές διαδικασίες πού ἀπαιτοῦν πολυδάπανη ἐπιστασία θά κοστίσουν τελικά φθινότερα ἄν ἔνα μέρος τῆς ὑπεραξίας πού θά ξοδευόταν για νά καλύψει τό κόστος τῆς ἐπιστασίας ξαναγυρίσει στόν παραγωγό. Ὁ πιό εὐχολος τρόπος για νά ἐπιτευθεῖ αὐτό εἶναι μέσω τῶν μισθῶν. Αὐτή εἶναι ἡ ἱστορική (καί διαρκῆς) πηγή τοῦ συστήματος τῆς μισθωτῆς ἐργασίας.

Ἀπό τή στιγμή πού ὁ μισθός εἶναι, ἀπό τήν ἄποψη τῆς ἀστικῆς τάξης, ἕνας σχετικά ἀκριβός τρόπος ἐργασίας, γίνεται εὐχολα κατανοητό γιατί ἡ μισθωτή ἐργασία δέν ὑπῆρξε ποτέ ἡ ἀποκλειστική καί, μέχρι πρόσφατα, οὔτε κἀν ἡ κύρια μορφή ἐργασίας στήν καπιταλιστική κοσμοοικονομία.

Ὡστόσο, ὁ καπιταλισμός ἔχει τίς ἀντιφάσεις του. Μιά ἀπό αὐτές τίς βασικές ἀντιφάσεις ἔγκειται στό γεγονός ὅτι κάτι πού εἶναι κερδοφόρο βραχυπρόθεσμα δέν εἶναι ἀναγκαστικά καί μακροπρόθεσμα. Ἡ ἰκανότητα ἐπέκτασης τοῦ συστήματος στό σύνολό του (ἀναγκαία για τή διατήρηση τοῦ ποσοστοῦ κέρδους) μπλοκάρεται συνήθως στό στένωμα μιᾶς ἀνεπαρκοῦς παγκόσμιας ζήτησης. Ἐνας ἀπό τούς τρόπους ξεπεράσματος αὐτοῦ τοῦ μπλοκαρίσματος εἶναι ἡ κοινωνική μετατροπή ὀρισμένων παραγωγικῶν διαδικασιῶν μή μισθωτῆς ἐργασίας σέ μισθωτή ἐργασία. Αὐτό ἔχει σάν ἐπακόλουθο μιά αὔξηση τοῦ τμήματος τῆς παραγόμενης ὑπεραξίας πού κρατάει ὁ παραγωγός, καί κατά συνέπεια μιά αὔξηση τῆς παγκόσμιας ζήτησης. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος πού, σέ παγκόσμια κλίμακα, τό ποσοστό πού ἀντιπρο-

σωπεύει ή μισθωτή εργασία ανάμεσα στις άλλες μορφές εργασίας αυξάνεται σταθερά σε όλη την διάρκεια της ιστορίας της καπιταλιστικής κοσμοοικονομίας. Αυτό εκφράζεται γενικά με τον όρο «προλεταριοποίηση».

Η μορφή της εργασίας έχει επίσης μεγάλη σημασία και από πολιτική άποψη. Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι, ως ένα όρισμένο σημείο, ή αύξηση των πραγματικών εισοδημάτων του παραγωγού και ή διεύρυνση των τυπικών νομικών του δικαιωμάτων συνοδεύονται από την ανάπτυξη της προλεταριακής ταξικής συνείδησης. Λέω ως ένα όρισμένο σημείο, γιατί, πέρα από ένα όρισμένο επίπεδο εισοδημάτων και «δικαιωμάτων», ο «προλετάριος» γίνεται στην πραγματικότητα «άστος», ο οποίος ζει από την υπεραξία που άλλοι παρήγαγαν, πράγμα που έχει άμεσες επιπτώσεις στην ταξική του συνείδηση. Ο δημόσιος υπάλληλος ή τό μεσαίο στέλεχος επιχειρήσεων του 20ού αιώνα αποτελούν τό καθαρότερο παράδειγμα αυτής της ποιοτικής καμπής, ή οποία γίνεται μερικές φορές όρατή στα ίδια τά πρότυπα ζωής όρισμένων ομάδων.

Άλλά αν αυτή ή προσέγγιση των κατηγοριών του «άστού» και του «προλετάριου» μπορεί να εφαρμοστεί σαφώς στους ρόλους των «άγροτών», των «μικροαστών» και των «νέων εργατικών τάξεων», μπορούμε να αναρωτηθούμε για την έγκυρότητά της σε ό,τι αφορά τό «έθνικό» ζήτημα και τίς έννοιες «κέντρο» και «περιφέρεια».

Γιά να μιλήσουμε γι' αυτό, θά πρέπει να αναφερθούμε σε ένα δημοφιλές θέμα: τό ρόλο του κράτους στον καπιταλισμό. Ο θεμελιώδης ρόλος του κράτους ως θεσμού στην καπιταλιστική κοσμοοικονομία συνίσταται στό να αυξάνει, στην αγορά, τά πλεονεκτήματα των μόν εις βάρος των δέ, δηλαδή να περιορίζει την «έλευθερία» της αγοράς. Και ο καθένας είναι έτοιμος να συναινέσει άρχει να είναι αυτός που έπωφελείται από αυτή την «στρέβλωση» και είναι έξίσου έτοιμος να άντιταχθεί στό βαθμό που χάνει από αυτήν. Όλος ο καβγάς είναι για τό πάπλωμα.

Υπάρχουν πολλοί τρόποι για να αυξηθούν τά πλεονεκτήματα κάποιων σε βάρος κάποιων άλλων. Τό κράτος μπορεί να μεταφέρει εισοδήματα παίρνοντάς τα από μερικούς για να τά δώσει σε κάποιους άλλους. Μπορεί επίσης να περιορίσει την πρόσβαση στην αγορά (των

έμπορευμάτων ή της εργασίας) προς όφελος εκείνων που με αυτό τον τρόπο μοιράζονται το όλιγοπώλιο και το όλιγοψώνιο. Το κράτος μπορεί να εμποδίσει τους ανθρώπους να οργανωθούν για να επηρεάσουν τις πράξεις του κράτους και να τις αλλάξουν. Και, φυσικά, μπορεί να δράσει όχι μόνον μέσα στο πλαίσιο της δικαιοδοσίας του, αλλά και πέρα από αυτό. Αυτό μπορεί να γίνει με θεμιτές μεθόδους (κανονισμοί που αφορούν την διακίνηση μέσω των συνόρων) ή με άθεμιτα μέσα (ανάμειξη στις έσωτερικές υποθέσεις άλλου κράτους). Ο πόλεμος είναι, βέβαια, ένας από τους μηχανισμούς που χρησιμοποιούνται σε αυτό το επίπεδο.

Είναι κρίσιμο να καταλάβει κανείς ότι το κράτος είναι ένα ιδιαίτερο είδος όργανωσης. Η «κρατική κυριαρχία», μιά έννοια του μοντέρνου κόσμου, καλύπτει την απαίτηση του κράτους να μονοπωλεί (να ρυθμίζει) την προσφυγή στη νόμιμη χρήση βίας μέσα στα σύνορά του και το τοποθετεί σε σχετικά πλεονεκτική θέση για να μπορεί να παρέμβει αποτελεσματικά στη ροή των παραγόντων της παραγωγής. Φυσικά, είναι επίσης δυνατόν όρισμένες κοινωνικές ομάδες να επιδιώξουν τη βελτίωση της θέσης τους μεταβάλλοντας τα κρατικά σύνορα, έξω και τα χωριστικά (ή αυτόνομοιστικά) κινήματα, καθώς και τα κινήματα προσάρτισης (ή «ένωτικά»).

Αυτή η πραγματική ικανότητα των κρατών να παρεμβαίνουν στη διακίνηση των παραγόντων της παραγωγής εξασφαλίζει την πολιτική υποδομή του δομικού καταμερισμού της εργασίας μέσα στην καπιταλιστική κοσμοοικονομία, θεωρούμενης ως σύνολο. Οί κανονικές λειτουργίες της αγοράς μπορούν σίγουρα να εξηγήσουν τις αρχικές επιλογές προς κάποια εξέλιξη (φυσικά ή κοινωνικοϊστορικά πλεονεκτήματα ως προς την παραγωγή αυτού ή του άλλου εμπορεύματος). Ωστόσο, είναι το σύστημα των κρατών που έδραιώνει, ενδυναμώνει και μεγεθύνει αυτές τις τάσεις: για την αναθεώρηση του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας απαιτήθηκε πάντοτε η προσφυγή στη χρήση του κρατικού μηχανισμού.

Επιπλέον, η ικανότητα των κρατών να παρεμβαίνουν στην οικονομική διακίνηση καθίσταται ολοένα και πιο άνηση. Τα κράτη του κέντρου ισχυροποιούνται ως προς τα κράτη της περιφέρειας και επωφελοούνται για να διατηρήσουν την ανισότητα του βαθμού έλευθε-

ρίας τῆς διακρατικῆς διακίνησης. Εἰδικότερα, τὰ κράτη τοῦ κέντρου ἔχουν πετύχει, ἱστορικά, ὥστε παντοῦ καί πάντοτε στόν κόσμο, τό χρῆμα καί τὰ ἀγαθὰ νά κυκλοφοροῦν πιά «ἐλεύθερα» ἀπό τοὺς ἐργαζομένους. Ὁ λόγος εἶναι ἀπλός: τὰ κράτη τοῦ κέντρου μποροῦν ἔτσι νά οἰκειοποιοῦνται τὰ πλεονεκτήματα τῆς «ἄνισης ἀνταλλαγῆς».

Πράγματι, ἡ ἄνιση ἀνταλλαγή δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά μιὰ ὀψι τῆς διαδικασίας ἰδιοποίησης τοῦ πλεονάσματος σέ παγκόσμια κλίμακα. Θά λαθέψουμε στήν ἀνάλυσή μας ἂν πάρουμε κατά γράμμα τό μοντέλο πού βάζει ἀντιμέτωπους ἕναν προλετάριο καί ἕναν καπιταλιστή. Γιατί στήν πραγματικότητα ἡ ὑπεραξία πού δημιουργεῖται ἀπό τόν παραγωγό περνάει ἀπό μιὰ σειρά πρόσωπα καί ἐταιρεῖες. Κατά συνέπεια, ἡ ὑπεραξία πού παράγεται ἀπό ἕναν προλετάριο μοιράζεται ἀνάμεσα σέ πολλούς ἀστούς. Τό ἀκριβές τμήμα πού ἀναλογεῖ στίς διάφορες ομάδες πού ἀποτελοῦν τήν ἀλυσίδα (ἰδιοκτῆτες, ἔμποροι, ἐνδιάμεσοι καταναλωτές) ὑπόκειται σέ πολλές ἱστορικές μεταβολές καί συνιστᾶ καθοριστική μεταβλητή στήν ἀνάλυση τῆς λειτουργίας τῆς καπιταλιστικῆς κοσμοοικονομίας.

Αὐτή ἡ ἀλυσίδα μεταφορᾶς ὑπεραξίας διασχίζει τακτικά (συχνά; σχεδόν πάντοτε;) τὰ ἔθνικα σύνορα καί, ὅταν τό κάνει, τό κράτος παρεμβαίνει στή μοιρασιά ἀνάμεσα στοὺς ἀστούς, γιά νά τήν κατευθύνει πρὸς ἐκείνους πού βρίσκονται στά κράτη τοῦ κέντρου. Αὐτή εἶναι ἡ ἄνιση ἀνταλλαγή: ἕνας σύνθετος μηχανισμός μέσα στή συνολική διαδικασία κατανομῆς καί ἰδιοποίησης τῆς ὑπεραξίας.

Μιά ἀπό τίς κοινωνικογεωγραφικές συνέπειες αὐτοῦ τοῦ συστήματος εἶναι ἡ ἄνιση κατανομή τοῦ προλεταριάτου καί τῆς ἀστικῆς τάξης στά διάφορα κράτη. Τὰ κράτη τοῦ κέντρου ἔχουν πολύ μεγαλύτερο ποσοστό ἀστῶν ἀπό τὰ κράτη τῆς περιφέρειας. Ἐπιπλέον, ὑπάρχουν συστηματικές διαφορές σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τό «εἶδος» τῶν ἀστῶν καί τῶν προλεταρίων πού βρίσκονται στίς δύο ζῶνες. Γιά παράδειγμα, τό ποσοστό τῶν μισθωτῶν προλεταρίων εἶναι συστηματικά ὑψηλότερο στά κράτη τοῦ κέντρου.

Ἄφου τὰ κράτη ἀποτελοῦν τόν βασικό στίβο ὅπου διεξάγεται ἡ πολιτική σύγκρουση στό πλαίσιο τῆς κοσμοοικονομίας, καί ἀφου ἡ λειτουργία αὐτῆς τῆς τελευταίας εἶναι τέτοια ὥστε ἡ σύνθεση τῶν

τάξεων ποικίλλει σημαντικά από τό ένα έθνος στό άλλο, είναι εύκολο νά καταλάβουμε γιατί οί πολιτικές τών διάφορων κρατῶν πού βρίσκονται σέ διαφορετικές θέσεις σέ σχέση μέ τήν κοσμοοικονομία μπορεί νά είναι τόσο πολύ άνόμοιες. Είναι επίσης εύκολο νά καταλάβουμε γιατί ή προσφυγή στόν πολιτικό μηχανισμό ενός συγκεκριμένου κράτους, μέ στόχο τή μεταβολή τής κοινωνικής σύνθεσης καί τής λειτουργίας τής έθνικης παραγωγής στό πλαίσιο τής κοσμοοικονομίας, δέν μπορεί από μόνη της νά μεταβάλλει τό καπιταλιστικό κοσμοσύστημα καθεαυτό.

Ώστόσο, είναι προφανές ότι οί διάφορες έθνικές ώθήσεις πρός τή μεταβολή τής δομικής θέσης (τήν όποία παραπλανητικά συχνά άποκαλοϋμε «ανάπτυξη») έπηρεάζουν πράγματι καί, μακροπρόθεσμα, μετασχηματίζουν τό κοσμοσύστημα. Άλλά αυτό γίνεται μέσω τής παρεμβαλλόμενης μεταβλητής τής επίδρασης τους στην ταξική συνειδηση του προλεταριάτου σέ παγκόσμια κλίμακα.

Κέντρο καί περιφέρεια είναι, λοιπόν, άπλως έκφράσεις πού χρησιμοποιούνται για νά τοποθετήσουν ένα κομβικό τμήμα του συστήματος τής ιδιοποίησης του πλεονάσματος από τήν άστική τάξη. Για νά υπεραπλουστεύσουμε, ό καπιταλισμός είναι ένα σύστημα στό όποιο ένας άστός ιδιοποιείται τήν υπεραξία πού παράγεται από έναν προλετάριο. "Όταν ό συγκεκριμένος προλετάριος βρίσκεται σέ μία διαφορετική χώρα από τον συγκεκριμένο άστό, τότε ένας από τους μηχανισμούς τής διαδικασίας ιδιοποίησης είναι ό χειρισμός του έλέγχου τής διακίνησης μέσω τών κρατικών συνόρων. Αυτό έχει ως άποτέλεσμα τά διάφορα σχήματα «άνισης ανάπτυξης», τά όποια συνοψίζονται στίς έννοιες κέντρο, ήμιπεριφέρεια καί περιφέρεια. Πρόκειται για ένα νοητικό εργαλείο πού βοηθάει τήν άνάλυση τών πολλαπλών μορφών τής ταξικής σύγκρουσης στην καπιταλιστική κοσμοοικονομία.

Ὁ Μάρξ καί ἡ ἱστορία: ἡ πόλωση

τοῦ Ἰμμανουέλ Βαλλερστάιν

Νομίζω ὅτι οἱ ἄνθρωποι γενικά, καί οἱ μαρξιστές εἰδικότερα, ἔχουν συχνά τήν τάση νά εὐνοοῦν τή συζήτηση πάνω στά περισσότερο ἀμφισβητήσιμα στοιχεῖα τῶν ἱστοριογραφικῶν ἐνοιῶν τοῦ Μάρξ ἐνῶ παραμελοῦν τά περισσότερο πρωτότυπα καί γόνιμα στοιχεῖα. Αὐτό εἶναι ἴσως φυσικό ἀλλά δέν εἶναι ἰδιαίτερα παραγωγικό.

Ἔχει συχνά εἰπωθεῖ ὅτι ὁ καθένας ἔχει τόν δικό του Μάρξ, καί εἶναι σίγουρα σωστό. Θά πρόσθετα ὅτι ὁ καθένας ἔχει τούς δύο δικούς του Μάρξ, ὅπως μᾶς τό ὑπενθυμίζουν οἱ συζητήσεις τῶν τριάντα τελευταίων χρόνων γιά τόν νέο Μάρξ, τήν ἐπιστημολογική τομή κ.λπ. Οἱ δύο δικοί μου Μάρξ δέν διακρίνονται χρονολογικά. Στήν πραγματικότητα ἔλκουν τήν καταγωγή τους ἀπό αὐτό πού θεωρῶ ὡς μία βασική ἀντίφαση τῆς σκέψης τοῦ Μάρξ, μία ἐπιστημολογική ἀντίφαση πού ὀδηγεῖ σέ δύο δυνατές ἱστοριογραφίες.

Ἀπό τή μιά μεριά, ὁ Μάρξ εἶναι ἡ μεγάλη ἀνταρσία ἐνάντια στήν ἀστική φιλελεύθερη σκέψη, μέ τήν ἀνθρωπολογία της πού βασίζεται στήν ἐννοια μιᾶς «ἀμετακίνητης ἀνθρώπινης φύσης», μέ τόν κατά Κάντ μοραλισμό της, τήν πίστη της σέ μιά ἀργή καί ἀναπόφευκτη

* Ἀναδημοσιεύεται ἀπό τήν ἐπιθεώρηση *Que faire aujourd'hui*, τεῦχος 23-24, 1983, ἐλαφρά ἀναθεωρημένο.

βελτίωση τῆς μοίρας τῶν ἀνθρώπων, τό ἐνδιαφέρον τῆς γιά τό ἄτομο σέ ἀναζήτηση τῆς ἐλευθερίας. Ἐνάντια σέ αὐτό τό σύνολο διανοημάτων, ὁ Μάρξ ἰσχυρίζεται ὅτι ὑπάρχουν διάφορες κοινωνικές πραγματικότητες, ἡ καθεμιά μέ τή δική τῆς ἰδιαίτερη δομή, συνδεδεμένη μέ ἕναν διακριτό κόσμο, κόσμους πού καθορίζονται ἀπό τούς ἀντίστοιχους τρόπους παραγωγῆς καί τῶν ὁποίων ἔχει σημασία νά ἀντιληφθοῦμε τήν λειτουργία πίσω ἀπό τίς ἰδεολογικές ὀθόνες. Ἡ πίστη στήν ὕπαρξη «οἰκουμενικῶν νόμων» μᾶς ἐμποδίζει ἀκριβῶς νά ἀναγνωρίσουμε τήν ἰδιαιτερότητα τοῦ κάθε τρόπου παραγωγῆς, νά ἀνακαλύψουμε τά μυστικά τῆς λειτουργίας του, καί κατά συνέπεια νά ἐξετάσουμε μέ διαύγεια τούς δρόμους τῆς ἱστορίας.

Ἄλλά ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὁ Μάρξ δέχεται τόν οἰκουμενισμό στό βαθμό πού ἀποδέχεται τήν ἰδέα μιᾶς ἀναπόφευκτης ἱστορικῆς πορείας πρὸς τήν πρόοδο, μέ τή γραμμική ἀνθρωπολογία τῆς. Οἱ τρόποι παραγωγῆς μοιάζει νά μπαίνουν στή σειρά σάν τούς μαθητές, ἀνάλογα μέ τό «ὕφος» τους, δηλαδή τό ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν τους δυνάμεων. (Ἐξοῦ καί ὅλες οἱ δυσκολίες καί ὅλη ἡ ἀμηχανία πού ἔχει κατά καιρούς προκαλέσει ἡ ἔννοια τοῦ ἀσιατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, πού συμπεριφέρεται λίγο σάν τόν ἀπειθαρχο μαθητή, ὁ ὁποῖος ἀρνεῖται νά ἀκολουθήσει τούς κανόνες καί νά σταθεῖ κανονικά στή σειρά).

Αὐτός ὁ δεύτερος Μάρξ εἶναι προφανῶς πολύ πιό συμπαθής στούς φιλελεύθερους, πού εἶναι ἔτοιμοι νά συνδιαλλαγοῦν μαζί του τόσο στό θεωρητικό ὅσο καί στό πολιτικό ἐπίπεδο. Ὁ ἄλλος Μάρξ τούς ἐνοχλεῖ περισσότερο. Οἱ φιλελεύθεροι τόν φοβοῦνται, τόν ἀπωθοῦν, ἀρνοῦνται τή θεωρητική του νομιμότητα. Δαίμονας γιά τούς μέν, ἤρωας γιά τούς δέ, μόνον αὐτός ὁ Μάρξ παρουσιάζει γιά μένα ἐνδιαφέρον καί θεωρῶ ὅτι ἔχει ἀκόμη μερικά πράγματα νά μᾶς πεῖ σήμερα.

Τό ἐπίδικο ἀντικείμενο τῆς διάκρισης ἀνάμεσα στούς δύο Μάρξ βρίσκεται στίς διαφορετικές θεωρήσεις τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης πού ἀπορρέουν ἀπό αὐτή. Μπορεῖ κανεῖς νά διηγηθεῖ τήν ἱστορία τοῦ καπιταλισμοῦ μέ ἤρωα τῆς ἀφήγησης εἴτε τήν θριαμβεύουσα ἀστική τάξη εἴτε τίς ἐξαθλιωμένες μάζες. Ποιό ἀπό τά δύο πρόσωπα εἶναι τό κλειδί τῶν πέντε αἰῶνων ἱστορίας τῆς καπιταλιστικῆς κο-

σμοικονομίας; Πώς νά χαρακτηρίσουμε τήν ἐποχή τοῦ ἱστορικοῦ καπιταλισμοῦ; Ὡς συνολικά θετική, ἐπειδή ὀδηγεῖ, διαλεκτικά, στήν ἴδια τῆς τήν ἄρνηση καί στήν *Aufhebung* τῆς, ἢ ὡς συνολικά ἄρνητική, γιατί φέρνει μαζί τῆς τήν αὐξανόμενη ἔνδεια τῆς μεγάλης πλειοψηφίας τοῦ παγκόσμιου πληθυσμοῦ;

Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι αὐτή ἡ διαφορά ὀπτικῆς προβάλλει κάθε στιγμή σέ ὄλες τίς ἐπιμέρους ἀναλύσεις. Ὡς παράδειγμα θά ἀναφέρω μιὰ παρατήρηση ἑνός σύγχρονου συγγραφέα, καί τήν ἀναφέρω γιατί διατυπώνεται ἐν παρόδῳ. Ἐν παρόδῳ καί ἐντελῶς ἀθῶα, θά λέγαμε. Σχολιάζοντας μέ γνώση τῶν πραγμάτων καί μέ ὀξυδέρκεια τίς ἀπόψεις τοῦ Σαίν-Ζύστ γιά τήν οἰκονομία κατά τή Γαλλική Ἐπανάσταση, ὁ συγγραφέας συμπεραίνει ὅτι μπορούμε νά περιγράψουμε τόν Σαίν-Ζύστ ὡς «ἀντικαπιταλιστή» καί ὅτι αὐτή ἡ περιγραφή θά μπορούσε ἐνδεχομένως νά ἐπεκταθεῖ καί «στόν βιομηχανικό καπιταλισμό». Κατόπιν προσθέτει: «Μέ αὐτή τήν ἔννοια, μπορούμε νά ποῦμε ὅτι ὁ Σαίν-Ζύστ εἶναι λιγότερο προοδευτικός ἀπό ὀρισμένους προγενεστέρους ἢ συγχρόνους του»¹. Ἀλλά γιατί «λιγότερο» προοδευτικός ἀντί «περισσότερο» προοδευτικός; Ἐδῶ βρῖσκεται ὄλο τό ζήτημα.

Εἶναι προφανές ὅτι ὁ Μάρξ ὑπῆρξε ἄνθρωπος τοῦ αἰῶνα τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὁπαδός τοῦ Σμίθ, γιανωβίνος, σαινσιμονιστής. Τό ἔχει πεῖ ὁ ἴδιος. Ὅπως κάθε καλός ἀριστερός διανοούμενος τοῦ 19ου αἰῶνα, ἦταν βαθιά διαποτισμένος ἀπό τίς θεωρίες τοῦ ἀστικοῦ φιλελευθερισμοῦ. Δηλαδή μοιραζόταν μέ τούς συντρόφους του, μέ ὄλους τούς τρόπους, αὐτή τήν ἀδιάλειπτη καί σχεδόν ἐνστικτώδη ἀντίδραση ἐνάντια σέ ὅ,τι εἶχε σχέση μέ τό Παλαιό Καθεστῶς — τά προνόμια, τά μονοπώλια, τά φεουδαρχικά δικαιώματα, τήν ἀργία, τόν θρησκευτικό ζῆλο, τίς δεισιδαιμονίες. Σέ ἀντίθεση μέ αὐτόν τόν ξοφλημένο κόσμο, ὁ Μάρξ ἐγκωμίαζε καθετί ὀρθολογικό, σοβαρό, ἐπιστημονικό, παραγωγικό. Ἡ ἐργασία, αὐτή ἦταν ἡ μόνη ἀρετή.

Ἀκόμη καί ἂν εἶχε μερικές ἐπιφυλάξεις νά διατυπώσει ἀπέναντι

1. Charles-Albert Michalet, «Économie et politique chez Saint-Just. L'exemple de l'inflation», *Annales historiques de la Révolution française*, LV, no 191, Ἰαν.-Μάρτιος 1968, σ. 105-106.

σέ αὐτή τή νέα ἰδεολογία (καί δέν εἶχε πολλές), τοῦ ἦταν, ἀπό ἄποψη τακτικῆς, χρήσιμο νά διακηρύττει τήν πίστη του σέ αὐτές τίς ἀξίες, ὥστε νά μπορεῖ νά τίς χρησιμοποιεῖ πολιτικά ἐναντίον τῶν φιλελευθέρων. Γιατί δέν τοῦ ἦταν δύσκολο νά δείξει ὅτι οἱ φιλελευθεροὶ ἐγκατέλειπαν πολύ γρήγορα τίς ἴδιες τους τίς ἀρχές ὅποτε βρισκόταν σέ κίνδυνο ἡ τάξη στά κράτη τους. Γιά τόν Μάρξ ἦταν ἓνα εὐχολο παίγνιδι τό νά ὑποχρεώσει τούς φιλελευθέρους νά περιοριστοῦν στά ἴδια τους τά λόγια, νά σπρώξει τή λογική τοῦ φιλελευθερισμοῦ στά ἄκρα της καί ἔτσι νά κάνει τούς φιλελευθέρους νά καταπιοῦν τό φάρμακο πού συνιστοῦσαν στόν ὑπόλοιπο κόσμο. Θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι ἓνα ἀπό τά κύρια συνθήματα τοῦ Μάρξ ἦταν περισσότερη ἐλευθερία, περισσότερη ἰσότητα, περισσότερη ἀδελφότητα.

Βέβαια, κάποιες φορές, μπῆκε στόν πειρασμό νά κάνει ἓνα πῆδημα μέ τήν φαντασία στό μέλλον, πρὸς μιά κοινωνία ἀντισοσιαλιστική. Ἄλλά, προφανῶς δίστασε νά σπρώξει ὀλάνοιχτη αὐτή τήν πόρτα, ἴσως γιατί φοβόταν ὅτι ἔτσι θά ἔριχνε πολύ νερό στόν μύλο ἑνός οὐτοπικοῦ-ἀναρχικοῦ βολονταρισμοῦ, πού πάντα τόν ἀποστρεφόταν καί πού τόν θεωροῦσε ὀλέθριο. Εἶναι λοιπόν αὐτός ἐδῶ ὁ Μάρξ, ὁ Μάρξ ὁ φιλελεύθερος ἀστός, πού πρέπει νά ἀμφισβητήσουμε.

Ἀντίθετα, πρέπει νά ξανανέβει στή σκηνή ὁ ἄλλος Μάρξ, ὁ Μάρξ τῆς σύνθετης καί πολυδαίδαλης ἱστορίας, κυρίως ὁ Μάρξ τῆς ἀνάλυσης τῆς ἰδιαιτερότητας τῶν συγκεκριμένων ἱστορικῶν συστημάτων, ὁ Μάρξ, ἄρα, κριτικός τοῦ καπιταλισμοῦ ὡς ἱστορικοῦ συστήματος. Τί βρῆκε αὐτός ἐκεῖ ὁ Μάρξ ἐξετάζοντας ἀπό κοντά τήν ἱστορική πορεία τοῦ καπιταλισμοῦ; Βρῆκε ὄχι μόνον τήν πάλη τῶν τάξεων —φαινόμενο «ἄλλων τῶν περασμένων κοινωνιῶν»— ἀλλά βρῆκε ἐπίσης τήν πόλωση τῶν τάξεων. Χωρίς ἀμφιβολία αὐτή ὑπῆρξε ἡ πιό ριζοσπαστική του διατύπωση, ἡ πιό προωθημένη καί, κατά συνέπεια, ἡ πιό ἀμφισβητημένη. Ὑπῆρξε κάποια ἐποχή πού τά μαρξιστικά κόμματα καί οἱ μαρξιστές διανοητές ἄγγιζαν, ἔστω καί ἀκροθιγῶς, αὐτή τήν ἔννοια ἡ ὁποία, μέσα ἀπό τόν καταστροφισμό της, ἔμοιαζε νά ἐξασφαλίζει τό μέλλον. Ἄλλά, μετά τό 1945 κυρίως, οἱ ἀντιμαρξιστές διανοούμενοι μπορούσαν μέ ἐπιτυχία νά ὑποστηρίξουν

δτι, αντί νά φτωχύνουν, οί βιομηχανικοί έργάτες τών δυτικῶν χωρῶν ζοῦσαν ἀπείρως καλύτερα ἀπό τούς παπποῦδες τους καί δτι, κατὰ συνέπεια, δέν ὑπῆρξε οὔτε καν σχετική ἀποπτώχευση, γιά νά μήν μιλήσουμε γιά ἀπόλυτη ἀποπτώχευση.

Ἄλλωστε αὐτό ἦταν ἀλήθεια. Καί καλύτερα ἀπό ὄλους τό γνώριζαν οί ἴδιοι οί βιομηχανικοί έργάτες, πού ὡστόσο ἀποτελοῦσαν τήν κοινωνική βάση τῶν κομμάτων τῆς Ἀριστερᾶς στίς διάφορες χώρες. Ἔτσι, τά κόμματα καί οί μαρξιστές διανοητές ἄρχισαν νά ὀπισθοχωροῦν σέ αὐτό τό θέμα. Δέν ἐπρόκειτο βέβαια γιά ἄτακτη ὑποχώρηση. Ἐπῆρχε ὁμως ἡ ντροπή καί ἡ ἀπόκρυψη. Ἄρχισαν νά ἀποσιωποῦν τίς ἀναφορές σέ μιά πόλωση καί μιά ἀποπτώχευση πού (λίγο ὅπως καί ὁ μαρξισμός τοῦ κράτους) ἔμοιαζε νά ἀναιροῦνται ἀπό τήν ἴδια τήν ἱστορία.

Πρόκειται λοιπόν γιά τήν σταδιακή ἀπόσυρση, σέ ἀκροβολιστική διάταξη, μιᾶς ἀπό τίς πιό διορατικές ἰδέες πού εἶχε ὁ δικός μας Μάρξ, πολύ περισσότερο εὐφυοῦς στό ἐπίπεδο τῆς μεγάλης διάρκειας ἀπό ὅσο συχνά θεωρεῖται. Γιατί ἡ πόλωση εἶναι ἱστορικά ἀληθής καί ὄχι ψευδής, καί θά μπορούσε κανεῖς νά τό ἀποδείξει, ἀρκεῖ νά ἔπαιρνε ὡς βάση τοῦ ὑπολογισμοῦ τήν μόνη οἰκονομική ἐνότητα πού ἀποτελεῖ πραγματικότητα γιά τόν καπιταλισμό, τήν καπιταλιστική κοσμοοικονομία, στό πλαίσιο τῆς ὁποίας ἐδῶ καί τέσσερις αἰῶνες ἡ πόλωση τῶν τάξεων ὑπῆρξε ὄχι μόνον σχετική ἀλλά ἀπόλυτη. Ἄν ὁμως εἶναι ἔτσι, σέ τί συνίσταται τό προοδευτικό στοιχεῖο τοῦ καπιταλισμοῦ;

Προφανῶς πρέπει νά συμφωνήσουμε σέ τί συνίσταται αὐτή ἡ πόλωση. Τό ζήτημα βέβαια δέν εἶναι ἀπλό. Κατ' ἀρχήν, πρέπει νά διακρίνουμε σαφῶς ἀφ' ἑνός τήν κατανομή τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν, μέ τήν εὐρεία ἔννοια, ἀνάμεσα στίς κοινωνικές ὁμάδες καί ἀφ' ἑτέρου τό κοινωνικό χάσμα, πού εἶναι ἡ κατάληξη τῶν δύο διαδικασιῶν τῆς ἀστικοποίησης καί τῆς προλεταριοποίησης.

Τήν κατανομή τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν μπορούμε νά τήν ὑπολογίσουμε μέ πολλούς τρόπους. Κατ' ἀρχήν πρέπει νά ἐπιλέξουμε τήν μονάδα ὑπολογισμοῦ ὄχι μόνον σέ ὄ,τι ἀφορᾶ τό χῶρο (ἀναφέραμε ἤδη ὄτι προτιμοῦμε τήν κοσμοοικονομία ἀπό τήν ἐπιχείρηση ἢ τό ἐθνικό κράτος) ἀλλά ἐπίσης σέ ὄ,τι ἀφορᾶ τό χρόνο. Ὁ ὑπολογισμός

της κατανομής ανά ώρα, ανά εβδομάδα, ανά έτος, ανά περίοδο τριάντα ετών θά έδινε διαφορετικά και μερικές φορές αντιφατικά άποτελέσματα. Στην πραγματικότητα, οί μεγάλες μάζες ένδιαφέρονται κυρίως για δύο ύπολογισμούς — ό ένας έξαιρετικά βραχυπρόθεσμος (πού είναι ό ύπολογισμός έπιβίωσης) και ό άλλος πού μπορούμε νά άποκαλέσουμε ισόβιο ύπολογισμό (άπό τόν όποιο έξάγουμε τόν άπολογισμό της ποιότητας της ζωής, τήν κοινωνική έκτίμηση του πραγματοποιημένου ύλικου βίου).

Ό βραχυπρόθεσμος ύπολογισμός είναι άπό τή φύση του τελείως μεταβλητός και έφήμερος. Τελικά ό ισόβιος ύπολογισμός προσφέρει τό καλύτερο έργαλειό για νά διαπιστώσουμε, άντικειμενικά και ύποκειμενικά, εάν υπήρξε ή όχι ύλική πόλωση. Η σύγκριση πρέπει νά γίνει ανάμεσα σέ γενιές και νά αναφέρεται σέ μεγάλο χρονικό διάστημα. Άλλά όχι άναγκαστικά ανάμεσα σέ γενιές μέ κοινή καταγωγή, έπειδή αυτό εισάγει στον ύπολογισμό ένα δεδομένο τυχαίο άπό τήν άποψη του συνολικού συστήματος, δηλαδή τόν βαθμό κοινωνικής κινητικότητας σέ ένα ιδιαίτερο περιβάλλον της κοσμοοικονομίας. Πρέπει μάλλον νά αντιπαραθέσει κανείς τά στρώματα της κοσμοοικονομίας τών όποιών ή κατάσταση είναι συγκρίσιμη σέ διαδοχικές στιγμές της ιστορίας. Η ευμάρεια κάθε στρώματος πρέπει νά μετρηθεί «ίσοβίως» και νά τεθεί τό έρώτημα εάν για αυτό ή τό άλλο στρώμα τό σύνολο «του βίου» σέ μία δεδομένη ιστορική στιγμή είναι περισσότερο ή λιγότερο σκληρό άπό ό,τι σέ μία άλλη ιστορική στιγμή, εάν υπήρξε ή όχι πόλωση ανάμεσα στα άνώτερα και τά κατώτερα στρώματα.

Σέ έναν τέτοιο ύπολογισμό θά πρέπει νά εισαχθεί όχι μόνον τό άπόλυτο, άπό διαφορετικές πηγές άθροιζόμενο εισόδημα αλλά επίσης ό άριθμός τών ώρων πραγματικής έργασίας (στή διάρκεια του βίου). Θα πρέπει επίσης νά συνυπολογιστεί όχι μόνον ό μέσος όρος ζωής, αλλά επίσης ό μέσος άριθμός τών ετών ζωής μετά τό πρώτο ή τό πέμπτο έτος ήλικίας (έτσι ώστε νά μηδενιστεί ή έπίπτωση της βελτίωσης τών συνθηκών ύγιεινής πού ίσως μειώνει τήν παιδική θνησιμότητα, χωρίς ώστόσο νά έξασφαλίζει τήν υγεία τών ένηλίκων). Πρέπει επίσης νά βρεθεί τρόπος ώστε νά ληφθούν υπόψη οί διά-

φορες γενοκτονίες, οί όποίες, στερώντας πολλούς ανθρώπους από τούς απογόνους τους, έπαιξαν τόν ρόλο τους στή βελτίωση τής κατάστασης όρισμένων άλλων.

Έάν κανείς κατορθώσει νά κάνει τέτοιους συγκριτικούς ύπολογισμούς, στήν μεγάλη διάρκεια καί σέ όλη τήν κοσμοοικονομία, πιστεύω ότι τά άποτελέσματα θά δείξουν καθαρά ότι, έδω καί τετρακόσια χρόνια, ύπήρξε μιá σημαντική ύλική πόλωση στό πλαίσιο του καπιταλισμού. Για νά γίνω σαφής, ή μεγάλη πλειοψηφία (πού παραμένει άκόμη άγροτική) τών κατοίκων τής κοσμοοικονομίας εργάζεται σκληρότερα καί άμείβεται χειρότερα από ό,τι πρίν.

Αυτό δέν σημαίνει ότι έξιδανικεύουμε τή ζωή τών μαζών σέ άλλωτινές έποχές αλλά ότι μετράμε τό πραγματικό βάρος τών ανθρώπινων δυνατοτήτων τους συγκριτικά μέ τίς δυνατότητες τών σημερινών μαζών. Τό γεγονός ότι ένας ειδικευμένος εργάτης στή Δύση βρίσκεται σήμερα σέ καλύτερη θέση από τούς παππούδες του δέν συνεπάγεται καθόλου ότι τό ίδιο συμβαίνει καί μέ τόν άνειδίκευτο εργάτη τής Καλκούτας, χωρίς νά άναφερθοῦμε στήν κατάσταση του ήμερομίσθιου εργάτη γής στό Περού ή στήν Ίνδονησία.

Ίσως κάποιος θά μου άντιτείνουν ότι τό νά μετρήσεις τά ύλικά εισοδήματα για νά κάνεις τόν άπολογισμό τής πόλωσης είναι μιá πολύ «οικονομιστική» άντιμετώπιση μιās μαρξιστικής έννοιας, άφου αυτό πού προέχει είναι οί κοινωνικές σχέσεις. Καί έχουν άναμφίβολα δίκιο. Τί γίνεται λοιπόν μέ τήν πόλωση ως κοινωνικό διαχωρισμό, ως μετασχηματισμό μιās πολλαπλότητας σχέσεων σέ μιá καί μόνη άντινομία «άστός-προλετάριος», ως διαδικασία προλεταριοποίησης (παλιά λέξη τής μαρξιστικής φιλολογίας) καί άστικοποίησης (τό λογικό της άντίστοιχο, πού όμως σπάνια άναφέρεται μέσα στήν ίδια φιλολογία);

Έδω επίσης πρέπει νά συνεννοηθοῦμε για τίς λέξεις. Έάν εκ προοιμίου θεωρήσουμε ότι ό μόνος τυπικός άστός είναι ό βιομήχανος τής «Άγγλογαλλίας» τών άρχών του 19ου αιώνα καί ό μόνος προλετάριος εκείνος πού εργάζεται στό εργοστάσιο αυτού του βιομηχάνου, τότε βέβαια δέν παρατηρήθηκε καμία ταξική πόλωση στήν ιστορία του καπιταλιστικού συστήματος. Ίσως μάλιστα νά έγινε καί τό αντίθετο. Άλλά εάν μέ τόν όρο πραγματικός άστός καί

πραγματικός προλετάριος έννοοῦμε ὅλους ὅσοι ζοῦν ἀπό τρέχοντα εἰσοδήματα (δηλαδή χωρίς νά ἐξαρτῶνται ἀπό κληρονομημένες πηγές), ἀπό τούς ὁποίους οἱ μὲν καρποῦνται τήν ὑπεραξία πού δημιουργοῦν οἱ ἄλλοι (χωρίς νά παρεμβάλλουμε τούς μεικτούς ρόλους), τότε μπορούμε σοβαρά νά ὑποστηρίξουμε ὅτι διαμέσου τῶν αἰῶνων τοῦ καπιταλισμοῦ ὄλο καί περισσότερα ἄτομα βρίσκονται χωρίς ἀμφισημία στήν μιά ἢ στήν ἄλλη κατηγορία, καί αὐτό ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς δομικῆς διαδικασίας πού πολύ ἀπέχει ἀκόμη ἀπό τοῦ νά ἔχει ὀλοκληρωθεῖ.

Θά ἀποσαφηνίσουμε περισσότερο τή θέση μας ἂν δοῦμε ἀπό κοντά αὐτή τήν διαδικασία. Τί συμβαίνει κατ' ἀρχάς μέ τήν «προλεταριοποίηση»; Οἱ ἐργάτες σέ ὄλο τόν κόσμο ζοῦν σέ μικρά νοικοκυριά πού μοιράζονται εἰσοδήματα τά ὁποῖα προέρχονται ἀπό διάφορες πηγές. Αὐτές οἱ ὀμάδες (πού δέν εἶναι ἀναγκαστικά οἰκογενειακές οὔτε ἀναγκαστικά συγκατοικοῦν) διαθέτουν σήμερα σχεδόν πάντα ὀρισμένα εἰσοδήματα ἀπό μισθούς. Ἄλλά ἐπίσης σχεδόν ποτέ δέν ζοῦν ἀποκλειστικά ἀπό τά εἰσοδήματά τους μέ τήν μορφή μισθοῦ. Σέ αὐτά προστίθενται συντάξεις/πρόσοδοι, «δῶρα», ἐπιβοηθητικές ἐργασίες, μικροπωλήσεις. Πρόκειται λοιπόν γιά ἕνα σύνολο εἰσοδημάτων μέ ἑτερόκλητες πηγές, πού οἱ ἀναλογίες τους διαφοροποιοῦνται σημαντικά ἀνάλογα μέ τόν τόπο καί τό χρόνο. Ἔτσι μπορεῖ νά θεωρήσει κανεῖς ὅτι ἡ προλεταριοποίηση εἶναι μιά διαδικασία αὐξανόμενης ἐξάρτησης αὐτῶν τῶν ὀμάδων ἐργαζομένων ἀπό τά εἰσοδήματα μέ τήν μορφή μισθοῦ. Ὄστόσο, εἶναι μιά πολύ ἀνιστορική ἀντιληψη τό νά θεωρήσουμε ὅτι μιά τέτοια ὀμάδα μπορεῖ ξαφνικά νά περάσει ἀπό μιά ἐξάρτηση σχεδόν μηδενική σέ μιά ὀλοκληρωτική ἐξάρτηση, μέ ποσοστό 100%. Ὡς ἐπί τό πλεῖστον, οἱ ὀμάδες περνοῦν ἀπό μιά ἐξάρτηση 25% σέ μιά ἐξάρτηση 50%. Αὐτό συνέβη, γιά παράδειγμα, λίγο-πολύ στήν κλασική περίπτωση τῶν «περιφράξεων» στήν Ἄγγλία τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰῶνα.

Ποιός κερδίζει ἀπό τήν προλεταριοποίηση; Οἱ καπιταλιστές, βέβαια, θά ἀπαντούσαμε... Κι ὅμως, δέν εἶναι καθόλου βέβαιο. Ὅσο περισσότερο αὐξάνει τό ποσοστό τῶν εἰσοδημάτων ἑνός νοικοκυριοῦ πού προέρχεται ἀπό μισθούς, τόσο περισσότερο πρέπει νά αὐξάνονται (καί ὄχι νά μειώνονται) οἱ μισθοί γιά νά φτάσουν στό ἐλάχιστο

ἀπαιτούμενο επίπεδο για τήν ἀναπαραγωγή. Ξίσως νά θεωρήσετε αὐτό τόν συλλογισμό παράλογο. ΞΑν αὐτοί οἱ ἐργάτες δέν ἔπαιρναν τόν ἐλάχιστο βιολογικά ἀναγκαῖο μισθό, πῶς μπόρεσαν καί ἐπιβίωσαν; Ὡστόσο, στήν πραγματικότητα δέν ὑπάρχει παραλογισμός. Γιατί ἂν οἱ μισθοί δέν ἀποτελοῦν παρά ἓνα μικρό τμήμα τῶν συνολικῶν εἰσοδημάτων ἑνός νοικοκυριοῦ, τότε ὁ ἐργοδότης μπορεῖ νά πληρώνει λιγότερο ἀπό τό ἐλάχιστο πού ἀπαιτεῖται για τήν ἀναπαραγωγή, ὑποχρεώνοντας τίς ἄλλες «συνιστώσες» τοῦ συνολικοῦ εἰσοδήματος τοῦ νοικοκυριοῦ νά καλύψουν τήν διαφορά. ΞἜτσι ἡ ἐργασία πού ἀπαιτεῖται για νά ἀποκτηθεῖ ἓνα ἐλάχιστο εἰσόδημα ἀπό ἐπιβιοθητικές ἐργασίες, ἀπό τήν παραγωγή για αὐτοκατανάλωση τοῦ νοικοκυριοῦ ἢ τήν πώληση στήν τοπική ἀγορά μέ μικρό κέρδος, μέ στόχο νά ἐπιτευχθεῖ ἓνα ἐλάχιστο ἐπίπεδο για ὄλο τό νοικοκυριό, στήν πραγματικότητα «ἐπιδoteῖ» τόν ἐργοδότη τοῦ μισθωτοῦ ἐργάτη, τοῦ μεταβιβάζει ἔμμεσα πρόσθετη ὑπεραξία. Ἐξάλλου, ἔτσι ἀκριβῶς ἐξηγοῦνται οἱ σκανδαλωδῶς χαμηλοί μισθοί στίς περιφερειακές ζῶνες τῆς κοσμοοικονομίας.

Ἄλλά ἂν, πράγματι, ἓνα μεγάλο μέρος τῆς συνολικῆς ὑπεραξίας τῆς κοσμοοικονομίας προέρχεται ἀπό τόν μῆ «προλεταριοποιημένο» τομέα τῆς ἐργασίας τῶν ἐργατῶν, γιατί οἱ καπιταλιστές θά εἶχαν συμφέρον νά ἐπιταχύνουν τήν προλεταριοποίηση; Για νά ποῦμε τήν ἀλήθεια, δέν κάνουν τίποτα πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση. ΞΑν ἡ διαδικασία τῆς προλεταριοποίησης συνεχίζεται χωρίς διακοπή, αὐτό συμβαίνει ἐνάντια στούς καπιταλιστές καί ὄχι χάρη σ' αὐτούς. Οἱ πραγματικές αἰτίες τῆς προλεταριοποίησης εἶναι δύο: ἀπό τῆ μία οἱ ἀντιφάσεις τοῦ καπιταλισμοῦ καί ἀπό τήν ἄλλη ἡ θέληση τῶν ἐργαζομένων.

Ἡ βασική ἀντίφαση τοῦ καπιταλισμοῦ εἶναι πολύ γνωστή. Εἶναι ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στό συμφέρον τοῦ καπιταλιστῆ ὡς ιδιώτη ἐπιχειρηματία πού ἐπιδιώκει νά μεγιστοποιήσει τά κέρδη του (καί ἄρα νά ἐλαχιστοποιήσει τό κόστος παραγωγῆς, συμπεριλαμβανομένων καί τῶν μισθῶν) καί στό συμφέρον τοῦ καπιταλιστῆ ὡς μέλους μιᾶς τάξης πού δέν μπορεῖ νά κερδίσει χρήματα παρά μόνο ἂν τά μέλη τῆς μποροῦν νά ὑλοποιήσουν τά κέρδη τους, δηλαδή νά πουλήσουν ὄ,τι παράγουν. Κατά συνέπεια, χρειάζονται ἀγοραστῆς καί αὐτό συ-

χνά σημαίνει ότι χρειάζεται να αυξηθούν τα εισοδήματα σε ρευστό χρήμα των εργαζομένων.

Δέν θά αναφέρω εδώ όλους τους μηχανισμούς με τους οποίους οι επαναλαμβανόμενες περίοδοι στασιμότητας της κοσμοοικονομίας οδηγούν σε μία άσυνεχη αλλά κλιμακούμενη αύξηση της αγοραστικής δύναμης αυτού ή εκείνου του τμήματος του παγκόσμιου πληθυσμού. Θα υπογραμμίσω μόνο ότι ένας από τους σημαντικότερους μηχανισμούς αύξησης της πραγματικής αγοραστικής δύναμης είναι ή διαδικασία της προλεταριοποίησης. Αν και ή διευρυνόμενη προλεταριοποίηση μπορεί να έξυπηρετεί τά βραχυπρόθεσμα συμφέροντα των καπιταλιστών ως τάξη (τά βραχυπρόθεσμα μόνον), βαδίζει, ωστόσο, έναντια στά συμφέροντά τους ως ιδιωτών εργοδοτών, και κατά συνέπεια αυτή ή προλεταριοποίηση πραγματοποιείται κατά κανόνα έναντια στην πολιτική τους θέληση. Η πολιτική θέληση έξάλλου βρίσκει συχνά από την άλλη μεριά. Οί εργάτες οργανώνονται με διάφορους τρόπους και καταφέρνουν έτσι να επιβάλλουν μερικές από τίς διεκδικήσεις τους, πού τους επιτρέπουν να φτάσουν τό όριο ενός ελάχιστου εισοδήματος βασισμένου σε μισθούς. Δηλαδή, με τίς δικιές τους προσπάθειες, οί εργάτες προλεταριοποιούνται, και τραγουδοῦν τή νίκη τους.

Η άληθινή όψη της άστικοποίησης παρουσιάζεται και αυτή τελείως διαφορετική απ' ό,τι συνήθως πιστεύουμε. Τό κλασικό μαρξιστικό κοινωνιολογικό πορτρέτο του άστου είναι διαποτισμένο από τίς έπιστημολογικές αντιφάσεις πού βρίσκονται στη βάση του ίδιου του μαρξισμού. Από την μία μεριά, οί μαρξιστές προβάλλουν ότι ό άστός - έπιχειρηματίας - προοδευτικός είναι τό αντίθετο του άριστοκράτη - εισοδηματία - άργόσχολου. Και, στό έσωτερικό της κατηγορίας των άστών, προβάλλεται ή αντίθεση ανάμεσα στον καπιταλιστή έμπορο πού αγοράζει φτηνά για να πουλήσει άκριβά (άρα κερδοσκόπος - agioleur - άργόσχολος και αυτός) και στον βιομήχανο πού «έπαναστατικοποιεί» τίς σχέσεις παραγωγής. Και αυτή ή αντίθεση είναι ακόμα έντονότερη στην περίπτωση πού αυτός ό βιομήχανος έχει ακολουθήσει την «πραγματικά έπαναστατική» όδό προς τον καπιταλισμό, δηλαδή αν αυτός ό βιομήχανος μοιάζει με τον ήρωα του φιλελεύθερου μύθου: ένας άνθρωπάκος πού, με τίς δικιές

του προσπάθειες, ἔγινε μεγάλος. Εἶναι μέ αυτό τόν ἀπίστευτο ἀλλά βαθιά ριζωμένο τρόπο πού οἱ μαρξιστές γίνονται οἱ καλύτεροι ἐπιδαψιλευτές τῆς ἐξύμνησης τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος.

Αὐτή ἡ περιγραφή μᾶς κάνει σχεδόν νά ξεχνᾶμε ὅτι ὑπάρχει ἡ ἄλλη μαρξιστική θέση γιά τήν ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργαζομένου πού παίρνει τή μορφή τῆς ἰδιοποίησης τῆς ὑπεραξίας ἀπ' αὐτόν τόν ἴδιο τό βιομήχανο, πράγμα πού, λογικά, τόν κατατάσσει στίς τάξεις τῶν ἀργόσχολων μαζί μέ τόν ἔμπορο καί τόν «φεουδάρχη - ἀριστοκράτη». Ἄλλά ἄν ὅλοι αὐτοί εἶναι ἴδιοι, γιατί στό καλό πρέπει ἐμεῖς νά ξοδεύουμε τόσο πολύ χρόνο γιά νά διατυπώσουμε τίς διαφορές, νά συζητήσουμε τήν ἱστορική ἐξέλιξη τῶν κατηγοριῶν, τίς ὑποτιθέμενες παλινδρομήσεις (γιά παράδειγμα, ὁ «ἐξαριστοκρατισμός» μιᾶς ἀστικῆς τάξης πού θέλει νά «ζεῖ ἀριστοκρατικά»), τίς προδοσίες (ὀρισμένων ἀστικῶν τάξεων πού ἀρνοῦνται, φαίνεται, νά «παίξουν τόν ἱστορικό τους ρόλο»);

Ἄλλά αὐτό τό κοινωνιολογικό πορτρέτο εἶναι ἀληθινό; Ἀκριβῶς ὅπως οἱ ἐργάτες ζοῦν σέ νοικοκυριά, πού στήν πραγματικότητα ἀναμειγνύουν εἰσοδήματα ποικίλης προέλευσης, ὅπου ὁ μισθός εἶναι μιᾶ πηγή ἀνάμεσα στίς ἄλλες, ἔτσι καί οἱ καπιταλιστές (καί ἰδίως οἱ μεγάλοι καπιταλιστές) ζοῦν σέ ἐπιχειρήσεις, οἱ ὁποῖες ἀντλοῦν τά εἰσοδήματά τους ἀπό πολλές πηγές ἐπενδύσεων — προσόδους, κερδοσκοπίες, ἐμπορικά κέρδη, «κανονικά» παραγωγικά κέρδη, *agiotage*. Ἀπό τήν στιγμή πού τά εἰσοδήματα αὐτά μετατρέπονται σέ χρήμα, εἶναι ὅλα ἴδια γιά τόν καπιταλιστή: ἓνα μέσο γιά νά ἐξακολουθήσει αὐτή τήν διηνεκή καί δαιμονισμένη συσσώρευση, στήν ὁποία εἶναι καταδικασμένος.

Στό σημεῖο αὐτό οἱ ψυχοκοινωνιολογικές ἀντιφάσεις τῆς θέσης τῶν καπιταλιστῶν κάνουν τήν εἰσοδό τους στήν σκηνή. Ὁ Βέμπερ, ἐδῶ καί πολύ καιρό, παρατήρησε ὅτι ἡ λογική τοῦ καλβινισμοῦ συγκρούεται μέ τήν «ψυχο-λογική» τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ λογική μᾶς λέει ὅτι εἶναι ἀδύνατο ὁ ἄνθρωπος νά γνωρίζει τή μοίρα τῆς ψυχῆς του, γιατί ἄν μπορούσε νά γνωρίζει τίς βουλές-προθέσεις τοῦ Κυρίου, αὐτό θά σήμαινε ὅτι Τόν περιόριζε καί δέν θά ἦταν πιά Παντοδύναμος. Ψυχο-λογικά ὅμως ὁ ἄνθρωπος ἀρνεῖται νά δεχτεῖ ὅτι δέν μπορεί νά ἐπηρεάσει τήν τύχη του ἔστω καί ἐλάχιστα. Ἡ ἀντίφαση αὐτή ὀδή-

γησησε στὸν καλβινιστικὸ «θεολογικὸ συμβιβασμό». Παρ' ὄλο πού κανεῖς δέν μπορεῖ νά γνωρίζει τίς βουλές τοῦ Κυρίου, ὡστόσο ὁ καθένας θά μπορούσε νά ἀναγνωρίσει μιὰ ἀρνητικὴ ἀπόφαση ἐκ μέρους Του ἀπὸ «ἐξωτερικά σημεῖα», χωρὶς ὅμως ἡ ἀπουσία τέτοιων σημείων νά ὀδηγεῖ ἀναγκαστικά στὸ ἀντίθετο —θετικὸ— συμπέρασμα. Συνεπῶς, τὸ ἠθικὸ δίδαγμα εἶναι ὅτι τὸ νά ζεῖς μιὰ ἠθικὴ ζωὴ ἀποτελεῖ ἀναγκαῖα ἀλλὰ ὄχι καὶ ἰκανὴ συνθήκη γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς.

Οἱ ἀστοὶ βρίσκονται ἀκόμη καὶ σήμερα ἀντιμέτωποι μὲ αὐτὴ τὴν ἴδια ἀντίφαση, πού παίρνει ὅμως λαϊκὴ μορφή. Λογικά, ὁ Κύριος τῶν καπιταλιστῶν ἀπαιτεῖ νά μὴν κάνει ὁ ἀστός τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νά συσσωρεύει. Καὶ τιμωρεῖ ὅσους παραβαίνουν αὐτὴ τὴν ἐντολὴ ὑποχρεώνοντάς τους, ἀργά ἢ γρήγορα, σέ χρεοκοπία. Ἀλλά, τελικά, δέν εἶναι καὶ τόσο εὐχάριστο τὸ νά μὴν κανεῖς τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νά συσσωρεύεις. Θέλει κανεῖς νά γευτεῖ λίγο καὶ τίς χαρές τῆς κατανάλωσης. Ὁ δαίμονας τοῦ ἀργόσχολου «φεουδοαριστοκρατῆ», πού παραμόνευε κλειδωμένος στὴν ψυχὴ τοῦ ἀστοῦ, ξεπροβάλλει ἀπὸ τὰ σκοτάδια, καὶ ὁ ἀστός ἐπιδιώκει νά «ζήσει ἀριστοκρατικά». Ἀλλά, γιὰ νά «ζήσει κανεῖς ἀριστοκρατικά», πρέπει νά εἶναι εἰσοδηματίας μὲ τὴν εὐρεία ἔννοια, νά διαθέτει, δηλαδή, πηγές ἀπὸ τίς ὁποῖες νά μπορεῖ νά ἀντλήσει εἰσοδήματα καταβάλλοντας μικρὴ προσπάθεια, οἱ ὁποῖες νά εἶναι «ἐγγυημένες» πολιτικά, καὶ τίς ὁποῖες νά μπορεῖ νά μεταβιβάσει στοὺς κληρονόμους του.

Ἄρα, αὐτὸ πού εἶναι «φυσικὸ», αὐτὸ πού «θέλει» κάθε προνομιοῦχος μέτοχος αὐτοῦ τοῦ καπιταλιστικοῦ κόσμου δέν εἶναι νά μετατραπεῖ ἀπὸ εἰσοδηματίας σέ ἐπιχειρηματία ἀλλὰ ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο. Οἱ καπιταλιστές δέν θέλουν νά γίνουν «ἀστοί». Προτιμοῦν ἀπείρως περισσότερο νά γίνουν «ἀριστοκράτες».

Ἄν ἀστικοποιοῦνται ὄλο καὶ περισσότερο, αὐτὸ συμβαίνει ὄχι γιατί τὸ θέλουν ἀλλὰ παρά τὴν θέλησή τους. Ἀκριβῶς ὅπως οἱ ἐργαζόμενοι προλεταριοποιοῦνται ὄχι γιατί τὸ θέλουν οἱ ἀστοὶ ἀλλὰ ἐναντία στὴν θέλησή τους. Στὴν πραγματικότητά ὁ παραλληλισμὸς πάει ἀκόμη μακρύτερα. Ἐάν οἱ καπιταλιστές ἀστικοποιοῦνται, αὐτὸ ὀφελεῖται ἐν μέρει στ' ἀντιφάσεις τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ ἐν μέρει στὴν πίεση τῶν ἐργαζομένων.

Ἀντικειμενικά, στό βαθμό πού τό καπιταλιστικό σύστημα ἐπεκτείνεται, γίνεται περισσότερο ὀρθολογικό, τείνει πρός μεγαλύτερη συγκεντροποίηση, ὁ ἀνταγωνισμός γίνεται ὄλο καί πιό σκληρός. Αὐτοί πού παραμελοῦν τήν συσσώρευση ὑφίστανται ὄλο καί πιό γρήγορα, πιό σίγουρα, πιό ἄγρια τήν ἀντεπίθεση τῶν ἀνταγωνιστῶν τους. Ἔτσι, κάθε ἀπόκλιση πρός τήν κατεύθυνση τοῦ «ἐξαριστοκρατισμοῦ» τιμωρεῖται ὄλο καί πιό αὐστηρά στήν παγκόσμια ἀγορά, καί ἀπαιτεῖ μιᾶ ἐσωτερική ἀνόρθωση τῆς «ἐπιχείρησης», ἰδιαίτερα ἐάν εἶναι μεγάλη καί (σχεδόν) ἐθνικοποιημένη.

Γιά νά μπορέσουν τά παιδιά νά κληρονομήσουν τή διαχείριση τῶν περιουσιακῶν στοιχείων, πρέπει νά λάβουν μιᾶ ἐξωτερική, ἐντατική, «οἰκουμενική» ἐκπαίδευση. Λίγο λίγο, ὁ ρόλος τοῦ τεχνοκράτη διευθυντῆ ἐπιχειρήσεων διευρύνεται. Εἶναι αὐτός πού ἐνσαρκώνει τήν ἀστικοποίηση τῆς καπιταλιστικῆς τάξης. Μιά κρατική γραφειοκρατία, ἀρκεῖ νά μποροῦσε νά μονοπωλεῖ πραγματικά τήν ἰδιοποίηση τῆς ὑπεραξίας, θά τήν ἐνσάρκωνε στήν ἐντέλεια, κάνοντας νά ἐξαρτῶνται τά προνόμια ἀπό μιᾶ τρέχουσα δραστηριότητα καί ὄχι ἀπό τήν κληρονομιά ἑνός ἀτόμου ἢ μιᾶς τάξης.

Εἶναι προφανές ὅτι αὐτή ἡ διαδικασία προωθεῖται καί ἀπό τήν ἐργατική τάξη. Ὅλες οἱ προσπάθειες τῶν ἐργατῶν γιά νά πάρουν στά χέρια τους τούς μοχλοὺς τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς καί νά ἐξαφανίσουν τίς ἀδικίες τείνουν νά ὑποχρεώσουν τούς καπιταλιστές νά ἀναδιπλωθοῦν σέ μιᾶ ἀπλή ἀστικοποίηση. Ἡ «φεουδοαριστοκρατική» ἀργόσχολη ζωή γίνεται πολύ ἐπιδεικτική καί πολιτικά πολύ ἐπικίνδυνη.

Βλέπουμε, λοιπόν, ἐδῶ νά πραγματοποιεῖται ἡ ἱστορική πρόβλεψη τοῦ Κάρλ Μάρξ: ἡ μεγάλη πόλωση τοῦ καπιταλιστικοῦ κόσμου σέ δύο μεγάλες τάξεις, τούς ἀστούς καί τούς προλετάριους, συγχρόνως ὕλικά καί κοινωνικά. Ἀλλά τί μᾶς ἐνδιαφέρει αὐτή ἡ διάκριση ἀνάμεσα σέ γόνιμα καί ἄγονα ἱστορικά μονοπάτια, στά ὁποῖα μπορεῖ νά μᾶς ὀδηγήσει μιᾶ ἀνάγνωση τοῦ Μάρξ;

Ἐνδιαφέρει καί πολύ μάλιστα ὅταν ἔρθουμε στό ζήτημα τῆς θεωρητικοποίησης τῆς «μετάβασης» στόν σοσιαλισμό, τῆς θεωρητικοποίησης τῶν «μεταβάσεων» γενικότερα. Ὁ Μάρξ πού μίλησε γιά τόν καπιταλισμό ὡς «προοδευτικό» σέ σχέση μέ αὐτό πού προϋπῆρχε, μᾶς μιλά ἐπίσης γιά ἀστικές ἐπαναστάσεις, γιά τίς ἀστικές ἐπα-

ναστάσεις ως ένα είδος κλείδας τών πολλαπλών «έθνικῶν» μεταβάσεων από τή φεουδαρχία στον καπιταλισμό.

Ἡ ἴδια ἡ ἔννοια μιᾶς ἀστικῆς «ἐπανάστασης», ἀφήνοντας κατά μέρος τήν ἀμφίβολη ἐμπειρική της ποιότητα, μᾶς ὀδηγεῖ νά σκεφτοῦμε μιᾶ προλεταριακή ἐπανάσταση μέ τήν ὁποία κατά κάποιον τρόπο συνδέεται συγχρόνως ὡς προηγούμενο καί ὡς προαπαιτούμενο. Ἡ νεωτερικότητα γίνεται τό ἄθροισμα αὐτῶν τῶν δύο διαδοχικῶν ἐπαναστάσεων. Βέβαια, ἡ διαδοχή δέν εἶναι οὔτε ἀνώδυνη οὔτε βαθμιαία ἀλλά μᾶλλον βίαιη καί διαζευκτική. Ὡστόσο εἶναι μιᾶ διαδοχή ἀναπόφευκτη, ὅπως ἄλλωστε ὑπῆρξε ἀναπόφευκτο τό πέρασμα ἀπό τή φεουδαρχία στον καπιταλισμό. Σέ αὐτή τήν περίπτωση, ὁ ἐνδεχόμενος θριάμβος τῆς ἐργατικῆς τάξης δέν ἀφαιρεῖ τίποτα ἀπό τή δόξα καί τή σημασία τοῦ παλαιότερου θριάμβου τῆς ἀστικῆς τάξης πάνω στά σκοτάδια τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας. Ἀπό μιᾶ τέτοια ἀνάλυση προκύπτει μιᾶ ὀλόκληρη στρατηγική γιά τούς ἀγῶνες τῆς ἐργατικῆς τάξης, γεμάτη ἀπό ἠθικές μομφές γιά τούς ἀστούς πού δέν ἐκπλήρωσαν τά ὀνομαζόμενα ἱστορικά τους καθήκοντα.

Ἄλλά ἂν δέν ὑπῆρξαν ἀστικές «ἐπαναστάσεις» παρά μόνον ἐμφύλιοι πόλεμοι ἀνάμεσα σέ ἀρπακτικούς καπιταλιστικούς κλάδους, θά εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά παραδεχτοῦμε ὅτι δέν ὑπάρχει οὔτε πρότυπο γιά νά τό ἀντιγράψουμε οὔτε κοινωνικοπολιτικές «καθυστερήσεις» γιά νά τίς ξεπεράσουμε. Ἴσως θά ἔπρεπε τότε νά θεωρήσουμε τήν ἱστορική στρατηγική τῆς ἀστικῆς τάξης ὄχι ὡς πηγή ἐμπνευστis ἀλλά ὡς παράδειγμα πρὸς ἀποφυγή. Ἐάν εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ «μετάβαση» ἀπό τήν φεουδαρχία στον καπιταλισμό δέν ἦταν οὔτε προοδευτική οὔτε ἐπαναστατική, ἐάν ἀντίθετα αὐτή ἡ μετάβαση ὑπῆρξε μιᾶ μεγάλη καμπή σωτήρια γιά τίς κυρίαρχες τάξεις, πού τούς ἐπέτρεψε νά ἐνισχύσουν τόν ἔλεγχό τους πάνω στίς ἐργαζόμενες μάζες καί νά αὐξήσουν τό ἐπίπεδο τῆς πραγματικῆς ἐκμετάλλευσης (γιά νά χρησιμοποιήσουμε τώρα τήν γλώσσα τοῦ ἄλλου Μάρξ, τοῦ Μάρξ τῆς πόλωσης τῶν τάξεων), πρέπει νά συμπεράνουμε ὅτι, ἀναμφίβολα, μιᾶ μετάβαση εἶναι ἀναπόφευκτη, ἀλλά ὅτι αὐτή δέν εἶναι ἀναπόφευκτα ἡ μετάβαση πρὸς τόν σοσιαλισμό (δηλαδή πρὸς ἕναν κόσμο κοινωνικῆς ἰσότητας, κάτω ἀπό τήν αἰγίδα ἑνός τρόπου παραγωγῆς, ὅπου ἡ ἴδια ἡ παραγωγή θά ἐξυπηρετεῖ τίς ἀνάγκες

τῶν ἀνθρώπων). Πρέπει νά συμπεράνουμε ὅτι τό ζήτημα-κλειδί σήμερα εἶναι ἡ κατεύθυνση τῆς σφαιρικῆς μετάβασης.

“Ὅτι ὁ καπιταλισμός ὡς ἱστορικό σύστημα πεθαίνει μοῦ φαίνεται καί σαφές καί ἐπιθυμητό. Εἶναι εὐκόλο νά τό ἐξηγήσουμε μέ μιά «ἀντικειμενική» ἀνάλυση τῶν ἐνδογενῶν του ἀντιφάσεων. “Ὅτι ἡ φύση τῆς μελλοντικῆς κοινωνίας παραμένει ἀνοιχτό ζήτημα, πού ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ἔκβαση τῶν σημερινῶν καί τῶν ἐπερχόμενων ἀγώνων μας, μοῦ φαίνεται ἐπίσης σαφές. Ἡ στρατηγική τῆς μετάβασης εἶναι στήν πραγματικότητα τό κλειδί τοῦ πεπρωμένου μας. Δέν φαίνεται πιθανό ὅτι θά βροῦμε τή σωστή στρατηγική μέ τό νά παραδινόμαστε στήν ἀπολογητική τῆς ἱστορικῆς προοδευτικότητας τοῦ καπιταλισμοῦ. Αὐτό τό εἶδος τῆς ἱστοριογραφικῆς ἔμφασης ὑπάρχει κίνδυνος νά συνεπάγεται μιά στρατηγική πού θά μᾶς ὀδηγοῦσε σέ ἕναν ὑποτιθέμενο σοσιαλισμό, καθόλου πιό προοδευτικό ἀπό τό σημερινό σύστημα, σέ ἕνα νόθο, γιά νά τό ποῦμε ἔτσι, αὐτοῦ τοῦ συστήματος.

Ἡ ἀστική τάξη: ἔννοια καί πραγματικότητα ἀπό τόν ΧΙο ἕως τόν XXΙο αἰώνα

τοῦ Ἰμμανουέλ Βαλλερστάιν

«Νά ὀρίσουμε τί εἶναι ἀστός; Δέν θά συμφωνούσαμε».

Ἔρνεστ Λαμπρούς²

Στή μυθολογία τοῦ σύγχρονου κόσμου, ὁ ἀστός εἶναι ὁ ἐξέχων πρωταγωνιστής. Ἡρωας γιά μερικούς, πανοῦργος γιά ἄλλους, πηγὴ ἔμπνευσης καί πόλος ἔλξης γιά τοὺς περισσότερους, εἶναι αὐτός πού ἔπλασε τό παρόν καί κατέστρεψε τό παρελθόν. Στά ἀγγλικά, ὑπάρχει τάση νά ἀποφεύγεται ὁ ὄρος «ἀστός» καί προτιμᾶται γενικά ἡ ἔκφραση «μεσαία(ες) τάξη(εις)». Ὡστόσο, ἀρκετά εἰρωνικά, παρά τόν τόσο διαφημισμένο ἀτομικισμό τῆς ἀγγλοσαξονικῆς σκέψης, δέν ὑπάρχει στήν ἀγγλική γλώσσα κατάλληλος ὄρος στόν ἐνικό γιά νά ὑποδηλώσει τό ἄτομο πού ἀνήκει σ' αὐτή τή μεσαία(ες) τάξη(εις).

1. Πρώτη δημοσίευση: «The Bourgeois(ie) as Concept and Reallity», *New Left Review*, τχ. 167, Ἰανουάριος - Φεβρουάριος 1988.

2. Ernest Labrousse, «Voies nouvelles vers une histoire de la bourgeoisie occidentale aux XVIIIe et XIXe siècles (1700-1850)», στό *Relazioni de X Congresso Internazionale di Science Storiche, IV: Storia Moderna*, Φλωρεντία, G.C. Sansoni Ed., 1955, σ. 367.

Σύμφωνα μέ τούς γλωσσολόγους, ό όρος «άστός» (*bourgeois*) έμφανίστηκε γιά πρώτη φορά τό 1007 στή λατινική μορφή *burgensis* και μεταγράφηκε στά γαλλικά ώς *bourgeois*, ήδη από τό 1100. Στήν άρχή, σήμαινε τόν «έλεύθερο» κάτοικο μιās *burg* (κωμόπολη), ένός άστικού οίκισμου³. Έλεύθερον, όμως, από τί; Άπαλλαγμένο από τίς υποχρεώσεις πού αποτελούσαν τήν κοινωνική συνδετική ύλη και τόν οικονομικό συνδετικό κρίκο ένός φεουδαλικού συστήματος. Ό άστός δέν ήταν χωρικός ή δουλοπάροικος, αλλά επίσης δέν ήταν οϋτε εύγενής.

Εϋθύς έξαρχής υπήρχε λοιπόν συγχρόνως μιá άνωμαλία και μιá άμφισημία. Άνωμαλία γιατί δέν υπήρχε θέση γιά τόν άστό μέσα στην ιεραρχική δομή και τό σύστημα άξιων τής φεουδαρχίας, τής οποίας οί τρεις βασικές τάξεις άποκρυσταλλώνονται τή στιγμή, άκριβώς, πού γεννιέται ή έννοια «άστός»⁴. "Όσον άφορā τήν άμφισημία, αϋτή είχε νά κάνει μέ τό γεγονός ότι «άστός» ήταν τότε (όπως παραμένει και σήμερα) όρος τιμητικός και συνάμα ύποτιμητικός, φιλοφρόνηση και φόγος. Λέγεται ότι ό Λουδοβίκος ό 11ος ήταν υπερήφανος γιά τόν τίτλο του «άστου τής Βέρνης»⁵. Και ό Μολιέρος έγραψε τήν καυστική σάτιρά του γιά τόν «Άρχοντοχωριάτη», ένω ό Φλωμπέρ έλεγε: «Άποκαλω άστό όποιον σκέφτεται μέ μικροπρέπεια».

Έπειδή ό άστός του Μεσαίωνα δέν ήταν οϋτε εύγενής γαιοκτήμονας οϋτε έλεύθερος καλλιεργητής, θεωρήθηκε στή συνέχεια ότι άνήκε σέ μιá τάξη ένδιάμεση, μιá μεσαία τάξη, γεγονός πού εισήγαγε μιá νέα άμφισημία. Έπρεπε νά θεωρουνται άστοί όλοι οί κάτοικοι τών πόλεων ή μόνον όρισμένοι άπ' αϋτούς; Ό βιοτέχνης ήταν άστός, μικροαστός ή μήπως δέν είχε καμιá σχέση μέ τόν άστό; Μέ τή χρήση, ό όρος κατέληξε νά παραπέμπει σέ ένα όρισμένο επίπεδο

3. Georges Matoré, *Le vocabulaire et la société médiévale*, Παρίσι, PUF, 1985, σ. 292.

4. Georges Duby, *Les Trois Ordres ou l'imaginaire du féodalisme*, Παρίσι, Gallimard, 1978.

5. M. Canard, «Essai de sémantique: le mot "bourgeois"», *Revue de philosophie française et de littérature*, XXVIII, 1933, σ. 33.

είσοδημάτων —καί εὐμάρειας— πού συνεπαγόταν ὀρισμένες δυνα-
τότητες κατανάλωσης (τρόπος ζωῆς) καί συνάμα ἐπένδυσης (κεφάλαιο).

Ἡ χρήση τοῦ ὄρου ἀναπτύχθηκε γύρω ἀπ' αὐτούς τούς δύο ἄξο-
νες (κατανάλωση καί κεφάλαιο). Ἀπό τή μιά μεριά, ὁ τρόπος ζωῆς
ἑνός ἀστοῦ διέφερε ἀπό τόν τρόπο ζωῆς τοῦ εὐγενοῦς καί συγχρόνως
ἀπό τόν τρόπο ζωῆς τοῦ ἀγρότη/τεχνίτη. Σέ σύγκριση μέ τούς
τεχνίτες-ἀγρότες, ὁ ἀστικός τρόπος ζωῆς σήμαινε ἀνέσεις, καλούς
τρόπους καί καθαριότητα. Ἀλλά, συγκρινόμενος μέ τόν τρόπο ζωῆς
τῶν εὐγενῶν, ὁ τρόπος ζωῆς τῶν ἀστῶν ὑποδήλωνε ἀπουσία πραγ-
ματικῆς πολυτέλειας καί κατά κάποιον τρόπο ἀγροίκους τρόπους
στήν κοινωνική συμπεριφορά (βλ. τήν ἰδέα τοῦ νεόπλουτου). Πολύ
ἀργότερα, ὅταν ἡ ζωὴ στίς πόλεις ἔγινε πλουσιότερη καί πιο σύνθε-
τη, ὁ τρόπος ζωῆς τοῦ ἀστοῦ ἄρχισε νά ἀντιπαρατίθεται στόν τρόπο
ζωῆς τοῦ καλλιτέχνη ἢ τοῦ διανοουμένου: ὁ ἀστικός τρόπος ζωῆς
ἀντιπροσώπευε τήν τάξη, τήν κοινωνική συμβατικότητα, τήν ὀλι-
γάρχεια, τή νωθρότητα τοῦ πνεύματος, σέ ἀντίθεση μέ αὐτό πού ἐ-
θεωρεῖτο αὐθόρμητο, ἐλεύθερο, χαρούμενο, ἔξυπνο (αὐτό πού σήμε-
ρα θά μπορούσαμε νά ἀποκαλέσουμε «ἀντι-κουλτούρα»). Τέλος, ἡ
καπιταλιστική ἀνάπτυξη ἔκανε δυνατή τήν υἰοθέτηση ἀπό τόν προ-
λετάριο ἑνός ψευδοαστικοῦ τρόπου ζωῆς, χωρίς ὡστόσο οἱ προλετά-
ριοι νά μπορούν νά υἰοθετήσουν καί τόν οἰκονομικό ρόλο τοῦ καπι-
ταλιστῆ: σήμερα τό φαινόμενο αὐτό τό ἀποκαλοῦμε «ἐξαστισμό».

Ἀλλά ἐάν αὐτός ὁ κατά Μπαμπίτ ἀστός ὑπῆρξε τό κυρίαρχο
στοιχεῖο τοῦ σύγχρονου πολιτιστικοῦ λόγου, τό κεντρικό στοιχεῖο
τοῦ σύγχρονου πολιτικοοικονομικοῦ λόγου ἐστίαστηκε στόν ἀστό ὡς
καπιταλιστή. Ἀστός εἶναι ὁποῖος ἔχει κεφαλαιοποιήσει τά μέσα πα-
ραγωγῆς καί ἔχει προσλάβει μισθωτούς ἐργάτες, οἱ ὅποιοι, μέ τή
σειρά τους, ἔχουν παράξει ἐμπορεύματα προορισμένα νά πωληθοῦν
στήν ἀγορά. Στό βαθμό πού τά ἔσοδα ἀπό τίς πωλήσεις ὑπερβαί-
νουν τό κόστος παραγωγῆς, συμπεριλαμβανομένων καί τῶν μι-
σθῶν, τότε μιλάμε γιά κέρδος, πού ἀποτελεῖ καί τόν πρωταρχικό
σκοπό τοῦ ἀστοῦ-καπιταλιστῆ. Ὀρισμένοι ὕμνησαν τίς ἀρετές αὐτοῦ
τοῦ κοινωνικοῦ ρόλου, προβάλλοντας τόν ἀστό ὡς δημιουργό ἐπι-
χειρήσεων, ἐνῶ ἄλλοι κατήγγειλαν τά ἐλαττώματα αὐτοῦ τοῦ κοι-

νωνικού ρόλου, θεωρώντας τόν άστό παράφίτο καί έκμεταλλευτή. Άλλά, γενικά, τόσο οί θαυμαστές όσο καί οί έπικριτές δέχονταν όμόφωνα ότι ό καπιταλιστής άστός ήταν ή δύναμη πού βρισκόταν στό κέντρο τής δυναμικής τής σύγχρονης οίκονομικής ζωής, από τόν 19ο αιώνα για όλο τόν κόσμο, από τόν 16ο αιώνα για πολλούς καί για όρισμένους από πολύ νωρίτερα.

Όπως άκριβώς ή έννοια «άστός» δήλωνε ένα ένδιάμεσο στρώμα άνάμεσα στόν εύγενή/γαιοκτήμονα καί στόν άγρότη/τεχνίτη, ή άστική έποχή —ή ή άστική κοινωνία— κατέληξε νά θεωρείται υπό δύο διαφορετικές όπτικές: για μέν τό παρελθόν ως πρόοδος σέ σχέση μέ τή φεουδαρχία, για δέ τό μέλλον ως ύπόσχεση (ή άπειλή) του σοσιαλισμού. Ό όρισμός αυτός αποτελεί προϊόν του 19ου αιώνα, πού θεωρούσε τόν έαυτό του —καί από τότε οί περισσότεροι άνθρωποι τόν θεωρούσαν— αιώνα του θριάμβου τής άστικής τάξης, τήν κατ' έξοχήν ιστορική στιγμή τής άστικής τάξης, καί ως έννοια καί ως πραγματικότητα. Στή συλλογική μας συνείδηση ποιός άλλος από τήν βικτωριανή Μεγάλη Βρετανία άντιπροσωπεύει καλύτερα τόν άστικό πολιτισμό, έργαστήριο του κόσμου καί νευραλγικό κέντρο τής άποστολής του λευκού ανθρώπου, πάνω στήν όποία ό ήλιος δέν έδνε ποτέ — ύπεύθυνη, έπιστημονική καί πολιτισμένη;

Αυτή τήν πασίγνωστη άστική πραγματικότητα, τόσο πολιτισμική όσο καί πολιτικοοικονομική, τήν έχουν περιγράψει μέ έντυπωσιακά όμοιους όρους τά τρία μεγάλα ιδεολογικά ρεύματα του 19ου αιώνα: ό συντηρητισμός, ό φιλελευθερισμός καί ό μαρξισμός. Τά τρία αυτά ρεύματα συμμερίζονταν μιά κοινή θεώρηση για τόν άστό όσον άφορά τόν έπαγγελματικό του ρόλο (στήν άρχή, γενικά έμπορος, κατόπιν αυτός πού άπασχολούσε μισθωτή έργασία καί κατείχε τά μέσα παραγωγής άλλά, κυρίως, αυτός για τόν όποιο οί μισθωτοί έργάτες παρήγαγαν έμπορεύματα), τά οίκονομικά του κίνητρα (τό κέρδος καί ή συσσώρευση του κεφαλαίου) καί τήν πολιτισμική του ιδιοπροσωπία (συνετός, λογικός, συμφεροντολόγος).

Θά σκεπτόταν κανείς ότι μιά τόσο κεντρική έννοια, πού συγκέντρωνε ήδη από τόν 19ο αιώνα μιά τέτοια όμοφωνία, θά χρησιμοποιόταν στή συνέχεια χωρίς ταλαντεύσεις, χωρίς νά ξεσηκώσει έπίπονες άναζητήσεις. Άλλά νά πού ό Έρνέστ Λαμπρούς μās λέει ότι

δέν θά ἦταν ποτέ δυνατό νά συμφωνήσουμε πάνω στόν ὀρισμό τοῦ ἀστοῦ. Γι' αὐτό μᾶς προτρέπει νά παρατηρήσουμε ἀπό πιά κοντά τήν ἐμπειρική πραγματικότητα καί νά διευρύνουμε κατά τό δυνατόν τό πεδίο τῶν ἐρευνῶν μας. Ἐπιπλέον, ἄν καί διατύπωσε τήν πρόσκλησή του ἀπό τό 1955, ἔχω τήν ἐντύπωση ὅτι ἡ διεθνής ἐπιστημονική κοινότητα δέν ἀποδέχτηκε πραγματικά τό στοίχημα. Γιά ποιό λόγο;

Γιά νά ἀπαντήσουμε σέ αὐτό τό ἐρώτημα, προτείνω νά ἐξετάσουμε, στίς ἐργασίες ἱστορικῶν καί κοινωνιολόγων, πέντε ἐνότητες ὅπου ἡ χρήση τῆς ἔννοιας ἀστός (ἀστική τάξη) δημιούργησε μιά συγκεκριμένη δυσφορία, ἄν ὄχι στούς ἴδιους τούς μελετητές, τουλάχιστον σέ πολλούς ἀναγνώστες τους. Ἀναλύοντας τούς λόγους αὐτῆς τῆς δυσφορίας, θά μπορέσουμε ἴσως νά ἀνακαλύψουμε ἐνδείξεις πού θά μᾶς βάλουν στό δρόμο μιᾶς καλύτερης ἀντιστοιχίας ἀνάμεσα στήν ἔννοια καί στήν πραγματικότητα.

1. Οἱ ἱστορικοί ἔχουν συχνά περιγράψει ἕνα φαινόμενο πού τό χαρακτηρίζουν ὡς «ἐξαριστοκρατισμό τῆς ἀστικῆς τάξης». Ὅρισμένοι ὑποστηρίζουν, γιά παράδειγμα, ὅτι τό φαινόμενο αὐτό ἀπαντᾶται τόν 17ο αἰώνα στίς Κάτω Χῶρες⁶. Στή Γαλλία τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος, τό σύστημα «τῆς ἀριστοκρατίας τῶν ἀξιωματούχων» («noblesse de robe»), πού δημιουργήθηκε μέ τήν πώληση τῶν ἀξιωματῶν, ἀποτελοῦσε πρακτική θεσμοποίηση αὐτῆς τῆς ἔννοιας. Τό φαινόμενο αὐτό περιγράφει ἐπίσης ὁ Τόμας Μάν στούς *Μπούντενμπρουκ*. Πρόκειται γιά τήν τυπική τροχιά τοῦ μετασχηματισμοῦ τῶν κοινωνικῶν προτύπων μιᾶς πλούσιας οἰκογενειακῆς δυναστείας: ἀρχίζει μέ τή δημιουργία ἐπιχειρήσεων, κατόπιν παγιώνει τήν οἰκονομική

6. D.J. Roodra, «The Ruling Classes in Holland in the Seventeenth Century», στό J.S. Bromley καί E.H. Kossman (ἔκδ.), *Britain and the Netherlands*, II, Groningen, J.B. Walters, 1964, σ. 119 «Party and Faction», *Acta Historiae Neerlandica*, II, 1967, σ. 196-197.

αυτοκρατορία της και, πρίν περάσει στήν προστασία τῶν γραμμάτων και τῶν τεχνῶν, θά καταλήξει ἴσως, στίς μέρες μας, στήν παρακμαική ἐλευθεριότητα ἢ στήν περιθωριοποίηση και στόν ἰδεαλιστικό εὐδαιμονισμό.

Τί θά ἔπρεπε νά παρατηρήσουμε; "Οτι σέ μιά συγκεκριμένη στιγμή τῆς ζωῆς του και γιά ἕναν συγκεκριμένο λόγο, ὁ ἀστός φαίνεται νά ἀπαρνιέται τόσο τόν πολιτισμό του ὅσο και τόν πολιτικοοικονομικό του ρόλο γιά νά υἰοθετήσει τούς ἀντίστοιχους ἀριστοκρατικούς ρόλους πού, ἀπό τόν 19ο αἰώνα, δέν προσιδιάζουν ἀναγκαστικά στούς ἐκ καταγωγῆς ἀριστοκράτες ἀλλά στήν ἀριστοκρατία τῶν παλαιῶν περιουσιῶν. Τό παραδοσιακό σύμβολο αὐτοῦ τοῦ φαινομένου εἶναι ἡ κατοχή κτηματικῆς περιουσίας, πού σημαδεύει ἔτσι τό πέρασμα ἀπό τόν ἀστό-ἐργοστασιάρχη-κάτοικο τῆς πόλης στόν εὐγενή-γαιοκτήμονα-κάτοικο τῆς ὑπαίθρου.

Γιατί ἕνας ἀστός θά ἐνεργοῦσε μ' αὐτόν τόν τρόπο; Ἡ ἀπάντηση εἶναι προφανής: τόσο μέ ὄρους κοινωνικῆς θέσης ὅσο και μέ ὄρους τῆς πολιτιστικῆς γλώσσας τοῦ σύγχρονου κόσμου, ὁ ἀριστοκράτης ἔχαιρε πάντα —ἀπό τόν 11ο αἰώνα μέχρι σήμερα— μεγαλύτερης ἐκτίμησης ἀπό τόν ἀστό.

Ὡστόσο, στό σημεῖο αὐτό ἐπιβάλλονται δύο παρατηρήσεις.

Ἡ πρώτη: Δέν σταματοῦν νά μᾶς ἐπαναλαμβάνουν ὅτι ὁ ἀστός ὑπῆρξε ἡ δυναμική μορφή τῆς πολιτικοοικονομικῆς μας ἀνάπτυξης — ἀπό τόν 19ο αἰώνα, ἀπό τόν 16ο αἰώνα και ἀκόμη παλιότερα. Γιατί λοιπόν νά θέλει νά ἀνταλλάξει αὐτόν τόν κεντρικό ρόλο μέ ἕναν ἄλλο ρόλο τῆς κοινωνικῆς σκηνῆς, περιθωριακό και περισσότερο ἀπό ποτέ ἀρχαῖο;

Ἡ δεύτερη: Ἐνῶ αὐτό πού ἀποκαλοῦμε φεουδαρχία ἢ φεουδαρχική τάξη ἐξύμνησε τίς ἰδεολογικές ἀναπαραστάσεις τῆς ἀριστοκρατίας, ὁ καπιταλισμός γέννησε μιάν ἄλλη ἰδεολογία ἡ ὁποία ἀκριβῶς ἐξυμνεῖ τόν ἀστό. Αὐτή ἡ νέα ἰδεολογία ἦταν κυρίαρχη, τουλάχιστον στό κέντρο τῆς καπιταλιστικῆς κοσμοοικονομίας ἐπί ἑκατόν πενήντα τουλάχιστον ἢ διακόσια χρόνια. Καί ὅμως, τό φαινόμενο Μπούντενμπρουκ συνεχίζει νά ἀναπαράγεται και, ἀκόμη σήμερα, στή Μεγάλη Βρετανία μία ἰσόβια συμμετοχή στή Βουλή τῶν Λόρδων θεωρεῖται τιμή.

2. Στη σύγχρονη σκέψη, μιά σημαντική έννοια πολεμικής είναι ότι «ή αστική τάξη πρόδωσε τόν ιστορικό της ρόλο». Βρίσκουμε πολύ συχνά αυτή τήν έννοια στά γραπτά τών μαρξιστῶν αλλά δέν προσιδιάζει αποκλειστικά σέ αυτό τό ρεῦμα σκέψης. Στην πραγματικότητα πάει μαζί μέ τήν έννοια τοῦ «ἐξαριστοκρατισμοῦ τῆς αστικῆς τάξης». Ἀναφέρεται στό γεγονός ὅτι, σέ ὀρισμένες λιγότερο «ἀναπτυγμένες» χώρες, ἡ ντόπια (ἐθνική) αστική τάξη ἔχει παρεκτραπεῖ ἀπό τόν «φυσιολογικό» οἰκονομικό της ρόλο — ἢ τόν ὑποτιθέμενο σάν τέτοιο — καί τά μέλη της ἐπιδιώκουν νά γίνουν γαιοκτήμονες ἢ εἰσοδηματίες, δηλαδή «ἀριστοκράτες». Δέν πρόκειται ὅμως μόνον γιά τόν ἀτομικό ἐξαριστοκρατισμό τῶν ἀστῶν, ἀλλά γιά τή συλλογική μετατροπή τῶν ἀστῶν σέ ἀριστοκράτες. Τίθεται δηλαδή τό πρόβλημα τοῦ χρονικοῦ προσδιορισμοῦ αὐτῆς τῆς μετατόπισης μέσα στην ἱστορία τοῦ ἔθνους. Σύμφωνα μέ μιά ὑπόρρητα διατυπωμένη θεωρία τῶν σταδίων τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης, ἡ αστική τάξη θά ἔπρεπε, σέ μιά συγκεκριμένη στιγμή τῆς ἱστορίας, νά καταλάβει τόν κρατικό μηχανισμό γιά νά δημιουργήσει τό ὀνομαζόμενο «ἀστικό κράτος», νά ἐκβιομηχανήσει τή χώρα καί στή συνέχεια, μέ συλλογικό τρόπο, νά συσσωρεύσει σημαντικά κεφάλαια. Ἐν ὀλίγοις, θά ἔπρεπε νά ἀκολουθήσει τό ὑποτιθέμενο ἱστορικό «μοντέλο» τῆς Μεγάλης Βρετανίας.

Μετά ἀπό αὐτή τήν ἱστορική στιγμή, θά ἦταν ἴσως λιγότερο σημαντικό ἂν αὐτός ἢ ὁ ἄλλος ἀστός γινόταν ἀτομικά ἀριστοκράτης. Πρίν ὅμως ἀπό αὐτή τήν ἱστορική στιγμή τέτοιες ἀτομικές μετατοπίσεις καθιστοῦν δυσκολότερο, ἀκόμη καί ἀδύνατο, τόν συλλογικό ἐθνικό μετασχηματισμό. Στόν 20ό αἰώνα, αὐτό τό εἶδος ἀνάλυσης χρησιμοποιήθηκε γιά νά στηρίξει μιά μείζονα πολιτική στρατηγική. Τά κόμματα τῆς 3ης Διεθνούς κι αὐτά πού τά διαδέχθηκαν κατέφυγαν σ' αὐτή τήν ἀνάλυση γιά νά ὑποστηρίξουν τήν ὀρθότητα τῆς ὀνομαζόμενης «θεωρίας τῶν δύο σταδίων τῆς ἐθνικῆς ἐπανάστασης», σύμφωνα μέ τήν ὁποία τά σοσιαλιστικά κόμματα ἔπρεπε νά ἀναλάβουν τήν εὐθύνη ὄχι μόνον νά φέρουν σέ πέρας τήν προλεταριακή ἐπανάσταση (δεύτερο στάδιο) ἀλλά ἐπίσης νά παίξουν ἕναν βασικό ρόλο στην πραγματοποίηση τῆς αστικῆς ἐπανάστασης (πρῶτο στάδιο). Σύμφωνα μέ αὐτή τή θέση, τό πρῶτο στάδιο εἶναι ἱστορικά «ἀνα-

γκαϊο». 'Αλλά καθώς ή έν λόγω έθνική άστική τάξη έχει «προδώσει» τόν ιστορικό της ρόλο, τό προλεταριάτο όφείλει νά παιζει αύτον τό ρόλο στή θέση της.

'Αλλά ή έννοια αύτή, στό σύνολό της, είναι διπλά παράδοξη. Είναι πράγματι περίεργο νά θεωρούμε ότι μιά και μόνη κοινωνική τάξη, τό προλεταριάτο, έχει τόσο τήν ύποχρέωση όσο και τήν κοινωνική δυνατότητα νά πραγματοποιήσει τά ιστορικά καθήκοντα (ό,τι και άν σημαίνει αυτό) μιās άλλης κοινωνικής τάξης, τής άστικής. Καί σημειώνω παρεμπιπτόντως ότι, άν και διαμορφωμένη από τόν Λένιν ή τουλάχιστον μέ τίς εύλογίες του, ή στρατηγική αύτή αποπνέει μιά ισχυρή όσμή ήθικολογίας, για τήν όποία ό Μάρξ και ό 'Ενγκελς κατακεραύνωναν τούς ούτοπικούς σοσιαλιστές.

'Ωστόσο, ή έννοια «προδοσία τών άστών» είναι ακόμα πιό παράδοξη όταν τή θεωρήσουμε υπό τήν όπτική γωνία τής ίδιας τής άστικής τάξης. Γιατί μιά έθνική άστική τάξη θά «πρόδιδε» τόν ιστορικό της ρόλο, ένω κατά πάσα πιθανότητα μόνον όφέλη θά αποκόμιζε άν τόν έξεπλήρωνε; Καί άφού όλοι, συντηρητικοί, φιλελεύθεροι, μαρξιστές, συμφωνοῦν ότι οί άστοί καπιταλιστές αποβλέπουν πάντα στά ιδιαίτερα συμφέροντά τους, πώς γίνεται και στήν προκειμένη περίπτωση δέν φαίνεται νά είδαν πού βρίσκονται τά συμφέροντά τους; Είναι κάτι περισσότερο από αίνιγμα: ή θέση μοιάζει νά αυτοαναιρείται. Τό παράδοξο τής ιδέας ενισχύεται επίσης και από τό γεγονός ό-τι, αριθμητικά, οί έθνικές άστικές τάξεις πού ύποτίθεται ότι «έχουν προδώσει» τόν ιστορικό τους ρόλο είναι τόσες πολλές, ώστε νά αποτελοῦν τή μεγάλη πλειοψηφία.

3. 'Η όρολογία «έξαριστοκρατισμός τής άστικής τάξης» έχει κυρίως χρησιμοποιηθει για νά χαρακτηρίσει καταστάσεις πού εμφανίζονται στίς εύρωπαϊκές χώρες ούσιαστικά μεταξύ του 16ου και του 18ου αιώνα, ένω ή όρολογία «προδοσία τών άστών» αναφέρεται σέ καταστάσεις πού έντοπίζονται σέ μή εύρωπαϊκές ζώνες του 20ου αιώνα. 'Υπάρχει ωστόσο και μιά τρίτη παραδοχή πού έχει εφαρμοστεί κυρίως στίς καταστάσεις τών χωρών τής Βορείου 'Αμερικης και τής Δυτικής Εύρώπης στό τέλος του 19ου και στίς αρχές του 20ου αιώνα.

Τό 1932, ὁ Ἀντόλφ Ἀ. Μπέρλ καί ὁ Γκάρντινερ Μήνς ἔγραψαν ἓνα περίφημο βιβλίον⁷, μέ τό ὁποῖο φώτιζαν μιά τάση στή δομική ἱστορία τῆς σύγχρονης ἐπιχείρησης — τάση πού ἀποκάλεσαν «διαχωρισμό τῆς ἰδιοκτησίας καί τῆς διεύθυνσης». Μέ τόν ὄρο αὐτό ἐνοοῦσαν τό πέρασμα ἀπό μιά κατάσταση, ὅπου ὁ νομικός ἰδιοκτήτης μιᾶς ἐπιχείρησης ἦταν καί ὁ διευθυντής της, σέ μιάν ἄλλη κατάσταση (δηλ. τή σύγχρονη ἐπιχείρηση) ὅπου οἱ νομικοί ἰδιοκτῆτες εἶναι πολυάριθμοι, διασκορπισμένοι καί οὐσιαστικά περιορισμένοι στόν ρόλο τῶν ἀπλῶν ἐπενδυτῶν χρηματικοῦ κεφαλαίου, ἐνῶ οἱ διευθυντές, πού διαθέτουν τήν πραγματική ἐξουσία γιά τή λήψη τῶν οἰκονομικῶν ἀποφάσεων, δέν εἶναι ὑποχρεωτικά ἰδιοκτῆτες, ἔστω μειοψηφοῦντες. Τυπικά εἶναι μισθωτοί, ἀπασχολούμενοι. Ὁλος ὁ κόσμος ἀναγνωρίζει σήμερα ὅτι ἡ πραγματικότητα τοῦ 20οῦ αἰῶνα δέν ἀνταποκρίνεται στήν περιγραφή τοῦ οἰκονομικοῦ ρόλου τοῦ ἀστοῦ πού ἔκαναν στόν 19ο αἰῶνα τόσο οἱ φιλελεύθεροι ὅσο καί οἱ μαρξιστές.

Ἡ ἀνοδος αὐτῆς τῆς ἐταιρικῆς μορφῆς δέν εἶχε ὡς συνέπεια μόνο τή μεταβολή τῶν δομῶν στήν κορυφή τῆς ἐπιχείρησης. Γέννησε ἐπίσης ἓνα νέο κοινωνικό στρώμα. Στόν 19ο αἰῶνα ὁ Μάρξ εἶχε προείπει ὅτι ἡ συγκεντροποίηση τοῦ κεφαλαίου θά συνοδευόταν ἀπό μιά αὐξανόμενη πόλωση τῶν τάξεων, ἔτσι ὥστε μακροπρόθεσμα δέν θά ἀπέμενε παρά μιά ἀστική τάξη (ἐξαιρετικά ὀλιγάριθμη) καί ἓνα προλεταριάτο (ἐξαιρετικά πολυάριθμο). Αὐτό στήν πράξη σήμαινε ὅτι, στήν πορεία τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης, δύο εὐρεῖες κοινωνικές ομάδες, οἱ ἀνεξάρτητοι μικροκαλλιεργητές στήν ὑπαιθρο καί οἱ ἀνεξάρτητοι μικροβιοτέχνες στήν πόλη, θά ἔτειναν νά ἐξαφανιστοῦν στή διάρκεια μιᾶς διπλῆς διαδικασίας: κάποιοι (λίγοι) θά γίνονταν μεγαλοεπιχειρηματίες (δηλαδή ἀστοί) ἐνῶ οἱ πολλοί θά γίνονταν ἐργάτες (δηλαδή προλετάριοι). Ἄν καί οἱ περισσότεροι φιλελεύθεροι δέν ἔκαναν τέτοιες προβλέψεις, ὡστόσο οἱ προβλέψεις τοῦ Μάρξ δέν ἦταν ἀσυμβίβαστες μέ τίς θέσεις τῶν φιλελευθέρων (στό βαθμό πού ἐπρόκειτο μόνο γιά μιά κοινωνική περιγραφή). Οἱ

7. Adolf A. Berle καί Gardiner C. Means, *The Modern Corporation and Private Property*, Νέα Ὑόρκη, MacMillan Co., 1932.

συντηρητικοί, όπως ο Καρλάουλ, θεωρούσαν επίσης ότι η πρόβλεψη του Μάρξ ήταν βασικά σωστή κι έτρεμαν σέ αυτή τήν ιδέα.

Πράγματι, ο Μάρξ είχε δίκιο. Σέ όλο τόν κόσμο, ο αριθμός τών ατόμων πού ανήκουν στήν κατηγορία τών μικρών παραγωγών τής ύπαίθρου καί τών ανεξάρτητων βιοτεχνών έλαττώθηκε δραματικά στή διάρκεια τών τελευταίων εκατόν πενήντα χρόνων. Άλλά μετά τόν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, οί κοινωνιολόγοι έπεσήμαναν ότι η εξαφάνιση αυτών τών δύο στρωμάτων συνοδεύτηκε από τήν εμφάνιση ενός νέου κοινωνικού στρώματος. Αυτή η διαπίστωση έχει γίνει σήμερα κοινός τόπος, καί μάλιστα μερικοί έφτασαν νά πουν ότι η «παλιά μεσαία τάξη» δέν εξαφανίστηκε παρά για νά αφήσει τή θέση σέ «μιά νέα μεσαία τάξη»⁸. Μέ τόν όρο «νέα μεσαία τάξη» θέλουν νά χαρακτηρίσουν τό αναπτυσσόμενο στρώμα έπαγγελματιών, μισθωτών μέ τήν ευρεία έννοια, οί όποιοι, λόγω τών τεχνικών γνώσεων πού αποκτούσαν στά πανεπιστήμια, καταλάμβαναν διεθυντικές ή σχεδόν διεθυντικές θέσεις στίς δομές τών έπιχειρήσεων: στήν αρχή, έπρόκειτο ουσιαστικά για «μηχανικούς», αργότερα για έπαγγελματίες νομικούς καί ύγειονομικούς, για ειδικούς τής έμπορευματοποίησης, για αναλυτές πληροφορικής κ.λπ.

Έδω πρέπει νά έπισημάνουμε δύο πράγματα. Τό πρώτο αφορά μιά γλωσσική σύγχυση. Αυτές οί «νέες μεσαίες τάξεις» ύποτίθεται ότι αντιπροσωπεύουν ένα «ένδιάμεσο στρώμα», όπως καί στόν 11ο αιώνα, πού όμως σήμερα θά βρισκόταν ανάμεσα στήν «άστική τάξη», τούς «καπιταλιστές» ή τά «άφεντικά», καί τό «προλεταριάτο» ή τούς «έργατες». Τόν 11ο αιώνα, όμως, η άστική τάξη ήταν τό μεσαίο στρώμα, ένω στό λεξιλόγιο του 20ου αιώνα ο όρος χρησιμοποιείται για νά περιγράψει τό άνώτατο στρώμα, σέ μιά κατάσταση όπου πολλοί ακόμη αναφέρονται σέ τρία διακριτά καί αναγνωρίσιμα στρώματα.

Αυτή η σύγχυση ενισχύθηκε στή δεκαετία του 1960 από τίς άπώπειρες μετονομασίες τής «νέας μεσαίας τάξης» σέ «νέα εργατική τάξη», καθώς όρισμένοι έπιδίωξαν μ' αυτόν τόν τρόπο νά μειώσουν

8. Βλέπε, για παράδειγμα, C. Wright Mills, *White Collar*, Νέα Υόρκη 1951.

τά τρία στρώματα σέ δύο⁹. Αύτή ή ἀλλαγή ὀνόματος προκρίθηκε κυρίως γιά τίς πολιτικές συνέπειές της, συγχρόνως ὅμως ἔθιγε καί μιάν ἄλλη μεταβαλλόμενη πραγματικότητα: ἀνάμεσα στούς εἰδικευμένους ἐργάτες καί σέ αὐτούς τούς μισθωτούς ἐπαγγελματίες οἱ διαφορές εἰσοδημάτων καί τρόπου ζωῆς γίνονταν ὄλο καί πιό λεπτές.

Δεύτερον, οἱ «νέες μεσαῖες τάξεις» ἦταν πολύ δύσκολο νά περιγραφοῦν μέ τίς ἀναλυτικές κατηγορίες τοῦ 19ου αἰώνα. Σύμφωνα μέ ὀρισμένα κριτήρια, ἐπρόκειτο γιά «ἀστούς» ἀφοῦ ἦταν εὐποροί, διέθεταν χρήματα γιά ἐπενδύσεις (λίγες καί κυρίως σέ μετοχές καί χρεόγραφα) κι ἐπεδίωκαν τά ἰδιαίτερα οἰκονομικά καί πολιτικά τους συμφέροντα. Ἀλλά σύμφωνα μέ ἄλλα κριτήρια, ὅσοι ἀνῆκαν σέ αὐτές τίς νέες μεσαῖες τάξεις ἔμοιαζαν ὄλο καί περισσότερο μέ μισθωτούς ἐργαζομένους, ἀφοῦ ζοῦσαν κυρίως ἀπό ἀμοιβές γιά προσφερόμενη ἐργασία (μᾶλλον παρά ἀπό εἰσοδήματα ἰδιοκτησιῶν) — καί ἀπό αὐτή τήν ἄποψη ἦσαν «προλετάριοι». Ὁ τρόπος ζωῆς τους συχνά χαλάρωνε τούς πουριτανικούς περιορισμούς μέ τούς ὁποίους συνδεόταν ἡ ἀστική κουλτούρα ὡς τό σημεῖο μάλιστα νά ἐπιζητοῦν τόν εὐδαιμονισμό.

4. Οἱ «νέες μεσαῖες τάξεις» εἶχαν τό ἰσοδύναμό τους στόν Τρίτο Κόσμο. Καθώς τήν ἐπομένη τοῦ Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου ἡ μιά χώρα μετά τήν ἄλλη ἀποκτοῦσε τήν ἀνεξαρτησία της, οἱ ἀναλυτές ἄρχισαν νά ἐπισημαίνουν τήν ἀνοδο ἑνός πολύ σημαντικοῦ στρώματος — μορφωμένων κυβερνητικῶν στελεχῶν, τῶν ὁποίων τό εἰσοδηματικό ἐπίπεδο τούς ἐξασφάλιζε μιάν οἰκονομική ἄνεση ἀσύγκριτα ἀνώτερη ἀπό αὐτή τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῶν συμπατριωτῶν τους. Γιά τήν Ἀφρική, ὅπου λόγω τῆς ἀπουσίας ἄλλων εὐπορῶν κατηγοριῶν μέσα στόν πληθυσμό τά στελέχη αὐτά ξεχώριζαν ἀκόμα πιό καθαρά, γιά νά τούς χαρακτηρίσουν ἔφτιαξαν μιὰ νέα ἔννοια: τήν «διοικητική ἀστική τάξη».

9. Βλέπε, γιά παράδειγμα, Andre Gorz, *Stratégie ouvrière et néocapitalisme*, Παρίσι, Seuil, 1964.

Σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τόν τρόπο ζωῆς καί τίς κοινωνικές ἀξίες, ἡ διοικητική ἀστική τάξη ἦταν «ἀστική τάξη» μέ τήν παραδοσιακή σημασία τοῦ ὄρου. Ἀντιπροσώπευε τό κοινωνικό ὑπόβαθρο πάνω στό ὁποῖο εἶχαν θεμελιωθεῖ τά περισσότερα καθεστῶτα, σέ σημείο πού ὁ Φράντς Φανόν ἔφτασε νά χαρακτηρίζει τά ἀφρικανικά κράτη, στά ὁποῖα ὑπῆρχε ἓνα καί μοναδικό κόμμα, ὡς «δικτατορίες τῆς ἀστικῆς τάξης», αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς «διοικητικῆς ἀστικῆς τάξης»¹⁰. Καί ὅμως, οἱ ἐν λόγῳ δημόσιοι ὑπάλληλοι δέν ἦταν καθόλου ἀστοί, ἀφοῦ δέν ἔπαιζαν κανέναν ἀπό τούς παραδοσιακούς οἰκονομικούς ρόλους τῶν ἀστῶν: τοῦ ἐπιχειρηματία, τοῦ ἐργοδότη μισθωτῆς ἐργασίας, τοῦ καινοτόμου πού ἀναλαμβάνει κινδύνους καί μεγιστοποιεῖ τό κέρδος. Στήν πραγματικότητα, αὐτό δέν εἶναι ἐντελῶς ἀληθινό. Συχνά οἱ διοικητικές ἀστικές τάξεις ἔπαιζαν αὐτούς τούς κλασικούς οἰκονομικούς ρόλους. Ἀλλά ὅταν τό ἔκαναν, ἀντί νά δεχτοῦν ἐπαίνους, κατηγορήθηκαν γιά διαφθορά.

5. Ὑπάρχει ἓνα πέμπτο πεδίο ὅπου ἡ ἔννοια τῆς ἀστικῆς τάξης ἢ τῶν μεσαίων τάξεων κατέληξε νά παίζει ἓνα μυθευτικό μέν, ἀλλά κεντρικό ρόλο. Πρόκειται γιά τή θέση πού κατέχει ἡ ἐν λόγῳ ἔννοια στήν ἀνάλυση τῆς δομῆς τοῦ κράτους στόν σύγχρονο κόσμο. Γιά μιά ἀκόμη φορά, οἱ τρεῖς θεωρίες —συντηρητική, φιλελεύθερη, μαρξιστική— συμμερίζονταν τήν ἀποψη ὅτι ἡ ἔλευση τοῦ καπιταλισμοῦ σχετίζεται μέ τήν ἀνάληψη ἀπό τήν ἀστική τάξη τοῦ πολιτικοῦ ἐλέγχου τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, μέ τόν ὁποῖο ἦταν στενά συνδεδεμένος μέ τόν ἓνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο. Οἱ μαρξιστές ὑποστήριξαν ὅτι ἡ καπιταλιστική οἰκονομία συνεπαγόταν ἓνα ἀστικό κράτος, ἰδέα πού συνόψιζαν στόν ἀφορισμό ὅτι «τό κράτος εἶναι ἡ ἐκτελεστική ἐπιτροπή τῆς κυρίαρχης τάξης»¹¹. Στήν ἴδια τήν καρδιά τῆς ἐρμηνείας τῆς ἱστορίας, σύμφωνα μέ τούς «Γουίγκ», ξαναβρισκόταν ἡ ἰδέα ὅτι ἡ δυναμική τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας ἀναπτυσσόταν παράλληλα στό οἰκονομικό καί στό πολιτικό ἐπίπεδο. Τό «laissez-faire» συνεπαγόταν ἀντιπροσωπευτική δημοκρατία ἢ, τουλάχιστον, κοινοβουλευτι-

10. Frantz Fanon, *Les Damnés de la Terre*, Παρίσι, Maspero, 1961.

11. Κ. Μάρξ, Φ. Ἐνγκελς, *Τό κομμουνιστικό μανιφέστο* (1848).

κή διακυβέρνηση. Καί για ποιό πράγμα παραπονιούνταν οί συντηρητικοί, άν όχι για τή στενή σχέση πού υπήρχε ανάμεσα στή βασιλεία του χρήματος και στήν παρακμή τών παραδοσιακών θεσμών (και κατά πρώτο λόγο στό επίπεδο τών κρατικών δομών); "Όταν οί συντηρητικοί μιλούσαν για Παλινόρθωση, έννοούσαν τήν παλινόρθωση τής μοναρχίας και τών άριστοκρατικών προνομίων.

Όστόσο, μέσα σέ αύτή τή συμφωνία, κάποιες παραφωνίες ήχούσαν επίμονα. Στο ίδιο τό βασίλειο τής θριαμβεύουσας άστικής τάξης, στή βικτωριανή Μεγάλη Βρετανία, και τήν στιγμή πού ο θρίαμβός της έφτανε στό άπόγειό του, ο Βάλτερ Μπάγχεχοτ¹² επέμενε ότι έπρεπε νά συνεχισθεί ο ούσιαστικός ρόλος τής μοναρχίας ώστε νά διατηρηθούν οί συνθήκες πού έπιτρέπουν σέ ένα σύγχρονο κράτος, σέ ένα καπιταλιστικό σύστημα, νά επιβιώσει και νά αναπτυχθεί. Ο Μάξ Βέμπερ¹³ επέμενε στό γεγονός ότι ή γραφειοκρατικοποίηση του κόσμου, πού τήν θεωρούσε διαδικασία-κλειδί για τήν άνάπτυξη του καπιταλιστικού πολιτισμού, δέν θά ήταν ποτέ έφικτή στό ύψηλότερο επίπεδο του πολιτικού συστήματος. Καί ο Ζόζεφ Σουμπέτερ¹⁴ ισχυριζόταν ότι, άφου ή άστική τάξη ήταν άνίκανη νά λάβει υπόψη της τίς προειδοποιήσεις του Βάλτερ Μπάγχεχοτ, τό οικόδομημα τής έξουσίας αναπόφευκτα θά κατέρρει. Η άστική τάξη, έπιμένοντας νά κυβερνά, θά προκαλούσε τόν ίδιο τόν άφανισμό της. Καί οί τρεις ύποστήριξαν ότι ή έξίσωση «άστική οίκονομία — άστικό κράτος» δέν ήταν τόσο άπλή όσο φαινόταν.

Για τήν πλευρά τών μαρξιστών, ή θεωρία του κράτους, τής ταξικής βάσης του (άστικού) κράτους, υπήρξε ένα από τά πιό άκανθώδη προβλήματα τών τελευταίων τριάντα χρόνων. Αυτό φάνηκε ιδιαίτερα στή συζήτηση ανάμεσα στον Νίκο Πουλατζά και στον Ράλφ Μιλμπαντ¹⁵. Η έκφραση: ή «σχετική άυτόνομία του κράτους» έχει

12. Walter Bagehot, *The English Constitution* (1867), Λονδίνο 1964.

13. Max Weber, *Economy and Society* (1922), III, Νέα Υόρκη, 1968, π.χ. σσ. 1403-05.

14. J. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, Νέα Υόρκη 1942, κεφ. 12.

15. Ν. Πουλαντζάς, *Πολιτική έξουσία και κοινωνικές τάξεις* (1968),

γίνει κλισέ πού τυπικά έχει εύρεια απήχηση. Σέ τί αναφέρεται αν ὄχι στήν αναγνωρισμένη σήμερα ὕπαρξη τόσων πολλῶν ἐκδοχῶν «ἀστικῶν τάξεων» ἢ «μεσαίων τάξεων», ὥστε νά εἶναι δύσκολο νά ὑποστηριχτεῖ ὅτι μιά ἀπό αὐτές ἐλέγχει πραγματικά τό κράτος, μέ τόσο ἄμεσο τρόπο ὅσο ὑποθέτει ὁ μαρξιστικός ἀφορισμός, καί ὅτι, ἐπιπλέον, αὐτές οἱ διαφορετικές ἀστικές τάξεις δέν φαίνεται νά συνδυάζονται προσθετικά ὥστε νά ἀποτελέσουν μιά μοναδική τάξη ἢ μιά μοναδική ομάδα;

Γιά τούς λόγους αὐτούς, μιλώντας γιά τόν κόσμον τοῦ 20οῦ αἰῶνα, μᾶς φαίνεται δύσκολο νά χρησιμοποιήσουμε τήν ἔννοια τοῦ «ἀστοῦ» ἔτσι ὅπως ἔφτασε ὡς ἐμᾶς ἀπό τίς μεσαιωνικές ἀπαρχές της καί μέσω τῶν διαδοχικῶν μεταμορφώσεων πού ὑπέστη στήν Εὐρώπη τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος καί ἀργότερα ἀπό τόν βιομηχανισμό τοῦ 19οῦ αἰῶνα. Φαίνεται δέ ἀκόμα πιά δύσκολο νά τή χρησιμοποιήσουμε ὡς κατευθυντήριο νῆμα γιά νά ἐρμηνεύσουμε τήν ἱστορική ἐξέλιξη τοῦ σύγχρονου κόσμου.

Ὡστόσο, κανείς δέν φαίνεται διατεθειμένος νά παραμερίσει τελείως αὐτή τήν ἔννοια. Δέν ξέρω καμιά σοβαρή ἱστορική ἐρμηνεία τοῦ σύγχρονου κόσμου μας ἀπό ὅπου νά ἀπουσιάζει ἡ ἔννοια τῆς ἀστικῆς τάξης (ἢ, ἐναλλακτικά, τῶν μεσαίων τάξεων). Καί αὐτό γιά ἕναν πολύ ἀπλό λόγο. Εἶναι δύσκολο νά διηγηθεῖς μιάν ἱστορία ἀπό τήν ὁποία νά ἀπουσιάζει ὁ βασικός πρωταγωνιστής. Παρ' ὄλ' αὐτά, ὅταν μιά ἔννοια δέν προσαρμόζεται στήν πραγματικότητα (καί αὐτό, σέ ὅλες τίς βασικές ἀνταγωνιστικές ἰδεολογικές ἐρμηνεῖες αὐτῆς τῆς πραγματικότητας) εἶναι ἴσως καιρός νά τήν ἀναθεωρήσουμε καί νά ἐπαναξιολογήσουμε τά βασικά χαρακτηριστικά της.

Ἐπιτρέψτε μου νά ἀρχίσω σημειώνοντας ἕνα ἄλλο περίεργο δεῖγμα θεωρητικῆς ἀνεπάρκειας. Ἔχουμε πλήρη συνείδηση τοῦ γεγονότος ὅτι τό προλεταριάτο ἢ, ἂν προτιμᾶτε, οἱ μισθωτοί ἐργαζόμενοι δέν ὑπῆρχαν πάντα καί ὅτι εἶναι παράγωγο τῆς ἱστορίας. Ὑπῆρξε μιά ἐποχή ὅπου τό μεγαλύτερο ποσοστό τῆς παγκόσμιας ἐρ-

μετ. Κ. Φιλίνης, Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1975, R. Miliband, *The State in Capitalist Society*, Λονδίνο 1969. Βλ. ἐπίσης τήν συζήτηση στήν *New Left Review*, τχ. 58, 59, 82 καί 95.

γατικής δύναμης αποτελείτο βασικά από ανθρώπους της υπαίθρου, παραγωγούς αγροτικών προϊόντων, πού τά εισοδήματά τους έπαιρναν διάφορες μορφές, αλλά σπάνια τή μορφή του μισθοῦ. Σήμερα, ένα όλοένα καί μεγαλύτερο ποσοστό τής παγκόσμιας εργατικής δύναμης κατοικεί στίς πόλεις καί πολλοί από αυτούς παίρνουν τά εισοδήματά τους μέ τή μορφή μισθοῦ. Τό πέρασμα από τήν μία κατάσταση στήν ἄλλη όνομάστηκε από όρισμένους «προλεταριοποίηση» καί από ἄλλους «σχηματισμός τής εργατικής τάξης»¹⁶. Ὑπάρχουν πολλές θεωρίες σχετικά μέ αὐτή τή διαδικασία καί αποτέλεσαν ἀντικείμενο πολλῶν μελετῶν.

Γνωρίζουμε ἐπίσης, ἀλλά ὄχι πολύ ξεκάθαρα οἱ περισσότεροι ἀπό μᾶς, ὅτι τό ποσοστό ἐκείνων πού θά μπορούσαμε νά ἀποκαλέσουμε ἀστούς (μέ τήν μία ἢ τήν ἄλλη ἔννοια) εἶναι πολύ μεγαλύτερο σήμερα ἀπό παλιότερα καί ὅτι αὐξάνεται συνεχῶς ἀπό τόν 17ο, ἴσως καί ἀπό τόν 11ο αἰώνα. Καί ὅμως, ἀπ' ὅσο γνωρίζω, κανείς δέν μιλά γιά τήν «ἀστοποίηση» (bourgeoisification) σάν διαδικασία παράλληλη μέ τήν «προλεταριοποίηση». Οὔτε κανείς γράφει βιβλία γιά τόν «σχηματισμό τής ἀστικής τάξης». Προτιμοῦν περισσότερο νά ἀναφέρονται στούς «κατακτητές ἀστούς»¹⁷. Σάν νά ἦταν ὁ ἀστός ένα ἀξιωματικό δεδομένο καί κατά συνέπεια ἐπιδρούσε *ipso facto* πάνω στούς ἄλλους: τήν ἀριστοκρατία, τό κράτος, τοὺς ἐργαζομένους, σάν νά μήν εἶχε ἀρχή καί νά πρόβαλε ξαφνικά πάνοπλος ἀπό τό κεφάλι του Δία.

Θά ἔπρεπε νά μυριστοῦμε ἀπό μακριά έναν τόσο προφανή ἀπό μηχανῆς θεό. Γιατί πρόκειται βέβαια γιά έναν ἀπό μηχανῆς θεό, ἀφοῦ ἡ ἔννοια «ἀστική τάξη / μεσαῖες τάξεις» χρησίμευσε βασικά —αὐτή εἶναι ἡ πλέον τρέχουσα χρήση της— γιά νά ἐξηγήσει τίς ἀπαρχές του σύγχρονου κόσμου. Νά πῶς ἔχει ὁ μύθος: Μιά φορά καί ένα καιρό ὑπῆρχε φεουδαρχία, δηλαδή μία μή ἐμπορευματική καί μή ἐξειδικευμένη οἰκονομία· ὑπῆρχαν φεουδάρχες γαιοκτήμονες καί

16. E.P. Thomson, *The Making of the English Working Class*, ἀναθεωρημένη ἔκδοση, Λονδίνο 1968.

17. Charlew Morazé, *Les bourgeois conquerants*, Παρίσι, A. Collin, 1957.

καλλιεργητές. Ὑπῆρχαν ἐπίσης (ἀλλά ἦταν μόνο ἀποτέλεσμα τύχης;) μερικοί ἀστοί πού ζοῦσαν στίς πόλεις, πού παρήγαγαν καί ἐμπορεύονταν στήν ἀγορά. Οἱ μεσαῖες τάξεις δημιούργησαν καί ἐπέκτειναν τό βασιλαιο τῶν χρηματικῶν ἀνταλλαγῶν, ἀπελευθερώνοντας ἔτσι ὅλα τά θαύματα τοῦ σύγχρονου κόσμου. Σέ μιά λίγο διαφορετική ἐκδοχή τοῦ ἴδιου μύθου, ἡ ἀστική τάξη ἀνέτειλε ὄχι μόνο στήν οἰκονομική σκηνή, ἀλλά κατόπιν ξεσηκώθηκε στήν πολιτική σκηνή γιά νά ἀνατρέψει τήν ἀριστοκρατία, πού πρῖν ἦταν κυρίαρχη. Καί στίς δύο ἐκδοχές, γιά νά ἔχει ἕνα νόημα ὁ μύθος, πρέπει ἡ ἀστική τάξη / μεσαῖες τάξεις νά ἀποτελοῦν δεδομένο. Μιά ἀνάλυση τοῦ ἱστορικοῦ σχηματισμοῦ αὐτῆς τῆς ἀστικῆς τάξης θά δημιουργοῦσε, σίγουρα, ἀμφιβολίες γιά τήν ἐρμηνευτική συνοχή τοῦ μύθου. Γιά τό λόγο αὐτό ἡ ἀνάλυση ἢ δέν ἔγινε καθόλου ἢ ἦταν ἀνεπαρκής.

Ἡ πραγματοποίηση ἑνός ὑπαρξιακοῦ παράγοντα τοῦ *bourgeois* τῶν πόλεων τοῦ ὄψιμου Μεσαίωνα, σέ μιά μὴ ἀναλυμένη οὐσία, τόν ἀστό —αὐτόν τόν ἀστό πού κατακτᾷ τόν σύγχρονο κόσμο— συνοδεύεται ἀπό τή συσχότιση τῆς ψυχολογίας του ἢ τῆς ἰδεολογίας του. Αὐτός ὁ ἀστός θεωρεῖται «ἀτομικιστής». Γιά μιά ἀκόμη φορά ἄς σημειώσουμε τήν παραλληλία ἀνάμεσα στούς συντηρητικούς, τούς φιλελεύθερους καί τούς μαρξιστές. Αὐτές οἱ τρεῖς σχολές σκέψης ὑποστηρίζουν ὅτι, ἀντίθετα μέ ὅσα συνέβαιναν σέ περασμένες ἐποχές (καί γιά τούς μαρξιστές ἰδιαίτερα, ἀντίθετα μέ ὅ,τι θά συμβεῖ στίς μέλλουσες ἐποχές), ὑπάρχει στόν σύγχρονο κόσμο ἕνας μείζων κοινωνικός πρωταγωνιστής, ὁ ἀστός ἐπιχειρηματίας, ὁ ὁποῖος δέν ἐνδιαφέρεται παρά μόνον γιά τόν ἑαυτό του. Δέν αἰσθάνεται καμιά κοινωνική δέσμευση, δέ, ἀναγνωρίζει καθόλου (ἢ πολύ λίγους) κοινωνικούς περιορισμούς καί παραδίνεται σέ μιά ἀτέρμονη ἀριθμητική ἡδονῶν καί πόνων. Οἱ φιλελεύθεροι τοῦ 19ου αἰῶνα ὄριζαν τό φαινόμενο ὡς ἐκδήλωση ἐλευθερίας καί ὑποστήριζαν, λίγο μυστήρια, ὅτι ἂν ὅλοι ἔκαναν τό ἴδιο ὀλόψυχα τό σύστημα θά λειτουργοῦσε πρὸς ὄφελος ὅλων. Κανένας χαμένος, μόνον κερδισμένοι. Ἀπό τή μεριά τους οἱ συντηρητικοί τοῦ 19ου αἰῶνα καί οἱ μαρξιστές συναντιῶνται στόν ἠθικό τρόπο καί στόν κοινωνιολογικό σκεπτικισμό μπροστά σέ μιά τέτοια φιλελεύθερη ἀμεριμνησία. Αὐτό πού οἱ φιλελεύθεροι θεωροῦσαν ἄσκησι «ἐλευθερίας» καί πηγὴ τῆς ἀνθρώπινης

προόδου θεωρήθηκε από τούς συντηρητικούς και τούς μαρξιστές ότι οδηγεί στην «άναρχια», μιά άναρχια άνεπιθύμητη καθεαυτή προς τό παρόν και ή όποια, μακροπρόθεσμα, τείνει νά διαλύσει τούς κοινωνικούς δεσμούς πού διατηροϋν τή συνοχή τής κοινωνίας.

Δέν προτίθεται νά άμφισβητήσω τό γεγονός ότι υπήρξε, στη σύγχρονη σκέψη, μιά ισχυρή «άτομικιστική» τάση πού γνώρισε τό άπόγειό της τόν 19ο αιώνα. Δέν τίθεται επίσης ζήτημα νά άρνηθώ ότι, στόν σύγχρονο κόσμο, αύτή ή τάση άντανακλάται (ώς αίτία και άποτέλεσμα) σε σημαίνουσες κοινωνικές συμπεριφορές τών κοινωνικών πρωταγωνιστών. Θα ήθελα έντούτοις νά έπιστήσω τήν προσοχή στό λογικό άλμα πού έγινε από τό νά θεωρείται ό άτομικισμός ως μία, μεταξύ άλλων, σημαντική κοινωνική πραγματικότητα στό νά θεωρείται ως ή πιο σημαντική κοινωνική πραγματικότητα του σύγχρονου κόσμου, του άστικού πολιτισμού ή τής καπιταλιστικής κοσμοοικονομίας. Γιατί, άπλως, τά πράγματα δέν ήταν έτσι.

Τό βασικό πρόβλημα βρίσκεται στην ιδέα πού έχουμε για τήν λειτουργία του καπιταλισμού. Έπειδή ό καπιταλισμός άπαιτεί τήν έλεύθερη διακίνηση τών παραγόντων τής παραγωγής (έργασία, κεφάλαιο και έμπορεύματα), βγάλαμε τό συμπέρασμα ότι άπαιτεί (ή τουλάχιστον ότι οί καπιταλιστές έπιθυμοϋν) μία τελείως έλεύθερη ροή, ένώ στην πραγματικότητα δέν άπαιτεί (και οί καπιταλιστές δέν έπιθυμοϋν) παρά μιά έν μέρει έλεύθερη διακίνηση. Έπειδή ό καπιταλισμός λειτουργεί μέσω τών μηχανισμών τής άγοράς, πού είναι θεμελιωμένοι στόν «νόμο» τής προσφοράς και τής ζήτησης, βγάλαμε τό συμπέρασμα ότι άπαιτεί (ή ότι οί καπιταλιστές έπιθυμοϋν) μία πλήρως άνταγωνιστική άγορά, ένώ στην πραγματικότητα άπαιτεί (και οί καπιταλιστές έπιθυμοϋν) άγορές πού νά μπορούν, συγχρόνως, νά χρησιμοποιηθοϋν και νά παρακαμφθοϋν, μιά οικονομία όπου ό άνταγωνισμός και τό μονοπώλιο νά μπορούν νά συμπορεύονται και νά άναμειγνύονται μέ γόνιμο τρόπο. Έπειδή ό καπιταλισμός είναι ένα σύστημα πού άνταμείβει τήν άτομικιστική συμπεριφορά, βγάλαμε τό συμπέρασμα ότι άπαιτεί —και οί καπιταλιστές έπιθυμοϋν— ό καθένας νά ενεργεί μέ βάση άτομικιστικά κίνητρα, ένώ στην πραγματικότητα άπαιτεί (και οί καπιταλιστές έπιθυμοϋν) άστοί και προλετάριοι νά έχουν ένσωματώσει στίς νοοτροπίες τους

μιά καλή δόση αντιατομικιστικῶν κοινωνικῶν ἀξιῶν. Ἐπειδὴ ὁ καπιταλισμός εἶναι ἓνα σύστημα πού οἰκοδομήθηκε πάνω στή νομική βάση τοῦ δικαιώματος τῆς ἰδιοκτησίας, βγάλαμε τό συμπέρασμα ὅτι ἀπαιτεῖ (καί οἱ καπιταλιστές ἐπιθυμοῦν) νά κηρυχτεῖ ἡ ἰδιοκτησία ἱερή καί ὄσια καί νά ἐπεκταθοῦν τά δικαιώματα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας σέ ὄλο καί εὐρύτερα πεδία τῆς κοινωνικῆς διαπλοκῆς, ἐνῶ ὅλη ἡ ἱστορία τοῦ καπιταλισμοῦ σημαδεύτηκε ἀπό συνεχῆ παρακμή καί ὄχι ἀπό διεύρυνση τοῦ δικαιώματος στήν ἰδιοκτησία. Ἐπειδὴ οἱ καπιταλιστές πάντα ὑπερασπίστηκαν τό δικαίωμα νά παίρνουν τίς οικονομικές ἀποφάσεις πάνω σέ αὐστηρά οικονομικές βάσεις, βγάλαμε τό συμπέρασμα ὅτι εἶναι ἀλλεργικοί σέ κάθε πολιτική παρέμβαση πάνω στίς ἀποφάσεις τους, ἐνῶ ἀντίθετα πάντα ἐπεδίωξαν νά χρησιμοποιήσουν τούς κρατικούς μηχανισμούς καί ὑποδέχτηκαν εὐνοϊκά τήν ἔννοια τῆς προτεραιότητας τοῦ πολιτικοῦ.

Ἐν ὀλίγοις, αὐτό πού δέν ταίριαξε στήν ἔννοια πού εἶχαμε γιά τόν ἀστό, εἶναι ἡ ἀντεστραμμένη, γιά νά μὴν πῶ διεστραμμένη, ἀνάγνωση πού κάνουμε τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἐάν ὁ καπιταλισμός εἶναι ἓνα σύστημα, εἶναι πρὶν ἀπό ὅλα ἓνα σύστημα θεμελιωμένο στή λογική τῆς ἀπεριόριστης συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου. Αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἀπουσία ὀρίων εἶναι πού ὑμνήθηκε ἢ καταδικάστηκε ὡς τό προμηθεϊκό πνεῦμα τοῦ¹⁸. Εἶναι αὐτή ἡ ἀπουσία ὀρίων πού, σύμφωνα μέ τόν Ἐμίλ Ντυρκέμ¹⁹, δημιουργεῖ τήν ἀνομία, ὡς τό σταθερό ἀντίβαρό της. Ἀπό αὐτή τήν ἀπουσία ὀρίων, σύμφωνα μέ τόν Ἔριχ Φρόμ²⁰, προσπαθοῦμε ὄλοι μας νά ξεφύγουμε.

Ὅταν ὁ Μάξ Βέμπερ²¹ θέλησε νά ἀναλύσει τή σχέση πού πρέπει ἀναγκαστικά νά ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν προτεσταντική ἠθική καί στό πνεῦμα τοῦ καπιταλισμοῦ, ὁδηγήθηκε στή μελέτη τῶν κοινωνικῶν ἐπιπτώσεων τῆς καλβινιστικῆς θεολογίας τοῦ προκαθορισμοῦ (pre-

18. D. Landes, *Prometheus Unbound*, Καίμπριτζ 1969.

19. Émile Durkheim, *Le Suicide*, Παρίσι, F. Alcan, 1897.

20. E. Fromm, *Escape from Freedom*, Νέα Ὑόρκη 1941.

21. Max Weber, *Ἡ προτεσταντική ἠθική καί τό πνεῦμα τοῦ καπιταλισμοῦ* (1904-1905), ἑλλ. μετάφραση Gutenberg.

destinatio). 'Εάν ο Θεός, υποστηρίζει ο καλβινισμός, είναι παντοδύναμος, και αν μόνο μία μειοψηφία μπορεί να σωθεί, τα ανθρώπινα όντα δεν μπορούν λογικά να κάνουν τίποτα για να εξασφαλίσουν την ένταξή τους σε αυτή την μειοψηφία, γιατί αν τό μπορούσαν, αυτόμάτως θά ήταν σε θέση να καθορίσουν την θέληση του Θεού πού, άρα, θά έπαυε να είναι παντοδύναμος. 'Ο Μάξ Βέμπερ παρατήρησε τότε ότι όλα αυτά ήταν απόλυτως έγκυρα από λογική άποψη, αλλά ψυχολογικά ήταν ανέφικτα. Μέ βάση αυτή τή λογική, θά μπορούσε κανείς να συμπεράνει ότι ψυχολογικά κάθε συμπεριφορά επιτρέπεται, αφού όλα είναι από τά πριν αποφασισμένα. "Έτσι θά μπορούσε κανείς να γίνει τελείως καταθλιπτικός και κατά συνέπεια ανενεργός, έφόσον κάθε συμπεριφορά είναι μάταιη σε σχέση μέ τόν μόνο νόμιμο στόχο, τή σωτηρία. Για τόν Μάξ Βέμπερ, μία λογική πού συγκρούεται μέ τήν ψυχο-λογική δεν μπορεί να επιβιώσει για καιρό και άρα πρέπει να καμφθεί. Τέτοια ήταν ή περίπτωση του καλβινισμού πού, για να βγει από αυτή τήν αντίφαση, στην αρχή του προκαθορισμού πρόσθεσε τή δυνατότητα τής πρόγνωσης ή, τουλάχιστον, τής άρνητικής πρόγνωσης. Μολονότι, δηλαδή, δεν μπορούμε να έπηρεάσουμε τή συμπεριφορά του Θεού μέ τίς πράξεις μας, ώστόσο όρισμένες άρνητικές ή άμαρτωλές συμπεριφορές μπορεί να σημαίνουν ότι δεν θά υπάρξει χάρη για μάς. 'Από αυτό τό σημείο και έπειτα, ψυχολογικά όλα προχωρούσαν όμαλά. Και έμεϊς καλούμασταν να δράσουμε αναλόγως, γιατί αν δεν τό κάναμε θά σήμαινε ότι ο Θεός μάς είχε έγκαταλείψει.

Θά ήθελα να προχωρήσω σε μιάν άνάλυση παράλληλη μέ αυτή του Μάξ Βέμπερ — διακρίνοντας ανάμεσα στη λογική και στην «ψυχο-λογική» τής καπιταλιστικής ήθικης. "Αν ο σκοπός κάθε ένέργειας είναι ή άπεριόριστη συσσώρευση του κεφαλαίου, ο άένανος μόχθος και ή αυταπάρνηση λογικά ισχύουν πάντα. "Όπως οί μισθοί, έτσι και τά κέρδη έχουν τούς σκληρούς νόμους τους. Μιά δεκάρα πού ξοδεύεται για εύχαρίστηση είναι μία δεκάρα πού αποσύρεται από τή διαδικασία επένδυσης και κατά συνέπεια από μία μεγαλύτερη συσσώρευση του κεφαλαίου. 'Αλλά αν ο σκληρός νόμος του κέρδους λογικά δεν μπορεί να παρακαμφθεί, ψυχο-λογικά δεν στέκει. Γιατί να είναι κανείς καπιταλιστής, επιχειρηματίας, άστος, αν

αυτό δέν τοῦ προσφέρει καμιά προσωπική ἱκανοποίηση; Μόνον γιά νά δρέπει τό δικό του μεράδι μιζέριας; Δέν χωράει ἀμφιβολία ὅτι κανείς δέν εἶναι διατεθειμένος νά δράσει μέ αὐτόν τόν τρόπο. Καί ὅμως, αὐτό ἀπαιτεῖται λογικά. Ἄρα, πρέπει ὅπωςδήποτε νά καμφθεῖ, διαφορετικά τό σύστημα δέν θά μπορούσε νά λειτουργήσει. Καί βέβαια, λειτουργεῖ ἤδη ἐδῶ καί κάμποσο καιρό.

Ὅπως ἀκριβῶς ὁ συνδυασμός παντοδυναμίας τοῦ θεοῦ - προκαθορισμός τοῦ ἀνθρώπου τροποποιήθηκε καί τελικά ὑπονομεύτηκαν τά θεμέλιά του ἀπό τήν πρόγνωση, ὁ συνδυασμός συσσώρευση-ἀποταμίευση τροποποιήθηκε καί τελικά ὑποσχάφτηκαν τά θεμέλια του ἀπό τήν πρόσοδο. Ὅπως ξέρουμε, ἡ πρόσοδος παρουσιάστηκε ἀπό τούς κλασικούς οἰκονομολόγους (καί ἀπό τόν Μάρξ, τόν τελευταῖο τῶν κλασικῶν οἰκονομολόγων) ὡς ἡ πραγματική ἀντίθεση τοῦ κέρδους. Ἄδίκως. Ἡ πρόσοδος εἶναι ἕνα νόθο τοῦ κέρδους. Οἱ κλασικοί οἰκονομολόγοι ἔβλεπαν μιά ἱστορική ἐξέλιξη ἀπό τήν πρόσοδο στό κέρδος, πού μεταφράστηκε στόν ἱστορικό μῦθο τῆς ἀνατροπῆς τῆς ἀριστοκρατίας ἀπό τήν ἀστική τάξη. Στήν πραγματικότητα, αὐτό εἶναι διπλά λανθασμένο. Ἡ χρονική ἀλληλουχία τοποθετεῖται στή μικρή καί ὄχι στή μεγάλη διάρκεια, καί ἀκολουθεῖ, ἀκριβῶς, τήν ἀντίθετη κατεύθυνση. Δέν ὑπάρχει καπιταλιστής πού νά μήν σκέφτεται νά μετατρέψει τό κέρδος σέ πρόσοδο. Ἡ διαπίστωση αὐτή μπορεῖ νά μεταφραστεῖ στήν ἀκόλουθη διατύπωση: ὁ πρωταρχικός σκοπός κάθε «ἀστοῦ» εἶναι νά γίνει «ἀριστοκράτης». Εἶναι αὐτονόητο ὅτι αὐτή ἡ διατύπωση ἐφαρμόζεται στή μικρή καί ὄχι στή μεγάλη διάρκεια.

Τί εἶναι ἡ «πρόσοδος»; Μέ αὐστηρά οἰκονομικούς ὄρους, ἡ πρόσοδος εἶναι τό εἰσόδημα πού προέρχεται ἀπό τόν ἔλεγχο μιᾶς συγκεκριμένης χωρο-χρονικῆς πραγματικότητας, πού κατά κανέναν τρόπο δέν μπορεῖ νά περιγραφεῖ ὡς δημιούργημα τοῦ ἰδιοκτήτη ἢ ὡς ἀποτέλεσμα τῆς προσωπικῆς του ἐργασίας (οὔτε τῆς ἐργασίας του ὡς ἐπιχειρηματία). Ἐάν ἔχω τήν τύχη νά νέμομαι μιά ἔκταση γῆς κοντά σέ ἕνα πέρασμα ποταμοῦ καί ζητήσω δικαίωμα διάβασης, παίρνω μιά πρόσοδο. Ἐάν ἐπιτρέπω σέ κάποιους ἀνθρώπους νά δουλέψουν στή γῆ μου γιά λογαριασμό τους ἢ νά κατοικήσουν στό ἀκίνητό μου καί μέ πληρώνουν, αὐτό ὀνομάζεται πρόσοδος. Ἐάν ἀ-

γοράζω χρεόγραφα και παίρνω τριμηνιαία μερίσματα, είμαι αυτό που λέμε εισοδηματίας. Πράγματι τά τεκμήρια για τή Γαλλία του 18ου αιώνα όρίζουν τούς εισοδηματίες ως «άστους που ζούν από τά εισοδήματά τους σάν νά ήταν εύγενεις», δηλαδή χωρίς νά έμπορευόνται και χωρίς νά άσχοϋν κάποιο επάγγελμα²².

Βέβαια, στίς περιπτώσεις που άναφέραμε, δέν είναι άπολύτως άλθινό ότι δέν έδρασα για νά άποκτήσω τό πλεονέκτημα που μέ έκανε εισοδηματία. Είχα τήν όξυδέρκεια ή τήν τύχη νά άποκτήσω όρισμένα δικαιώματα ιδιοκτησίας που μου έπιτρέπουν νά παίρνω, νομίμως, πρόσοδο. 'Η «έργασία» που βρίσκειται στή ρίζα αύτής τής άπόκτησης δικαιωμάτων ιδιοκτησίας έχει δύο χαρακτηριστικά. 'Αφ' ενός πραγματοποιήθηκε στό παρελθόν και όχι στό παρόν (και συχνά σέ ένα μακρινό παρελθόν, από κάποιο πρόγονο). 'Αφ' έτέρου άπαιτεί τήν έγγύηση τής πολιτικής έξουσίας, διαφορετικά δέν θά μπορούσε νά άποφέρει χρήματα σήμερα. "Αρα πρόσοδος = παρελθόν, και πρόσοδος = πολιτική έξουσία.

'Η πρόσοδος βολεύει άποκλειστικά αύτούς που είναι ιδιοκτήτες σήμερα. Δέν παρουσιάζει κανένα ένδιαφέρον για κείνον που έλπίζει μέ τήν έργασία του νά άποκτήσει κάποια ιδιοκτησία. Για τό λόγο αυτό ή πρόσοδος υπόκειται πάντα σέ μιά πρόκληση. Και καθώς ή πρόσοδος τελει υπό πολιτική έγγύηση, ύφίσταται πάντα τήν πολιτική πρόκληση. 'Ωστόσο, ό εύτυχής «διεκδικητής» θά άποκτήσει κάποτε ιδιοκτησία. Και μόλις τό καταφέρει, τό συμφέρον του ύπαγορεύει νά υπερασπίζεται τή νομιμότητα τής προσόδου.

'Η πρόσοδος είναι ένας μηχανισμός για νά αύξάνεται τό ποσοστό του κέρδους περισσότερο άπ' όσο θά έπιτυχανόταν στό πλαίσιο μιās πραγματικά άνταγωνιστικής άγοράς. "Ας επανέλθουμε στό

22. G.V. Taylor, «The Paris Bourse on the Eve of the Revolution», *American Historical Review*, LXVII, 4, 'Ιούλιος 1961, σ. 954. Βλ. επίσης M. Vovelle και D. Roche, «Bourgeois, Rentiers and Property Owners: Elements for Defining a Social Category at the End of the Eighteenth Century», στό J. Kaplow (έκδ.), *New Perspectives and the French Revolution: Readings on Historical Sociology*, Νέα 'Υόρκη 1965, και R. Forster, «The Middle Class in Western Europe».

παράδειγμα τῆς διάβασης τοῦ ποταμοῦ. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι αὐτό τό ποτάμι δέν ἔχει παρά ἓνα μόνο ἀρχετὰ στενό σημεῖο, ὅπου θά μπορούσε νά κατασκευαστεῖ μιά γέφυρα. Παρουσιάζονται τότε διάφορες ἐκδοχές. Τό κράτος, δεδομένου ὅτι κάθε κομμάτι γῆς εἶναι δυνητικά ἀτομική ἰδιοκτησία, μπορεῖ νά διακηρύξει ὅτι τό πρόσωπο πού συμβαίνει νά κατέχει, στό δεδομένο σημεῖο, τίς δύο ὄχθες τοῦ ποταμοῦ μπορεῖ νά κατασκευάσει μιάν ἰδιωτική γέφυρα καί νά ἐπιβάλλει διόδια ὡς ἰδιώτης. Ἄφου ἡ ἀρχική ὑπόθεση εἶναι ὅτι δέν ὑπάρχει παρά μόνο ἓνα σημεῖο ὅπου μπορεῖ νά κατασκευαστεῖ ἡ γέφυρα, τό πρόσωπο αὐτό θά εἶχε τό μονοπώλιο καί θά μπορούσε νά ἀπαιτήσῃ σημαντικά διόδια, ἀφαιρώντας ἔτσι ἓνα σημαντικό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας ἀπ' ὅλα τά ἐμπορευματικά δίκτυα πού τό δρομολογίό τους θά ἀπαιτοῦσε τό πέρασμα τοῦ ποταμοῦ. Ἄλλά τό κράτος θά μπορούσε ἐπίσης νά κηρύξει τίς δύο ὄχθες δημόσια ἰδιοκτησία. Στήν περίπτωση αὐτή παρουσιάζονται δύο τύποι δυνατοτήτων. Στήν πρώτη, τό κράτος κατασκευάζει τή γέφυρα μέ δημόσια χρήματα, δέν ἐπιβάλλει διόδια ἢ ἐπιβάλλει μόνον τόσα ὥστε νά καλύφῃ τό κόστος κατασκευῆς· στήν περίπτωση αὐτή καμιά ὑπεραξία δέν ἀφαιρεῖται ἀπό τά ἐμπορευματικά δίκτυα. Στήν δεύτερη περίπτωση, τό κράτος ἀνακοινώνει ὅτι οἱ δύο ὄχθες τοῦ ποταμοῦ, ὄντας δημόσιο κτῆμα, μπορούν νά χρησιμοποιηθοῦν ἀπό πολλούς (ἀνταγωνιστές) ἰδιοκτῆτες μικρῶν πλοίων γιά τή μεταφορά ἐμπορευμάτων ἀπό τήν μία ὄχθη στήν ἄλλη. Στήν περίπτωση αὐτή ὁ ἔντονος ἀνταγωνισμός θά μειώσει τήν τιμή αὐτῶν τῶν ὑπηρεσιῶν σέ σημεῖο πού νά μὴν ἀφήνει στούς ἰδιοκτῆτες τῶν πλοίων παρά μόνο ἓνα πολύ χαμηλό ποσοστό κέρδους, περιορίζοντας στό ἐλάχιστο τό ἀφαιρούμενο πλεόνασμα ἀπό τά ἐμπορευματικά δίκτυα πού διασχίζουν τόν ποταμό.

Πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι, στό παράδειγμα αὐτό, ἡ πρόσδοδος φαίνεται λίγο ἢ πολύ ἰσοδύναμη μέ τό μονοπωλιακό κέρδος. Ὅπως ξέρουμε, μονοπώλιο σημαίνει μιά κατάσταση ὅπου, ἐλλείφῃ ἀνταγωνισμοῦ, ὁ συναλλασσόμενος μπορεῖ νά ἐπιτύχει ἓνα σημαντικό κέρδος ἢ, διαφορετικά, νά οἰκειοποιηθεῖ μεγάλο τμήμα τῆς ὑπεραξίας πού παράγεται σέ ὅλο τό ἐμπορευματικό δίκτυο στό ὅποιο ἀνήκει τό μονοπωλημένο τμήμα. Εἶναι προφανές ὅτι ὅσο μιά ἐπιχείρη-

ση πλησιάζει περισσότερο στη μονοπώληση ενός συγκεκριμένου χωροχρονικού τύπου μιᾶς οικονομικής συναλλαγῆς τόσο ὑψηλότερο εἶναι τό ποσοστό κέρδους. Ἀντίστροφα, ὅσο περισσότερο ανταγωνιστικές εἶναι οἱ συνθήκες τῆς ἀγορᾶς τόσο χαμηλότερο εἶναι τό ποσοστό κέρδους. Αὐτή ἡ σχέση ἀνάμεσα στόν πραγματικό ανταγωνισμό καί στό χαμηλό ποσοστό κέρδους εἶναι ἐξάλλου ἓνα ἀπό τά ἱστορικά ἐπιχειρήματα τῶν ἰδεολογικῶν ἀπολογητῶν τοῦ συστήματος τῆς ἐλεύθερης ἐπιχείρησης. Δυστυχῶς, ὁ καπιταλισμός δέν γνώρισε ποτέ πραγματική ἐπιχειρηματική ἐλευθερία σέ μεγάλη κλίμακα. Καί δέν τήν γνώρισε ποτέ γιατί οἱ καπιταλιστές ἀναζητοῦν τό κέρδος, τό μέγιστο κέρδος, ὥστε νά συσσωρεύσουν κεφάλαιο, ὅσο τό δυνατόν περισσότερο κεφάλαιο. Συνεπῶς δέν ἔχουν ἀπλῶς καί μόνο κίνητρα, ἀλλά εἶναι δομικά ὑποχρεωμένοι νά ἐπιδιώκουν μονοπωλιακές θέσεις, νά ἐπιδιώκουν τή μεγιστοποίηση τοῦ κέρδους μέ τή μεσολάβηση τοῦ βασικοῦ μηχανισμοῦ πού μπορεῖ νά τήν καταστήσει δυνατή καί νά τῆς προσδώσει διάρκεια, δηλαδή τοῦ κράτους.

Ὅπως βλέπετε, ὁ κόσμος πού περιγράφω εἶναι ἄνω κάτω. Οἱ καπιταλιστές δέν θέλουν τόν ανταγωνισμό ἀλλά τό μονοπώλιο. Ἐπιδιώκουν νά συσσωρεύσουν κεφάλαιο ὄχι μέσω τοῦ κέρδους ἀλλά μέσω τῆς προσόδου. Δέν θέλουν νά εἶναι ἀστοί ἀλλά ἀριστοκράτες. Καί καθῶς ἱστορικά —δηλαδή ἀπό τόν 16ο αἰῶνα μέχρι σήμερα— ὑπῆρξε ἐμβάθυνση καί διεύρυνση τῆς καπιταλιστικῆς λογικῆς στό πλαίσιο τῆς καπιταλιστικῆς κοσμοοικονομίας, σήμερα ὑπάρχουν περισσότερα καί ὄχι λιγότερα μονοπώλια, περισσότερες πρόσοδοι καί λιγότερα κέρδη, περισσότεροι ἀριστοκράτες καί λιγότεροι ἀστοί.

Θά πεῖτε: Ἀρκετά! Τό παράδοξο τράβηξε πολύ μακριά! Δέν ἀναγνωρίζουμε πιά τόν κόσμο πού ξέρουμε οὔτε μιά εὐλογοφανή ἐρμηνεία τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος, ἔτσι ὅπως τό ἔχουμε μελετήσει. Καί θά ἔχετε δίκιο! Κι αὐτό γιατί ἄφησα κατά μέρος τή μισή ἱστορία. Ὁ καπιταλισμός δέν εἶναι στασιμότητα ἀλλά ἱστορικό σύστημα. Ἀναπτύχθηκε ἀπό τήν ἴδια του τή λογική κι ἀπό τίς ἴδιες του τίς ἀντιφάσεις. Μέ ἄλλα λόγια, ἔχει τόσο αἰώνιες τάσεις ὅσο καί κυκλικούς ρυθμούς. Ἄς παρατηρήσουμε αὐτές τίς μακροχρόνιες τάσεις κυρίως σέ σχέση μέ τό ἀντικείμενο τῆς ἔρευνάς μας, τόν ἀστό. Ἡ, μᾶλλον, ἄς θεωρήσουμε τή μακροχρόνια διαδικασία πού ἔχου-

με όνομάσει άστοποίηση. Νομίζω ότι αυτή ή διαδικασία εξελίσσεται κατά τό μάλλον ή ήττον μέ τόν άκόλουθο τρόπο.

Ή λογική του καπιταλισμού άπαιτεί τόν άσκητικό πουριτανισμό, τή φειδώ που άπειλει άκόμη και τήν θρησκευτική φιλανθρωπία (ό Σκρούτζ που τσιγγουλεύεται άκόμη και τά Χριστούγεννα). Ή «φυχο-λογική» του καπιταλισμού, όπου ή ύπαρξη τής χάριτος συμβολίζεται πολύ περισσότερο από τό χρήμα παρά από τήν έξουσία, προσκαλεί αντίθετα σέ έπίδειξη πλούτου και, κατά συνέπεια, στήν «πολυτελή κατανάλωση». Ο τρόπος μέ τόν όποιο λειτουργεί τό σύστημα, ώστε νά έλέγξει αυτή τήν αντίφαση, συνίσταται στό νά μεταφράζει τίς δύο τάσεις σέ μία άλληλουχία γενεών: τό φαινόμενο *Μπούντενμπρουκ*. Οπουδήποτε έχουμε συγκέντρωση έπιτυχημένων έπιχειρηματιών, έχουμε έπίσης συγκέντρωση φαινομένων τύπου *Μπούντενμπρουκ*. Βλέπε, για παράδειγμα, πώς έγιναν άριστοκράτες οί άστοί στήν Ολλανδία, στό τέλος του 17ου αιώνα. Όταν τό φαινόμενο επαναλαμβάνεται σαν φάρσα, τότε μιλάμε για «προδοσία του ιστορικού ρόλου τής άστικής τάξης», όπως στήν Αίγυπτο του 20ου αιώνα, για παράδειγμα.

Και δέν πρόκειται μόνο για τή συμπεριφορά του άστου ως καταναλωτή. Ή ροπή του άστου προς τό άριστοκρατικό στύλ άπαντάται έπίσης στον πρωτότυπο τρόπο λειτουργίας του ως έπιχειρηματία. Μέχρι τόν όψιμο 19ο αιώνα (μέ μερικές έπιβιώσεις άκόμη και σήμερα), ή καπιταλιστική έπιχείρηση ήταν οίκοδομημένη, σέ ό,τι άφορά τίς έργασιακές σχέσεις, πάνω στό πρότυπο του μεσαιωνικού άρχοντικού (*manoir*). Ο ιδιοκτήτης παρουσιάζεται σαν πατρική φιγούρα. Νοιάζεται για τούς άνθρώπους που δουλεύουν για αυτόν, τούς στεγάσει, τούς παρέχει ένα είδος προγράμματος κοινωνικής άσφάλισης και ενδιαφέρεται όχι μόνον για τή συμπεριφορά τους στήν έργασία, αλλά έπίσης για τήν ήθική συμπεριφορά τους συνολικά.

Όστόσο, μέ τό χρόνο, ή συγκεντροποίηση του κεφαλαίου διευρύνονταν, καθώς κάθε καπιταλιστής έπιζητούσε τό μονοπώλιο και τήν εξάλειψη των άνταγωνιστών. Βέβαια πρόκειται για μιά μακροχρόνια διαδικασία λόγω τής ύπαρξης όλων αυτών των αντίθετων ρευμάτων που σταθερά καταστρέφουν τά όλιγοπώλια. Έν πάση περιπτώσει, οί δομές τής έπιχείρησης διευρύνθηκαν σταδιακά, πράγμα

πού συνεπέφερε τόν διαχωρισμό τῆς ἰδιοκτησίας ἀπό τή διεύθυνση καί, κατά συνέπεια, τήν ἀνάδυση νέων μεσαίων τάξεων. Ἐκεῖ ὅπου οἱ «ἐπιχειρήσεις» εἶναι στήν πραγματικότητα μᾶλλον ἰδιοκτησία τοῦ κράτους παρά ὀνομαστικά ἰδιωτικές, ὅπως φαίνεται νά εἶναι ἡ περίπτωση στά ἀσθενέστερα κράτη τῶν περιφερειακῶν καί ἰδιαίτερα τῶν ἡμιπεριφερειακῶν ζωνῶν, οἱ νέες μεσαῖες τάξεις παίρνουν, κατά μεγάλο μέρος, τή μορφή μιᾶς διοικητικῆς ἀστικῆς τάξης. Καθώς προχωρᾷ αὐτή ἡ διαδικασία, ὁ ρόλος τοῦ νομικοῦ ἰδιοκτήτη γίνεται ὄλο καί λιγότερο κεντρικός, ὥσπου συχνά ἀποτελεῖ κατάλοιπο τοῦ παρελθόντος.

Πῶς μπορούμε νά συλλάβουμε θεωρητικά αὐτές τίς νέες μεσαῖες τάξεις, τή διοικητική ἀστική τάξη; Εἶναι σαφῶς ἀστοί, ἂν κρίνουμε ἀπό τόν τρόπο ζωῆς καί κατανάλωσης ἢ ἀπό τό γεγονός ὅτι οἰκειοποιοῦνται ὑπεραξία. Δέν εἶναι ἀστοί, ἢ εἶναι πολύ λιγότερο, ὅταν τίς ἐξετάσουμε ἀπό τήν ἄποψη τοῦ κεφαλαίου ἢ τῶν δικαιωμάτων ἰδιοκτησίας. Λόγω αὐτῆς τῆς ἀντίφασσης εἶναι πολύ λιγότερο ἱκανές ἀπ' ὅ,τι ἡ «κλασική» ἀστική τάξη στό νά μετασχηματίσουν τό κέρδος σέ πρόσοδο, νά μετατραποῦν σέ ἀριστοκράτες. Ζοῦν ἀπό πλεονεκτήματα πού ἀπέκτησαν μέ ἄμεσο τρόπο καί ὄχι ἀπό προνόμια κληρονομημένα ἀπό τό παρελθόν. Ἐπιπλέον, δέν μποροῦν νά μετασχηματίσουν τά σημερινά τους εἰσοδήματα (κέρδη) σέ μελλοντικά εἰσοδήματα (προσόδους). Μέ ἄλλα λόγια δέν θά μπορέσουν μιά μέρα νά ἔχουν ἐκεῖνο τό παρελθόν χάρη στό ὁποῖο θά ζοῦν τά παιδιά τους. Ὅχι μόνον οἱ ἴδιοι ζοῦν στό παρόν ἀλλά αὐτή θά εἶναι ἡ μοῖρα τῶν παιδιῶν τους καί τῶν ἐγγονιῶν τους. Νά σέ τί καταλήγει ἡ ἀστοποίηση: στό τέλος τῆς δυνατότητας οἱ ἀστοί νά μποροῦν νά γίνουν ἀριστοκράτες (τό πιό γλυκό ὄνειρο κάθε κλασικῆς ἀστικῆς τάξης), στήν ἀδυναμία οἰκοδόμησης ἑνός παρελθόντος γιά τό μέλλον, στήν καταδίκη μιᾶς ζωῆς περιορισμένης στό παρόν.

Νά σημειώσουμε τόν ἐξαιρετικό παραλληλισμό μέ αὐτό πού ὀνομάζουμε παραδοσιακά προλεταριοποίηση. Παραλληλισμός, ὄχι ταύτιση. Ἕνας προλετᾶριος εἶναι κατά κοινή σύμβαση ἕνας ἐργαζόμενος πού δέν εἶναι πιά ἀγρότης (δηλαδή μικρός ἐκμεταλλευτής τῆς γῆς) οὔτε βιοτέχνης (δηλαδή μικρός ἐκμεταλλευτής τῆς μηχανῆς). Προλετᾶριος εἶναι κάποιος πού δέν ἔχει νά προσφέρει στήν ἀγορά

παρά μόνο τήν ἐργατική του δύναμη, πού δέν ἔχει ἄλλους πόρους (δηλαδή δέν ἔχει παρελθόν) στούς ὁποίους νά μπορεῖ νά καταφύγει. Ζεῖ ἀπό αὐτό πού κερδίζει στό παρόν.

Ὁ ἀστός πού περιέγραψα δέν ἐλέγχει, οὔτε αὐτός, τό κεφάλαιο (καί ἄρα δέν ἔχει παρελθόν) καί ζεῖ ἀπό αὐτό πού κερδίζει στό παρόν. Ἀλλά ἀνάμεσα σέ αὐτόν καί τόν προλετάριο ὑπάρχει μιᾶ αἰσθητή διαφορά. Ζεῖ πολύ καλύτερα. Αὐτή ἡ διαφορά μοιάζει νά μήν ἔχει πιά σχέση (ἢ πολύ μικρή) μέ τόν ἔλεγχο τῶν μέσων παραγωγῆς. Ὡστόσο, αὐτός ὁ ἀστός, προϊόν τῆς ἀστοποίησης, ἀποκτᾶ μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο τήν ὑπεραξία πού παρήγαγε ὁ προλετάριος, προϊόν τῆς προλεταριοποίησης. Ἀλλά ἂν δέν πρόκειται γιά τά μέσα παραγωγῆς, πρέπει πάντως αὐτός ὁ ἀστός νά ἐλέγχει κάτι πού δέν ἐλέγχει ὁ προλετάριος.

Ἄς ἐξετάσουμε τώρα τήν πρόσφατη ἀνάδυση μιᾶς ἄλλης οἰονεῖ ἔννοιας: τοῦ ἀνθρώπινου κεφαλαίου. Τό ἀνθρώπινο κεφάλαιο εἶναι αὐτό πού, σέ ἀντίθεση μέ τούς προλετάριους, οἱ ἀστοί νέου τύπου διαθέτουν σέ ἀφθονία. Ποῦ ἀποκτοῦν τό ἀνθρώπινο κεφάλαιο; Ἡ ἀπάντηση εἶναι πολύ γνωστή: στό σχολικό σύστημα τοῦ ὁποίου ἡ πρωταρχική καί αὐτοδιακηρυσσόμενη λειτουργία εἶναι νά ἐκπαιδεύει νέους ἀνθρώπους γιά νά τούς καταστήσει ἱκανούς νά γίνουν μέλη τῶν νέων μεσαίων τάξεων, δηλαδή νά γίνουν οἱ ἐπαγγελματίες, οἱ τεχνικοί, οἱ διευθύνοντες τῶν ἰδιωτικῶν καί τῶν δημόσιων ἐπιχειρήσεων πάνω στούς ὁποίους στηρίζεται ἡ οἰκονομική λειτουργία τοῦ συστήματός μας.

Τά σχολικά μας συστήματα δημιουργοῦν πράγματι ἀνθρώπινο κεφάλαιο; Ἐκπαιδεύουν πράγματι ἄτομα γιά δύσκολα ἐπαγγέλματα καί ἀρμοδιότητες πού ἀπαιτοῦν ἰδιαίτερες γνώσεις καί ἱκανότητες καί τά ὁποῖα ἀξίζουν ὑψηλότερες ἀμοιβές; Θά μπορούσαμε ἴσως νά ὑποστηρίξουμε ὅτι στίς ἀνώτατες βαθμίδες κάτι γίνεται πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση (καί ἀκόμη καί σέ αὐτές τίς βαθμίδες μόνον ἐν μέρει). Ἡ σπουδαιότερη ὁμως λειτουργία τῶν ἐκπαιδευτικῶν συστημάτων μας συνίσταται στό νά κοινωνικοποιοῦν, νά ἐκτρέφουν καί νά ξεδιαλέγουν αὐτούς πού θά ἀναδυθοῦν σέ μέλη τῶν νέων μεσαίων τάξεων.

Πῶς πραγματοποιεῖται αὐτό τό ξεδιάλεγμα; Καί αὐτή ἡ ἀπάντη-

ση μᾶς εἶναι γνωστή. Προφανῶς ἀξιοκρατικά, μέ τήν ἔννοια ὅτι κανένας τελείως κρετίνος δέν μπορεῖ νά ἀποκτήσει, γιά παράδειγμα, διδακτορικό δίπλωμα ἢ, τουλάχιστον, κάτι τέτοιο συμβαίνει πολύ σπάνια. Ἀλλά καθῶς πάρα πολλοί ἄνθρωποι εἶναι ἄξιοι ἢ τουλάχιστον ἀρκετά ἄξιοι γιά νά γίνουν μέλη τῶν νέων μεσαίων τάξεων, σέ τελευταία ἀνάλυση, ἡ διαλογία θά ἐμπεριέχει ἕνα ποσοστό αὐθαιρεσίας. Σέ κανέναν, ὅμως, δέν ἀρέσει ὁ κίνδυνος τῆς κλήρωσης. Γιατί ἐξαρτᾶται πολύ ἀπό τήν τύχη. Ἄρα οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι κάνουν ὅ,τι μποροῦν γιά νά ἀποφύγουν τήν αὐθαίρετη διαλογή. Χρησιμοποιοῦν τήν ἐπιρροή τους, ὅσπν ἔχουν, γιά νά πάρουν τήν τύχη μέ τό μέρος τους, νά κερδίσουν στήν κλήρωση καί νά ἐξασφαλίσουν ἔτσι πρόσβαση στά προνόμια. Καί προφανῶς αὐτοί πού διαθέτουν σήμερα τά μεγαλύτερα πλεονεκτήματα, διαθέτουν καί τή μεγαλύτερη ἐπιρροή. Αὐτό πού οἱ νέες μεσαῖες τάξεις μποροῦν νά προσφέρουν στά παιδιά τους, τώρα πιά πού δέν μποροῦν νά τοῦς κληροδοτήσουν ἕνα παρελθόν (ἢ τουλάχιστον κάτι τέτοιο γίνεται ὅλο καί πιά δύσκολο), εἶναι μιά προνομιακή πρόσβαση στά «καλύτερα» ἐκπαιδευτικά ἰδρύματα.

Ἔτσι δέν ἐκπλήσσει ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ ἐκπαίδευση (μέ τήν εὐρύτερη ἔννοια) ἔχει γίνει ἕνα ἀπό τά προνομιακά πεδία τῆς πολιτικῆς πάλης. Τώρα πρέπει νά ἐπανέλθουμε στό κράτος. Ἐάν τό κράτος μπορεῖ ὅλο καί λιγότερο νά ἐπιβραβεύει τό παρελθόν, νά διατηρεῖ τά προνόμια καί νά νομιμοποιεῖ τήν πρόσοδο, δηλαδή ἔάν ἡ ἰδιοκτησία ἀποκτᾶ ὅλο καί μικρότερη σημασία στό βαθμό πού ὁ καπιταλισμός ἀκολουθεῖ τήν ἱστορική του διαδρομή, αὐτό δέν σημαίνει ὅτι τό κράτος βγήκε ἀπό τό παιχνίδι. Ἀντί νά ἀνταμείβει τό παρελθόν μέ τήν ἀπονομή τιμῶν, τό κράτος μπορεῖ πάντα νά ἀνταμείβει τό παρόν μέσω τῆς ἀξιοκρατίας. Τελικά, γιά τοῦς ἐπαγγελματίες-μισθωτούς, μή ἰδιοκτῆτες ἀστούς μας οἱ σταδιοδρομίες εἶναι ἀνοιχτές στό ταλέντο, ἀρκεῖ νά θυμόμαστε ὅτι, ἀφοῦ ὑπάρχουν τόσα πολλά ταλέντα τριγύρω, κάποιος πρέπει νά ἀποφασίσει ποιός εἶναι ὁ τάλαντοῦχος καί ποιός ὄχι. Καί στό βαθμό πού αὐτή ἡ ἀπόφαση ἀφορᾶ πολύ στενά περιθώρια διαφορῶν εἶναι μιά πολιτική ἀπόφαση.

Μποροῦμε τώρα νά συνοψίσουμε τόν πίνακα. Ἱστορικά, πράγματι στό πλαίσιο τοῦ καπιταλισμοῦ μιά ἀστική τάξη ἀναπτύχθηκε.

Όστόσο η σύγχρονη έκδοχή της αστικής τάξης μοιάζει ελάχιστα με τον μεσαιωνικό κοινωνικό τύπο του οποίου η περιγραφή βρίσκεται στη ρίζα της λέξης. Έχει επίσης μικρές ομοιότητες με τον κοινωνικό τύπο του 19ου αιώνα (τόν καπιταλιστή-βιομήχανο), του οποίου η περιγραφή γέννησε την έννοια, έτσι όπως ορίζεται γενικά, ακόμη και σήμερα, από τις ιστορικές κοινωνικές επιστήμες. Θαμπωθήκαμε από τό συμπτωματικό και παρασυρθήκαμε συνειδητά από τις υπάρχουσες ιδεολογίες.

Όστόσο, ο άστος παραμένει ο πρωταγωνιστής του καπιταλιστικού δράματος. Ο ρόλος του όμως υπήρξε πάντοτε τόσο πολιτικός όσο και οικονομικός. Δηλαδή η θέση σύμφωνα με την οποία ο καπιταλισμός αποτελεί μοναδικό ιστορικό φαινόμενο, στο βαθμό που μόνον αυτός μπόρεσε να διατηρήσει την αυτονομία της σφαίρας του οικονομικού σε σχέση με τό πολιτικό, μου φαίνεται σαν φανταστική μεταμφίεση της πραγματικότητας, αν και εξαιρετικά χρήσιμη ως ιδεολογία.

Μέ τη διαπίστωση αυτή έρχομαι στον 21ο αιώνα. Τό πρόβλημα με αυτή την τελευταία μεταμόρφωση του αστικού προνομίου, δηλαδή τό αξιοκρατικό σύστημα, βρίσκεται στό ότι είναι πολύ πιά δύσκολο να προασπίσει τά συμφέροντα της αστικής τάξης, γιατί η βάση του είναι εξαιρετικά ισχνή, είναι πολύ λιγότερο κατάλληλο. Οί καταπιεζόμενοι μπορούν να άνεχθούν να κυβερνώνται από τούς «άρχοντογεννημένους» και να τούς άνταμείβουν για αυτό. Άλλά να κυβερνώνται από άνθρώπους οί όποιοι τόν μόνο τίτλο πού προβάλλουν, και αυτό άμφίβολο, είναι η δθθεν μεγαλύτερη εύφυια τους σε σχέση με άλλους και έπιπλέον να τούς άνταμείβουν για αυτό, πολύ δύσκολα τό καταπίνουν. Τό πέπλο μπορεί πολύ πιά εύκολα να σκιστεί. Η έκμετάλλευση γίνεται εξαιρετικά διάφανη. Οί εργάτες, μήν έχοντας πιά ούτε τσάρο ούτε πατέρα-άφέντη για να καταπραΰνει τούς θυμούς τους, είναι περισσότερο έτοιμοι να έπεξεργαστούν μιάν εξήγηση της έκμετάλλευσης πού ύφίστανται και της κακοτυχίας πού έχει πέσει πάνω τους. Γι' αυτό άκριβώς μιλούσαν ο Μπάγκεχοτ και ο Σουμπέτερ. Ο Μπάγκεχοτ έτρεφε ακόμη την έλπίδα ότι η βασίλισσα Βικτωρία θά συγκρατούσε τό οικοδόμημα. Άλλά ο Σουμπέτερ, έχοντας ζήσει άργότερα στην Βιέννη και όχι στό Λονδίνο, έχον-

τας διδάξει στό Χάρβαρντ καί ἄρα ἔχοντας δεῖ καί καταλάβει τά πάντα, ἦταν πολύ περισσότερο ἀπαισιόδοξος. Ἦξερε ὅτι αὐτό δέν μπορούσε νά διαρκέσει γιά πολύ καιρό, τώρα πού ὁ ἀστός δέν εἶχε πιά τή δυνατότητα νά γίνει ἀριστοκράτης.

Ἐπί τῆν πάλη τῶν τάξεων στήν πάλη χωρίς τάξεις;

τοῦ Ἐτιέν Μπαλιμπάρ

Ἐξετάσουμε κατ' ἀρχήν τήν ἴδια τή μορφή τοῦ ἐρωτήματος πού τέθηκε στούς συμμετέχοντες σ' αὐτό τό συμπόσιο*: *Wither marxism?*» (Ν' ἀπαλλαγούμε ἀπό τόν μαρξισμό;), «*Où va le marxisme?*» (Ποῦ πάει ὁ μαρξισμός;). Προϋποθέτει ὅτι ὑπάρχει μιά ἀμφιβολία ὄχι μόνο ὡς πρὸς τόν προορισμό τοῦ μαρξισμοῦ ἀλλά ἀκόμη καί ὡς πρὸς τή δυνατότητά του νά ἐπιζήσει. Τό 1913, σ' ἓνα ὀνομαστό ἄρθρο, «Τό ἱστορικό πεπρωμένο τῆς θεωρίας τοῦ Κάρλ Μάρξ», ὁ Λένιν ἐπρότεινε μιά περιοδολόγηση τῆς παγκόσμιας ἱστορίας μέ ἄξονα τήν Κομμούνα τοῦ Παρισιοῦ. Ἐπί αὐτό τό γεγονός χρονολογοῦνταν κατὰ τόν Λένιν ἡ πρώτη ἐκδήλωση τοῦ «νόμου» πού, μέσα στό «φαινομενικό χάος» τῆς ἱστορίας, ἐπιτρέπει νά δοῦμε καθαρά καί νά προσανατολισθοῦμε: τοῦ νόμου τῆς πάλης τῶν τάξεων, ὅπως ἀκριβῶς τόν διατύπωνε ὁ Μάρξ τήν ἴδια ἐποχή. Καί ἡ ἀντιστοιχία ἦταν τόσο μεγάλη ὥστε νόμιζε ὅτι μπορούσε νά δηλώσει: «ἡ διαλεκτική τῆς ἱστορίας εἶναι τέτοια ὥστε ἡ νίκη τοῦ μαρξισμοῦ

* Συμβολή στό συμπόσιο «Hannah Arendt Memorial Symposium in Political Philosophy», New School for Social Research, New York, 15-16 April 1987.

στό επίπεδο τῆς θεωρίας ὑποχρεώνει τούς ἀντιπάλους του νά μεταμφιεσθῶν σέ μαρξιστές». Μὲ ἄλλα λόγια ὁ μαρξισμὸς ἀπέβαινε κυρίαρχη «κοσμοαντιληψή». Στὴ διάρκεια πολλῶν δεκαετιῶν οἱ σοσιαλιστικές ἐπαναστάσεις δέν ἔκαναν τίποτε ἄλλο παρά νά ἐπιβεβαιώνουν αὐτὴ τὴ βεβαιότητα σέ ἑκατομμύρια ἀνθρώπους πού ὡστόσο δέν ἦταν ὄλοι τους ἠλίθιοι οὔτε φιλόδοξοι. Παραδόξως, καί ἐφόσον ἐξαιρέσει κανεὶς ἓνα ἐντυπωσιακὸ σῶμα ἰδεολογικῶν λειτουργῶν τῶν κρατῶν στὰ ὁποῖα ὁ μαρξισμὸς ἔγινε ἐπίσημη ἰδεολογία (ἀλλὰ γιὰ τούς ὁποίους μποροῦμε νά ἀναρωτηθοῦμε ἂν τὴν πιστεύουν καί οἱ ἴδιοι), αὐτὸς ὁ τύπος διαβεβαίωσης δέν ἀπαντᾷ πιά σήμερα παρά στὴν πένα ὀρισμένων θεωρητικῶν τοῦ νεοφιλελευθερισμοῦ γιὰ τούς ὁποίους ἀκόμη καί τὸ πιὸ μικρὸ δείγμα κοινωνικῆς πολιτικῆς τοῦ πιὸ ἰσχυροῦ κράτους πρόνοιας ἀποτελεῖ κιόλας ἐκδήλωση τοῦ «μαρξισμοῦ». Ἄλλὰ στὰ μάτια τῶν ὑπολοίπων ἡ ἐντύπωση πού κυριαρχεῖ εἶναι μᾶλλον ἐκείνη τῆς φθορᾶς καί τοῦ μαρασμοῦ τοῦ μαρξισμοῦ: ἡ ἐξαφάνιση τοῦ μαρξισμοῦ. Βεβαιότητα ἢ μὴ βεβαιότητα, τί σημαίνει αὐτὴ ἡ νέα ὀρθοδοξία;

Δέν προτίθεται νά τάμω ἄμεσα τὸ ζήτημα. Γιατί τὸ πρόβλημα εἶναι κακοδιατυπωμένο. Ἐνδιαφέρει περισσότερο νά ἀποκαλύψει κανεὶς ἀντιφάσεις σκεπασμένες ἀπὸ διαδοχικὲς «προαναγγελθεῖσες βεβαιότητες», ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Λακάν, καί νά τίς ἐπεξεργασθεῖ κάπως. Ἐλπίζουμε ὅτι ἔτσι θὰ ὑπάρξει μιὰ μετατόπιση τῆς συζήτησης σέ ὀρθότερες βάσεις. Ἄλλὰ καλὸ θὰ ἦταν νά ἀρχίσει κανεὶς μὲ ὀρισμένες παρατηρήσεις μεθόδου.

Καί κατ' ἀρχὴν, πράγμα πού ἀποτελεῖ ζήτημα στοιχειώδους λογικῆς, στό ἐρώτημα: «ποῦ πάει ὁ μαρξισμὸς;» πρέπει νά ἀπαντήσουμε: ὁ μαρξισμὸς ὡς θεωρία δέν μπορεῖ νά προσφέρει καμία θετική ἀπάντηση. Οὔτε κἀν μὲ τὴ μορφή τοῦ καθορισμοῦ μιᾶς τάσης. Αὐτὸ θὰ προϋπέθετε ὅτι ὁ μαρξισμὸς ἔχει γνώση τοῦ «νοήματός του». Μποροῦμε νά ἀπαιτήσουμε ὁμως ἀπὸ τὸν μαρξισμό —πράγμα πού δέν ἔχει γίνε— νά μελετήσῃ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἴδιας τοῦ θεωρίας, τὰ ἀποτελέσματα τῆς «εἰσαγωγῆς» τοῦ στὰ κοινωνικά κινήματα, τὰ ἀποτελέσματα μέσα σέ ἱστορικές καταστάσεις στίς ὁποῖες ἐπενδύθηκε ὡς «ὕλική δύναμη». Δέν μποροῦμε ὡστόσο νά πιστέψουμε ὅτι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ μαρξισμὸς θὰ κυριαρχοῦσε τὰ ἀ-

ποτελέσματα της έννοιολογικής διαλεκτικής του ούτε ότι θά δέσποζε πάνω στην πραγματικότητα του κοινωνικού γίγνεσθαι. Για τὰ ζητήματα αὐτά δέν μπορούμε παρά νά στοχαζόμεστε χωρίς προϋπάρχοντες κανόνες (Λυοτάρ). Βεβαίως κάθε στοχασμός δέν είναι ἀντίστοιχος πρὸς τό ἀντικείμενό του, «ἐνύπαρκτος» στό ἀντικείμενο τό ὁποῖο θέλει νά διαφωτίσει.

Κατά δεύτερο λόγο ὑπάρχει μιὰ διαλεκτική θέση μεγάλης σπουδαιότητας καί πού εἶναι δύσκολο κανείς νά ἀμφισβητήσει, τήν ὁποία μπορούμε νά ἐφαρμόσουμε ἀμέσως στόν μαρξισμό, στό βαθμό πού ὑπάρχει (ὡς θεωρία, ἰδεολογία, μορφή ὀργάνωσης, ἀντικείμενο διαμάχης...): «Καθετί πού ὑπάρχει ἀξίζει νά φθαρεῖ» (ἀπόσπασμα ἀπό τόν *Φάουστ* τοῦ Γκαίτε, πού ἐφήρμοσε ὁ Ἑνγκελς στό «ἐγγελιανό σύστημα»). Καί ἐπομένως, μέ ὅλες τίς ὑπάρχουσες μορφές του, ὁ μαρξισμός μέλλει νά σβήσει ἀργά ἢ γρήγορα, ἀκόμη καί ὡς θεωρία. Ἄν ὁ μαρξισμός πάει κάπου, αὐτό τό κάπου δέν εἶναι παρά ἡ καταστροφή του. Καί τώρα ἄς προσθέσουμε μιὰ ἄλλη θέση (τοῦ Σπινόζα): «Ἐπάρχουν πολλοί τρόποι νά καταστραφεῖ κάτι». Μερικές φορές εἶναι ἀπλῶς διάλυση, χωρίς νά μένουν ὑπόλοιπα. Ἄλλες φορές εἶναι ἀναθεμελιώσεις ἢ συνέχειες ἢ ἐπαναστάσεις. Κάτι ἀπομένει, ἔστω μέ τή μορφή τοῦ ἀντιθέτου του. Ἀναδρομικά, καί μόνο ἀναδρομικά, θά ξέρουμε ποιά ὑπόσταση εἶχε ὁ μαρξισμός ἀνάλογα μέ τόν τρόπο πού θά ἐξαφανισθεῖ. Ἄν ὡστόσο διατυπώσουμε τήν ὑπόθεση ὅτι ἡ διαδικασία «μαρασμοῦ» τοῦ μαρξισμοῦ ἔχει ἤδη δρομολογηθεῖ (ὑπάρχουν πολλές ἐνδείξεις γιά τοῦτο), ἡ συγχυρία καί ἡ πνευματική παρέμβαση ξαναβρίσκουν τά δικαιώματά τους: μπορούμε νά διακινδυνεύσουμε τόν νοηματικό, τόν θεωρητικοπρακτικό πυρήνα ἀπό τό ὁποῖο ἐξαρτᾶται αὐτή ἡ διαδικασία καί νά τόν ἐπεξεργασθοῦμε πρὸς μιὰ ὀρισμένη κατεύθυνση.

Τρίτη μεθοδολογική παρατήρηση. Ἡ ἱστορική ἐπενέργεια τοῦ μαρξισμοῦ, ὅπως τήν γνωρίζουμε μέσα ἀπό τούς κύκλους τῆς ἀνάπτυξής του, τῆς ἐπεξεργασίας του, τῆς πρακτικῆς του ἐπένδυσης, τῆς θεσμοποίησής του καί τῆς «κρίσης» του, παρουσιάζει μιὰ φυσιογνωμία ἔντονα ἀντιφατική. Διπλά ἀντιφατική μάλιστα.

Ἀπό τή μιὰ μεριά, χωρίς νά μπορεῖ νά πεῖ κανείς μέ σιγουριά σέ ποιά στιγμή ἐμφανίζεται τό γεγονός (ἴσως τή στιγμή πού ἀπό ὀρι-

σμένα κομμουνιστικά κόμματα έγκυρια έλατταλείφθηκε ό στόχος τής «δικτατορίας του προλεταριάτου» —πολύ κωρίς ή πολύ άργά, άνάλογα), φάνηκε ότι οί «προβλέψεις» καί τό έπαναστατικό πρόγραμμα του μαρξισμού δέν πραγματοποιήθηκαν ποτέ, για τον άπλούστατο λόγο ότι οί «συνθήκες» πάνω στις όποιες στηρίζονταν (δηλαδή μία όρισμένη άπεικόνιση τής πάλης των τάξεων καί του καπιταλισμού) δέν ύπήρχαν, ότι ό καπιταλισμός πέρασε πάνω άπ' αυτές τις συνθήκες καί έτσι ύπερέβη καί τον ίδιο τον μαρξισμό. Όστόσο, καμιά σοβαρή μελέτη του τρόπου πού πραγματοποιήθηκε αυτή ή ύπέρβαση δέν μπορεί να παραγκωρίσει ότι κι αυτή τούτη ή ύπέρβαση, μέχρις ένα όρισμένο σημείο, είναι πλάγιο άποτέλεσμα τής ούσιαστικής ύπαρξης του μαρξισμού: ιδίως στό βαθμό πού οί διαδοχικές άναδιαρθρώσεις του καπιταλισμού στον 20ό αιώνα δέν ήταν παρά άπαντήσεις καί άντεπιθέσεις στην πρόκληση τής Σοβιετικής Έπανάστασης (νόμιμος γόνος ή θεωρούμενος ως νόμιμος γόνος του μαρξισμού) καί ιδίως των προεκτάσεων του μέσα στα έργατικά κινήματα καί τους άγώνες τής έθνικης άπελευθέρωσης. Ό μαρξισμός, λοιπόν, ένέχεται καί ό ίδιος στην ύπέρβαση τής ίδιας του τής προοπτικής του μέλλοντος.

Άπό τήν άλλη μεριά ό μαρξισμός —ή ένας όρισμένος μαρξισμός, αλλά δέν έχουμε τά μέσα να άπορρίψουμε ά ριγοι αὐτήν τή συγγένεια — νόμισε, καί τό διακήρυξε, ότι πραγματώθηκε μέσα στις «σοσιαλιστικές έπαναστάσεις» καί στην «οικοδόμηση του σοσιαλισμού». Όποια κι άν είναι τά νόθα πού γνώρισαν ή πού γνωρίζουν άκόμη ή θεωρία καί ή προοπτική τής «μετάβασης», οί κοινωνίες του ύπαρχτου σοσιαλισμού στηρίχθηκαν πάνω στον μαρξισμό για να κατανοήσουν τον έαυτό τους έπισήμως ως κοινωνίες χωρίς τάξεις ή έστω σαν κοινωνίες χωρίς πάλη των τάξεων. Μ' αυτή κυρίως τήν κανονιστική μορφή πέρασε κάτι άπό τον μαρξισμό στους πραγματικούς θεσμούς των κοινωνιών αυτών. Όστόσο, άν οί κοινωνίες αυτές, μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, δέν είναι κοινωνίες χωρίς ιστορία, πολιτικά άκίνητες, αντίθετα μάλιστα, αυτό όφείλεται στην όξεία μορφή πού κατά καιρούς έπηρε ή πάλη των τάξεων με τις πιο κλασικές μορφές (έργατικοί άγώνες) άκόμη καί με έπαναστατικούς ταξικούς άγώνες (Κίνα, Πολωνία) στενά συνδεδεμένους με δημοκρατικούς

ἀγῶνες ἐναντίον τοῦ μονοπωλιακοῦ κράτους-κόμματος. Ἐδῶ, χάρις σέ ἕνα νέο παράδοξο, ὁ μαρξισμός, ὡς προβληματισμός τῶν κοινωνικῶν ἀνταγωνισμῶν, ἐμφανίζεται πάντοτε νά προηγεῖται τῆς «ὀλοκλήρωσής του».

Ἄπ' αὐτό τό γεγονός ἀπορρέει ἡ διαπλοκή τοῦ μαρξισμοῦ μέ τούς κοινωνικούς σχηματισμούς καί τούς ἀνταγωνισμούς τους στήν ἐποχή μας. Φαίνεται ὅτι μιά κάποια σχέση μέ τόν μαρξισμό «διαπερνᾶ» πάντοτε τόν σύγχρονο κόσμο ἀλλά φαίνεται ἐπίσης ὅτι ἡ πάλη τῶν τάξεων, τῶν ὁποίων ἐκφέρει τό «νόμο» ἢ τίς ἀρχές τῆς κατανόησής τους, δέν βρῖσκεται ποτέ ἐκεῖ πού θά ἔπρεπε νά εἶναι.

Πρέπει λοιπόν νά σταθοῦμε πάνω σ' αὐτό τό κεντρικό θέμα. Καί γιά νά συντομεύσουμε, εἶναι ἀρκετά καθαρό ὅτι ἡ ταυτότητα τοῦ μαρξισμοῦ ἐξαρτᾶται ὀλοκληρωτικά ἀπό τόν ὄρισμό, ἀπό τήν ἐμβέλεια καί ἀπό τήν ἐγκυρότητα τῆς ἀνάλυσής του γιά τίς τάξεις καί τήν ταξική πάλη. Ἐξω ἀπό μιά τέτοια ἀνάλυση δέν ὑπάρχει μαρξισμός. Οὔτε ὡς ἰδιότυπη θεωρητικοποίηση τοῦ κοινωνικοῦ οὔτε ὡς ἄρθρωση μιᾶς πολιτικῆς «στρατηγικῆς» μέ τήν ἱστορία. Καί ἀντιστρόφως, κάτι ἀπό τόν μαρξισμό μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς ἀναπότρεπτο ὅσο καιρό ἡ πάλη τῶν τάξεων παραμένει ἡ ἀρχή κατανόησης τῶν κοινωνικῶν μετασχηματισμῶν: ἂν ὄχι ὡς ὁ μοναδικός «θεμελιακός προσδιορισμός» ἢ κινητήρας τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι, ὡστόσο ὡς ἀσυμβίβαστος καί οἰκουμενικός ἀνταγωνισμός, τοῦ ὁποίου καμιά πολιτική δέν μπορεῖ νά κάνει ἀφαίρεση. Καί αὐτό ὅσες καί ἂν εἶναι οἱ βελτιώσεις πού θά ἔπρεπε νά κάνει κανεῖς στήν περιγραφή καί τούς «νόμους» πού ἐπιβάλλουν τίς τάσεις τους.

Ἄλλά ἀκριβῶς σ' αὐτό τό σημεῖο βάλλει ἡ ἀμφισβήτηση, σ' αὐτό τό σημεῖο ἡ ἐγχειρηματική προφάνεια τοῦ μαρξισμοῦ θολώνει. Ὅρισμένες ἔννοιες πού συνάρθρωσε σέ ἕνα σύνολο φαινομενικά συνεκτικό κατάντησαν κοινότοπες στό ἔπακρο. Παράδειγμα ἡ ἐπανάσταση, καί κυρίως ἡ κρίση. Ἀντίθετα, ἡ πάλη τῶν τάξεων, στίς καπιταλιστικές χῶρες τουλάχιστον, χάθηκε ἀπό τό προσκήνιο εἴτε διότι αὐτοί πού ἀναφέρονται στήν πάλη τῶν τάξεων φαίνεται ὅτι ἔχουν ὀλοένα καί μικρότερη ἐπίδραση πάνω στήν κοινωνική περιπλοκή, εἴτε διότι στήν πράξη στίς περισσότερες τῶν περιπτώσεων, ὅπως ἐπίσης καί στίς πιό σημαντικές ἀπεικονίσεις τῆς πολιτικῆς, οἱ τάξεις ἔ-

χουν χάσει τήν όρατή τους ταυτότητα. Έκτοτε ή πάλη τών τάξεων γίνεται ή εικόνα του μύθου τους. Ένός μύθου πού μοιάζει νά έχει φτιαχθεί από τή θεωρία καί πού ή ιδεολογία τών όργανώσεων προβάλλει πάνω στην πραγματική ιστορία (κυρίως ή ιδεολογία τών έργατικών κομμάτων) καί λίγο-πολύ έσωτερικεύτηκε σέ έτερόκλητες κοινωνικές ομάδες στίς όποιες προμήθευσε τά μέσα για νά αναγνωρισθουν ως φορείς δικαιωμάτων καί διεκδικήσεων σέ συνθήκες πού σήμερα έχουν σέ μεγάλο βαθμό ξεπερασθεί. Άλλά αν οί τάξεις δέν έχουν παρά μιά μυθική ταυτότητα, πώς γίνεται καί ή πάλη τών τάξεων δέν έχει χάσει κι αυτή κάθε πραγματική ύπόσταση;

Είναι αλήθεια ότι μιά τέτοια διαπίστωση μπορεί νά διατυπωθεί μέ διαφορετικούς τρόπους. Ο πιο ώμος συνίσταται στό νά αναθεωρηθεί κανείς τήν ιστορία τών δύο τελευταίων αιώνων για νά δείξει ότι ή πόλωση τών κοινωνιών σέ δυό (ή τρεις) ανταγωνιστικές τάξεις ήταν πάντοτε μύθος. Καί έτσι ή έγκυρότητα της πάλης τών τάξεων θά άφορούσε μόνο τήν ιστορία καί τήν ψυχολογία τών πολιτικών φαντασιώσεων. Μπορεί επίσης νά παραδεχθεί κανείς ότι τό σχήμα του ταξικού ανταγωνισμού αντιστοιχοῦσε, τουλάχιστον κατά προσέγγιση, στην πραγματικότητα τών «βιομηχανικών κοινωνιών» του τέλους του 19ου αιώνα. Μόνο πού δέν ισχύει πιά σήμερα εξαιτίας μιās σειράς αλλαγών: γενίκευση της μισθωτής εργασίας, ανάπτυξη τών δραστηριοτήτων του τριτογενούς τομέα, μετατροπή της εργασίας από χειρωνακτική σέ διανοητική, αλλαγές πού εξαφανίζουν τό «προλεταριάτο». Έξάλλου μέ τήν ολοκλήρωση της διαδικασίας αποσύνδεσης τών λειτουργιών ιδιοκτησίας καί διαχείρισης καί μέ τήν επέκταση του κοινωνικού έλέγχου (δηλαδή του κράτους) πάνω στην οικονομία διαλύεται καί ή αστική τάξη. Έκτοτε οί «μεσαίες τάξεις», «ή μικροαστική τάξη», «ή γραφειοκρατία», «τά νέα μισθωτά στρώματα» —αυτές οί αιώνιες θεωρητικές καί πολιτικές σπαζοκεφαλιές πάνω στίς όποιες ο μαρξισμός πάντοτε σκόνταφτε— είσβάλλουν στό μεγαλύτερο μέρος του κοινωνικού πεδίου, περιορίζουν τίς τυπικές μορφές του έργατη καί του άφεντικού (έστω κι αν ή έκμετάλλευση της εργασίας καί τό χρηματιστικό κεφάλαιο δέν εξαφανίζονται), οί τάξεις καί ή πάλη τών τάξεων γίνονται πολιτικός μύθος καί, έπομένως, ο μαρξισμός μιά μυθολογία.

Όρισμένοι θά αναρωτηθούν μήπως δέν εἶναι μιά γιγαντιαία ἐξάπατηση νά διακηρύσσει κανείς τήν ἐξαφάνιση τῶν τάξεων τή στιγμή πού (τή δεκαετία τοῦ '70 καί τοῦ '80), καί σέ μιά συγκυρία (παγκόσμια οἰκονομική κρίση πού οἱ οἰκονομολόγοι τή συγκρίνουν μ' ἐκείνη τῆς δεκαετίας τοῦ '30), παρατηροῦνται μιά σειρά κοινωνικῶν φαινομένων πού ὁ μαρξισμός συνδέει μέ τήν ἐκμετάλλευση καί τήν πάλη τῶν τάξεων: μαζική ἀποπτώχευση, ἀνεργία, ἐπιταχυνόμενη ἀποβιομηχάνιση τῶν παλαιῶν προμαχόνων τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς, καταστροφή δηλαδή κεφαλαίου πού συμπίπτει μέ τήν ἔκρηξη τῆς νομισματικῆς καί χρηματιστικῆς κερδοσκοπίας. Ἐνῶ, τήν ἴδια στιγμή, μπαίνουν σέ ἐφαρμογή πολιτικές πού γιά τή μαρξιστική ὀπτική πρέπει νά θεωροῦνται ταξικές καί οἱ ὅποιες νομιμοποιοῦνται καί προβάλλονται ὄχι ὡς γενικό συμφέρον (ἐννοούμενο ὡς συλλογικό συμφέρον, ὡς κοινωνικό συμφέρον) ἀλλά ὡς ὑγεία τῶν ἐπιχειρήσεων, οἰκονομικός πόλεμος, ἀποδοτικότητα τοῦ «ἀνθρώπινου κεφαλαίου», κοινωνική κινητικότητα τῶν ἀνθρώπων. Δέν ἔχουμε ἐδῶ ὀλοφάνερες ἐκδηλώσεις τῆς πάλης τῶν τάξεων;

Ἄλλά ἐκεῖνο πού λείπει (καί τό ὅποιο δικαίως ἐπισημαίνει ἡ Σουζάνα ντέ Μπρυνόφ) εἶναι ἡ συνάρθρωση τοῦ πολιτικοῦ, τοῦ θεωρητικοῦ καί τοῦ κοινωνικοῦ στοιχείου. Ὡς ἐκ τούτου ἡ ὁρατότητα τῶν ταξικῶν ἀνταγωνισμῶν μεταμορφώνεται σέ ἀδιαφάνεια. Ἀναμφίβολα οἱ νεοφιλελεύθερες καί οἱ νεοσυντηρητικές πολιτικές προσπαθοῦν νά ἐλιχθοῦν μέσα στήν ἀκυβερνησία, μέσα στήν ἀβεβαιότητα τῶν διεθνῶν σχέσεων, στίς ἀντιφάσεις τοῦ δικοῦ τους λαϊκισμού (καί τῆς δικῆς τους ἠθικολογίας), ἀλλά, ὡστόσο, κερδίζουν ἀναντίρρητες ἐπιτυχίες ἀρνητικές, διότι καταφέρνουν νά ἐπιτύχουν τήν ἀποσύνθεση καί ἀπονομιμοποίηση τῶν θεσμικῶν μορφῶν τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος καί τῆς ὀργανωμένης πάλης τῶν τάξεων. Ἄλλά οἱ ἐπιτυχίες αὐτές πραγματοποιοῦνται τή στιγμή ἀκριβῶς πού στά περισσότερα καπιταλιστικά κέντρα τό ἐργατικό κίνημα ἔχει πίσω του δεκαετίες ὀργάνωσης, ἐμπειρίας καί θεωρητικῶν κατακτήσεων. Ἀκριβῶς ὅμως πολλοί ἀγῶνες, τυπικότερα ἐργατικοί, οἱ πιό σκληροί καί οἱ πιό μαζικοί τά τελευταῖα χρόνια (Ἕλληνοι ἀνθρακωρύχοι, Γάλλοι σιδηροδρομικοί καί ἐργάτες σιδηρουργίας...), ἐμφανίζονται ὡς ἀγῶνες ἀποσπασματικοί (σχεδόν «κορπορατιστικοί»)

καί άμυντικοί, γιά τήν τιμή τών όπλων, χωρίς καμιά σημασία γιά τό μέλλον του κοινωνικοϋ συνόλου. Καί τήν ίδια στιγμή οί κοινωνικές συγκρούσεις παίρνουν διαφορετικές μορφές, πού μερικές άπ' αυτές, έξαιτίας ή παρά τήν θεσμική τους άστάθεια, είναι έμφανώς πολύ πιό σημαντικές. Αυτό ισχύει γιά τήν πάλη τών γενεών, γιά τίς συγκρούσεις πού συνδέονται μέ τήν τεχνολογική άπειλή και τά πολεοδομικά ζητήματα, τίς συγκρούσεις έθνοτήτων (ή θρησκειών), τίς ένδημικές μορφές πολέμου και τή διεθνική τρομοκρατία.

Αυτή θά ήταν, ίσως, ή πιό ριζική μορφή τής «έξαφάνισης τών τάξεων»: όχι ή όλοσχερής έξάλειψη τών κοινωνιοοικονομικών άγώνων και τών συμφερόντων πού μεταφράζουν, αλλά ή άπώλεια τής πολιτικής τους κεντρικότητας, ή άπορρόφησή τους μέσα στό πλέγμα μιās πολύμορφης κοινωνικής σύγκρουσης πού, καίτοι πανταχοϋ παρούσα, δέν συνοδεύεται άπό καμιά ιεράρχηση, άπό καμιά όρατή διαίρεση τής κοινωνίας σέ «δύο στρατόπεδα», καμιά διάσταση «σέ τελευταία άνάλυση» προσδιοριστική και τής συγκυρίας και τής εξέλιξης. Μιά κατάσταση στην όποία οί πολύμορφες αυτές συγκρούσεις δέν συνοδεύονται άπό καμιά τέχνη μετασχηματισμοϋ παρά μόνο άπό τήν τυχαία συνισταμένη τών τεχνολογικών έπιταγών, τών ιδεολογικών παθών και τών συμφερόντων του κράτους. Μέ δύο λόγια, διαμορφώνεται έτσι μιιά κατάσταση περισσότερο σύμφωνη μέ τή θεώρηση του Χόμπς παρά του Μάρξ, τής όποίας άλλωστε τήν άντανάκλαση βρίσκει κανείς στους πρόσφατους προσανατολισμούς τής πολιτικής φιλοσοφίας.

Νά σκεφτοϋμε πάνω σέ μιιά τέτοια κατάσταση άπαιτεϊ, μου φαίνεται, κατ' άρχήν όχι νά αναθεωρηθεϊ ή κρίση ώς προς τήν έγκυρότητα τών θεωρητικών πορισμάτων του μαρξισμού όσο νά άποσυνδεθοϋν μέ σαφήνεια ό χρόνος τής άνάλυσης τών έννοιών και τών ιστορικών μορφών άπό τή μιιά μεριά, ό χρόνος τών προγραμμάτων και τών συνθημάτων άπό τήν άλλη. Διότι έχουμε κάθε λόγο νά σκεφτόμαστε ότι ή σύγχυση μεταξύ αυτών τών δύο χρόνων στον μαρξισμό προσέβαλλε πάντοτε τήν πρόσληψη τής «οίκουμενικότητας» και τήν «άντικειμενικότητα» τών αποφάνσεών του, άπονέμοντάς τους έκ προοιμίου ένα καθεστώς πρακτικών άληθειών. Ή διάλυση αυτής τής σύγχυσης δέν είναι, έπομένως, ένας τρόπος νά καταφύγει κανείς

στήν «καθαρή» θεωρία, αλλά μάλλον μιά αναγκαία συνθήκη —άν όχι άρκετή— γιά νά σκεφτοῦμε τήν ἄρθρωση τῆς θεωρίας καί τῆς πρακτικῆς πού ἀπορρέει ἀπό τήν στρατηγική δημιουργικότητα καί ὄχι ἀπό τόν θεωρησιαρχικό ἐμπειρισμό.

Προτίθεμαι τώρα νά διατυπώσω ὀρισμένα στοιχεῖα μιᾶς τέτοιας διευρεύντησης ὑποβάλλοντας τήν ἔννοια τῆς «πάλης τῶν τάξεων» σέ μιάν κριτική ἐξέταση. Καί κατά πρῶτο λόγο, θά ἀπομονώσω ὀρισμένα ἀμφίσημα χαρακτηριστικά τῆς ἀντίληψης γιά τίς τάξεις πού ἐξέθεσε ὁ Μάρξ, τῶν ὁποίων τά ἴχνη διατηροῦνται σ' ὅλες τίς ὑστερότερες ἐπεξεργασίες του. Κατά δεύτερο λόγο, θά ἐξετάσω τή δυνατότητα ἐνσωμάτωσης στή θεωρία ὀρισμένων ὄψεων τῆς πάλης τῶν τάξεων πού, ἀκριβῶς, ἀντικρούουν ἐπί τῆς οὐσίας τίς ἀπλοϊκές μορφές της. Θά ταίριαζε ἐπίσης —ἀλλά αὐτό θά ἦταν ἀντικείμενο μιᾶς ἄλλης ἐργασίας— ν' ἀναρωτηθεῖ κανεῖς πάνω στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο, ἀπό μαρξιστική σκοπιά, θά μπορούσαμε νά ἐπισημάνουμε διαδικασίες καί κοινωνικές σχέσεις πού δέν ἀνάγονται στίς θεωρητικοποιήσεις του, πού εἶναι ἀσύμβατες πρός αὐτές, προσδιορίζοντας ἔτσι τά πραγματικά ἐσωτερικά ὄρια ἐγκυρότητάς του (ἢ τά ἐσωτερικά ὄρια, ἄν θέλετε, τῆς λανθάνουσας στόν μαρξισμό «ἀνθρωπολογίας»: π.χ. τόν «ἐκμηχανισμό τῆς διάνοιας» ἢ τίς σχέσεις τῆς σεξουαλικῆς καταπίεσης ἢ ἀκόμη ὀρισμένες πλευρές τοῦ ἐθνικισμοῦ καί τοῦ ρατσισμοῦ).

Ἡ «μαρξιστική θεωρία» τῶν τάξεων

Δέν πρόκειται νά συνοψίσω ἐδῶ, γιά μιά ἀκόμη φορά, τίς θεμελιώδεις ἔννοιες τοῦ «ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ». Πρέπει, ὡστόσο, νά ἐπισημάνουμε αὐτά πού στό ἔργο τοῦ Μάρξ, σέ μιά κατά γράμμα ἀνάγνωση —περισσότερο ὡς θεωρητική ἐμπειρία παρά ὡς σύστημα—, προσβάλλουν τήν ἀνάλυση τῆς πάλης τῶν τάξεων μέ διαφορούμενα, πού θά μπορούσαμε ἄλλωστε νά σκεφθοῦμε ὅτι παρέχουν τό ἀναγκαῖο «παιχνίδι» γιά τήν πρακτική της μετάφραση.

Ἄς σταθοῦμε κατ' ἀρχήν στή διαπίστωση: πόσο διάσπαρτες στό ἔπακρο εἶναι οἱ μορφές τῆς πάλης τῶν τάξεων πού συναντοῦμε ἀφ'

ένός στις πολιτικοϊστορικές αναλύσεις του Μάρξ, στο *Κεφάλαιο* άφ' έτέρου. Οί πρώτες, όπως είναι φυσικό, έχουν επηρεαστεί από τις περιστάσεις μέσα στις όποιες έχουν πραγματοποιηθεί. Ό πίνακας πού μάς παρουσιάζουν μοιάζει μέ προσαρμογή του θεμελιακού ιστορικού σχήματος στα άπρόοπτα τής έμπειρικής ιστορίας (πού ως προς τό κύριο περιορίζεται στην εύρωπαϊκή ιστορία), προσαρμογή αίωρούμενη συνεχώς ανάμεσα στην έκ τών ύστέρων προσαρμογή και στην έκ τών προτέρων προεξόφληση. Οί προσαρμογές αυτές άπαιτούν τήν παραγωγή έννοιολογικών τεχνασμάτων: παράδειγμα, τό περιβόητο θέμα τής «έργατικής άριστοκρατίας». Άλλοτε προξενούν τήν ανάδυση σοβαρών λογικών δυσκολιών: αίφνης ή ιδέα, πού γεννήθηκε έξαιτίας του βοναπαρτισμού, σύμφωνα μέ τήν όποία ή άστική τάξη δέν θά μπορούσε ν' άσκήσει άυτοπροσώπως τήν έξουσία ως τάξη. Συμβαίνει όμως συχνά από τις πολιτικοϊστορικές αναλύσεις του Μάρξ νά ξεπηδάει μιά διαλεκτική του συγκεκριμένου, πολύ πιο έπιδέξια κι εύέλικτη: παράδειγμα, ή ιδέα ότι οί έπαναστατικές και άντεπαναστατικές κρίσεις συμπυκνώνουν, σέ μιά δραματική άλληλουχία, φαινόμενα άποσύνθεσης τής άναπαράστασης τών τάξεων και πόλωσης τής κοινωνίας σέ άνταγωνιστικά στρατόπεδα. Στο βάθος όμως οί αναλύσεις αυτές ποτέ δέν θέτουν σέ άμφισβήτηση μιά άναπαράσταση τής ιστορίας πού θά μπορούσαμε νά άποκαλέσουμε στρατηγική ως σύσταση και άντιπαράθεση συλλογικών δυνάμεων μέ δική τους ταυτότητα, προσιδιάζοντα συμφέροντα και προσιδιάζουσα κοινωνική λειτουργία. Είναι αυτό πού στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* ονομάζεται «έμφύλιος πόλεμος, άνοιχτός ή ύπόγειος». Έξου ή δυνατότητα προσωποποίησης τών τάξεων ως υλικών και ιδεολογικών παραγόντων τής ιστορίας. Αυτή ή προσωποποίηση συνεπάγεται, έννοείται, μιά θεμελιακή συμμετρία τών όρων πού άντιπαραθέτει.

Άκριβώς όμως αυτή ή προσωποποίηση άπουσιάζει από τις αναλύσεις του *Κεφαλαίου* (όντας ταυτόχρονα βαθύτατα άσύμβατη προς τή «λογική» του). Το *Κεφάλαιο* εκθέτει μιά διαδικασία πού, φυσικά, άπορρέει από τήν πάλη τών τάξεων, αλλά έμπεριέχει μιά θεμελιακή *δισυμμετρία*, μέχρι του σημείου πού θά μπορούσαμε νά πούμε ότι, από τήν σκοπιά του, οί άνταγωνιστικές τάξεις δέν συνα-

ντιοῦνται ποτέ. Οἱ ἄστοί ἢ οἱ καπιταλιστές (θά ἐπανεέλθω στά προβλήματα πού θέτει αὐτή ἡ διπλή ὀνομασία) δέν ἐμφανίζονται ποτέ ὡς κοινωνική ομάδα ἀλλά ἀποκλειστικά ὡς «προσωποποίηση», «μάσκα», ὡς «οἱ φορεῖς» τοῦ κεφαλαίου καί τῶν διάφορων λειτουργιῶν του. Καί μόνο ὅταν αὐτές οἱ διάφορες λειτουργίες ἀντιπαρατίθενται μεταξύ τους, τότε «τά ταξικά τμήματα» τῶν καπιταλιστῶν —ἐμποροί, τραπεζίτες, ἐπιχειρηματίες— ἀρχίζουν ν' ἀποκτοῦν κοινωνιολογική ὑπόσταση ἢ, ἀκόμη, μόνον ὅταν ἔρχονται ἀντιμέτωπα μέ τήν ἰδιοκτησία καί τίς προκαπιταλιστικές τάξεις πού θεωροῦνται ἐξωτερικές ὡς πρός τό σύστημα Ἐπίθετα, τό προλεταριάτο ἐμφανίζεται μεμιᾶς ἀντιμέτωπο στό κεφάλαιο-χρῆμα ὡς συγκεκριμένη πραγματικότητα, ἀπτή, μέσα στή διαδικασία παραγωγῆς καί ἀναπαραγωγῆς (ὁ «συλλογικός ἐργαζόμενος», «ἡ ἐργατική δύναμη»). Θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι στό Κεφάλαιο δέν ὑπάρχουν δύο ἢ τρεῖς τάξεις, μέ τήν αὐστηρή ἔννοια τοῦ ὅρου, ἀλλά μόνο μία, ἡ ἐργατική-προλεταριακή τάξη, τῆς ὁποίας ἡ ὕπαρξη ἐξασφαλίζει τή συνθήκη ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου, τό ἀποτέλεσμα τῆς συσσώρευσης καί ταυτόχρονα τό ἐμπόδιο στό ὁποῖο προσκρούει συνεχῶς ὁ αὐτοματισμός τῆς κίνησής του.

Ἔτσι ὄχι μόνο ἡ δισυμμετρία τῶν δύο «θεμελιακῶν τάξεων» (ἡ ἀπουσία τῆς μιᾶς ἀντιστοιχεῖ στήν παρουσία τῆς ἄλλης καί ἀντίθετα) δέν ἀντικρούει τήν ἰδέα τῆς πάλης τῶν τάξεων ἀλλά, ἀντίθετα, ἐμφανίζεται ὡς ἄμεση ἔκφραση τῆς βαθύτερης δομῆς τῆς ταξικῆς πάλης («κάθε ἐπιστήμη θά ἦταν ἀνώφελη ἂν ἡ οὐσία τῶν πραγμάτων συγχεόταν μέ τήν ἐξωτερική τους ἐμφάνεια», γράφει ὁ Μάρξ), πολύ περισσότερο πού ἡ πάλη τῶν τάξεων διεξάγεται ἐσαεὶ μέσα στήν παραγωγή καί ἀναπαραγωγή τῶν συνθηκῶν ἐκμετάλλευσης καί δέν προστίθεται ἀπλῶς πάνω σ' αὐτές.

Παρά ταῦτα, ὁ «μαρξισμός» εἶναι ἡ ἐνότητα αὐτῶν τῶν δύο ὀψεων (ἢ, ὅπως πιστεύω ὅτι θά μπορέσω νά ἐξηγήσω πιό κάτω, ἡ ἐνότητα ἑνός ὀρισμοῦ, μιᾶς προσωποποίησης οἰκονομικῆς καί ἑνός πολιτικοῦ ὀρισμοῦ τῶν τάξεων, μέσα στό αὐτό ἱστορικό δράμα). Ὡς ἐκ τούτου, ἂν θά ἤθελε κανεὶς νά σχηματοποιήσει, εἶναι ἀκριβῶς αὐτή ἡ ἐνότητα τῶν διαφορετικῶν σκοπιῶν τοῦ Κεφαλαίου καί τοῦ Μανιφέστου πού ἐγγυᾶται μιά σειρά σχέσεων ἔκφρασης καί ἀναπα

ράστασης, καθώς και τή λογική τής ανάπτυξης τών αντιφάσεων, πού συνδέει τό ζήτημα τής εργασίας μ' εκείνο τής εξουσίας.

Πρέπει ἐδῶ νά ἐξετάσουμε ἀπό πιά κοντά τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ὁ Μάρξ —ὁ Μάρξ τοῦ Κεφαλαίου— στοχάζεται τήν καταγωγή τών αντιφάσεων μέσα στίς συνθήκες ὑπαρξης τοῦ προλεταριάτου: ὡς συγκεκριμένη ἱστορική συνθήκη στήν ὁποία, σέ μιά ὀρισμένη στιγμή, συνδέεται ὁ ἀνυπόφορος χαρακτήρας μιᾶς μορφῆς ζωῆς ὀλοκληρωτικά ὑποταγμένης στή μισθωτή παραγωγική ἐργασία καί τά ἀπόλυτα ὄρια μιᾶς οἰκονομικῆς μορφῆς πού ἐδράζεται ὀλοκληρωτικά πάνω στήν αὐξανόμενη ἐκμετάλλευση τής ἐργασίας.

Ἄς συνοψίσουμε. Ἡ ἀνάλυση τοῦ Κεφαλαίου συναρθρώνει μιά «μορφή» μ' ἓνα «περιεχόμενο» ἤ, ἂν θέλετε, μιά στιγμή οἰκουμενικότητας μέ μιά στιγμή ἰδιαιτερότητας. Ἡ μορφή (τό οἰκουμενικό) εἶναι ἡ αὐτο-κίνηση τοῦ κεφαλαίου, ἡ ἀτελεύτητη διαδικασία τών μεταμορφώσεων του καί τής συσσώρευσής του. Τό ἰδιαίτερο περιεχόμενο εἶναι οἱ ἀλληλένδετες μεταξύ τους στιγμές μετασχηματισμοῦ τοῦ «ἀνθρώπινου ὕλικου» σέ «μισθωτή ἐργατική δύναμη» (ἀγοραζόμενη καί πωλούμενη ὡς ἐμπόρευμα), τής χρησιμοποίησής του σέ μιά διαδικασία παραγωγῆς ὑπεραξίας, τής ἀναπαραγωγῆς του στήν κλίμακα τής σύνολης κοινωνίας. Θεωρούμενη στήν ἱστορική τής διάσταση αὐτή ἡ διαπλοκή (ἢ ὡς τάση πού ἐπιβάλλεται στήν ἱστορία ὄλων τών κοινωνιῶν, στό βαθμό πού ὑφίστανται τήν καπιταλιστική λογική) θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι δέν εἶναι παρά ἡ προλεταριοποίηση τών ἐργαζομένων. Ἀλλά ἐνῶ ἡ αὐτο-κίνηση τοῦ κεφαλαίου ἀντλεῖ ἀπό τήν ἴδια τή συνέχειά του μιά ἄμεση ἐνότητα, ἡ προλεταριοποίηση δέν μπορεῖ νά ἐννοηθεῖ μέ μιά ἔννοια παρά μόνον ἐφ' ὅσον ἀρθρωθοῦν τρεῖς τύποι κοινωνικῶν φαινομένων, ἐξωτερικά διακριτῶν (ἢ «τρεῖς ἱστορίες», ἂν θέλετε).

• Ἡ στιγμή, κατ' ἀρχήν, τής καθαυτῆς ἐκμετάλλευσης στήν ἐμπορευματική μορφή, ὡς ἐξαγωγή, δηλαδή, καί οἰκειοποίηση ἀπό τό κεφάλαιο ὑπεραξίας: ποσοτική διαφορά ἀνάμεσα στήν ἀναγκαῖα ἐργασία, πού ἀντιστοιχεῖ στήν ἀναπαραγωγή τής ἐργατικῆς δύναμης μέσα σέ δεδομένες ἱστορικές συνθήκες, ἀπό τή μιά μεριά, καί τήν μετατρέψιμη σέ μέσα παραγωγῆς ὑπερεργασία, μέσων κατάλληλων

γιά τήν τεχνολογική ανάπτυξη. Γιά νά πραγματοποιηθεῖ αὐτή ἡ διαφορά κι αὐτή ἡ παραγωγική οἰκιοποίηση ἀπαιτεῖται μιά νομική μορφή σταθερή (ἡ σύμβαση μισθώσεως ἐργασίας) καί συνάμα μιά σχέση δυνάμεων συνεχῆς, ὅπου διαπλέκονται οἱ τεχνικές ἀνάγκες, οἱ ἐργατικές καί οἱ ἐργοδοτικές συσπειρώσεις, οἱ ρυθμιστικές ἐπεμβάσεις τοῦ κράτους πού θά ἐπιβάλουν τόν «μισθωτό κανόνα».

• Ἡ στιγμή, στή συνέχεια, πού θά ὀνόμαζα στιγμή κυριαρχίας. Πρόκειται γιά τήν κοινωνική σχέση πού καθιερώνεται μέσα στήν ἴδια τήν παραγωγή, πού διεισδύει ἀκόμη καί στούς πιό ἀσήμαντους πόρους τοῦ χρόνου τῆς ἐργασίας τοῦ ἐργάτη, κατ' ἀρχήν μέσα ἀπό τήν ἀπλή τυπική ὑπαγωγή τῆς ἐργασίας στά κελεύσματα τοῦ κεφαλαίου, καί πού στή συνέχεια —μέσα ἀπό τόν καταμερισμό ἐργασίας, τόν ἐκμηχανισμό καί τήν ἐντατικοποίηση— καταλήγει στήν οὐσιαστική ὑπαγωγή τῆς ἐργασίας στίς ἀπαιτήσεις τῆς ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου. Ἐδῶ πρέπει νά ἀποδοθεῖ ἕνας ἀποφασιστικός ρόλος στή διάκριση χειρωνακτικῆς καί διανοητικῆς ἐργασίας, δηλαδή στήν ἀπαλλοτρίωση τῆς ἐργατικῆς τεχνογνωσίας καί τήν ἐνσωμάτωσή της σέ ἐπιστημονικές προδιαγραφές πού στρέφονται ἔτσι ἐναντίον τῆς αὐτονομίας τοῦ ἐργαζομένου. Ἐδῶ πρέπει νά μελετηθοῦν, σέ συσχετισμό μεταξύ τους, ἡ ανάπτυξη τῶν «διανοητικῶν δυνάμεων» τῆς παραγωγῆς (τεχνολογία, προγραμματισμός, σχεδιοποίηση) καί οἱ συνέπειες τῆς ἀνάδρασης τῆς καπιταλιστικῆς μορφῆς πάνω στήν ἴδια τήν ἐργατική δύναμη, πού ὀφείλει νά ἐκσυγχρονίζεται περιοδικά (μέ τό σχολεῖο, τήν οἰκογένεια, τό ἐργοστάσιο, τήν κοινωνική ὑγεία) ὡς πρός τίς φυσικές, τίς ἠθικές καί διανοητικές της συνήθειες: ὄχι χωρίς ἀντιστάσεις, προφανῶς.

• Τή στιγμή, τέλος, τῆς ἀνασφάλειας καί τοῦ ἀνταγωνισμοῦ μεταξύ ἐργαζομένων, πού ἐκδηλώνεται μέ τόν κυκλικό χαρακτήρα —ἐλκτικό-ἀπωθητικό λείει ὁ Μάρξ— τῆς ἀπασχόλησης καί τῆς ἀνεργίας («κίνδυνος ἰδιαίτατα ἐργατικός», κατά τήν ἔκφραση τῆς Σουζάνας ντέ Μπρυνόφ). Ὁ Μάρξ δείχνει ὅτι ὑπάρχει μιά ἀναγκαιότητα, πού ἀπορρέει ἀπό τήν καπιταλιστική κοινωνική σχέση, σ' αὐτόν τόν ἀνταγωνισμό. Ἀντίβαρο στόν ἀνταγωνισμό ἢ καί ἀντίσταση ἀποτελεῖ ἡ ὀργάνωση τῶν ἐργατῶν σέ συνδικάτα. Ἡ ἀναγκαιότητα αὐτή τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἀντισταθμίζεται καί ἀπό τά συμ-

φέροντα του ίδιου του κεφαλαίου, πού είναι υποχρεωμένο να σταθεροποιεί ένα μέρος της εργατικής τάξης, αλλά δεν μπορεί ποτέ να αναιρεθεί ολοσχερώς και επανεμφανίζεται αενάως (ιδίως σε περιόδους κρίσεων και σε περιόδους εφαρμογής καπιταλιστικών στρατηγικών αντιμετώπισης των κρίσεων). Τή συνδέει άμεσα με τις διαφορές μορφές «του βιομηχανικού έφεδρικού στρατού» και του «σχετικού υπερπληθυσμού» (πού περιλαμβάνει τή μετανάστευση, τή ανταγωνιστική απασχόληση ανδρών, γυναικών και παιδιών, τήν αποικιοκρατία κ.λπ.), δηλαδή τή συνδέει με τους «νόμους του πληθυσμού» πού, σ' όλη τή διάρκεια του καπιταλισμού, διαιωνίζει τή άρχική βία της προλεταριοποίησης.

Έδω έχουμε τρεις όψεις της προλεταριοποίησης, πού είναι ταυτόχρονα τρεις φάσεις άναπαραγωγής του προλεταριάτου. "Όπως τό υπαινίχτηκα άλλου (Balibar, 1985), οί φάσεις αυτές περιέχουν μιά άμεση διαλεκτική «μάζας» και «τάξης»: συνεχή μετασχηματισμό των μαζών (ή των πληθυσμών), ιστορικά έτερόκλητων, σε μία εργατική τάξη και σύστοιχη ανάπτυξη μορφών «μαζοποίησης» πού προσιδιάζουν στην ταξική κατάσταση («μαζική εργασία», «μαζική κουλτούρα», «μαζικά κινήματα»).

Αυτό πού χαρακτηρίζει τή σχέση του Μάρξ είναι ή προσπάθειά του να ένοποιήσει αυτές τις τρεις στιγμές προλεταριοποίησης σε ένα ένιατο ιδεατό τύπο, λογικά συνεκτικό και έμπειρικά έπισημάνσιμο, μέσα σε ποικίλες περιστάσεις («de te fabula narratur», λέει στους Γερμανούς εργάτες). Αυτή ή ένοποίηση έμφανίζεται ως αντίβαρο στην ένότητα της κίνησης του κεφαλαίου, αντιπροσωπεύει τήν άλλη όψη. Είναι έπομένως αναγκαία συνθήκη για να σκεφθεί ο Μάρξ συγκεκριμένα τή λογική του κεφαλαίου ως οίκουμενική επέκταση της μορφής αξία. Και μόνον όταν ή εργατική δύναμη γίνεται ολοκληρωτικά έμπόρευμα, τότε ή μορφή έμπόρευμα κυριαρχεί πάνω σε όλη τήν παραγωγή και σ' όλη τήν κοινωνική κυκλοφορία. Άλλά και μόνο όταν οί διαφορές όψεις της προλεταριοποίησης ένοποιούνται σε μία ένιαία διαδικασία (μέσα στον ίδιο «μύλο» της ίδιας της υλικής παραγωγής, μās λέει ο Μάρξ), τότε μόνο ή εργατική δύναμη μετατρέπεται ολοκληρωτικά σε έμπόρευμα.

Αυτή όμως ή έπεξεργασία καταλήγει άμέσως σε ιστορικές δυσκο-

λίες, πού δέν μποροῦν νά ἀρθοῦν παρά μέ ἐμπειρικοθεωρησιαρχικά θεωρήματα ἀμφισβητούμενης ἀξίας. Π.χ. ἐκείνου πού θέλει τήν τάση πρὸς τόν καταμερισμό ἐργασίας μέσα στήν παραγωγή νά πηγαίνει μαζί μέ τήν ἀποειδίκευση καί τήν ὁμοιογενοποίηση τῶν ἐργαζομένων, νά γενικεύεται ἡ ἀδιαφοροποίητη καί ἐναλλάξιμη «ἀπλή ἐργασία», ὥστε μέσα στήν πραγματική ἐργασία νά ἐνυπάρχει ἡ «ἀφηρημένη» ἐργασία ὡς ὑπόσταση τῆς ἀξίας. Αὐτή ἡ κατασκευή καταλήγει σ' ἓνα τεράστιο διαφορούμενο ὡς πρὸς τό ἴδιο τό νόημα τῶν «ἱστορικῶν νόμων» τοῦ καπιταλισμοῦ καί τῶν ἀντιφάσεων αὐτοῦ τοῦ τρόπου παραγωγῆς. Θά δοῦμε ὅτι αὐτό τό διαφορούμενο βρίσκεται στήν καρδιά τῆς μαρξιστικῆς ἀναπαράστασης τῶν τάξεων.

Ἄς μείνουμε ὥστόσο λίγο ἀκόμη στήν περιγραφή πού πρότεινε ὁ Μάρξ γιά τήν προλεταριοποίηση. Θά ἤθελα μέ λίγα λόγια νά καταδείξω τήν ἀμφισημία αὐτῆς τῆς περιγραφῆς σέ σχέση μέ τίς κλασικές κατηγορίες τοῦ οἰκονομικοῦ καί τοῦ πολιτικοῦ. Ἡ ἐν λόγω ἀμφισημία δέν ἰσχύει μόνο γιά μᾶς ἀλλά καί γιά τόν ἴδιον τόν Μάρξ. Δύο ἀναγνώσεις τῶν ἀναλύσεων τοῦ Κεφαλαίου εἶναι διαρκῶς δυνατές, ἀνάλογα μέ τό ἂν ἀποδίδει κανεὶς σημασία σ' αὐτό πού ὀνόμασα «μορφή» τους ἢ «περιεχόμενό» τους. Ἔτσι ἔχουμε εἴτε μιὰ «θεωρία οἰκονομική τῶν τάξεων» εἴτε μιὰ «θεωρία πολιτική τῶν τάξεων», μέ βάση πάντα τό ἴδιο κείμενο.

Ἀπό τήν πρώτη σκοπιά ὅλες οἱ στιγμές τῆς προλεταριοποίησης προκαθορίζονται στόν κύκλο τῆς ἀξίας, τῆς ἀξιοποίησης καί τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου, ὁ ὁποῖος κύκλος δέν ἀποτελεῖ μόνο μιὰ κοινωνική ἀνάγκη ἀλλά εἶναι ἡ χρυμμένη οὐσία πρακτικῶν πού προορίζονται γιά τήν ἐργατική τάξη. Ἀναμφίβολα αὐτή ἡ οὐσία, ὅπως μᾶς λέει ὁ Μάρξ, εἶναι ἓνα «φετίχ», μιὰ προβολή τῶν ἱστορικῶν κοινωνικῶν σχέσεων στόν ἀπατηλό χῶρο τῆς ἀντικειμενικότητας καί, σέ τελευταία ἀνάλυση, μιὰ ἀλλοτριωμένη μορφή τῆς πραγματικῆς οὐσίας τῆς ἔσχατης πραγματικότητας: τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας. Ἀλλά ἡ προσφυγή σ' αὐτή τή θεμελίωση, ἐνῶ πόρω ἀπέχει ἀπό τοῦ νά ἀπαγορεύει μιάν οἰκονομιστική ἀνάγνωση τῆς διαδικασίας ἀνάπτυξης τῶν μορφῶν, τήν ἐπιβάλλει ὡς ἀξεπέραστο ὀρίζοντα. Διότι ἡ συσχέτιση τῶν κατηγοριῶν τῆς ἐργασίας ἐν γένει καί τοῦ ἐμπορεύματος (ἢ τῆς ἀξίας) εἶναι ἡ ἀρχή τῆς ἴδιας τῆς κλασικῆς

πολιτικής οίκονομίας. Ἐξοῦ ὁ πανταχοῦ παρῶν πολιτικός ἀνταγωνισμός στήν περιγραφή τῶν μεθόδων ἐξαγωγῆς τῆς ὑπεραξίας καί τῶν ἀντιστάσεων ποῦ γεννοῦν (ἀπό τίς ἀπεργίες καί τίς ἐξεγέρσεις ἐναντίον τοῦ ἐκμηχανισμοῦ τῆς παραγωγῆς ἢ τήν ἀναγκαστική χωροθέτηση μέχρι τήν ἐργατική νομοθεσία, τήν κοινωνική πολιτική τοῦ κράτους καί τήν ἐργατική ὀργάνωση). Ὁ ἀνταγωνισμός ὁμῶς αὐτός δέν ἔχει κάποια ἀξία ἀπό μόνος του ἀλλά μόνον ὡς ἔκφραση τῶν ἀντιφάσεων τῆς οἰκονομικῆς λογικῆς ἢ τῆς λογικῆς τῆς ἀλλοτριωμένης ἐργασίας μέσα στήν «οἰκονομική» μορφή.

Ὡστόσο, αὐτή ἡ ἀνάγνωση ἀντιστρέφεται, ἂν ὑποκαταστήσει κανεῖς ἔστω καί λίγο τήν προτεραιότητα τῆς μορφῆς μέ ἐκεῖνη τοῦ περιεχομένου. Ἔτσι, ἀντί τῆς πάλῃ τῶν τάξεων νά εἶναι ἡ ἔκφραση τῶν οἰκονομικῶν μορφῶν, γίνεται ἡ αἰτία τῆς σχετικῆς συνοχῆς τους. Ἀρκεῖ πρὸς τοῦτο μέ τήν ἴδια ὀνομασία «ἐργασία» νά ἐννοεῖ κανεῖς ἕνα πλέγμα κοινωνικῶν καί ὑλικῶν πρακτικῶν ἀντί γιά μιάν ἀνθρωπολογική οὐσία. Στήν περίπτωση αὐτή ἡ ἐνότητα τῶν πρακτικῶν αὐτῶν προκύπτει ἀπό τή σύμπτωσή τους σ' ἕναν θεσμικό χῶρο (παραγωγή, ἐπιχείρηση, ἐργοστάσιο) καί σέ μιά δεδομένη στιγμή τῆς ἱστορίας τῶν δυτικῶν κοινωνιῶν (ἐκεῖνη τῆς διάλυσης τῶν ἐπαγγελματικῶν συντεχνιῶν ἐξαιτίας τῆς ἀνάπτυξης τῶν πόλεων, τῆς Βιομηχανικῆς Ἐπανάστασης κ.λπ.).

Ἐπομένως, μ' αὐτήν τήν ἀνάγνωση ἀναφαίνεται καθαρότατα —στό γράμμα τό ἴδιο τῶν ἀναλύσεων τοῦ Μάρξ— ὄχι μιά προκαθορισμένη διαπλοκή μορφῶν ἀλλά ἕνα παιχνίδι ἀνταγωνιστικῶν στρατηγικῶν: στρατηγικές ἐκμετάλλευσης καί κυριαρχίας, στρατηγικές ἀντίστασης. Ἡ πάλῃ τῶν τάξεων ἐμφανίζεται ὡς τό πολιτικό βάθος (ἕνα βάθος «εὐμετάβλητο», ὅπως θά ἔλεγε ὁ Νέγκρι) πάνω στό ὁποῖο σχεδιάζονται διάφορες μορφές τῆς οἰκονομίας, πού δέν ἔχουν μεταξύ τους καμιά αὐτονομία.

Αὐτές οἱ δύο ἀναγνώσεις εἶναι τελικά ἐναλλάξιμες ἢ μία μέ τήν ἄλλη, ὅπως γενικά ἡ μορφή μέ τό περιεχόμενο. Κι αὐτό μεταφράζει καλά τά διαφορούμενα τοῦ ἐγχειρήματος τοῦ Μάρξ: εἶναι «κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» χάρη στήν ἀνάδειξη τῶν ἀνταγωνισμῶν τῆς παραγωγῆς, τήν κυριαρχία τῆς σχέσης δυνάμεων καί τῆς πολιτικῆς, ὅπου ἀκριβῶς ἡ φιλελεύθερη ἰδεολογία πίστευε ὅτι θά ἔβρισκε

τή βασιλεία του ὀρθολογικοῦ ὑπολογισμοῦ καί του γενικοῦ συμφέροντος, πού δῆθεν τήν ἐγγυᾶται μιά ἀόρατος χεῖρ. Καί ταυτόχρονα εἶναι ἀπόδειξη καί καταγγελία τῶν ὀρίων τῆς πολιτικῆς ὡς καθαρῆς σφαίρας του δικαίου, τῆς κρατικῆς ἐπικυριαρχίας καί του συμβολαίου (ὄρια ὄχι τόσο ἐξωτερικά ὡς ἐσωτερικά, διότι οἱ πολιτικές δυνάμεις ἀποβαίνουν οἰκονομικές δυνάμεις ἐκ τῶν ἔσω, ἐκφράζοντας τά «ὕλικά συμφέροντα»).

Ὦντας ἀντιστρέφουμε, οἱ δύο αὐτές ἀναγνώσεις εἶναι ἀσταθεῖς. Μεταφράζονται ἐδῶ ἢ ἐκεῖ, στόν ἴδιον τόν Μάρξ, σέ σημεῖα ἐξάντλησης τῆς ἀνάλυσης, ἰδιαίτερα στήν περίπτωση του οἰκονομιστικοῦ ψευδοορισμοῦ τῶν κοινωνικῶν τάξεων μέ ὄρους διανομῆς τῶν εἰσοδημάτων, ἐμπνευσμένον ἀπό τόν Ρικάρτο, ὅρισμό μέ τόν ὁποῖο τελειώνει τό χειρόγραφο του Κεφαλαίου, ὅπως ἐπίσης στίς καταστροφολογικές προοπτικές του καπιταλισμοῦ πού ἔχει φθάσει τά «ἀπόλυτα ἱστορικά του ὄρια». Τελικά ἡ αἰώρηση μεταξύ οἰκονομισμοῦ καί πολιτικισμοῦ δέν παύει νά προσβάλλει τήν ἔννοια τῶν ἀντιφάσεων του καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Εἴτε ὑποδηλώνουν τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο, μετά ἀπό ἕνα ὀρισμένο στάδιο, οἱ οἰκονομικές ἐπιπτώσεις τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων παραγωγῆς ἀντιστρέφονται στό ἀντίθετό τους (ἀπό «συνθῆκες ἀνάπτυξης» γιά τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας ἀποβαίνουν «ἐμπόδια»: ἐξοῦ κρίση καί ἐπανάσταση). Εἴτε ὑποδηλώνουν τό μόνιμο γεγονός, παρόν ἐξαρχῆς, ὅτι ἡ ἀνθρώπινη ἐργατική δύναμη δέν ἀνάγεται ὀλοκληρωτικά σέ ἐμπόρευμα, γιατί ἡ ὀλοένα καί καλύτερα ὀργανωμένη ἀντίστασή της φθάνει μέχρι τήν ἀνατροπή του συστήματος, τήν κατ' ἐξοχὴν δηλαδή πάλη τῶν τάξεων. Εἶναι ἐκπληκτικό ὅτι θά μπορούσαμε, ἀπ' αὐτούς τούς δύο τρόπους ἀνάγνωσης, νά ἐννοήσουμε τήν περίφημη διατύπωση του Μάρξ γιά τήν «ἀπαλλοτρίωση τῶν ἀπαλλοτριωτῶν» ὡς «ἄρνηση τῆς ἄρνησης».

Αὐτή ὅμως ἡ αἰώρηση δέν μπορεῖ νά διατηρηθεῖ. Ἡ θεωρία, γιά νά εἶναι κατανοήσιμη κι ἐφαρμόσιμη, πρέπει νά σταθεροποιηθεῖ σέ ἕνα σημεῖο. Τῆ λειτουργία αὐτή ἐπιτελεῖ στόν Μάρξ κυρίως —κι ἀκόμη περισσότερο στους διαδόχους του— ἡ ἰδέα τῆς διαλεκτικῆς ὡς γενική ἰδέα τῆς ἐνυπαρξίας τῆς πολιτικῆς στήν οἰκονομία καί τῆς ἱστορικότητας τῆς οἰκονομίας. Εἶναι τό σημεῖο στό ὁποῖο ἐντάσσο-

νται, ως ένότητα τῶν ἀντιθέτων, ἡ ἰδέα τοῦ ἐπαναστατικοῦ προλεταριάτου πού ἀντιπροσωπεύει τήν, ἐπιτέλους, ἀναβρεθεῖσα ἐξίσωση τῆς οἰκονομικῆς ἀντικειμενικότητας καί τῆς πολιτικῆς ὑποκειμενικότητας. Οἱ προϋποθέσεις αὐτῆς τῆς ἰδέας βρίσκονται στόν Μάρξ (εἶναι αὐτό πού ὀνόμασα θεωρησιαρχικό ἐμπειρισμό του). Θά μπορούσαμε νά ποῦμε ἀκόμη ὅτι πρόκειται γιά τήν ἰδανική ταυτότητα τῆς ἐργατικῆς τάξης, ως οἰκονομικῆς κοινωνικῆς τάξης, καί τοῦ «προλεταριάτου» ως «πολιτικοῦ ὑποκειμένου». Θά μπορούσαμε ἀκόμη ν' ἀναρωτηθοῦμε ἂν, στήν στρατηγική ἀπεικόνιση τῆς πάλης τῶν τάξεων, αὐτή ἡ ταυτότητα δέν ἰσχύει γιά ὅλες τίς τάξεις. Ἄλλὰ ἔτσι πρέπει νά παραδεχθοῦμε ὅτι μόνο ἡ ἐργατική τάξη τήν κατέχει, πράγμα πού ἐξωθεῖ νά τήν ἐννοήσουμε ως «τάξη οἰκουμενική» ἐνῶ τίς ἄλλες τάξεις πρέπει νά τίς θεωρήσουμε ως μία προσέγγιση: βλέπε γιά παράδειγμα τήν ἰδέα σύμφωνα μέ τήν ὁποία «ἡ ἀστική τάξη δέν μπορεῖ νά κυριαρχεῖ αὐτοπροσώπως» ἐνῶ τό προλεταριάτο μπορεῖ —καί ἀναγκαστικά ὀφείλει— νά εἶναι ἐπαναστατικό αὐτοπροσώπως.

Θά παρατηρήσει βέβαια κανεὶς τά ἐμπόδια καί τούς ἑτεροχρονισμούς πού προσβάλλουν αὐτή τήν ένότητα ἀρχῶν καί διαφοροποιοῦν στό χρόνο τή διάσταση τῆς ταυτότητας: «καθυστέρηση συνειδητοποίησης», «διαιρέσεις» ἐπαγγελματικές ἢ ἐθνικές τῆς ἐργατικῆς τάξης κ.λπ. Θά μπορούσαμε νά σκεφτοῦμε ὀριακά —ὅπως ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ— ὅτι ἡ ταξική ταυτότητα τοῦ προλεταριάτου δέν ὑπάρχει πραγματικά παρά μέσα στήν ἴδια τήν ἐπαναστατική του πράξη. Ἄλλὰ αὐτές οἱ ἀποσαφηνίσεις ἐπιβεβαιώνουν τήν ἀρχή μιᾶς ταυτότητας πού ἐμπεριέχεται δυνάμει στήν ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στήν ἀντικειμενική ένότητα τῆς ἐργατικῆς τάξης, παράγωγο τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης, καί τήν ὑποκειμενική του ένότητα, ἐγγεγραμμένη στή ριζική ἀρνητικότητα τῆς κατάστασῆς τῆς, στό ἀσύμβατο δηλαδή μεταξύ τῶν συμφερόντων τῆς καί τῆς συνύπαρξῆς τῆς μέ τήν καπιταλιστική ἀνάπτυξη. Ἡ, ἀκόμη, ἀνάμεσα στήν ἀντικειμενική ἀτομικότητα τῆς ἐργατικῆς τάξης, στήν ὁποία μετέχουν ὅλα τά ἄτομα πού τῆς «ἀνήκουν» ἐξαιτίας τῆς θέσης τους στόν κοινωνικό καταμερισμό ἐργασίας, καί στό αὐτόνομο σχέδιο μετασχηματισμοῦ τῆς κοινωνίας, πού τό καθιστοῦν ὀργανώσιμο καί κατανοήσιμο ἡ ὑ-

περάσπιση τῶν ἄμεσων συμφερόντων καί ὁ στόχος γιά τό τέλος τῆς ἐκμετάλλευσης (δηλαδή τῆς κοινωνίας «χωρίς τάξεις», σοσιαλισμός ἢ κομμουνισμός).

Φαίνεται ἔτσι ὅτι ἀνάμεσα στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ὁ μαρξισμός ἀναπαριστᾷ τόν καθοριστικό χαρακτήρα τῶν ταξικῶν ἀγώνων καί τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἀναπαριστᾷ τήν διπλή ταυτότητα, ὑποκειμενική καί ἀντικειμενική, τῶν τάξεων (ιδίως τοῦ προλεταριάτου) ὑπάρχουν ἀμοιβαῖες προϋποθέσεις. Ὅπως ἀνάμεσα στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἀναπαριστᾷ τό νόημα τῶν ἱστορικῶν μετασχηματισμῶν καί τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἀναπαριστᾷ τή συνέχεια τῆς ὑπαρξης, τή συνεχόμενη ταυτότητα τῶν τάξεων πού ἐμφανίζονται στήν ἱστορική σκηνή ὡς αὐτουργοί τοῦ δράματός τους.

Ἄνεφερα πρὶν λίγο ὅτι προϋποθέσεις αὐτοῦ τοῦ κύκλου βρίσκονται στό ἔργο τοῦ ἴδιου τοῦ Μάρξ, στήν ἰδέα τῆς ἐπαναστατικῆς ὑποκειμενικότητας ὡς ἀπλῆς συνειδητοποίησης τῆς ριζικῆς ἀρνητικότητας πού συνεπάγεται ἡ ἐκμεταλλευτική συνθήκη. Στήν ἰδέα ὅτι αὐτή ἡ ταυτότητα μεταφράζει μιά διαδικασία ἐνοποιημένης προλεταριοποίησης ἀντιστοιχεῖ, ἀπό τή μιά ἄκρη στήν ἄλλη, μιά καί μόνον λογική. Τίποτε, λοιπόν, τό ἐκπληκτικό ἄν, σ' αὐτές τίς συνθήκες, ἡ διαρθρωτική ἰδέα ἐνός ἀσυμβίβαστου ἀνταγωνισμοῦ δέν ἔπαψε νά προβάλλεται ὡς ἱστορικό πλάσμα, ὡς ἀπλοποίηση τῶν ταξικῶν σχέσεων, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τό ἐπίδικο ἀντικείμενο τῆς ἀνθρώπινης περιπέτειας (ἐκμετάλλευση ἢ ἀπελευθέρωση) θά βρεῖ στό φῶς, σέ παγκόσμια κλίμακα.

Ἄλλά γιά νά σπάσει αὐτός ὁ κύκλος — γιά νά ἀποσυνδεθοῦν τά στοιχεῖα τῆς θεωρητικῆς ἀνάλυσης ἀπό τά στοιχεῖα τῆς χιλιαστικῆς ἰδεολογίας πού σχηματίζουν ἓνα ἀμάλγαμα στήν ἀντιφατική ἐνότητα τοῦ μαρξισμοῦ — ἀρκεῖ νά διαπιστωθεῖ ὅτι οἱ ἀναντιστοιχίες πού παρατηροῦνται ἀνάμεσα στίς διάφορες ὄψεις τῆς προλεταριοποίησης εἶναι δομικές καί ὄχι μεταβατικές ἀναντιστοιχίες, ἐνύπαρκτες στίς συγκεκριμένες συνθήκες τοῦ «ἱστορικοῦ καπιταλισμοῦ» (Βαλλερστάιν). Ἡ κοινωνική λειτουργία τῆς ἀστικῆς τάξης — πού δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ ὡς τάξη ἐπιφανειακή, σ' ἀντίθεση μέ τόν Ἔνγκελς καί τόν Κάουτσκυ — δέν τήν καθιστᾷ «φορέα» οἰκονομικῶν λειτουργιῶν τοῦ κεφαλαίου. Ἡ ἀκόμη: «ἀστική τάξη» καί «καπιταλιστική

τάξη» δέν είναι όνομασίες έναλλάξιμες μεταξύ τους, ένα και τό αυτό πρόσωπο, άκόμη και στην κυρίαρχη μερίδα τους. Τέλος, ή επαναστατική ιδεολογία (ή ή άντεπαναστατική) ιστορικά δέν είναι τό άλλο όνομα μιās συνείδησης καθεαυτής, οίκουμενικής και μονοσήμαντης, αλλά τό ένεργητικό προϊόν συνθηκών, πολιτιστικών μορφών και ιδιαίτερων θεσμών.

“Όλες αυτές οι άναπροσαρμογές και οι στρεβλώσεις έμφανίστηκαν τόσο στό έργο ιστορικών και κοινωνιολόγων όσο και στην ιστορική έμπειρία και κατέληξαν σέ μιάν άληθινή άποσάθρωση τής άρχικής μαρξιστικής θεωρίας. Θά συνεπιφέρουν κατάργηση τών άναλυτικών άρχών του μαρξισμού; Μπορούμε εύλογα νά άναρωτηθούμε ότι μάλλον άνοίγουν τή δυνατότητα άνάπλασης τής μαρξιστικής θεωρίας στην όποία, έφ’ όσον άνασκευασθούν ριζικά τά ιδεολογικά προαπαιτούμενα πού όδηγούν στό νά φανταζόμαστε τήν άνάπτυξη του καπιταλισμού ως «άπλοποίηση τών ταξικών άνταγωνισμών» (πού έμπεριέχει και τήν άναγκαιότητα τής άστικής κοινωνίας), οι έννοιες τής τάξης και τής πάλης τών τάξεων θά μπορούσαν νά ύποδηλώνουν μιá διαδικασία μετασχηματισμού χωρίς προκαθορισμένο σκοπό και τέλος. Μέ άλλα λόγια, άναπλασμένες οι μαρξιστικές έννοιες θά άντιστοιχοϋσαν στον άέναο μετασχηματισμό τής ταυτότητας τών κοινωνικών τάξεων. Έτσι, ό μαρξισμός θά μπορούσε νά ξαναπάρει για λογαριασμό του, και νά έπιστρέψει στον άποστολέα τους, τήν ιδέα ότι οι τάξεις διαλύθηκαν, τήν ιδέα τάξεων προσωποποιημένων σέ μιá μυθική και άμετάλλακτη ταυτότητα. Μέ δυό λόγια: νά διαμορφώσει τή δομική και συνάμα ιστορική ύπόθεση μιās «ταξικής πάλης χωρίς τάξεις».

‘Ο Μάρξ πέρα από τον Μάρξ

“Ας έπιστρέψουμε μιá στιγμή στην αιώρηση του μαρξισμού μεταξύ «οικονομικής» και «πολιτικής» έρμηνείας τής πάλης τών τάξεων. Καί ή μία και ή άλλη είναι άπλοποίηση τής ιστορικής συνθετότητας. Οι μορφές τους είναι σήμερα άρκετά γνωστές και καθεμιá τους έπιτρέπει, έν μέρος τουλάχιστον, νά έξαχθει ή άλήθεια τής άλλης.

Ἡ κομμουνιστική παράδοση (ἀπό τόν Λένιν στόν Μάο, τόν Γκράμσι, τόν Ἀλτουσέρ κ.λπ.) στόν οἰκονομιστικό ἐξελικτισμό τοῦ «ὀρθόδοξου» μαρξισμοῦ ἀποκάλυψε μιὰ παραγνώριση τοῦ ρόλου τοῦ κράτους στήν ἀναπαραγωγή τῶν σχέσεων ἐκμετάλλευσης, πού συνδέεται μέ τήν ἐνσωμάτωση τῶν ἀντιπροσωπευτικῶν ὀργανώσεων τῆς ἐργατικῆς τάξης στό σύστημα τῶν κρατικῶν μηχανισμῶν, ἤ, γιά νά χρησιμοποιήσουμε τήν ἔκφραση τοῦ Γκράμσι, τήν ὑπαγωγή τους στήν ἀστική ἡγεμονία. Ἐξάλλου, μέ τήν ἀνάλυσή της γιά τόν ἰμπεριαλισμό, συνέδεσε αὐτή τήν ἐνσωμάτωση μέ τόν κατακερματισμό τῶν ὑφισταμένων τήν ἐκμετάλλευση, ἀποτέλεσμα τοῦ διεθνοῦς καταμερισμοῦ ἐργασίας. Ἀλλά αὐτή ἡ κριτική, μέσα ἀπό μιὰ βολονταριστική ἐφαρμογή ἀντιλήψεων γιά τήν κατάληψη τῆς ἐξουσίας καί τήν «προτεραιότητα» τῆς πολιτικῆς, κατέληξε στή δημιουργία κρατικῶν μηχανισμῶν λιγότερο δημοκρατικῶν ἀπό ἐκείνους τῶν χωρῶν στίς ὁποῖες ἀναπτύχθηκε τό ἐργατικό σοσιαλδημοκρατικό κίνημα. Ἔτσι, οἰκοδομήθηκαν θεσμοί ὅπου εἶδαμε τό μονοπώλιο ἑνός καθοδηγητικοῦ κόμματος νά ὑποκαθίσταται στήν ἴδια τήν τάξη καί οἱ θεσμοί αὐτοί νά συνδυάζονται μέ τόν ἐθνικισμό καί τόν παραγωγισμό.

Δέν ἀποδίδω τά φαινόμενα αὐτά σέ κάποια προϋπάρχουσα λογική (σέ ἀντίθεση πρός τίς θεωρίες τοῦ «ὀλοκληρωτισμοῦ») ἀλλά θά ἤθελα νά ἀντλήσω ὀρισμένα διδάγματα ἀπό τό γεγονός ὅτι σχετίστηκαν μέ τίς δυσκολίες τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ. Δανειζόμενος ἀπό τόν Ἀντόνιο Νέγκρι γιά τούς δικούς μου σκοπούς τήν ὠραία του ἔκφραση, θά προσπαθῶ νά δείξω πῶς αὐτή ἡ ἀντιπαράθεση μπορεῖ νά μᾶς ἐπιτρέψει νά τοποθετήσουμε τίς ἐννοιες τοῦ Μάρξ «πέρα ἀπό τόν Μάρξ».

Τά διαφορούμενα τῶν ἀναπαραστάσεων τῆς οἰκονομίας καί τῆς πολιτικῆς στόν Μάρξ δέν πρέπει νά μᾶς ἀποκρύπτουν τήν τομή πού ἐπιχειρεῖ. Ἀνακαλύπτοντας ὅτι ἡ σφαῖρα τῶν σχέσεων ἐργασίας δέν εἶναι «ἰδιωτική» ἀλλά διαπλαστική τῶν πολιτικῶν μορφῶν στή σύγχρονη κοινωνία, ὁ Μάρξ δέν ξέκοβε ριζικά μόνο μέ τή φιλελεύθερη ἀναπαράσταση τοῦ πολιτικοῦ ὡς σφαῖρας τοῦ δικαίου, τῆς ἰσχύος καί τῆς «δημόσιας» βούλησης. Προεξοφλοῦσε ταυτόχρονα τόν κοινωνικό μετασχηματισμό τοῦ κράτους, πού ἀποδείχθηκε ἀναντίστρε-

πτος. Ταυτόχρονα, δείχνοντας ότι ήταν αδύνατο νά εξαλειφθεί πολιτικά —είτε μέ αυταρχικά είτε μέ συναινετικά μέσα— ό ανταγωνισμός τής παραγωγής και ότι ήταν αδύνατο, έντός του καπιταλισμού, νά καταλήξουμε σέ μιά σταθερή ίσορροπία τών συμφερόντων, σέ μιά «μοιρασιά τής έξουσίας» μεταξύ τών κοινωνικών πρωταγωνιστών, έκμηδενίζει τόν ισχυρισμό ότι τό κράτος θά μπορούσε νά άποτελέσει μιά κοινότητα άτόμων πραγματικά «ϊσων και ελεύθερων». Ίδίως τό έθνικό κράτος. Άς σημειωθεί ότι κάθε «κοινωνικό κράτος» στόν 19ο και τόν 20ό αιώνα (περιλαμβανομένου του σοσιαλιστικού κράτους) είναι όχι μόνον έθνικό αλλά έθνικιστικό κράτος.

Μ' αυτή τήν έννοια ό Μάρξ έδινε μιά ιστορική βάση στην αίνιγματική ιδέα σύμφωνα μέ τήν όποία αυτό πού συνδέει μεταξύ τους τίς κοινωνικές ομάδες και τά άτομα δέν είναι κάποιο ανώτερο κοινωνικό συμφέρον ή μιά έννομη τάξη, αλλά μιά σύγκρουση σέ άέναη ανάπτυξη. Γι' αυτό ή πάλη τών τάξεων και οί ίδιες οί τάξεις, κυρίως ώς έννοιες «οικονομικές», ήταν πάντοτε έννοιες κατ' έξοχήν πολιτικές, πού δυνάμει εξέφραζαν μιά ανάπλαση τής έννοιας τής επίσημης πολιτικής. Ήταν αυτή ή τομή και αυτή ή ανάπλαση πού σκεπάστηκαν και λίγο-πολύ άκυρώθηκαν τόσο από τόν οικονομισμό και τόν «ορθόδοξο» έξελικτισμό όσο και από τόν επαναστατικό κρατισμό, στόν όποιο ή έννοια τής πάλης τών τάξεων κατάντησε μιά στερεότυπη συγκάλυψη τεχνικών όργάνωσης και κρατικών δικτατοριών. Γι' αυτό πρέπει νά έξετάσουμε από πιό κοντά τή σχέση πού ιστορικά διατηρούν οί ταξικές ταυτότητες, τά φαινόμενα τής όργάνωσης και οί μετασχηματισμοί του κράτους.

Διατείνομαι κατ' αρχήν ότι αυτό πού έμφανίστηκε τόν 19ο και τόν 20ό αιώνα ώς «προλεταριακή ταυτότητα», σχετικά αυτόνομη, πρέπει νά τήν έννοήσουμε ώς αντικειμενικό ιδεολογικό είδωλο. Ένα ιδεολογικό είδωλο δέν είναι «μύθος» ή δέν περιστελλεται σέ μύθο (ά γοττιογι αυτό δέν σημαίνει ότι ή «αλήθεια του μύθου» είναι ό άτομικισμός: ό άτομικισμός είναι τό κατ' έξοχήν ιδεολογικό άποτέλεσμα, όργανικά συνδεδεμένο μέ τήν έμπορευματική οικονομία και τό σύγχρονο κράτος). Όπως επίσης δέν είναι δυνατόν νά περιστείλουμε σέ μύθο τήν παρουσία, στην πολιτική σκηνή, μιās δύναμης πού ταυτίζεται μέ μιά τάξη και αυτοαναγνωρίζεται ώς «έργατική

τάξη», όποιες κι άν είναι οί διαμεσολαβήσεις τής παρέμβασής της, τής ένοποίησής της και τών διαιρέσεών της. Χωρίς αύτή τήν παρουσία και έμμونه του κοινωνικού ζητήματος ό ρόλος του στούς μετασχηματισμούς του κράτους θά ήταν άκατανόητος.

Άντίθετα, τά έργα τών ιστορικών μās ύποχρεώνουν νά καταγράψουμε ότι τό ιδεολογικό είδωλο δέν έχει τίποτε τό αυθόρμητο, τό αυτόματο, τό άμετάλλαχτο. Δρά μέ μιάν διαρκή διαλεκτική εργατικών πρακτικών και μορφών όργάνωσης, στις όποιες δέν υπεισέρχονται μόνο οί «συνθήκες εργασίας», «οί οικονομικές συγχυρίες», αλλά επίσης οί μορφές πού παίρνει ή έθνική πολιτική στο πλαίσιο του κράτους (π.χ. καθολική ψηφοφορία, έθνική ένότητα, πόλεμοι, λαϊκή εκπαίδευση και θρησκευτική κ.λπ.). Μέ δυό λόγια, έχουμε νά κάνουμε μέ μιάν ταυτότητα πού δρά και εκφράζεται μέ μιάν διαρκώς υπερχαθορίζομενη λεκτική, στην όποία ή εργατική τάξη διαμορφώνεται χάρη στις σχέσεις πού διατηρεί μέ τίς άλλες τάξεις στο πλαίσιο ενός πλέγματος ποικιλόμορφων θεσμών.

Αύτή ή αντιστροφή όπτικής ίσοδυναμεί μέ τό νά παραδεχθοΰμε, σύμφωνα μέ όσα έχουν ιστορικά παρατηρηθεί, ότι δέν ύπάρχει «εργατική τάξη» μέ βάση μόνον μιá κοινωνιολογική συνθήκη, λίγο πολύ όμοιογενή. *Εργατική τάξη ύπάρχει εκεί όπου εκδηλώνεται εργατικό κίνημα.* Καί επιπλέον δέν ύπάρχει εργατικό κίνημα παρά μόνο εκεί όπου ύπάρχουν εργατικές όργανώσεις (κόμματα, συνδικάτα, συνεταιρισμοί κ.λπ.).

Έδω τά πράγματα γίνονται δύσκολα αλλά και ένδιαφέροντα. Δέν πρόκειται ώστόσο νά ενδώσουμε σε έναν αντίθετης φοράς αναγωγισμό, αυτόν ακριβώς πού ύπαγορεύει ή ιδεαλιστική αναπαράσταση τής «τάξης-ύποχείμενο», νά ταυτίσουμε δηλαδή τό εργατικό κίνημα μέ τίς εργατικές όργανώσεις και τήν σχετική έστω ένότητα τής εργατικής τάξης μέ τό εργατικό κίνημα. Άνάμεσα σ' αυτούς τούς τρεις όρους ύπήρχε πάντοτε και αναγκαστικά μιá αναντιστοιχία, γενεσιουργός άλλωστε τών αντιφάσεων πού φτιάχνουν τήν πραγματική ιστορία τής πάλης τών τάξεων, τήν κοινωνική και τήν πολιτική. Αϊφνης, οί εργατικές όργανώσεις (ιδίως τά ταξικά πολιτικά κόμματα) όχι μόνο ποτέ δέν αντιπροσώπευαν τό σύνολο του εργατικού κινήματος αλλά και συχνά ήρθαν σε αντίθεση προς αυτό. Καί τοΰτο διότι ή ά-

ντιπροσωπευτικότητά τους έδραζόταν πάνω στην έξιδανίκευση όρισμένων μερίδων του «συλλογικού έργαζομένου» πού κατείχαν κεντρική θέση σε μιά όρισμένη φάση της Βιομηχανικής Έπανάστασης, και διότι, επίσης, ή αντιπροσωπευτικότητά των ταξικών πολιτικών κομμάτων άντιστοιχοϋσε σε μιάν μορφή πολιτικού συμβιβασμού μέ τό κράτος. Έτσι, σε μιά όρισμένη στιγμή, τό εργατικό κίνημα όφειλε νά συγκροτηθεϊ έναντίον των πρακτικών και των ύπαρχουσών μορφών όργάνωσης. Γι' αυτό οί διασπάσεις, οί ιδεολογικές συγκρούσεις (άναθεωρητισμοί και έπαναστατικές ρήξεις), τά συνεχώς έπανερχόμενα κλασικά διλήμματα του «αύθορμητισμού» και της «πειθαρχίας» δέν ήταν μικροσυμβάντα διαδρομής αλλά ή ούσία της σχέσης εργατικό κίνημα-πολιτικά κόμματα-εργατική τάξη.

Μέ την ίδια λογική τό εργατικό κίνημα ποτέ δέν εξέφρασε και δέν ένσωμάτωσε την όλότητα των ταξικών πρακτικών πού σχετιζόνταν μέ τις συνθήκες ζωής και εργασίας, έτσι όπως αυτές ξετυλίγονται στον εργασιακό χώρο του εργοστασίου, της οίκογένειας, της κατοικίας, των έθνικών ομάδων κ.λπ. Αύτές οί άναντιστοιχίες δέν όφείλονται σε καθυστερήσεις συνειδητοποιήσεων αλλά στην πολλαπλότητα των συμφερόντων, των μορφών ζωής και γλώσσας πού χαρακτηρίζουν τά προλεταριοποιημένα άτομα, όποιαδήποτε κι άν είναι ή βία πού άσκει έπάνω τους ή εκμετάλλευση. Άντίθετα, ήταν άκριβώς αυτές οί ταξικές πρακτικές —έπαγγελματικές συνήθειες, συλλογικές στρατηγικές άντίστασης, πολιτιστικοί συμβολισμοί— πού παρείχαν πάντοτε στό εργατικό κίνημα (έξεγέρσεις, άπεργίες, διεκδικήσεις) και στις όργανώσεις την ικανότητα ένοποίησής τους.

Πάμε πιό πέρα. Όχι μόνο ύπάρχει συνεχής άναντιστοιχία μεταξύ πρακτικών, κινήματων, όργάνωσης πού συγκροτούν την «τάξη» μέσα στην σχετική ιστορική της συνέχεια, αλλά ύπάρχει μιά ούσιαστική άχυριολεξία καθενός έξ αυτών των όρων. Καμία ταξική όργάνωση (ιδιαίτερα κανένα μαζικό κόμμα), ακόμη κι όταν άνέπτυξε μιάν εργατιστική ιδεολογία, δέν ήταν καθαρά εργατική όργάνωση. Άντίθετα, οί ταξικές όργανώσεις διαμορφώνονται από την συνάντηση και την λίγο-πολύ συγκρουσιακή συγχώνευση όρισμένων εργατικών μερίδων «πρωτοπορίας» και ομάδων διανοουμένων, πού είτε προσχωρούν έξ των έξω είτε προκύπτουν από τό έσωτερικό της τάξης

ώς «ὀργανικοί διανοούμενοι». Ἐπίσης κανένα ἀξιόλογο κοινωνικό κίνημα, ἀκόμη κι ὅταν ἀπέκτησε ἔντονα προλεταριακά χαρακτηριστικά, δέν θεμελιώθηκε πάνω σέ διεκδικήσεις καί ἀντικειμενικούς στόχους καθαρῶς ἀντικαπιταλιστικούς. Τά κοινωνικά κινήματα συνδύαζαν πάντοτε ἀντικαπιταλιστικούς καί δημοκρατικούς στόχους, ἀκόμη καί ἔθνικούς, εἰρηνιστικούς ἢ πολιτιστικούς μέ τήν εὐρεία ἔννοια τοῦ ὄρου. Τό ἴδιο ἐπίσης παρατηρεῖται μέ τή στοιχειώδη ἀλληλεγγύη πού συνοδεύει τίς ταξικές πρακτικές, τήν ἀντίσταση καί τήν κοινωνική οὐτοπία: ἀνάλογα μέ τό περιβάλλον καί τήν ἱστορική στιγμή ἢ ἀλληλεγγύη ἦταν ἐπαγγελματική ἀλλά ταυτόχρονα γενεῶν, φύλου, ἔθνικότητας, γειτνίασης, ἀστικής ἢ ἀγροτικῆς, στρατιωτικοῦ ἀγῶνα κ.λπ. (οἱ μορφές τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος στήν Εὐρώπη μετά τό 1914 θά ἦταν ἀκατανόητες χωρίς τήν ἐμπειρία τῶν «παλαιῶν πολεμιστῶν»).

Μ' αὐτή τήν ἔννοια, αὐτό πού μᾶς δείχνει ἡ ἱστορία εἶναι ὅτι οἱ κοινωνικές σχέσεις δέν ἐγκαθιδρύονται ἀνάμεσα σέ τάξεις κλειστές στόν ἑαυτό τους ἀλλά διαπερνοῦν τίς τάξεις —καί τήν ἐργατική— ἢ, μέ ἄλλα λόγια, ἡ πάλη τῶν τάξεων διεξάγεται στό ἐσωτερικό τῶν ἴδιων τῶν τάξεων. Ἡ ἱστορική ἐμπειρία μᾶς δείχνει ἐπίσης ὅτι τό κράτος μέ τούς θεσμούς του, τίς λειτουργίες του διαμεσολάβησης καί διαχείρισης, μέ τά ἰδεώδη του καί τή γλώσσα του εἶναι ἑσαεὶ παρόν στή συγκρότηση τῶν τάξεων.

Αὐτά ἰσχύουν κατ' ἀρχήν γιά τήν «ἀστική» τάξη καί στό σημεῖο αὐτό ἀκριβῶς, ἰδιαίτερα, ἀπέτυχε ὁ κλασικός μαρξισμός. Ἡ ἀντίληψη του γιά τόν κρατικό μηχανισμό ὡς ὀργανισμοῦ ἢ ὡς «μηχανῆς» ἐξωτερικῆς πρὸς τήν «κοινωνία τῶν πολιτῶν» —πότε ἐννοούμενης ὡς οὐδέτερο ἐργαλεῖο στήν ὑπηρεσία τῆς ἀρχουσας τάξης, πότε ὡς παρασιτική γραφειοκρατία—, ἀντίληψη κληρονομημένη ἀπό τή φιλελεύθερη ἰδεολογία πού ἀπλῶς ἀντιστράφηκε γιά νά τεθεῖ στήν ὑπηρεσία τοῦ γενικοῦ συμφέροντος, ἀπαγόρευσε στόν κλασικό μαρξισμό νά στοχασθεῖ τόν διαπλαστικό ρόλο τοῦ κράτους.

Θά μπορούσαμε, μοῦ φαίνεται, νά ὑποστηρίξουμε ὅτι κάθε ἀστική τάξη μέ τήν αὐστηρή ἔννοια τοῦ ὄρου εἶναι κρατική. Ὅτι δηλαδή ἡ ἀστική τάξη δέν καταλαμβάνει τήν κρατική ἐξουσία ἀφοῦ ἔχει πρῶτα συγκροτηθεῖ σέ τάξη οἰκονομικά κυρίαρχη, ἀλλά, ἀντίθετα,

γίνεται οικονομικά κυρίαρχη (όπως και κοινωνικά και πολιτιστικά) στο μέτρο που αναπτύσσει, χρησιμοποιεί και ελέγχει τον κρατικό μηχανισμό, διαφοροποιούμενη και μετασχηματιζόμενη ώστε να μπορέσει να αποκτήσει αυτή τη διευθυντική ικανότητα (ή συγχωνεύόμενη με κοινωνικές ομάδες που εξασφαλίζουν τη λειτουργία του κράτους: στρατιωτικούς, διανοούμενους κ.λπ.). Έδω συναντάμε μία από τις ισχυρές έννοιες της ιδέας του Γκράμσι για την ηγεμονία, αν θά θέλαμε να την τραβήξουμε στα άκρα της. Δεν υπάρχει, με την αυστηρή έννοια του όρου, «καπιταλιστική τάξη» αλλά καπιταλιστές διάφορων τύπων (βιομήχανοι, έμποροι, τραπεζίτες, εισοδηματίες κ.λπ.), που δεν σχηματίζουν τάξη παρά μόνο στο βαθμό που συγχωνεύονται με άλλες κοινωνικές ομάδες φαινομενικά έξωτερικές προς τη «θεμελιακή κοινωνική σχέση»: διανοούμενοι, δημόσιοι λειτουργοί, στελέχη, γαιοκτήμονες κ.λπ. Μεγάλο μέρος της σύγχρονης ιστορίας αντανακλά τις περιπέτειες αυτής της «ένωσης». Αυτό δεν σημαίνει ότι η αστική τάξη συγκροτείται ανεξάρτητα από την ύπαρξη του κεφαλαίου ή ανεξάρτητα από την ύπαρξη καπιταλιστών επιχειρηματιών αλλά ότι η ένότητα των καπιταλιστών των ιδίων, ή συμφιλίωση των αντιχρουόμενων συμφερόντων τους, ή διεκπεραίωση «κοινωνικών» λειτουργιών, με την όποια εξασφαλίζουν έκμεταλλεύσιμο εργατικό δυναμικό, θά ήταν αδύνατες χωρίς τη διαρκή διαμεσολάβηση του κράτους. Και επομένως οι καπιταλιστές πρέπει να είναι ικανοί —και δεν είναι πάντοτε— να μεταμορφώνονται σε διαχειριστές του κράτους και να συμμαχούν με αστούς μή καπιταλιστές για τη διαχείριση και τη χρησιμοποίηση του κράτους.

Σε τελευταία ανάλυση μία ιστορική αστική τάξη είναι μία τάξη που περιοδικά ανακαλύπτει νέες μορφές κράτους χάρη στις όποιες μετασχηματίζεται και η ίδια (μετασχηματισμός ενίοτε βίαιος). Έτσι οι αντιφάσεις του χρηματιστικού κέρδους και της επιχειρηματικής λειτουργίας ρυθμίστηκαν χάρη στο «κεϋνσιανό» κράτος. Το ίδιο αυτό κράτος παρέσχε τις «δομικές μορφές» (Aglietta) που επέτρεψαν στην αστική ηγεμονία πάνω στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης να περάσει από τον πατερναλισμό του 19ου αιώνα στις κοινωνικές πολιτικές του 20ού αιώνα. Κατανοούμε έτσι καλύτερα γιατί οι τεράστιες διαφορές εισοδημάτων, είδους ζωής, εξουσίας και

γοήτρου πού υπήρχαν στους κόλπους τῆς ἀστικῆς τάξης, ἢ ἀκόμη ἡ διάσπαση χρηματικῆς ἰδιοκτησίας, οἰκονομικῆς καί τεχνικῆς διαχείρισης (αὐτό πού ὀνομάστηκε «τεχνοδομή»), ὅπως καί οἱ διακυμάνσεις τῆς ἀτομικῆς καί τῆς δημόσιας ἰδιοκτησίας ὀδηγοῦν μερικές φορές σέ δευτερεύουσες ἀντιφάσεις στό πλαίσιο τῆς κυρίαρχης τάξης ἀλλά σπανίως θέτουν σέ κίνδυνο τήν ἴδια τή συγκρότησή της.

Ἄλλά ὅ,τι ἰσχύει γιά τήν ἀστική τάξη, ἰσχύει ἐπίσης καί γιά τήν τάξη πού ὑφίσταται τήν ἐκμετάλλευση, ἄν καί κάτι τέτοιο μοιάζει παράδοξο γιά τή μαρξιστική ὀρθοδοξία. Καί ἡ ἐργατική τάξη ἐπίσης εἶναι «μέσα στό κράτος», ἐκτός κι ἄν προτιμήσουμε νά θεωροῦμε ὅτι εἶναι τό κράτος «μέσα της». Οἱ τρεῖς ὄψεις τῆς προλεταριοποίησης πού ἀνέλυσε ὁ Μάρξ μποροῦν πάντοτε νά θεωρηθοῦν ὅτι, ὡς τάση, εἶναι παρούσες στήν καπιταλιστική διαμόρφωση, ἀλλά στό ξεκίνημα τῆς σύγχρονης ἐποχῆς (στήν ἐποχή τῆς ἀρχικῆς συσσώρευσης) δέν θά μποροῦσαν νά ἀρθρωθοῦν μεταξύ τους χωρίς τήν κρατική μεσολάβηση. Ὅχι μόνο μέ τήν ἔννοια ὅτι τό «κράτος-χωροφύλακας» ἢ ὁ καταπιεστικός μηχανισμός προσέφεραν μιάν ἐξωτερική ἐγγύηση ἀλλά μέ τήν ἔννοια μιᾶς ἐσωτερικῆς συγκρουσιακῆς ἐγγύησης. Πράγματι, αὐτή ἡ μεσολάβηση διαπιστώνεται σέ κάθε στιγμή τῆς προλεταριοποίησης (καθορισμός τῶν κανόνων τῆς μίσθωσης καί τοῦ ἐργατικοῦ δικαίου, πολιτικές εἰσαγωγῆς καί ἐξαγωγῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἄρα πολιτικές χωροθέτησης καί κινητοποίησης τῆς ἐργατικῆς τάξης). Κυρίως ὅμως ἡ κρατική μεσολάβηση, σέ μιᾶ ὀρισμένη στιγμή, ἀρθρώνει τίς διάφορες φάσεις τῆς προλεταριοποίησης (διαχείριση τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας, τῆς ἀνεργίας, τῆς κοινωνικῆς ἀσφάλισης, τῆς ὑγείας, τῆς ἐκπαίδευσης καί τῆς ἐπαγγελματικῆς κατάρτισης), χωρίς τίς ὁποῖες τό «ἐμπόρευμα-ἐργατική δύναμη» δέν θά υπήρχε, δέν θά ἦταν αὐτό τό ἐμπόρευμα πού ἀναπαράγεται διαρκῶς καί προσκομίζεται στήν ἀγορά. Χωρίς κράτος, ἡ ἐργατική δύναμη δέν θά ἦταν ἐμπόρευμα. Καί συνάμα τό γεγονός ὅτι ἡ ἐργατική δύναμη δέν ἀνάγεται σέ ἐμπόρευμα —εἴτε αὐτός ὁ μὴ ἀναγώγιμος χαρακτήρας της ἐκδηλώνεται μέ τήν ἐξέγερση ἢ τήν κρίση ἢ μέ τή συνδρομή καί τῶν δύο— ὑποχρεώνει τό κράτος νά μετασχηματίζεται κι αὐτό.

Μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ κοινωνικοῦ κράτους ἡ κρατική παρέμβαση,

πού άλλωστε υπήρχε εϋθύς έξαρχῆς, προσέλαβε οργανική μορφή, γραφειοκρατικοποιήθηκε, ένσωματώθηκε σέ προγραμματισμούς μέ τούς όποιους έπεδίωξε νά συναρθρώσει, σέ έθνική κλίμακα τουλάχιστον, τίς ροές τουϋ πληθυσμοϋ, τίς ροές τῶν κεφαλαίων καί τῶν έμπορευμάτων. Ἐλλά ταυτόχρονα τό κοινωνικό κράτος καί τό σύστημα τῶν κοινωνικῶν σχέσεων πού συνεπάγεται θά άποβοϋν έπίδικο άντικείμενο καί συνάμα πεδίο ταξικῶν άγώνων, οίκονομικῶν καί πολιτικῶν έπιπτώσεων. Πολύ περισσότερο πού ἡ κρατικοποίηση τῶν σχέσεων παραγωγῆς (αϋτό πού ό Ἄνρι Λεφέβρ έφθασε νά όνομάσει «κρατικό τρόπο παραγωγῆς») συνδυάζεται καί μέ άλλους μετασχηματισμούς τῆς μισθωτῆς σχέσης. Ὁ κατάλογος τέτοιων μετασχηματισμῶν, μακρῶς: τυπωτή γενίκευση τῆς μισθωτῆς έργασίας στήν τεράστια πλειοψηφία τῶν κοινωνικῶν λειτουργιῶν, ἡ όλοένα καί πιό άμεση έξάρτηση τουϋ έπαγγελματικοϋ προσανατολισμοϋ σέ σχέση μέ τήν σχολική κατάρτιση (καί έπομένως τό γεγονός ότι ό εκπαιδευτικός θεσμός δέν άναπαράγει μόνο τίς ταξιές άνισότητες αλλά τίς παράγει), ἡ τάση μετασχηματισμοϋ τῆς άμεσης μισθωτῆς έργασίας σέ έμμεση (συλλογική ἢ μάλλον συλλογικά καθοριζόμενη), τέλος ό κατακερματισμός καί ό έκμηχανισμός τῶν μή παραγωγικῶν έργων (ϋπηρεσίες, έμπόριο, έπιστημονική έρευνα, συνεχῆς έπιμόρφωση, έπικοινωνίες κ.λπ.). Οί μετασχηματισμοί αϋτοί, μέ τή σειρά τους, προσδιορίζουν τίς διαδικασίες άξιοποίησης τῶν άξιῶν πού έπενδϋονται άπό τό ιδιωτικό κεφάλαιο ἢ τό κράτος στό πλαίσιο μιᾶς γενικευμένης οίκονομίας. Καί μ' αϋτή τήν έννοια ϋπογράφουν τή θανατική καταδίκη τουϋ φιλελευθερισμοϋ —ἢ μάλλον τόν δεύτερο θάνατό του καί τή μεταμόρφωσή του σέ πολιτικό μύθο— δεδομένου ότι κρατικοποίηση καί έμπορευματοποίηση θά άποβοϋν αϋστηρῶς άσυμβίβαστες.

Αϋτή ἡ περιγραφή έμπεριέχει, ωστόσο, ένα όλοφάνερο έλάττωμα, άν καί θά μποροϋσε κανείς νά τήν έκλεπτύνει: έμπεριέχει μιᾶ «λησμονιά» κάθε άλλο παρά δευτερεύουσας σημασίας, πού άν στεκόμαστε έδῶ θά ϋπονόμευε κάθε άνάλυση καί ά φορτιογι κάθε προσπάθεια νά έξαχθοϋν πολιτικά συμπεράσματα. Ἐμμεσα αϋτοτοποθετήθηκα σέ έθνικό πλαίσιο (όπως κάνει σχεδόν πάντα ό Μάρξ όταν μιλάει γιά «κοινωνικό σχηματισμό»), δέχθηκα ότι πεδίο τῶν ταξικῶν άγώνων καί συγχρότησης τῶν τάξεων είναι ό έθνικός χῶρος.

Ἦ, μᾶλλον, οὐδετεροποίησα τό γεγονός ὅτι οἱ καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις ἐκδιπλώνονται ταυτόχρονα σέ πλαίσιο ἔθνικό (τοῦ κράτους-ἔθνους) καί σέ παγκόσμιο πλαίσιο.

Πῶς νά καλύψει κανείς αὐτό τό κενό; Θά ἦταν ἀνεπαρκές νά μιλάμε ἀπλῶς γιά «διεθνεῖς» σχέσεις παραγωγῆς ἢ ἐπικοινωνίας. Θά μᾶς χρειαζόταν μιά ἔννοια πού νά ἐκφράζει καλύτερα τόν ἐκ καταγωγῆς διεθνικό χαρακτήρα τῶν πολιτικοοικονομικῶν διαδικασιῶν ἀπό τίς ὁποῖες ἐξαρτῶνται οἱ ἀπεικονίσεις τῶν ταξικῶν ἀγώνων. Θά δανειζόμουν ἐδῶ τήν ἔννοια τῆς καπιταλιστικῆς κοσμοοικονομίας τοῦ Μπρωντέλ καί τοῦ Βαλλερστάιν, χωρίς ὥστόσο νά ἐκμηδενίσω, μέ μιά μονόπλευρη προσέγγιση, τή σημασία τῶν ἔθνικῶν σχηματισμῶν ἀνάγοντάς τους εὐθέως στήν ἔννοια τῆς κοσμοοικονομίας. Καί γιά νά περιοριστῶ στό κύριο, θά προσθέσω δύο συμπληρώσεις στόν προηγούμενο πίνακα. Θά μοῦ ἐπιτρέψουν νά ἐπισημάνω ἀντιφάσεις διαπλαστικές τοῦ ταξικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, πού ὁ κλασικός μαρξισμός πρακτικά εἶχε παραμελήσει (ἀκόμη κι ὅταν ἔθεσε τό πρόβλημα τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ).

Ἀπό τή στιγμή, λοιπόν, πού βλέπουμε τόν καπιταλισμό στό πλαίσιο τῆς κοσμοοικονομίας, τίθεται τό ἐρώτημα ἂν ὑπάρχει παγκόσμια ἀστική τάξη. Ἐδῶ συναντοῦμε μιά πρώτη ἀντίφαση: ὄχι μόνο μέ τήν ἔννοια ὅτι ἡ ἀστική τάξη, σέ παγκόσμια κλίμακα, θά ἦταν πάντοτε διχασμένη ἀπό ἀντικρουόμενα συμφέροντα ἀλλά μέ μιά πολύ πιό εὐρεία ἔννοια.

Ἀπό τήν ἀρχή τοῦ σύγχρονου καπιταλισμοῦ ὁ χῶρος συσσώρευσης τῆς ἀξίας ἦταν πάντοτε ὁ παγκόσμιος χῶρος. Ὁ Μπρωντέλ ἔδειξε ὅτι ἡ οἰκονομία τοῦ νομισματικοῦ κέρδους προϋποθέτει κυκλοφορία τοῦ χρήματος καί τῶν ἐμπορευμάτων μεταξύ τῶν ἔθνῶν ἢ καλύτερα μεταξύ τῶν διαφορετικῶν πολιτισμῶν καί τρόπων παραγωγῆς ὄχι μόνο στή φάση τῆς προϊστορίας καί τῆς «ἀρχικῆς συσσώρευσης» (ὅπως τό εἶχε ἐκθέσει ὁ Μάρξ) ἀλλά σ' ὅλη τή διάρκεια τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἐντατικοποιούμενη προοδευτικά, στά χέρια ἐξειδικευμένων κοινωνικῶν ομάδων, ἡ οἰκονομία αὐτή προσδιορίζει μέ τή σειρά τῆς τήν ἐξειδίκευση τῶν κέντρων παραγωγῆς πού ἀντιστοιχοῦν σέ ὀλοένα καί πιό πολλά ἀγαθά καί ἀνάγκες. Ὁ Βαλλερστάιν ἄρχισε νά κάνει τή λεπτομερή ἱστορία τοῦ τρό-

που μέ τόν όποιο αύτή ή κυκλοφορία άπορροφά προοδευτικά όλους τούς κλάδους τής παραγωγής, έντάσσοντάς τους είτε σέ σχέσεις μισθωτής έργασίας του κέντρου είτε σέ σχέσεις καπιταλιστικές μέν αλλά έργασίας μή μισθωτής τής περιφέρειας. Αύτή ή διαδικασία συνεπάγεται τή βίαιη κυριαρχία τών έμπορευματοποιημένων οικονομιών πάνω στίς μή έμπορευματοποιημένες, του κέντρου πάνω στην περιφέρεια. Καί στό πλαίσιο αυτό τά κράτη-έθνη έγιναν όντότητες σταθερές, όπου τά πιό άρχαία άπ' αυτά όρθώνονταν ως έμπόδιο στην άνάδυση νέων πολιτικοοικονομικών κέντρων. Κατ' αύτή τήν έννοια, θά μπορούσαμε νά πούμε ότι ό ιμπεριαλισμός είναι σύγχρονος του ίδιου του καπιταλισμού, μολονότι μόνον μετά τή Βιομηχανική Έπανάσταση τό σύνολο τής παραγωγής οργανώνεται για τήν παγκόσμια άγορά.

Παρατηρείται, έπομένως, μιά τάση άντιστροφής τής κοινωνικής λειτουργίας τών καπιταλιστών. Στην άρχή άποτελουσαν μιά ομάδα «διεθνική», ιδιότητα πού θά διατηρήσουν πάντοτε οι χρηματιστές ή οι ένδιάμεσοι μεταξύ κυρίαρχων και κυριαρχούμενων έθνών. Θά μπορούσαμε νά πούμε ότι όσοι έπιβάλλονταν στην παγκόσμια κλίμακα είναι έκεινοι πού στή μακρά διάρκεια πέτυχαν νά συσπειρώσουν γύρω τους κι άλλες άστικές ομάδες, νά έλέγξουν τήν κρατική έξουσία και νά καλλιεργήσουν τόν έθνικισμό, έκτός κι αν αύτή ή τάξη πραγμάτων έμφανίζεται άντεστραμμένη καθώς τό κράτος έννοει τή διαδικασία διαμόρφωσης μιās καπιταλιστικής άστικής τάξης για νά μπορέσει νά κρατήσει τή θέση του στην άρένα τών παγκόσμιων πολιτικών άγώνων. Οί έσωτερικές κοινωνικές λειτουργίες του άστισμού και ή συμμετοχή του στον έξωτερικό άνταγωνισμό άλληλοσυμπληρώνονταν. Έν τώ μεταξύ, παρατηρείται έπιδείνωση μιās αντίφασης, ύπαρκτης ώστόσο εύθύς έξαρχής. Οί μεγάλες έπιχειρήσεις γίνονται πολυεθνικές, οι θεμελιακές βιομηχανικές διαδικασίες διαχέονται σε όλόκληρο τόν κόσμο, οι μεταναστεύσεις εργατικού δυναμικού γίνονται πιό έντατικές. Μέ άλλα λόγια, δέν παγκοσμιοποιείται μόνο τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο αλλά και τό ίδιο τό παραγωγικό κεφάλαιο. Η χρηματιστική κυκλοφορία και ή νομισματική άναπαραγωγή άντιστοίχως πραγματώνονται μέ άμεσο τρόπο σέ παγκόσμια κλίμακα και έντός όλίγου όλοκληρώνονται σέ «χρόνο

πραγματικό», ακόμη και σέ «προεξοφλούμενο χρόνο», χάρη στή πληροφορική, τή διασύνδεση τῶν βασικῶν τραπεζῶν καί τῶν χρηματιστηρίων.

Παρά ταῦτα δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει οὔτε ἓνα καί μοναδικό παγκόσμιο κράτος οὔτε ἓνα καί μοναδικό παγκόσμιο νόμισμα. Ἡ διεθνοποίηση τοῦ κεφαλαίου δέν ὀδηγεῖ σέ κανενός εἴδους ἐνιαία πολιτική καί κοινωνική ἡγεμονία. Κι αὐτό παρά τήν παραδοσιακή προσπάθεια ὀρισμένων ἐθνικῶν ἀστικῶν τάξεων νά ἐξασφαλίσουν παγκόσμια ὑπεροχή, ὑπάγοντας στή δική τους στρατηγική καπιταλιστές, κράτη, οἰκονομικές πολιτικές καί δίκτυα ἐπικοινωνίας, ἐνσωματώνοντας ὄλο καί περισσότερο τίς στρατιωτικές καί οἰκονομικές λειτουργίες τοῦ κράτους (φαινόμενο πού ὀνομάστηκε «ὑπερδυναμείς» καί τό ὅποιο προσπάθησα νά περιγράψω ἄλλοῦ ὡς ἀνάπτυξη ἑνός ὑπεριμπεριαλισμοῦ. Βλ. ἀπάντησή μου στόν E.P. Thompson, Balibar, 1982). Οἱ στρατηγικές αὐτές, ὡστόσο, παραμένουν αὐστηρῶς ἐθνικές, συμπεριλαμβανομένων καί ἐκείνων πού περνοῦν μέσα ἀπό ἀντιφατικές ἀπόπειρες νά δημιουργήσουν, σέ εὐρύτερη κλίμακα, ὀρισμένα χαρακτηριστικά τοῦ κράτους-ἔθνους (παράδειγμα μοναδικό ἢ Εὐρώπη). Δέν συγχέονται μέ τήν ἀνάδυση πολιτικῶν μορφῶν πού ξεφεύγουν ὀλοσχερῶς ἢ σχεδόν ἀπό τό μονοπώλιο τοῦ κράτους-ἔθνους, φαινόμενο χαρακτηριστικό τῆς σύγχρονης ἐποχῆς πού μόλις τώρα ἀρχίζει.

Στή σημερινή τους μορφή τουλάχιστον οἱ κοινωνικές λειτουργίες (ἢ «ἡγεμονικές») τοῦ ἀστισμοῦ συνδέονται μέ ἐθνικούς θεσμούς ἢ οἰονεῖ ἐθνικούς. Οἱ σύγχρονοι θεσμοί, ἰσότιμοι μέ τίς παλαιές δομές τοῦ πατερναλισμοῦ (π.χ. ἡ δραστηριότητα τῶν διεθνῶν ἀνθρωπιστικῶν ὀργανώσεων, δημόσιων ἢ ἰδιωτικῶν), δέν ἐπιτελοῦν παρά ἓνα πολύ μικρό μέρος τῶν ἔργων ρύθμισης τῶν κοινωνικῶν συγκρούσεων πού ἀνελάμβανε τό κράτος πρόνοιας. Τό ἴδιο ἰσχύει γιά τή σχεδιοποίηση τῶν νομισματικῶν καί δημογραφικῶν ροῶν πού, παρά τόν πολλαπλασιασμό τῶν «ὑπερεθνικῶν» θεσμῶν, δέν μπορεῖ νά ὀργανωθεί καί νά ἐφαρμοσθεῖ στήν παγκόσμια κλίμακα. Φαίνεται ὅτι ἡ διεθνοποίηση τοῦ κεφαλαίου, ὡς τάση τουλάχιστον, δέν ὀδηγεῖ σέ ἓνα ἀνώτερο ἐπίπεδο ἐνσωμάτωσης ἀλλά σέ μιά σχετική ἀποσύνθεση τῶν ἀστικῶν τάξεων. Οἱ καπιταλιστικές τάξεις τῶν ὑπανά-

πτυκτων χωρῶν καί τῶν «νέων βιομηχανικῶν» χωρῶν δέν μποροῦν πλέον νά ὀργανωθοῦν σέ «κοινωνικές» ἀστικές τάξεις, «ἡγεμονικές» στό καταφύγιο μιᾶς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς ἢ ἐνός ἀποικιακοῦ καί προστατευτικοῦ κράτους. Κι ἀπό τήν ἄλλη μεριά, οἱ καπιταλιστικές τάξεις τῶν «παλαιῶν βιομηχανικῶν χωρῶν» —ἀκόμη καί οἱ πιό ἰσχυρές— δέν μποροῦν νά ρυθμίσουν τίς κοινωνικές συγκρούσεις σέ παγκόσμια κλίμακα. "Ὅσο γιά τίς κρατικές ἀστικές τάξεις τῶν σοσιαλιστικῶν χωρῶν, εἶναι ἀναγκασμένες νά «ἐκσυγχρονισθοῦν», δηλαδή νά μετασχηματισθοῦν σέ καπιταλιστικές τάξεις μέ τήν κυριολεξία τοῦ ὄρου, ἐξαιτίας τῆς προοδευτικῆς ἐνσωμάτωσης τῶν οἰκονομιῶν τους στήν παγκόσμια ἀγορά καί χάρη στή δυναμική τοῦ ὑπεριμπεριαλισμοῦ. Ὡς ἐκ τούτου, ὅμως, ἡ ἡγεμονία τους, εἴτε εἶναι καταπιεστική εἴτε ἰδεολογική (στήν πραγματικότητα εἶναι συνδυασμός καί τῶν δύο, ἀνάλογα μέ τό βαθμό νομιμοποίησης πού τούς ἀπένειμε τό ἐπαναστατικό γεγονός) καί ἡ ἐνότητά τους κινδυνεύουν.

Ἐδῶ πρέπει νά κάνουμε μιᾶ δεύτερη προσαρμογή. Ἡ διεθνοποίηση τοῦ κεφαλαίου εὐθύς ἐξαρχῆς συμβαδίζει μέ πλειάδα στρατηγικῶν ἐκμετάλλευσης καί κυριαρχίας. Οἱ μορφές ἡγεμονίας ἐξαρτῶνται ἄμεσα ἀπ' αὐτές τίς στρατηγικές. Γιά νά μιλήσουμε ὅπως ὁ Σάρτρ, ἄς ποῦμε ὅτι κάθε ἱστορική ἀστική τάξη «φτιάχεται» ἀπό τίς στρατηγικές ἐκμετάλλευσης πού ἀναπτύσσει. Διότι κάθε στρατηγική ἐκμετάλλευσης ἀρθρώνει ἀφ' ἐνός μιᾶ πολιτική οἰκονομία πού συνδέεται μέ ἕναν ὀρισμένο παραγωγικό συνδυασμό τεχνικῶν, χρηματοδότησης, ἐξαγωγῆς ὑπερεργασίας καί ἀφ' ἑτέρου μιᾶ κοινωνική πολιτική διαχείρισης καί θεσμικοῦ ἐλέγχου τοῦ πληθυσμοῦ. Ἀλλά ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ δέν μειώνει τήν ἀρχική πολλαπλότητα τῶν τρόπων ἐκμετάλλευσης. Ἀντίθετα, τήν αὐξάνει προσθέτοντάς της νέες τεχνολογικές ὑπερδομές καί ἐπιχειρήσεις «νέου τύπου». "Ὅπως ἔχω ἀλλοῦ ὑποστηρίξει μαζί μέ ἄλλους ἐρευνητές (R. Linhart), αὐτό πού χαρακτηρίζει τή διαδικασία τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς δέν εἶναι ἡ ἀπλή ἐκμετάλλευση ἀλλά ἡ διαρκῆς τάση πρὸς τήν ὑπερεκμετάλλευση, χωρίς τήν ὁποία δέν θά ὑπῆρχε ἀντίβαρο στήν πτωτική τάση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους. Ἀλλά ἡ ὑπερεκμετάλλευση δέν εἶναι παντοῦ ἐξίσου συμβατή μέ τήν ὀρθολογική ὀργάνωση τῆς ἴδιας τῆς ἐκμετάλλευσης. Παράδειγμα: ἂν συνεπάγε-

ται τή διατήρηση μιᾶς μάζας ἐργατῶν σέ ἐπίπεδα ζωῆς καί εἰδίκευσης πολύ χαμηλά ἢ ἄν προϋποθέτει ἀπουσία κοινωνικῆς νομοθεσίας καί δημοκρατικῶν δικαιωμάτων, πού ἄλλωστε ἀποτελοῦν ὀργανικές προϋποθέσεις τῆς ἀναπαραγωγῆς καί τῆς χρησιμοποίησης τῆς ἐργατικῆς δύναμης (ἄν καί συχνά παρατηρεῖται ρητός ἀποκλεισμός τῆς ιδιότητος τοῦ πολίτη, ὅπως στήν περίπτωση τοῦ Ἐπαρτχάιντ).

Γι' αὐτόν τό λόγο ἡ διάκριση «κέντρου» καί «περιφέρειας» τῆς κοσμοοικονομίας ἀντιστοιχεῖ σέ μιά γεωγραφική καί πολιτικοπολιτιστική κατανομή τῶν στρατηγικῶν ἐκμετάλλευσης. Σ' ἀντίθεση πρὸς τίς αὐταπάτες τῆς ἀνάπτυξης, σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες οἱ ἀνισότητες ἀντιπροσωπεύουν τάχα μιά καθυστέρηση πού θά ἀπορροφηθεῖ λίγο λίγο, ἡ ἀξιοποίηση τοῦ κεφαλαίου στήν κοσμοοικονομία πρακτικά συνεπάγεται ὅτι ὅλες οἱ ἱστορικές μορφές ἐκμετάλλευσης χρησιμοποιοῦνται παράλληλα: ἀπό τίς πιό «ἀρχαῖες» (ἡ ἀπλήρωτη ἐργασία τῶν παιδιῶν στίς μαροκινές ἢ τουρκικές βιοτεχνίες χαλιῶν) μέχρι τίς πιό «μοντέρνες» (ἡ «ἀνασύνθεση τῶν ἔργων» στίς αὐτοματοποιημένες βιομηχανίες αἰχμῆς), ἀπό τίς πιό βίαιες (ἀγροτικό πλεόνασμα στά ζαχαροχώραφα τῆς Βραζιλίας) ὡς τίς πιό πολιτισμένες (συλλογική σύμβαση, συμμετοχή στό κεφάλαιο, κρατικός συνδικαλισμός κ.λπ.).

Αὐτές οἱ μορφές, σέ μεγάλο βαθμό ἀσύμβατες μεταξύ τους (πολιτικά, πολιτιστικά, τεχνικά), πρέπει νά παραμείνουν διακριτές. Ἡ μᾶλλον θά ἔπρεπε νά παραμείνουν διακριτές, στό μέτρο τοῦ δυνατοῦ, γιά νά ἀποφευχθεῖ ἡ διαμόρφωση «δυαδικῶν κοινωνιῶν», στίς ὁποῖες ἑτεροχρονισμένα κοινωνικά μπλόκ συγχρούονται μέ ἐκρηκτικό τρόπο. Παραλλάσσοντας κάπως τό νόημα πού ἀποδίδει στόν ὄρο «ἡμιπεριφέρεια» ὁ Βαλλερστάιν, θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι ἀκριβῶς ἡ ἡμιπεριφέρεια ἀντιστοιχεῖ στή συγχυριακή συνάντηση, σέ ἕνα καί τόν αὐτό πολιτικό χῶρο, ἑτεροχρονισμένων μορφῶν ἐκμετάλλευσης. Μιά τέτοια συγχυρία μπορεῖ νά διαρκέσει ἐπί πολύ (αἰῶνες) ἀλλά εἶναι πάντοτε ἀσταθής. Γι' αὐτό ἴσως ἡ ἡμιπεριφέρεια εἶναι ἡ γῆ τῆς ἐπαγγελίας αὐτοῦ πού ὀνομάζουμε «πολιτική».

Ἄλλά αὐτή ἡ κατάσταση μήπως δέν γενικεύεται κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῶν μεταναστεύσεων τῆς ἐργατικῆς δύναμης, τῆς μεταφορᾶς κεφαλαίων καί τῶν πολιτικῶν ἐξαγωγῆς τῆς ἀνεργίας (περι-

λαμβάνομένων και τῶν «ἀρχαίων» κρατῶν-ἐθνῶν, πού τώρα ἔχουν γίνει ἐθνικοκοινωνικά κράτη); "Ομως οἱ δυαδικές κοινωνίες ἔχουν ἐπίσης προλεταριάτα «δυαδικά», πράγμα πού σημαίνει ὅτι δέν ἔχουν ἓνα προλεταριάτο μέ τήν κλασική ἔννοια τοῦ ὄρου.

Δεχόμεστε ἢ δέν δεχόμεστε τίς ἀναλύσεις ἐκείνων πού, ὅπως ὁ Claude Meillassoux, θεωροῦν τό νοτιοαφρικανικό Ἀπαρτχάιντ ἀντιπροσωπευτικό παράδειγμα τῆς σύνολης κατάστασης, πρέπει ὡστόσο νά παραδεχθοῦμε ὅτι ἡ πολλαπλότητα τῶν στρατηγικῶν καί τῶν τρόπων ἐκμετάλλευσης τέμνει μιά τεράστια διαίρεση σέ δύο τρόπους ἀναπαραγωγῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ὁ ἓνας εἶναι ἐνσωματωμένος στόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγῆς, περνᾷ μέσα ἀπό τή μαζική κατανάλωση, τή γενικευμένη ἐκπαίδευση, διάφορες μορφές ἔμμεσου μισθοῦ, περνᾷ μέσα ἀπό τήν ἔστω εὐθραυστη καί ἀτελή ἀσφάλιση κατά τῆς ἀνεργίας (στήν πραγματικότητα ὅλα αὐτά τά χαρακτηριστικά ἐξαρτῶνται ἀπό τό συσχετισμό δυνάμεων θεσμοποιημένων μέν ὄχι ὁμως ἀμετάλλακτων). Ὁ ἄλλος τρόπος ἀφήνει μέρος ἢ ὀλόκληρη τήν ἀναπαραγωγή (ιδίως τήν «ἀναπαραγωγή τῶν γενεῶν») στίς πλάτες προκαπιταλιστικῶν τρόπων παραγωγῆς (ἢ μᾶλλον: μή μισθωτῶν τρόπων παραγωγῆς πού ὁ καπιταλισμός κυριαρχεῖ καί ἀποδιαρθρώνει). Καί ἐπικοινωνεῖ ἄμεσα μέ τά φαινόμενα τοῦ «ἀπόλυτου ὑπερπληθυσμοῦ», τῆς καταστροφικῆς ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης καθῶς καί τῶν ρατσιστικῶν διακρίσεων.

Σέ μεγάλο βαθμό αὐτοί οἱ δύο τρόποι ἀναπαραγωγῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι παρόντες σήμερα μέσα στούς ἴδιους κοινωνικούς σχηματισμούς. Ἡ γραμμή διαχωρισμοῦ δέν ἔχει χαραχθεῖ γιά πάντα. Ἀπό τή μιά κερδίζει ἡ «νέα φτώχεια», ἀπό τήν ἄλλη κάνει τήν ἐμφάνισή της ἡ διεκδίκηση τῆς «ἰσότητας τῶν δικαιωμάτων». Ἀπομένει ὅτι τό ἓνα ἀπ' αὐτά τά δύο προλεταριάτα ἀναπαράγεται, ὡς τάση τουλάχιστον, μέσω τῆς ἐκμετάλλευσης τοῦ ἄλλου (πράγμα πού δέν ἐμποδίζει ὥστε καί τό πρῶτο νά ὑφίσταται τήν ἐκμετάλλευση καί τήν κυριαρχία). Κι ἐνῶ κάθε ἄλλο παρά ὀδηγοῦμαστε σέ μιά ἀνασυγκρότηση τῆς ἐργατικῆς τάξης, ἡ φάση τῆς οικονομικῆς κρίσης χωρίζει ἀκόμη πιό ριζικά τίς διάφορες ὀψεις τῆς προλεταριοποίησης μέ γεωγραφικούς φραγμούς ἀλλά ἐπίσης ἐθνικούς, σεξουαλι-

κούς και φραγμούς γενεών. Έτσι, παρ' όλο πού ή κοσμοοικονομία είναι τό πραγματικό πεδίο τής πάλης τών τάξεων, δέν ύπάρχει (παρά μόνο «ώς ιδέα») «παγκόσμιο προλεταριάτο», ακόμη λιγότερο κι άπ' τήν παγκόσμια μπουρζουαζία.

*

Άς προσπαθήσουμε τώρα νά καταλήξουμε σέ κάποια προσωρινά συμπεράσματα. Ό πίνακας πού έσχεδιάσα είναι πιό σύνθετος άπό εκείνον πού είχαν φτιάξει, ένάντια σ' άνέμους και θύελλες, οί μαρξιστές για μιά μακρά περίοδο. Στο βαθμό πού αυτό τό άπλοποιημένο πρόγραμμα ένυπήρχε στη μαρξιστική αντίληψη τής ιστορίας (και στην τελεολογία της), μπορούμε νά παραδεχθούμε ότι ένας τέτοιος πίνακας δέν ήταν μαρξιστικός, ακόμη ότι καταργούσε τόν μαρξισμό. Όσοτόσο είδαμε επίσης ότι τό πρόγραμμα αυτό δέν αντιπροσώπευε παρά μιά πλευρά τών πραγμάτων, παρ' όλο πού ήταν κυρίαρχο στον Μάρξ (και πού ποτέ δέν έγκατέλειψε). Σ' εκείνους πού θυμούνται τίς σκληρές διαμάχες τής δεκαετίας του '60 και '70 ανάμεσα στον «ιστορικιστικό» μαρξισμό και στον «στρουκτουραλιστικό» μαρξισμό θά ήθελα έδω νά πω ότι ή καθοριστική έναλλακτική λύση δέν είναι εκείνη πού αντιπαραβάλλει δομή και ιστορία αλλά εκείνη πού αντιπαραθέτει τήν τελεολογία (είτε τήν διακρίνει ύποκειμενισμός είτε άντικειμενισμός) στην δομική ιστορία. Γι' αυτό, για νά έχουμε μιά πιό ουσιαστική λαβή πάνω στην ιστορία, προσπάθησα νά βάλω σέ ένέργεια μερικές άπό τίς άρχικές δομικές έννοιες του μαρξισμού και νά έχθέσω τίς συνέπειές τους.

Σ' αυτόν τόν πίνακα ό κλασικός μαρξισμός άναπροσαρμόστηκε σέ ένα ουσιαστικό σημείο, ότι δηλαδή δέν ύπάρχει μόνιμος διαχωρισμός, ούτε ως τάση, τών κοινωνικών τάξεων. Η σκέψη πρέπει νά ξεκολλήσει άπό τή στρατιωτική και θρησκευτική μεταφορική εικόνα του άνταγωνισμού «δύο στρατοπέδων» (άρα και άπό τό δίλημμα «έμφύλιος πόλεμος» ή «συναίνεση»). Η πάλη τών τάξεων παίρνει κατ' έξαίρεση τή μορφή έμφύλιου πολέμου, είτε στό επίπεδο τών άναπαραστάσεων είτε κυριολεκτικά, ιδίως όταν ύπερπροσδιορίζεται

από τις θρησκευτικές και έθνικές συγκρούσεις ή όταν συνδυάζεται με τον πόλεμο μεταξύ κρατών. Παίρνει ωστόσο πολλές άλλες μορφές, πού δέν μπορεί νά προδιαγραφούν έκ τών προτέρων διότι, άπλούστατα, δέν ύπάρχει ή μία και ή μοναδική «ούσία» τής ταξικής πάλης. Γι' αυτό βρίσκω άνεπαρκή τήν γραμμισιανή διάκριση του πολέμου θέσεων και πολέμου κινήσεων, πού κι αυτή παραπέμπει στην ίδια στρατιωτική μεταφορική εικόνα. Μιά φορά ακόμη άς τονίσουμε ότι οί τάξεις δέν είναι κοινωνικές ύπερατομικότητες ούτε μέ όρους ύποκειμένου ούτε μέ όρους άντικειμένου. Ή, μέ άλλα λόγια, δέν είναι κάστες. Δομικά και ιστορικά οί τάξεις άλληλοεπικαλύπτονται και έν μέρει άλληλοδιαπλέκονται. Όπως ύπάρχουν προλετάριοι άστοποιημένοι, άλλο τόσο ύπάρχουν και άστοί προλεταριοποιημένοι. Άλλά οί επικαλύψεις δέν ύπάρχουν ποτέ χωρίς ύλικούς διαχωρισμούς. Ή, διαφορετικά, οί σχετικά όμοιογενείς «ταξικές ταυτότητες» δέν προκύπτουν από κάποιον προκαθορισμό αλλά είναι άποτέλεσμα τής συγκυρίας.

Άν οί τάξεις άποχτούν τήν έξατομικευμένη ταυτότητά τους χάρη στη συγκυρία, άρα έξαιτίας τών έπιπτώσεων τής πολιτικής, αυτό δέν σημαίνει ότι άναιρεϊται ό άνταγωνισμός. Άπομακρυνόμενοι από τή μεταφορική εικόνα τών δύο στρατοπέδων, δέν προσχωρούμε ωστόσο στην μεταφορά ενός κοινωνικού συνεχούς, μιās άπλής «στρωματογραφίας» ή μιās «κοινωνικής κινητικότητας». Ή μεταφορική εικόνα τών δύο στρατοπέδων είναι στενά συνδεδεμένη μέ τήν ιδέα ό-τι τό κράτος και ή κοινωνία τών πολιτών σχηματίζουν δύο σφαιρες έντελώς διακριτές, άντίληψη τής όποιας τά ίχνη συναντώνται στον ίδιο τον Μάρξ, παρ' όλο τό έπαναστατικό βραχυκύκλωμα πού εισάγει στην άπόλυτη διάκριση οίκονομίας και πολιτικής. Άντίθετα, ή προλεταριοποίηση δέν άναιρεϊται έπειδή διασπāται σέ διαδικασίες σχετικά ανεξάρτητες και έν μέρει άντιφατικές. Λιγότερο από κάθε άλλη φορά οί πολίτες τών σύγχρονων κοινωνιών βρίσκονται ίσοι μπροστά στο άχθος τών έργων, τήν άυτονομία και τήν έξάρτηση, τήν ασφάλεια τής ζωής και τήν αξιοπρέπεια του θανάτου, τήν κατανάλωση και τή μόρφωση (άρα τήν πληροφόρηση). Περισσότερο άπό ποτέ οί κοινωνικές διαστάσεις τής ιδιότητας του πολίτη συνδυάζονται μέ τήν συλλογική άνισότητα μπροστά στην έξουσία και τά

κέντρα λήψης τῶν ἀποφάσεων, εἴτε πρόκειται γιά τή διοίκηση εἴτε γιά τόν οἰκονομικό μηχανισμό, τίς διεθνεῖς σχέσεις, τήν εἰρήνη καί τόν πόλεμο. Ὅλες αὐτές οἱ ἀνισότητες συνδέονται ἄμεσα μέ τήν ἐπέκταση τῆς μορφῆς «ἀξία» σέ νέες κοινωνικές δραστηριότητες, μέ τήν ἀέναη διαδικασία τῆς συσσώρευσης. Συνδέονται ἐπίσης μέ τήν ἀναπαραγωγή τῆς πολιτικῆς ἀλλοτρίωσης, μέ τόν τρόπο πού οἱ μορφές τῆς ταξικῆς πάλης ἀντιστρέφονται σέ πολιτική ἐκμηδένιση τῶν μαζῶν, στό πλαίσιο τῆς ρύθμισης ἐκ μέρους του, στό βαθμό πού τό κράτος ρυθμίζει μονομερῶς τούς κοινωνικούς ἀνταγωνισμούς.

Ἐχουμε δηλαδή νά κάνουμε μέ τό φαινόμενο πού θά μπορούσαμε νά ὀνομάσουμε *double bind*, στό ὁποῖο ἡ παραγωγή ἐμπορευμάτων ἀπό ἐμπορεύματα (πού ἐμπεριέχει καί τά «ἄλλα» ἐμπορεύματα) καί ἡ κρατική κοινωνικοποίηση περικλείουν ἀτομικές ἢ συλλογικές πρακτικές. Ἡ ἀντίσταση στήν ἐκμετάλλευση τῆς δίνει τή δυνατότητα νά ἐπεκτείνεται, ἡ διεκδίκηση τῆς ἀσφάλειας καί τῆς αὐτονομίας τροφοδοτεῖ τήν κυριαρχία καί τήν συλλογική ἀνασφάλεια (τουλάχιστον σέ περίοδο «κρίσης»). Ὑπό τόν ὄρο, ὥστόσο, νά μήν ξεχνᾶμε ὅτι αὐτός ὁ κύκλος δέν γυρίζει ἐπιτόπου. Μετατοπίζεται ἀσταμάτητα κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση ἀπρόβλεπτων κινήματων, μή ἀναγώγιμων στή λογική τῆς γενικευμένης οἰκονομίας, κινήματων ἀνατρεπτικῶν τῆς ἐθνικῆς καί τῆς διεθνοῦς τάξης. Δέν πρόκειται, λοιπόν, γιά ντετερμινισμό, καί δέν ἀποκλείει οὔτε τίς μαζικές ἀντιπαραθέσεις οὔτε τίς ἐπαναστάσεις, ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ πολιτική τους μορφή.

Τελικά, ἡ «ἐξαφάνιση τῶν τάξεων», ἡ ἀπώλεια τῆς ταυτότητας καί τῆς ὑπόστασής τους, εἶναι πραγματικότητα καί αὐταπάτη συνάμα. Εἶναι πραγματικότητα διότι ἡ οὐσιαστική οἰκουμενικότητα τοῦ ἀνταγωνισμοῦ διαλύει τό μῦθο μιᾶς οἰκουμενικῆς τάξης, καταστρέφοντας τίς τοπικές θεσμικές μορφές μέ τίς ὁποῖες, ἐπί ἕναν αἰῶνα σχεδόν, τό ἐργατικό κίνημα ἀπό τή μιά μεριά καί τό ἀστικό κράτος ἀπό τήν ἄλλη εἶχαν σχετικά ἐνοποιήσει τίς ἐθνικές ἀστικές καί τίς ἐργατικές τάξεις. Καί εἶναι αὐταπάτη ὥστόσο, διότι ἡ «ὑποστασιακή» ταυτότητα τῶν τάξεων ἦταν πάντοτε ἀποτέλεσμα ἀνάδρασης τῆς ἴδιας τους τῆς πρακτικῆς ὡς κοινωνικῶν συντελεστῶν. Ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη δέν ὑπάρχει τίποτε τό καινούργιο: χάνοντας αὐτές ἐ-

δῶ τίς «τάξεις», τίποτε δέν χάσαμε. Ἡ σημερινή «κρίση» εἶναι μιά κρίση τῶν μορφῶν ἀναπαράστασης καί συγκεκριμένων πρακτικῶν τῆς πάλης τῶν τάξεων: ὡς τέτοια μπορεῖ νά ἔχει σημαντικές ἱστορικές συνέπειες. Ἀλλά δέν ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἐξαφάνιση τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, ἤ, διαφορετικά, δέν βρισκόμαστε μπροστά στό τέλος τῶν ἀνταγωνιστικῶν μορφῶν τῆς πάλης τῶν τάξεων.

Τό θεωρητικό κέρδος ἀπ' αὐτή τήν κρίση συνίσταται στό ὅτι, ἴσως, θά μπορέσουμε νά ἀποσυνδέσουμε ἐπιτέλους τό ζήτημα τῆς μετάβασης πρὸς μιά κοινωνία χωρίς ἐκμετάλλευση, ἢ τῆς ρήξης μέ τόν καπιταλισμό, ἀπό τό ζήτημα τῶν ὁρίων τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἄν τέτοια ὅρια ὑπάρχουν —πράγμα ἀμφίβολο, διότι, ὅπως εἶδαμε, ἡ διαλεκτική τῶν μορφῶν τῆς κοινωνικῆς ἐνσωμάτωσης τῶν ἐργαζομένων, τῆς προλεταριοποίησής τους, τῶν τεχνολογικῶν ἀνανεώσεων καί τῆς ἐντατικοποίησης τῆς ὑπερεργασίας εἶναι ἀσώπαστη— δέν ἔχουν νά κάνουν ἄμεσα μέ τήν ἐπαναστατική ρήξη. Ἡ ἐπαναστατική ρήξη θά εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς πολιτικῆς ἐπικαιρότητας πού θά προσφέρει ἡ ἀποσταθεροποίηση τῆς ἴδιας τῆς ταξικῆς σχέσης, δηλαδή ἡ ἀποσταθεροποίηση τοῦ κρατικοοικονομικοῦ πλέγματος. Τίθεται λοιπόν ἐκ νέου τό ἐρώτημα γιά ποιόν ὑπάρχει κρίση, τίνος πράγματος ὑπάρχει κρίση.

Οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ παρελθόντος ἐξαρτήθηκαν πάντοτε καί στενά ἀπό τίς κοινωνικές ἀνισότητες, ἀπό τή διεκδίκηση πολιτικῶν δικαιωμάτων καί τίς ἱστορικές περιπέτειες τοῦ κράτους-ἔθνους. Ξέσπασαν ἐξαιτίας τῆς ἀντίφασης ἀνάμεσα στήν ἀξίωση τοῦ σύγχρονου κράτους νά συγκροτήσει μιά «κοινότητα» καί τήν πραγματικότητα ἐκείνων πού ζοῦσαν τίς διάφορες μορφές ἀποκλεισμοῦ (πολιτικοῦ, κοινωνικοῦ καί πολιτιστικοῦ). Μιά ἀπό τίς πιό ριζικές καί τίς πιό ἀνατρεπτικές πλευρές τῆς μαρξικῆς κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας συνίσταται, ὅπως εἶδαμε, στό γεγονός ὅτι δέν θεμελιώνει τίς ἀνθρώπινες κοινωνίες στό γενικό συμφέρον ἀλλά στή ρύθμιση τῶν ἀνταγωνισμῶν. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ Μάρξ εἶδε στήν ἐργασία τήν «οὐσία» τοῦ ἀνθρώπου καί τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, θεώρησε τήν ἐργασία ὡς ἐκείνη τή θεμελιακή πρακτική πού, μόνη αὐτή, προσδιορίζει τόν κοινωνικό ἀνταγωνισμό. Ἐπρόκειτο πράγματι γιά μιά μορφή ἀναγωγισμοῦ. Χωρίς αὐτή τήν ἀναγωγή

ὅμως, ἡ φιλελεύθερη ἰδεολογία πού ταυτίζει τήν ἐλευθερία μέ τήν ἀτομική ἰδιοκτησία δέν θά μπορούσε νά ἀμφισβητηθεῖ ριζικά. Μποροῦμε σήμερα νά ἀποστοῦμε ἀπ' αὐτή τή λογική, χωρίς ὡστόσο νά φανταζόμαστε ὅτι ἡ ἐργασία καί ὁ καταμερισμός ἐργασίας ἐξαφανίζονται, τή στιγμή μάλιστα πού βλέπουμε νά ἐπεκτείνονται ὀλοένα καί περισσότερο, νά διαφοροποιῦνται ἀσταμάτητα καί νά συμπεριλαμβάνουν ὀλοένα καί περισσότερες ἀνθρώπινες δραστηριότητες, ἀκόμη κι ἐκεῖνες πού, παραδοσιακά, δέν ἀπέρρεαν ἀπό τήν παραγωγή ἀλλά ἀπό τήν κατανάλωση; Εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ καταμερισμός ἐργασίας τέμνει ἀναγκαστικά ἄλλους καταμερισμούς χωρίς νά συγχέεται μαζί τους. Οἱ ἐθνικές συγκρούσεις (καί ἰδιαίτερα τά ἀποτελέσματα τοῦ ρατσισμού) εἶναι ἐπίσης οἰκουμενικές. "Ὅπως ἐπίσης, σέ ὀρισμένους πολιτισμούς τουλάχιστον, οἰκουμενικοί εἶναι καί οἱ ἀνταγωνισμοί πού ἐδράζονται στίς σεξουαλικές διακρίσεις (πού ἐμπεριέχονται σέ κάθε μορφή κοινωνικῆς ὀργάνωσης, κάθε θεσμό μιᾶς κοινωνικῆς ὀμάδωσης —περιλαμβανομένης τῆς ἐργατικῆς τάξης— ἄν, τουλάχιστον, στό σημεῖο αὐτό ἀποδεχθοῦμε τίς ἀναλύσεις τοῦ F. Δυγκ). Μποροῦμε, καί πρέπει, νά στοχαστοῦμε τήν πάλη τῶν τάξεων ὡς μιᾶ καθοριστική δομή πού τέμνει ὅλες τίς κοινωνικές πρακτικές, χωρίς ὡστόσο νά εἶναι ἡ μόνη. Καλύτερα: ἀκριβῶς ἐπειδή τέμνει ὅλες τίς κοινωνικές πρακτικές, διαπλέκεται ἀναγκαστικά μέ τήν οἰκουμενικότητα ἄλλων δομῶν. Οἰκουμενικότητα δέν εἶναι συνώνυμο τοῦ μονοδιάστατου, ὅπως ἐπίσης ὑπερκαθορισμός δέν εἶναι συνώνυμος τῆς ἀπροσδιοριστίας.

Νά λοιπόν πού, ἴσως, ἀποκλίνουμε ἀπ' αὐτό πού ὀνομάζεται παραδοσιακά μαρξισμός. Ὡστόσο, διατυπώνοντας τή θέση τῆς οἰκουμενικότητας τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, ἀναδεικνύουμε αὐτό πού ἀπό τήν μαρξιστική προβληματική εἶναι περισσότερο ἀπροσπέλαστο ἀπό ποτέ ἄλλοτε. Μοῦ φαίνεται ὅτι τίποτε δέν τό δείχνει καλύτερα ἀπό τόν τρόπο πού σήμερα ἀναδύεται ἡ συνάρθρωση τοῦ προβλήματος τῶν τάξεων καί τοῦ ἐθνικισμοῦ. Στίς δημοκρατικοφιλελεύθερες, ὅπως καί στίς λαϊκιστικές-αὐταρχικές του μορφές, ὁ ἐθνικισμός ἀποδείχθηκε ὅτι εἶναι ἀπολύτως συμβατός τόσο μέ τόν οἰκονομικό ἀτομισμό ὅσο καί μέ τήν κρατική σχεδιοποίηση. Ἦταν τό κλειδί τῆς ἐνοποίησης τρόπων ζωῆς καί ἰδιαίτερων ἰδεολογιῶν σέ μία καί μόνη

κυρίαρχη ιδεολογία, ικανή να επιβληθεί με διάρκεια στις κυριαρχούμενες ομάδες, να εξουδετερώσει πολιτικά τις συνέπειες «ρήξης» των οικονομικών «νόμων». Χωρίς αυτόν ο άστισμός δεν θα μπορούσε να συγκροτηθεί ούτε στο χώρο της οικονομίας ούτε στο κράτος. Θα μπορούσαμε, επομένως, να πούμε, χρησιμοποιώντας την όρολογία της συστημικής ανάλυσης, ότι το έθνικό και εθνικιστικό κράτος είναι η κύρια μορφή «περιστολής συνθετότητας» στη σύγχρονη ιστορία. Γι' αυτό και η τάση του εθνικισμού να συγκροτηθεί σε «όλική» κοσμοαντίληψη (όπως και η παρουσία του παντού όπου τέτοιες αντιλήψεις επισημοποιούνται). 'Αλλά υπαινίχθηκα πιο πάνω ότι είναι ελάχιστα πιθανόν να πετύχουν μιά τέτοια όλικοποίηση οι υπερεθνικοί εθνικισμοί που διαφαίνονται εδώ ή εκεί (αναφορά στην «Ευρώπη», την «Δύση», την «σοσιαλιστική κοινότητα», τον «Τρίτο Κόσμο»). 'Αντίστροφα, πρέπει να παραδεχθούμε ότι η σοσιαλιστική ιδεολογία των τάξεων και της ταξικής πάλης, που αναπτύχθηκε μέσα από μιάν συνεχή σύγκρουση προς τον εθνικισμό, κατέληξε να τον αντιγράψει μέσω μιάς διαδικασίας ιστορικού μιμητισμού. Στο βαθμό που θέλησε να συνθέσει τις διάφορες κοινωνικές πρακτικές λειτούργησε κι αυτή με τη σειρά της ως «περιστολή συνθετότητας», υποκαθιστώντας απλώς το ταξικό κριτήριο (δηλαδή την ταξική καταγωγή) στο κριτήριο του κράτους (μέ τα έθνηκά του προαπαιτούμενα).

Αυτή είναι η άβεβαιότητα της σημερινής κατάστασης: για να μην υπάρξει άνοιχτό ξέσπασμα του εθνικισμού και διευρυμένη αναπαγωγή του στο πεδίο των αναπαραστάσεων του κοινωνικού, πρέπει η πάλη των τάξεων να αναδειχθεί ως ο «άλλος» του εθνικισμού και ο αντίπαλός του. 'Αρα η ιδεολογία των τάξεων και της ταξικής πάλης, μέ όποιο όνομα κι αν εμφανίζεται, πρέπει να επανακτήσει την αυτονομία της έγκαταλείποντας κάθε μιμητισμό.

Ποῦ πάει ο μαρξισμός; Πουθενά, εκτός από τό να έρχεται συνεχώς αντιμέτωπος μ' αυτό τό παράδοξο σε όλες του τις έκδοχές.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Michel Aglietta, *Régulation et crises du capitalisme, L'expérience des États-Unis*, Calmann-Lévy, 1976.

Louis Althusser, *Réponse à John Lewis*, Maspero, 1973. *Positions*, Éditions sociales, 1976.

Etienne Balibar, *Cinq études du matérialisme historique*, Maspero, 1974. *Marx et sa critique de la politique* (en coll. avec A. Tosel et C. Luporini), Maspero, 1979. (Έλλ. Έκδοση Πολύτυπο).

Articles "Classes" et "Lutte des classes", *Dictionnaire critique du marxisme* (dir. G. Labica), PUF, 1982.

"Sur le concept de la division du travail manuel et intellectuel", in J. Belkhir et al., *L'Intellectuel, l'intelligentsia et les manuels*, Anthropos, 1983.

"L'idée d'une politique de classe chez Marx", στο *Marx en perspective* (édité par B. Chavance), Éditions de L'Éhess, Paris, 1985.

"Après l'autre Mai", στο *La Gauche, le pouvoir, le socialisme*, Hommage à Nicos Poulantzas, PUF, Paris, 1983.

"Longue marche pour la paix", στο E.P. Thomson et al., *L'Extermination. Armement nucléaire et pacifisme*, PUF, 1982.

Christian Baudelot, Roger Establet, *L'École capitaliste en France*, Maspero, 1971.

Christian Baudelot, Roger Establet, Jacques Toiser, *Qui travaille pour qui?* Maspero, 1979.

Daniel Bertaux, *Destins personnels et structure de classe*, PUF, 1977.

Jacques Bidet, *Que faire de capital? Matériaux pour une refondation*, Méridiens-Klincksieck, 1985.

Pierre Bourdieu, *La Reproduction, Éléments pour une théorie du système d'enseignement*, Éd. de Minuit, 1970.

Fernand Braudel, *Civilisation matérielle. Économie et capitalisme, XVe XVIIIe siècles*, 3 vol., Armand Colin, 1979.

Suzanne de Brunhoff, *État et capital*, PUF-Maspero, 1976. (Έλλ. Έκδοση Θεμέλιο). *L'heure du marché*, PUF, 1986.

Biagio de Giovanni, *La teoria politica delle classi nel "Capitale"*, De Donato, Bari, 1976.

- Marcel Drach, *La Crise dans les pays de l' Est*, La Découverte, 1984.
- Francoise Duroux, *La Famille des ouvriers: mythe ou politique?* thèse de 3e cycle, Université Paris-VII, 1982.
- Friedrich Engels (en coll. avec Karl Kautsky), "Notwendige und überflüssige Gesellschaftsklassen" (1881), M.E.W. Band 19, p. 287 sv.
- Roger Establet, *L' École est-elle rentable?* PUF, 1987.
- Francois Ewald, *L' État-providence*, Grasset, 1986.
- John Foster, *Class Struggle and the Industrial Revolution*, Methuen, Londres, 1977.
- Michel Foucault, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Gallimard, 1975.
- Michel Freyssenet, *La division capitaliste du travail*, Paris, Savelli, 1977.
- Jean-Paul de Gaudemar, *La mobilisation générale*, 'Εχδόσεις Champ urbain, Paris, 1979.
- Paul Gilroy, *There Ain't No Black in the Union Jack*, Hutchinson, Londres, 1987.
- Eric Hobsbawm, *Industry and Empire* (The Pelican Economic History of Britain, vol. 3), Penguin Books, 1968.
- Ernesto Laclau et Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy, Towards a Radical Democratic Politics*, Verso, Londres, 1985.
- Henri Lefebvre, *De l' État*, τόμ. 3, *Le Mode de production étatique*, UGE, 10/18, 1977.
- Jacques le Goff, *Du silence à la parole. Droit du travail, société, État (1830-1985)*, Calligrammes, Quimper, 1985.
- Robert Linhart, *Le sucre et la faim*, Éditions de Minuit, 1980.
- Jean-Francois Lyotard, *Le Différend*, Éditions de Minuit, 1983.
- Claude Meillassoux, *Femmes, greniers et capitaux*, Maspero, 1975.
- Stanley Moore, *Three Tactics, The Background in Marx*, Monthly Review Press, New York, 1963.
- Jean-Louis Moynot, *Au milieu du gué, CGT, syndicalisme et démocratie de masse*, PUF, 1982.
- Antonio Negri, *La Classe ouvrière contre l' État*, Galilée, 1978.
- Gérard Noiriel, *Longwy. Immigrés et prolétaires*, PUF, 1984.

- Les ouvriers dans la société française*, Seuil, 1986.
- Karl Polanyi, *La Grande Transformation* (1944), γαλλ. μετάφρ. Gallimard, 1983.
- Nicos Poulantzas, *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui*, Seuil, 1974.
- Adam Przeworski, "Proletariat into a class: The Process of Class Formation from Karl Kautsky's *The Class Struggle* to Recent Controversies", *Politics and Society*, vol. 7, no 4, 1977.
- Peter Schöttler, *Naissance des Bourses du Travail. Un appareil idéologique d'État à la fin du XIXe siècle*, PUF, 1985.
- Gareth Stedman Jones, *Languages of Class*, Cambridge University Press, 1983.
- Göran Therborn, "L'analisi di classe nel mondo attuale: il marxismo come scienza sociale", *Storia del Marxismo*, IV, Einaudi, 1982.
- Edward P. Thompson, "Eighteenth-Century English Society: Class Struggle without Classes?", *Social History*, vol. 3, no 2, Mai 1978.
- The Making of the English Working Class*, Pelican Books, 1968 (trad. fr. Gallimard, 1988).
- Alain Touraine, Michel Wieviorka, *Le mouvement ouvrier*, Fayard, 1984.
- Travail* (revue de l' Aerot, dir. par. Robert Linhart), τεύχη δεκατρία (64, rue de la Folie-Méricourt, 75011 Paris).
- Bruno Trentin, *Da sfruttati a produttori. Lotte operaie e sviluppo capitalistico dal miracolo economico alla crisi*, De Donato, Bari, 1977.
- Michel Verret, *L' espace ouvrier (L' Ouvrier français, I)*, Armand Colin, 1979.
- Jean-Marie Vincent, *Critique du travail. Le faire et l' agir*, PUF, 1987.
- Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System*, τόμ. 2, Academic Press, 1974 et 1980 (tr. fr. Flammarion).
- The Capitalist World-Economy. Essays*, Cambridge University Press et Éditions de la Maison des Sciences de l' Homme, 1979.
- Le Capitalisme historique*, La Découverte, 1985.

IV

*Μετατόπιση τῆς κοινωνικῆς
σύγκρουσης;*

Κοινωνικές συγκρούσεις στά άνεξάρτητα κράτη τῆς Μαύρης Ἀφρικῆς: ἐπανεξέταση τῶν ἐννοιῶν «φυλή» καί «ὀμάδωση κύρους»

τοῦ Ἰμμανουέλ Βαλλερστάιν

Ἡ θεωρητική σύγχυση

Ὅλοι «ξέρουμε» ὅτι στή Νότια Ἀφρική, στίς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, στή Μεγάλη Βρετανία ὑπάρχει κάτι πού ἀποκαλεῖται «φυλετικές ἐντάσεις». Ὅρισμένοι πιστεύουν ὅτι αὐτό τό φαινόμενο ὑπάρχει ἐπίσης σέ διάφορα μέρη τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς, στήν Καραϊβική, σέ διάφορες χῶρες τῆς Νότιας καί τῆς Νοτιανατολικῆς Ἀσίας. Ὑπάρχουν, ὁμως, «φυλετικές ἐντάσεις» στά άνεξάρτητα κράτη τῆς Μαύρης Ἀφρικῆς; Ἀντίστροφα, ὅλοι «ξέρουν» ὅτι ὁ «φυλετισμός»* (tribalism) ὑπάρχει στή Μαύρη Ἀφρική. Ἐραγε, εἶναι ὁ «φυλε-

* Γιά τόν ἐμπειρικό ὄρο «φυλετισμός» (tribalisme) καί τή χρήση του βλ. Maurice Godelier, *Horizon, trajets marxistes en anthropologie*, Παρίσι, Maspéro, 1977², τ. I, σ. 188 - 235. Ἑλληνική μετάφραση Θ. Παπαδέλλης, ἐκδ. Gutenberg, 1988. (Σ.τ.μ.).

Τό κείμενο αὐτό δημοσιεύτηκε γιά πρώτη φορά στά *Cahiers du CEDAF* (ἀρ. 8/1971, σειρά 1: Sociologie), ἐκδοση τοῦ Centre d' Études et de Documentations Africaines, Bruxelles.

τισμός» ένα φαινόμενο πού συναντάται μόνο στην 'Αφρική ή είναι επίσης γνωστός στα βιομηχανικά, καπιταλιστικά κράτη;

Τό πρόβλημα έχει τρίς ρίζες του σέ όρισμένες έννοιολογικές δυσκολίες. Οί κατηγορίες κοινωνικῶν στρωμάτων ή κοινωνικῶν ομάδων πού χρησιμοποιοῦνται στήν τρέχουσα ἐπιστημονική πρακτική εἶναι πάρα πολλές, ἀλληλοεπικαλύπτονται καί εἶναι ἀσαφεῖς. 'Απαντῶνται ὄροι ὅπως τάξη, κάστα, ἐθνικότητα, ἰθαγένεια (citizenship), ἐθνική ομάδα, φατρία (tribe)**, θρησκεία, κόμμα, γενιά, ἱεραρχική βαθμίδα (estate) καί φυλή (race). Δέν ὑπάρχουν σταθεροί ὀρισμοί — ἀκριβῶς τό ἀντίθετο. 'Ελάχιστοι εἶναι οἱ συγγραφεῖς πού ἔστω προσπαθοῦν νά συσχετίσουν αὐτούς τούς ὄρους μεταξύ τους.

Μιά πασίγνωστη προσπάθεια πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση ἀποτελεῖ τό ἔργο τοῦ Μάξ Βέμπερ, ὁ ὁποῖος διέκρινε τρεῖς βασικές κατηγορίες: τάξη, ομάδωση μέ βάση τό κύρος (stand) καί κόμμα¹. 'Ἡ κατηγοριοποίηση τοῦ Βέμπερ παρουσιάζει τό ἄτοπο νά μήν εἶναι αὐ-

** 'Ο ἀγγλικός ὄρος «tribe» καί ὁ γαλλικός «tribu» παραπέμπουν στό λατινικό *tribus* ἢ στό ἀρχαιοελληνικό ἰσοδύναμό τους φυλή (βλ. σχετικά Emile Benveniste, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, Παρίσι, Editions de Minuit, 1969, τ. I, σ. 258. 'Ὡστόσο, ἡ ἀπόδοση τοῦ ὄρου *tribe* στά νέα ἑλληνικά μέ τόν ὄρο «φυλή» θά δημιουργοῦσε σύγχυση μέ τόν ὄρο *race*, ὁ ὁποῖος ἀποδίδεται ἐπίσης μέ τή λέξη «φυλή». 'Επιλέξαμε γιά τόν λόγο αὐτό νά χρησιμοποιήσουμε ὡς ἰσοδύναμο τόν ὄρο φατρία (φρατρία ἢ φράτρα) μέ τήν ἀρχαιοελληνική του σημασία.

1. Βλ. Max Weber, *Economy and Society*, Νέα 'Υόρκη, Bedminster Press, 1968, σ. 302-307, 385-398 καί 926-940.

Στά ἀγγλικά, ἡ φιλολογία πού ἀναφέρεται στήν κοινωνική διαστρωμάτωση χρησιμοποιεῖ ἐδῶ καί πολύ καιρό τήν ἔκφραση «status group» ὡς μετάφραση τοῦ γερμανικοῦ ὄρου *Stand*. Πιθανόν ἡ σωστότερη ἀπόδοση τοῦ ὄρου *Stand* στά ἑλληνικά θά ἦταν «τάξη», μέ τήν ἔννοια τῶν «τάξεων» στήν προεπαναστατική Γαλλία (*les états généraux*). (Βλ. γιά τήν ἀπόδοση τοῦ ὄρου στά γαλλικά: G. Gurvitch, *Le Concept de classes sociales de Marx à nos jours*, Παρίσι, «Les Cours de Sorbonne», 1954, σ. 80, καί R. Aron, *La Sociologie allemande contemporaine*, Παρίσι,

στηρά λογική, αλλά νά δομείται συχνά στή βάση παραδειγμάτων. Καί αὐτά τὰ παραδείγματα τὰ ἀντλεῖ, ὡς ἐπί τό πλεῖστον, ἀπό τήν Εὐρώπη τοῦ 19ου αἰώνα, τόν εὐρωπαϊκό Μεσαίωνα καί τήν κλασική Ἀρχαιότητα. Αὐτές οἱ ἀναφορές μπορεῖ νά ἦταν ἔγχυρες γιά τόν Βέμπερ, ἀλλά αὐτοί πού ἀσχολοῦνται μέ τήν ἐμπειρική πραγματικότητα τοῦ μή εὐρωπαϊκοῦ κόσμου τοῦ 20οῦ αἰώνα δύσκολα θά βροῦν στίς διακρίσεις τοῦ Βέμπερ πρόσφορες ἀντιστοιχίες. Ὁ Βέμπερ ὀρίζει τήν τάξη, λίγο πολύ σύμφωνα μέ τήν μαρξιστική παράδοση, ὡς μιά ομάδα ἀτόμων πού συνδέονται μέ τό οἰκονομικό σύστημα κατά παρόμοιο τρόπο. Ὀρίζει τό κόμμα ὡς μιά ομάδα ἀτόμων πού συνενώνονται μέσα σέ ἓνα συγκροτημένο σῶμα γιά νά ἐπηρεάσουν τήν ἀπονομή καί τήν ἀσκηση τῆς ἐξουσίας. Ἡ ὁμάδωση κύρους εἶναι, ὡστόσο, ἀπό πολλές ἀπόψεις μιά ὑπολειμματική κατηγορία. Φαίνεται ὅτι ὑπάρχουν θετικά κριτήρια, βέβαια. Οἱ ὁμαδώσεις κύρους εἶναι πρωταρχικές ὁμάδες² στίς ὁποῖες τὰ ἄτομα ἀνήκουν ἀπό τή γέννησή τους, πλασματικές οἰκογένειες πού ὑποτίθεται ὅτι συνδέονται μέ σχέσεις ἀφοσίωσης πού δέν βασίζονται σέ συνενώσεις γιά

PUF, 1950, σ. 49). Ὡστόσο στά ἀγγλικά ἡ ἔκφραση «status group» δέν ἀναφέρεται ἰδιαίτερα στό φεουδαλικό σύστημα. Ἀντίθετα, ὅταν πρόκειται γι' αὐτό τό σύστημα, τότε τό *Stand* ἀποδίδεται μέ τόν ὄρο *estate*. Στήν ἀγγλόφωνη κοινωνιολογία ἡ ἔκφραση «status group» ἀναφέρεται σέ ὅλες τίς κοινωνικές ὁμαδώσεις πού δέν εἶναι οὔτε τάξεις οὔτε κόμματα. Ἡ ἔκφραση αὐτή δέν ἔχει τήν ἀντίστοιχή της στά ἑλληνικά. Ἐπιλέξαμε, λοιπόν, νά τήν ἀποδώσουμε μέ τήν ἔκφραση «ὁμάδωση μέ βάση τό κύρος».

2. Ὁ ὄρος «πρωταρχικός» (primordial) προστέθηκε ἀπό τόν Shils. Βλ. Edward Shils, "Primordial, Personal, Sacred and Civil Ties", *British Journal of Sociology*, VIII, 2, Ἰούνιος 1957, σ. 130-145. Γιά τόν Shils, οἱ πρωταρχικές ἰδιότητες (primordial qualities) εἶναι «σημαίνουσες σχέσιακές» ἰδιότητες ("significant relational" qualities) μᾶλλον παρά μιά ἀπλή «λειτουργία ἀνάδρασης» (function of interaction). Ἡ σημασία τους εἶναι «ἄρρητη» (σ. 142). Βλ. Clifford Geertz, "The Integrative Revolution, Primordial Sentiments and Civil Politics in the New States", στό C. Geertz (ἐκδ.), *Old Societies and New States*, Glencoe, Free Press, 1963.

τήν ἐπιδίωξη κοινῶν συμφερόντων, ομάδες περιγεγραμμένες ἀπό παραδοσιακά προνόμια ἢ ἀπό ἔλλειψή τους, ομάδες πού τά μέλη τους συμμερίζονται τιμή, κοινωνικό γόητρο καί, πάνω ἀπ' ὅλα, τρόπο ζωῆς (συχνά συμπεριλαμβάνει καί κοινή ἐπαγγελματική ἀπασχόληση), χωρίς ὅμως νά ἔχουν ὑποχρεωτικά τό ἴδιο εἰσοδηματικό ἐπίπεδο ἢ τήν ἴδια ταξική ἔνταξη.

Μήπως τό ἔθνος, αὐτό τό ἔθνος γιά τό ὁποῖο τρέφουμε «ἐθνικιστικά» αἰσθήματα, πλησιάζει πολύ κοντά σ' αὐτό τόν ὀρισμό; Ὡστόσο, ἡ ἐθνική ἔνταξη (national affiliation) δέν εἶναι συνήθως τό πρῶτο πράγμα πού σκεπτόμαστε ὅταν χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος «ὀμάδωση κύρους». Ὁ Βέμπερ συνέλαβε τήν ἔννοιά του ἐμπνεόμενος κυρίως ἀπό τίς μεσαιωνικές «τάξεις» (estates), μιά κατηγορία πού ἔχει μᾶλλον περιορισμένη ἐφαρμογή στή σύγχρονη Ἀφρική. Ἐνα μεγάλο τμήμα τῆς φιλολογίας πού ἀναφέρεται στή σύγχρονη Ἀφρική μιλά περισσότερο γιά «φατρία» (tribe) καί/ἢ «ἐθνική ομάδα». Οἱ περισσότεροι συγγραφεῖς θά εἶχαν τήν τάση νά θεωρήσουν τήν ἔκφραση «ἐθνική ομάδα» ὡς τόν πλέον σημαίνοντα ἐμπειρικό ὄρο πού ἀναφέρεται σέ «ὀμάδωση κύρους» καί δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἀνταποκρίνεται στό πνεῦμα τῆς ἔννοιας τοῦ Βέμπερ. Ὁ ὅρος φυλή (race) χρησιμοποιεῖται συχνά ἄν καί, στό μυαλό τῶν περισσότερων συγγραφέων, ἡ σχέση του μέ τήν ὀμάδωση κύρους παραμένει ἀσαφής. Ὁ ὅρος φυλή χρησιμοποιεῖται στίς μελέτες γιά τήν Ἀφρική κυρίως ἀναφορικά μέ τίς συγχρούσεις μεταξύ λευκῶν εὐρωπαϊκῆς καταγωγῆς καί μαύρων ἰθαγενῶν (σέ ὀρισμένες περιοχές ὑπάρχει μιά τρίτη κατηγορία ἀτόμων πού συμπεριλαμβάνει μετανάστες ἢ ἀπογόνους μεταναστῶν ἀπό τήν Ἰνδική Χερσόνησο). Ἀλλά ὁ ὅρος φυλή σπάνια χρησιμοποιεῖται γιά νά ὑποδηλώσει τίς διάφορες παραλλαγές τοῦ μαύρου αὐτόχθονα πληθυσμοῦ.

Οἱ ὄροι φυλή καί ἐθνική ομάδα ἀναφέρονται σέ δύο διαφορετικά φαινόμενα ἢ πρόκειται γιά παραλλαγές τοῦ ἴδιου θέματος; Δεδομένης τῆς σύγχυσης πού ἐπικρατεῖ στήν ὀρολογία³, θά ἦταν ἴσως κα-

3. Στή γαλλόφωνη σχετική φιλολογία ἡ σύγχυση εἶναι ἀκόμα μεγαλύτερη ἀφοῦ ἡ γαλλική λέξη *race* χρησιμοποιεῖται ἀπό πολλούς συγγραφεῖς ἐκεῖ ὅπου οἱ ἀγγλόφωνοι θά χρησιμοποιοῦσαν τήν λέξη "tribe".

λύτερα νά περιγράψουμε πρώτα τήν έμπειρική πραγματικότητα καί νά δοῦμε τί θά μπορούσε νά ἀκολουθήσει θεωρητικά, ἀντί νά θέσουμε ἐκ τῶν προτέρων ἕνα θεωρητικό πλαίσιο καί νά ἐπιχειρήσουμε νά ἐξηγήσουμε τήν έμπειρική πραγματικότητα προσπαθώντας νά τήν χωρέσουμε μέσα σέ αὐτό.

Τά έμπειρικά δεδομένα: πόσα εἶδη «ὀμαδώσεων κύρους»;

Πρὶν ἀπό τήν ἀποικιοκρατία ἡ Ἀφρική περιλάμβανε πολλές σύνθετες καί ἱεραρχικές κοινωνίες. Δέν ἔχει ἐπιχειρηθεῖ, μέχρι σήμερα, καμιά ἐκτίμηση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ ἀφρικανικοῦ ἐδάφους πού καταλάμβαναν αὐτές οἱ ὀμάδες ἢ τοῦ πληθυσμοῦ τους, σέ σχέση μέ τίς κατατμημένες κοινωνίες, ἀλλά σίγουρα ἀντιπροσώπευαν τά δύο τρίτα. Ὅρισμένα ἀπό αὐτά τά κράτη περιλάμβαναν «ἱεραρχικές βαθμίδες» (estates) — δηλαδή κατηγορίες προσώπων μέ κληρονομικό κοινωνικό κύρος: εὐγενεῖς, κοσμάκης (gotuigiers), τεχνίτες, σκλάβους κ.λπ. Ὅρισμένα ἀπό αὐτά τά κράτη περιλάμβαναν «έθνικές ὀμάδες» — κατηγορίες προσώπων μέ διαφορετικές ὀνομασίες πού ὑποδήλωναν διαφορετικές γενεαλογικές προελεύσεις. Γενικά ἐπρόκειτο γιά τό ἀποτέλεσμα καταστάσεων κατάκτησης⁴. Πολλά κράτη συμπεριλάμβαναν, ἐξάλλου, μιά ἀναγνωρισμένη κατηγορία «μή

4. Ὁ Jean Suret-Canale ὑποστηρίζει ὅτι καί τά δύο φαινόμενα προκύπτουν ἀπό καταστάσεις κατάκτησης, ἀλλά ὅτι, γιά ἀνεξήγητους λόγους, ἡ ἀφομοίωση προχωρεῖ σέ μερικές περιοχές πιο γρήγορα ἀπ' ὅ,τι σέ ἄλλες: «Ὅσο καιρό οἱ ταξικοί ἀνταγωνισμοί ἦταν σχεδόν ἀνύπαρκτοι στό ἐσωτερικό μιᾶς φατρίας [...] δέν ἐμφανιζόταν καμιά κρατική ὑπερδομή [...]. Ὅπου ἀναπτύσσονταν ταξικοί ἀνταγωνισμοί μέ τήν ἐπέκταση τῆς δουλείας καί τῆ δημιουργία μιᾶς ἐνδοφατριακῆς ἀριστοκρατίας, διάφορα εἶδη κρατῶν [...] ἐφανίστηκαν [...]. Ὅταν ἡ δημιουργία αὐτῶν τῶν κρατῶν συνεπαγόταν τήν ὑποταγή καί τήν ἐνσωμάτωση ἄλλων φατριῶν, καί τῆ δημιουργία μέσα στό πλαίσιο τοῦ κράτους μιᾶς νέας πολιτιστικῆς καί γλωσσ-

πολιτῶν» ἢ «ξένων»⁵. Τέλος, ἀκόμη καί οἱ μὴ ἱεραρχημένες κοινω-
νίες διέθεταν συνήθως μιά διαίρεση τοῦ πληθυσμοῦ σύμφωνα μέ μιά
συγκεκριμένη ταξινομική ἀρχή, πού δημιουργοῦσε ὁμάδες στή βάση
μιάς πλασματικῆς ἀπογονίας, τίς ὁποῖες οἱ ἀνθρωπολόγοι ἀποκα-
λοῦν συχνά «γένη» (clans), ἢ σύμφωνα μέ γενιές, δηλαδή μιά διαί-
ρεση ἀνά «ὁμάδες ἡλικιῶν»⁶.

Ἡ ἐγκατάσταση τῆς ἀποικιακῆς διακυβέρνησης δέν ἐπέφερε κα-
μιά ἄμεση ἀλλαγὴ σέ αὐτές τίς κατηγορίες. Ἐπέβαλε, ὡστόσο, του-
λάχιστον μιά νέα κατηγορία, τὴν κατηγορία τῆς ἀποικιακῆς ἐθνικό-
τητας, πού ἦταν διπλή ἢ ἀκόμα καί τριπλή (γιά παράδειγμα, τῆς
Νιγηρίας, τῆς Βρετανικῆς Δυτικῆς Ἀφρικῆς, τῆς Βρετανικῆς Αὐτο-
κρατορίας).

Ἐπιπροσθέτως, σέ πολλές περιπτώσεις, οἱ θρησκευτικὲς κατηγο-
ρίες ἀπέκτησαν μιά νέα σπουδαιότητα κάτω ἀπὸ τὴν ἀποικιακὴ δια-
κυβέρνηση. Οἱ χριστιανοὶ φάνηκαν ὡς μιά σημαντικὴ ὑποομάδα,
τόσο μέσα στή «φατρία»⁷ ὅσο καί μέσα στὴν «ὑπὸ διακυβέρνηση πε-

σικῆς ἐνότητας, τὰ ἴχνη τῆς ὀργάνωσης σέ φατρίες λίγο πολὺ ἐξαφανίστη-
καν [...] γιά παράδειγμα, στή Ζουλουλάνδη [...] Συνέβη μερικές φορές ὁ
χωρισμὸς σέ τάξεις νά διατηρήσει τὴν ὄψη συγκρούσεων μεταξύ φατριῶν:
αὐτὸ συνέβη στὴν περίπτωση τῶν μοναρχιῶν τῆς ζώνης μεταξύ τῶν λι-
μνῶν τῆς ἀνατολικῆς Ἀφρικῆς (Ρουάντα, Μπουρούντι, κ.λπ.) ὅπου οἱ
κατακτητὲς, οἱ κτηνοτρόφοι Τούτσι, ἀποτελοῦσαν τὴν ἀριστοκρατία, πού
ἐξουσίαζε τοὺς αὐτόχθονες γεωργούς, τοὺς Χούτου» ("Tribus, classes,
nations", *La Nouvelle Revue Internationale*, τ. 130, Ἰούνιος 1969, σ.
112).

5. Βλ. Elliot P. Skinner, "Strangers in West African Societies", *Africa*, XXXIII, 4, Ὀκτώβριος 1963, σ. 307-320.

6. Βλ. τὴν ἐξαιρετικὴ συζήτηση γιά τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση τέτοιων μὴ
ἱεραρχημένων κοινωτιῶν στό: Robin Horton, "Stateless Societies in the
History of West Africa", στό J.F. Ajayi καί M. Crowder, ἐκδ. *A History
of West Africa*, τ. I, Λονδίνο, Longmans, 1971.

7. Βλ. K.A. Busia, *The position of the Chief in the Modern Political
System of Ashanti*, Λονδίνο, Oxford University Press, 1951. Ὁ Busia
περιγράφει λεπτομερῶς τίς αἰτίες καί τίς συνέπειες ἐνός σχίσματος σέ

ριοχή» (έπικράτεια)⁸. Ἐν καί τό Ἰσλάμ προηγήθηκε τῆς ἀποικιακῆς διακυβέρνησης, σχεδόν παντοῦ, εἶναι πιθανό ὅτι, σέ πολλές περιοχές, οἱ μουσουλμάνοι ἀπέκτησαν μεγαλύτερη αὐτοσυνείδηση ὡς κατηγορία, λειτουργώντας ὡς ἀντίβαρο στούς χριστιανούς. Αὐτό φαίνεται νά δείχνει ἡ ξαφνική διάδοση τοῦ Ἰσλάμ σέ ὀρισμένες περιοχές⁹. Καί, παντοῦ, νέες «ἐθνικές ομάδες» γεννήθηκαν¹⁰. Τέλος, ἡ φυλή (race) ὑπῆρξε μιά πρωταρχική κατηγορία τοῦ ἀποικιακοῦ κόσμου πού καθόριζε τά πολιτικά δικαιώματα, τήν κατανομή τῶν ἐπαγγελματικῶν ρόλων καί τά εἰσοδήματα¹¹.

Ἡ ἀνοδος τῶν ἐθνικιστικῶν κινημάτων καί ἡ ἔλευση τῆς ἀνεξαρτησίας δημιούργησαν καί νέες κατηγορίες. Ἡ ταύτιση μέ τό ἔδαφος —δηλαδή ὁ ἐθνικισμός— διαδόθηκε εὐρέως καί ἀπέκτησε μεγάλη σημασία. Αὐτή ἡ ταύτιση μέ τό ἔδαφος συνοδεύτηκε ἀπό μιά νέα λατρεία τῆς ταύτισης μέ τήν ἐθνική ομάδα, πού συχνά ἀποκαλεῖται «φυλετισμός». Ὅπως λέει ἡ Ἐλίζαμπεθ Κόλσον: «Πολλοί νέοι ἀνακάλυψαν τή ρητή ἀφοσίωσή τους στίς ἰδιαίτερες παραδόσεις τῆς ἐθνικῆς τους ομάδας ὅταν στρατεύτηκαν στήν ὑπόθεση τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἀφρικῆς [...]. Στήν Ἀφρική αὐτός πού πιά ἔνθερμα προωθοῦσε τή δική του γλώσσα καί τή δική του κουλτούρα ἦταν ὁ δάσκαλος, ὁ διανοούμενος, καί ὁ ἴδιος ἐμφανιζόταν ἰδιαίτερα εὐαίσθητος σέ ὅποιοδήποτε πλεονέκτημα παρεχωρεῖτο στή γλώσσα καί τήν

χριστιανούς — μή χριστιανούς ἀνάμεσα στούς Ἀσάντι.

8. Ἡ Οὐγκάντα ἀποτελεῖ μιά ἀπό τίς βασικές περιπτώσεις ὅπου ἡ πολιτική ἀποχρυσταλλώνεται, ὡς ἓνα ὀρισμένο σημεῖο, σύμφωνα μέ μιά θρησκευτική τριχοτομία: διαμαρτυρόμενοι, καθολικοί καί μουσουλμάνοι.

9. Βλ. Thomas Hodgkin, "Islam and National Movements in West Africa", *Journal of African History*, III, 2, 1962, σ. 323 - 327· βλ. ἐπίσης J.-C. Froelich, *Les Musulmans d' Afrique noire*, Παρίσι, Ed. de l'Orante, 1962, κεφ. 3.

10. Ἐχω μιλήσει γι' αὐτό στό "Ethnicity and National Intergration in West Africa", *Cahiers d' etudes africaines*, τ. 3, Ὀκτώβριος 1960, σ. 129-139.

11. Τό σημεῖο αὐτό πραγματεύονται στό σύνολο τῶν ἔργων τους οἱ Georges Balandier καί Frantz Fanon.

κουλτούρα άλλων ομάδων μέσα στη χώρα»¹².

Τά οικονομικά διλήμματα πού τέθηκαν στις μορφωμένες τάξεις κατά την περίοδο πού άκολούθησε την ανεξαρτησία άξυναν αυτή την τάση προς τόν «φυλετισμό»¹³. Τέλος, ό έθνικισμός έφερε μαζί του και τόν παναφρικανισμό. Δηλαδή, συγκροτήθηκε μιά κατηγορία «'Αφρικανών» πού άντιστοιχούσε στην αντίθετη κατηγορία τών «Εύρωπαίων». Στην άρχή αυτή ή διχοτομία φαινόταν νά έχει σχέση μέ τό χρώμα του δέρματος. Όστόσο, από τό 1958 και μετά, ή 'Αφρική ως έννοια άρχισε νά περικλείει, για πολλούς, την βόρεια (άραβική) 'Αφρική (άλλά έξακολούθησε νά μήν περιλαμβάνει τούς λευκούς έποίχους της βόρειας, άνατολικής ή νότιας 'Αφρικής)¹⁴.

Μέ την ανεξαρτησία παρεισέφρυσε μιά νέα σημαντική παράμετρος: ένας μάλλον άυστηρός νομικός όρισμός της πρωταρχικής συμμετοχής στην εύρύτερη ήθική κοινότητα, της συμμετοχής του πολίτη. Οί γραμμές πού χάραζε αυτή ή έννοια ήταν διαφορετικές όχι μόνον από εκείνες της προαποικιακής 'Αφρικής άλλά και από εκείνες της έποχής της άποικιοκρατίας. Στη διάρκεια της άποικιοκρατίας, για παράδειγμα, ένας Νιγηριανός μπορούσε νά ψηφίσει στις έκλογές της Χρυσής 'Ακτής, άρκει νά είχε μεταφέρει εκεί την κατοικία του, άφου και οί δύο περιοχές άποτελούσαν τμήμα της Βρετανικής Δυτικής 'Αφρικής, και τό έν λόγω άτομο ήταν Βρετανός ύπηκοος. Μετά την ανεξαρτησία, ώστόσο, παρ' όλο πού οί όμόσπονδες

12. Elizabeth Colson, "Contemporary Tribes and the Development of Nationalism", στό June Helm (έκδ.), *Essays on the Problem of Tribes*, Proceedings of the 1967 Annual Spring Meeting of the American Ethnological Society, σ. 205.

13. Βλ. Immanuel Wallerstein, "The Range of Choice: Constraints on the Policies of Governments of Contemporary African Independent States", στό Michael F. Lofchie (έκδ.), *The State of the Nations*, University of California Press, 1971, σ. 19-33.

14. Γιατί συνέβη αυτό, και ποιές ήταν οί συνέπειες αυτού του όρισμού της άφρικανικότητας, πού δέν λαμβάνει ύπόψη τό χρώμα του δέρματος, βλ. Immanuel Wallerstein, *Africa: The Politics of Unity*, Νέα 'Υόρκη, Random House, 1967.

διοικητικές ένότητες τῆς ἐποχῆς τῆς ἀποικιοκρατίας ἐπιβίωσαν συχνά ὡς ένότητες μέ ἐθνικές βλέψεις, ἡ ιδιότητα τοῦ πολίτη μιᾶς ἀπό αὐτές δέν παρεῖχε πιά τό δικαίωμα ἰσότιμης συμμετοχῆς σέ καθεμίᾳ ἀπό τίς ἄλλες ἐδαφικές ὑποενότητες, πού τώρα ἦταν κυρίαρχα ἐθνικά κράτη, πράγμα πού ἔμαθαν μέσα ἀπό τή δική τους πικρή ἐμπειρία πολλοί πολιτικοί καί δημόσιοι λειτουργοί τά πρῶτα χρόνια μετά τήν ἀνεξαρτησία.

Ἄρχει μιᾶ σύντομη ματιὰ στή σχετική φιλολογία γιά νά γίνει σαφές ὅτι δέν ὑπάρχει καμιᾶ ἀνεξάρτητη χώρα, στήν Ἄφρική, στήν ὁποία ὁ ἰθαγενῆς πληθυσμός νά μήν εἶναι χωρισμένος σέ ὑποομάδες πού ἀναδείχτηκαν σέ σημαντικά στοιχεῖα στίς πολιτικές διαιρέσεις τῆς χώρας. Αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ ἔνταξη σέ «φατρίες» ἢ σέ «ἐθνικές ομάδες» συνδέεται μέ πολιτικές ομάδες, τμήματα ἢ καταστάσεις, συνδέεται συχνά μέ τίς ἐπαγγελματικές κατηγορίες καί συνδέεται σίγουρα μέ τήν ἀπονομή θέσεων ἐργασίας. "Ὅταν ξένοι δημοσιογράφοι σχολιάζουν αὐτή τήν κατάσταση, οἱ Ἄφρικανοί πολιτικοί συχνά ἀρνοῦνται τήν ἀκρίβεια τῶν ἀναλύσεων τους. Ὅστόσο, αὐτές οἱ διαφεύσεις καθῶς καί οἱ ἀντιφατικές διαβεβαιώσεις τῶν ἐξωτερικῶν παρατηρητῶν ἐξυπηρετοῦν μᾶλλον ἰδεολογικούς παρά ἀναλυτικούς σκοπούς. Ἔτσι, ὑπάρχει ἕνας μακρὺς κατάλογος πολὺ γνωστῶν ἐθνοπολιτικῶν ἀνταγωνισμῶν στά ἀφρικανικά κράτη (γιά παράδειγμα, οἱ Κικούγιου ἐνάντια στοὺς Λουῶ στήν Κένυα, οἱ Μπέμπα ἐνάντια στοὺς Λόζι στήν Ζάμβια, οἱ Σάμπ ἐνάντια στοὺς Σαμαάλε στήν Σομαλία). Σέ καθεμίᾳ ἀπό αὐτές τίς περιπτώσεις, καί συχνά παρά τίς ὑποτιθέμενες προσπάθειες κυβερνήσεων ἢ ἐθνικιστικῶν πολιτικῶν κινημάτων νά τό ἐμποδίσουν, τά ἄτομα ἐντάχθηκαν καί/ἢ κινητοποιήθηκαν μέσα στίς γραμμές τῶν φατριῶν γιά πολιτικούς σκοπούς¹⁵.

15. Βλ. Donald Rothchild, "Ethnic Inequalities in Kenya", *Journal of Modern African Studies*, VII, 4, 1969, σ. 689-711· Robert I. Rotberg, "Tribalism and Politics in Zambia", *Africa Report*, XII, 9, Δεκ. 1967, σ. 29-35· I.M. Lewis, "Modern Political Movements in Somaliland", *Africa*, XXVIII, 3, Ἰούλιος 1958, σ. 244-261· XXVIII, 4, Ὀκτ. 1958, σ. 344-363.

Σέ μερικές χώρες, αυτές οί άποκαλούμενες διαιρέσεις τών φατριών ένισχύθησαν καί από μερικούς πρόσθετους παράγοντες. Στην Αίθιοπία, γιά παράδειγμα, οί διαιρέσεις ανάμεσα στους 'Αμχάρα ή στους 'Αμχάρα - Τιγκρέ καί στους κατοίκους τής 'Ερυθραίας συμπίπτουν λίγο πολύ μέ τόν θρησκευτικό διαχωρισμό ανάμεσα σέ μουσουλμάνους καί χριστιανούς. Οί δέ ένδιαφερόμενοι έχουν απόλυτη συνείδηση του γεγονότος, πολύ περισσότερο πού αυτή ή σύγκρουση έχει μιά μακριά ιστορική παράδοση πίσω της¹⁶.

Κατά μήκος τών άκτών τής Δυτικής 'Αφρικής καί ώς τήν Κεντρική 'Αφρική, υπάρχουν έπτά γειτονικά κράτη (ή 'Ακτή του 'Ελεφαντόδοντος, ή Γκάνα, τό Τόγκο, ή Δαχομέη, ή Νιγηρία, τό Καμερούν καί ή Δημοκρατία τής Κεντρικής 'Αφρικής) διαμέσου τών οποίων μπορεί νά χαραχθεί μιά συνεχής όριζόντια γραμμή. Οί πληθυσμοί πού ζοῦν στόν βορρά καί στό νότο αυτής τής γραμμής έχουν τήν τάση νά αντιπαρατίθενται σέ μιά σειρά χαρακτηριστικά: σέ ό,τι άφορᾶ τά χαρακτηριστικά του έδάφους καί τίς διευρυμένες πολιτιστικές οίκογένειες πού τους αντιστοιχοῦν, ή σαβάνα αντιπαρατίθεται στό δάσος· στό επίπεδο τής θρησκείας, οί μουσουλμάνοι/άνιμιστές αντιπαρατίθενται στους χριστιανούς/άνιμιστές· σέ ό,τι άφορᾶ τήν εκπαίδευση, ό βορράς είναι περισσότερο καθυστερημένος ένῶ ό νότος έχει πιό σύγχρονο εκπαιδευτικό σύστημα, φαινόμενο πού όφειλεται κατά μεγάλο μέρος στην παρουσία περισσότερων χριστιανών ιεραποστόλων στό νότο κατά τήν περίοδο τής άποικιοκρατίας¹⁷. Μιά ανάλογη γραμμή μπορεί νά χαραχτεί στην Ούγκάντα ανάμεσα στους λιγότερο εκπαιδευμένους μή - Μπαντού του βορρά καί στους περισσότερο εκπαιδευμένους (καί περισσότερο έχριστιανισμένους) Μπαντού του νότου¹⁸.

16. Βλ. Czeslaw Jesman, *The Ethiopian Paradox*, Λονδίνο, Oxford University Press, 1963.

17. Βλ. Ernest Milcent, "Tribalisme et vie politique dans les États du Benin", *Revue française d'études politiques africaines*, τ. 18, 'Ιούλιος 1967, σ. 37-53· βλ. επίσης Walter Schwarz, *Nigeria*, Λονδίνο, Pall Mall Press, 1968.

18. Βλ. Terence K. Hopkins, "Politics in Uganda: The Buganda Que-

Ἄκόμη πύ βόρεια, στήν ἀποκαλούμενη σουδανική ζώνη, μιά ἀνάλογη γραμμή μπορεῖ νά χαραχτεῖ διαμέσου τῆς Μαυριτανίας, τοῦ Μαλί, τῆς Δημοκρατίας τοῦ Νίγηρα, τοῦ Τσάντ καί τοῦ Σουδάν. Στόν βορρά τῆς Μαυριτανίας, τοῦ Τσάντ καί τοῦ Σουδάν, οἱ πληθυσμοί ἔχουν ἀνοιχτότερο δέρμα, εἶναι ἐξαραβισμένοι καί μουσουλμάνοι. Στό νότο, ἔχουν πύ σκούρο δέρμα καί εἶναι χριστιανοί/ἀνιμιστές. Στό Μαλί καί στή Δημοκρατία τοῦ Νίγηρα, ὡστόσο, οἱ κάτοικοι τοῦ νότου εἶναι καί αὐτοί μουσουλμάνοι. Σέ ὄλα αὐτά τά κράτη, ἐκτός ἀπό τό Σουδάν, οἱ κάτοικοι τοῦ βορρά εἶναι μᾶλλον νομάδες καί μέ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἐκπαίδευσης. Στή Μαυριτανία καί στό Σουδάν οἱ κάτοικοι τοῦ βορρά ἔχουν τήν πλειοψηφία καί τήν ἐξουσία. Στό Μαλί, τή Δημοκρατία τοῦ Νίγηρα καί στό Τσάντ, συμβαίνει τό ἀντίθετο¹⁹. Ἐπειδή οἱ πολιτιστικές διακρίσεις στίς χώρες τῆς σουδανικῆς ζώνης ἀντιστοιχοῦν σέ διαφορές στό χρῶμα τοῦ δέρματος, αὐτές οἱ διαιρέσεις ὀνομάζονται μερικές φορές «φυλετικές».

Ἦπάρχει μιά ἀκόμη ὀμάδα χωρῶν πού πρέπει νά ἀναφέρουμε. Πρόκειται γιά κράτη πού ὑπῆρχαν ὡς πολιτικές ὀντότητες πρὶν ἀπό τήν ἀποικιοκρατία καί ἐπιβίωσαν ὡς πολιτικές ὀντότητες κατὰ τήν ἀποικιοκρατία καί τήν περίοδο μετά τήν ἀνεξαρτησία καί στά ὀποῖα ὑπῆρχαν σαφεῖς διαστρωματώσεις μέ βάση τίς «φατρίες» ἤδη ἀπό τήν ἀποικιοκρατία. Τά κράτη αὐτά εἶναι ἡ Ζανζιβάρη (Ἄραβες καί

stion", στό J. Butler καί A. A. Castagno Jr. (ἐκδ.), *Boston University Papers on Africa: Transition in African Politics*, Βέα Ἰόρκη, Praeger, 1967, σ. 251-290. Βλ. ἐπίσης May Edel, "African Tribalism: Some Reflections on Uganda", *Political Science Quarterly*, LXXX, 3, Σεπτ. 1965, σ. 357-372.

19. Βλ. J.H.A. Watson, "Mauritania: Problems and Prospects", *Africa Report*, VIII, 2, Φεβρ. 1963, σ. 3-6. Viviana Paques, "Alcuni problemi umani posti dallo sviluppo economico e sociale: Il caso della Repubblica del Ciad", *Il Nuovo Osservatore*, n.s., VIII, 63, Ἰούνιος 1967, σ. 580-584. George W. Shepherd Jr, "National Integration and the Southern Sudan", *Journal of Modern African Studies*, IV, 2, 1966, σ. 193-212. Ἄπό τή δεκαετία τοῦ 1970, ἡ κατάσταση στό Τσάντ ἔχει ἀντιστραφεῖ.

Άφρο-Σιράζι), ή Ρουάντα (Τούτσι και Χούτου), τό Μπουρούντι (Τούτσι και Χούτου), ή Μαδαγασκάρη (Μερίνα και λοιποί). Σέ δ-λες αυτές τίς περιπτώσεις (έκτός από τό Μπουρούντι) ή πλειοψηφία πού άποτελοῦσε τό χαμηλότερο στρώμα τήν έποχή πρίν από τήν άποικιοκρατία σήμερα κυριαρχεί στην πολιτική ζωή²⁰. Στίς περιπτώσεις όπου ανάλογα προαποικιοκρατικά συστήματα διαστρωμάτωσης υπήρξαν στό πλαίσιο ευρύτερων άποικιοκρατικῶν ή μετααποικιοκρατικῶν ένοτήτων, ή πολιτική έκβαση υπήρξε πολύ περισσότερο άμφίβολη (σουλτανάτα Φουλάνι στή Νιγηρία και στό Καμερούν, βασιλεία Χίμα στην Ούγκάντα και στην Ταγκανίκα).

Μετά τήν άυτονομία και τήν άνεξαρτησία, πολλοί Άφρικανοί «έπαναπατρίστηκαν» στίς χῶρες από τίς όποιες κατάγονταν. Οί άυτοκρατορίες είναι πολύ φιλελεύθερες σέ ό,τι άφορᾶ τίς μετακινήσεις τῶν πληθυσμῶν, άφοῦ αυτές έξυπηρετοῦν τή βέλτιστη χρησιμοποίηση τοῦ προσωπικοῦ. Τά έθνη-κράτη, αντίθετα, προσπαθοῦν άκριβῶς νά καταδείξουν ότι τά προνόμια αύξάνονται όταν κανείς έχει τήν ιδιότητα τοῦ πολίτη.

Ή πρώτη ομάδα πού υπέστη αύτή τήν πίεση ήταν οί πολιτικοί. Καθώς ή άνεξαρτησία πλησίαζε, ή κατηγορία Άφρικανός τῆς Γαλλικῆς Δυτικῆς Άφρικῆς ή Άφρικανός τῆς Βρετανικῆς Άνατολικῆς Άφρικῆς έτεινε νά εξαφανιστεῖ. "Όσοι κατάγονταν από τό Μαλί και είχαν μιᾶ πολιτική σταδιοδρομία στον Άνω Βόλτα ή από τήν Ούγκάντα και είχαν σταδιοδρομήσει στην Κένυα θεώρησαν φρόνιμο νά έπιστρέψουν στην γενέθλια χώρα τους. Έκτός όμως από αυτές τίς περιπτώσεις διακριτικῆς άναγνώρισης μιᾶς νέας πολιτικῆς πραγματικότητας, σημαντικές μερίδες πληθυσμοῦ απέλάθησαν δημόσια και ήμιδημόσια: Δαχομεανοί (και Τογκολέζοι) από τήν Άκτή τοῦ Έ-

20. Βλ. Michael Lofchie, "Party...", ό.π.· Leo Kuper, "Continuities and Discontinuities in Race Relations: Evolutionary or Revolutionary Change". *Cahiers d' études africaines*, X, 3 (39), 1970, σ. 361-383· Jean Ziegler, "Structures ethniques et partis politiques au Burundi", *Revue française d' études politiques africaines*, 18, Ίούλιος 1967, σ. 54-68· Raymond K. Kent, *From Madagascar to the Malagasy Republic*, Νέα Ύόρκη, Praeger, 1962.

λεφαντόδοντος, τήν Δημοκρατία του Νίγηρα και από άλλου· Νιγηριανοί και Τογκολέζοι από τήν Γκάνα· Μαλιανοί από τό Ζαίρ. Σέ καθεμιά από αυτές τίς περιπτώσεις, αὐτοί πού ἀπελάθησαν κατεῖχαν σημαντικές θέσεις στήν ἐκχρηματισμένη οἰκονομία σέ μιά ἐποχή αὐξανόμενης ἀνεργίας. Οἱ ἐν λόγω ὁμάδες βρέθηκαν ξαφνικά νά χαρακτηρίζονται ἀλλοδαποί μᾶλλον παρά Ἀφρικανοί. Αὐτό ἴσχυε πολύ περισσότερο γιά κατηγορίες μή-Ἀφρικανῶν, ἀκόμη και ἐκεῖ ὅπου εἶχαν, σέ ὀρισμένες περιπτώσεις, ἀποκτήσει ἐπίσημα τήν ἐθνικότητα: Ἄραβες στήν Ζανζιβάρη, Ἀσιάτες στήν Κένυα, σποραδικές ἀπελάσεις Λιβανέζων στήν Γκάνα. Μέχρι σήμερα, δέν ἔγινε καμιά μαζική ἀπέλαση Εὐρωπαίων ἀπό τήν Μαύρη Ἀφρική, ἄν και ὑπῆρξε ἔξοδος Βέλγων ἀπό τό Ζαίρ σέ μιά ὀρισμένη στιγμή.

Αὐτή ἡ γρήγορη σχιαγράφηση τῆς ἀφρικανικῆς σκηνῆς θέλει νά ὑπογραμμίσει ἓνα σημεῖο: δέν παρουσιάζει καμιά χρησιμότητα ἡ ὅποια διάκριση ἀνάμεσα στά ὑποτιθέμενα εἶδη ὁμαδώσεων κύρους, ὅπως ἐθνικές ὁμάδες, θρησκευτικές ὁμάδες, φυλές, κάστες. Πρόκειται γιά παραλλαγές πάνω στό ἴδιο θέμα: ὁμαδώσεις στή βάση μιᾶς συγγένειας πού κατά ἓναν μυθικό τρόπο ὑπῆρχε πρὶν ἀπό τήν παρούσα οἰκονομική και πολιτική σκηνή και πού εἶναι διεκδίκηση μιᾶς ἀλληλεγγύης πού προχωράει πέρα ἀπό τίς ὁμαδώσεις οἱ ὁποῖες ὀρίζονται μέ ταξικούς ἢ ἰδεολογικούς ὅρους. Ὡς τέτοιες, ἐμφανίζονται, ὅπως λέει ὁ Ἀκιγουόγο γιά τόν «φυλετισμό», ὡς «ἓνα σύνολο τυπικῶν ἀπαντήσεων, διορθωτικές προσαρμογές, ἄν θέλετε, στίς ἀπρόβλεπτες συνέπειες τῆς διαδικασίας οἰκοδόμησης τοῦ ἔθνους»²¹. Ἡ, ἔτσι ὅπως τό ἔχει διατυπώσει ὠμά ὁ Σκίνερ, ἡ κύρια λειτουργία τους εἶναι «νά ἐπιτρέψουν στούς ἀνθρώπους νά ὀργανωθοῦν σέ κοινωνικές, πολιτιστικές ἢ πολιτικές ὀντότητες ἱκανές νά ἀνταγωνιστοῦν ἄλλες γιά τήν οἰκιοποίηση ὅποιων ἀγαθῶν και ὑπηρεσιῶν θεωροῦνται πολῦτιμα στό περιβάλλον τους»²².

21. Akinsola A. Akiwowo, "The Sociology of Nigerian Tribalism", *Phylon*, XXV, 2, Καλοκαίρι 1964, σ. 162.

22. Elliot P. Skinner, "Group Dynamics in the Politics of Changing Societies: The Problem of 'Tribal' Politics in Africa", στό J. Helm (ἐκδ.), *δ.π.*, σ. 173.

Στό βαθμό πού αυτή ή λειτουργία είναι έγγενης στην έννοια τής ομάδωσης κύρους, τότε έξ όρισμού δέν μποροῦν νά υπάρξουν ομάδες κύρους χωρίς προηγουμένως νά υπάρξει μιá ευρύτερη κοινωνία τής όποιás αποτελοῦν τμήμα, άκόμη και άν ομάδες ύποστηρίζουν ότι οργανώθηκαν και ύπῆρξαν σέ διάφορα συστήματα κοινωνιών²³. Αυτό πού δηλώνει προσεκτικά ό Φριέντ σχετικά μέ τίς φαινομενικές ισχύει για όλες τίς «ομαδώσεις κύρους»: «Οί περισσότερες φαινομενικές φαίνεται νά είναι δευτερεύοντα φαινόμενα μέ μιá πολύ ειδική έννοια: μπορεί θαυμάσια νά είναι τό προϊόν μιás διαδικασίας πού πυροδοτήθηκε από τήν εμφάνιση κοινωνιών μέ σχετικά προωθημένη οργάνωση ανάμεσα σέ άλλες κοινωνίες πού είναι οργανωμένες πολύ πιό άπλά. Άν αυτό μπορεί νά αποδειχτεί, ό φυλετισμός μπορεί νά θεωρηθεί αντίδραση στή δημιουργία μιás σύνθετης πολιτικής δομής μάλλον παρά ένα προκαταρκτικό στάδιο στην εξέλιξή της»²⁴.

Στίς συνθήκες του σύγχρονου κόσμου, μιá ομάδαση αντιπροσωπεύει μιá συλλογική διεκδίκηση τής έξουσίας και τής άπονομής άγαθών και ύπηρεσιών μέσα σέ ένα κράτος - έθνος για λόγους πού επίσης είναι παράνομοι.

Ή σχέση ανάμεσα σέ τάξη και ομάδαση κύρους

Πώς, τότε, οί διεκδικήσεις αυτές συνδέονται μέ τίς διεκδικήσεις ταξικής άλληλεγγύης; Όταν ό Μάρξ χρησιμοποιεί τήν έννοια τής τάξης, διακρίνει ανάμεσα σέ τάξη «καθ' έαυτήν» (*an sich*) και σέ τάξη «δι' έαυτήν» (*für sich*). Ό Βέμπερ επαναλαμβάνει αυτή τή διά-

23. Βλ. Max Weber, ό.π., σ. 939: «Θά πρέπει νά προσθέσουμε μιá γενικότερη παρατήρηση σχετικά μέ τίς τάξεις, τίς ομάδώσεις κύρους και τά κόμματα: τό γεγονός ότι προϋποθέτουν μιá ευρύτερη κοινότητα, ειδικότερα τό πλαίσιο μιás πολιτειακής οργάνωσης, δέν σημαίνει ότι περιορίζονται μέσα σέ αυτή. Άντίθετα, σέ όλες τίς εποχές, ήταν πάντοτε στην ήμερήσια διάταξη ή επέκταση μιás τέτοιας κοινότητας πέρα από τά κρατικά σύνορα [...]. Άλλά ό σκοπός τους δέν είναι άναγκαστικά ή έγκαθίδρυση μιás νέας έδαφικής κυριαρχίας. Κατά κύριο λόγο, αυτό πού επιδιώκουν είναι νά έπη-

κριση όταν λέει: «Έτσι λοιπόν, κάθε τάξη μπορεί να είναι φορέας μιας οποιασδήποτε από τις άναριθμητες δυνατές μορφές ταξικής δράσης, αλλά αυτό δεν συμβαίνει υποχρεωτικά. Έν πάση περιπτώσει, μιά τάξη καθ' έαυτή δεν συνιστά ομάδα (*Gemeinschaft*)»²⁵.

Πώς συμβαίνει και οι τάξεις δεν είναι πάντα «δι' έαυτές»; Στην πραγματικότητα, γιατί συμβαίνει να είναι τόσο απάνια «δι' έαυτές»; Ή, για να θέσουμε διαφορετικά την έρώτηση, πώς έξηγεϊται τό γεγονός ότι ή συνείδηση τής ομάδωσης κύρους άποτελεί μιά τόσο διεισδυτική και ίσχυρή πολιτική δύναμη, στην Άφρική και παντού στον κόσμο, σήμερα και πάντοτε στην ιστορία; Τό να άπαντήσουμε ότι πρόκειται για κίβδηλη συνείδηση άπλως μεταθέτει την έρώτηση ένα λογικό βήμα πίσω, γιατί τότε θά έπρεπε να ρωτήσουμε πώς συμβαίνει και οι περισσότεροι άνθρωποι, τον περισσότερο καιρό, έμφανίζουν κίβδηλη συνείδηση.

Ό Βέμπερ έχει μιά θεωρία έξήγησης αυτού του φαινομένου: «Σέ ό,τι άφορά τις γενικές οίκονομικές συνθήκες πού έξηγοῦν την έπικράτηση τής διαστρωμάτωσης μέ βάση τό κύρος, μπορούν να είπωθούν μόνο τά ακόλουθα. Όταν οι βάσεις τής άπόκτησης και τής διανομής τών άγαθών είναι σχετικά σταθερές, εύνοεϊται ή διαστρωμάτωση μέ βάση τό κύρος. Κάθε τεχνολογικός αντίκτυπος και κάθε οίκονομικός μετασχηματισμός άπειλει τή διαστρωμάτωση μέ βάση τό κύρος και σπρώχνει την ταξική κατάσταση στό προσκήνιο. Οι έποχές και οι χώρες όπου ή γυμνή ταξική κατάσταση έχει προέχουσα σημασία είναι κατά κανόνα οι περίοδοι τεχνικών και οίκονομικών μετασχηματισμών. Και κάθε έπιβράδυνση τών μεταβολών τής οίκονομικής διαστρωμάτωσης όδηγεϊ, μέσα στη φυσική πορεία τών πραγμάτων, στην ανάπτυξη τής δομής στη βάση του κύρους και

σεάσουν την ύπάρχουσα πολιτική». Έκτός, θά πρόσθετα, στό βαθμό πού θεωρούμε την άφοσίωση σ' ένα κράτος-έθνος μέσα σε ένα κοσμοσύστημα ως μιά έκφραση τής συνείδησης τής ομάδωσης κύρους.

24. Morton H. Fried, "On the Concept of 'Tribe' and 'Tribal Society'", στό J. Helm (έκδ.), ό.π., σ. 15.

25. M. Weber, ό.π., σ. 930.

στήν άναζωογόνηση του σημαντικού ρόλου της κοινωνικής τιμής»²⁶.

Ή εξήγηση του Βέμπερ μοιάζει πολύ άπλή: κάνει την ταξική συνείδηση τό συνακόλουθο της προόδου και της κοινωνικής άλλαγής και τή διαστρωμάτωση με βάση τό κύρος την έκφραση των όπισθοδρομικών δυνάμεων — ένα είδος χυδαίου μαρξισμού. Ένω θά μπορούσε κανείς νά συμφωνήσει με την ήθική διάσταση του θεωρήματος, ώστόσο θά πρέπει νά άναγνωρίσουμε ότι δέν προβλέπει τίς μικρότερες μεταλλαγές της ιστορικής πραγματικότητας και δέν εξηγεί πώς συμβαίνει νά βρίσκουμε νεοτερικές οικονομικές τάσεις με άμφίσηση όμάδωσης κύρους²⁷, καθώς επίσης μηχανισμούς διατήρησης παραδοσιακών προνομίων μέσα στην ταξική συνείδηση²⁸.

Ή Φαβρέ μās δίνει μιά ένδειξη στό σχόλιό της για μιά εξέγερση Βερβέρων στην Άλγερία: «|στην Άλγερία| οί πρωταρχικές ομάδες δέν ύπάρχουν μονοσήμαντα και καθ' έαυτές, χωρίς συνείδηση του άρχαϊσμού τους, αλλά ύπάρχουν σε αντίδραση. Ο άνθρωπολόγος, πού δελεάζεται από τή συλλογή παραδοσιακών πολιτικών φαινομένων, έκτίθεται λοιπόν στον κίνδυνο μιάς κολοσσιαίας παρανόησης αν τά έρμηνεύσει άπλοϊκά, γιατί τό πλαίσιο τους έχει σήμερα αντιστραφεί. Για τούς άπογόνους των κατατμημένων φατριών του 19ου αιώνα, ή έκλογή δέν άφορā πιά τούς σκοπούς — νά συνεργαστούν με την κεντρική έξουσία ή νά θεσμοποιήσουν την έτεροδοξία — γιατί μόνον ή πρώτη έκλογή είναι από δω και μπρός δυνατή. Ή έκλογή — ή ή μοίρα — των άγροτών του ύπανάπτυχτου άγροτικού τομέα άφορā πιά μόνο τά μέσα για την επίτευξη αυτού του στόχου: ανάμεσα στα όποια, παραδόξως, βρίσκεται ή έτεροδοξία»²⁹.

Ή Φαβρέ μās ώθει νά έξετάσουμε τίς διεκδικήσεις πού βασίζονται στην ένταξη σε όμάδωση κύρους, όχι όπως τίς αντιλαμβάνονται

26. Στο ίδιο, σ. 938.

27. Βλ. Jeanne Favret, "Le traditionalisme par excès de modernité", *Archives européennes de sociologie*, VIII, 1, 1967, σ. 71-93.

28. Βλ. Clifford Geertz, "Politics Past, Politics Present", *Archives européennes de sociologie*, VIII, 1, 1967, σ. 1-14.

29. J. Favret, δ.π., σ. 73.

οί πρωταγωνιστές του γεγονότος, αλλά σύμφωνα με την πραγματική λειτουργία αυτών των διεκδικήσεων μέσα στο κοινωνικό σύστημα. Ο Μέρμαν διατυπώνει μία ανάλογη προτροπή σε μία ανάλυση των Λουε, μία φατρία της Ταϋλάνδης, σχετικά με τους οποίους θέτει τρεις ξεκάθαρες ερωτήσεις: Ποιοί είναι οι Λουε; Γιατί υπάρχουν οι Λουε; Πότε υπάρχουν οι Λουε; Συμπεραίνει ότι «οί τεχνικές διαμόρφωσης έθνικης ταυτότητας — απόλυτα ικανές να κάνουν κάθε έθνικό σύνολο ζώντων προσώπων να συμμετέχει σε μία κοινή επιχείρηση μαζί με αναρίθμητες γενιές των οποίων ή ιστορία δέν έχει μελετηθεί — φαίνεται να είναι οικουμενικές. Συνεπώς, οί κοινωνικοί έπιστήμονες θά έπρεπε να περιγράφουν και να αναλύουν τους τρόπους με τους οποίους χρησιμοποιούνται και όχι — όπως οί ιθαγενείς — να τίς χρησιμοποιούν απλώς ως έξηγήσεις [...] Είναι πολύ πιθανό ότι οί έθνικές κατηγορίες σπάνια προσφέρονται για την εξέταση των πιό σημαντικών χαρακτηριστικών του ανθρώπου»³⁰.

Ίσως, λοιπόν, θά μπορούσαμε να ξανασκεφτούμε τή βεμπεριανή τριάδα, τάξη, ομάδωση κύρους και κόμμα, όχι ως τρεις διαφορετικές και αλληλοτεμνόμενες ομάδες αλλά ως τρεις μορφές ύπαρξης τής ίδιας κατ' ουσίαν πραγματικότητας. Σε αυτή τήν περίπτωση, τό έρώτημα δέν τίθεται πιά με τους όρους του Βέμπερ, δηλαδή ποιές είναι οί συνθήκες κάτω από τίς όποιες ή διαστρωμάτωση με βάση τό κύρος παίρνει τό προβάδισμα σε βάρος τής ταξικής συνείδησης, αλλά ποιές είναι οί συνθήκες κάτω από τίς όποιες ένα στρώμα συσσωματώνεται ως τάξη, ως ομάδωση κύρους ή ως κόμμα. Για μία τέτοια θεωρητική επεξεργασία δέν θά ήταν αναγκαίο να υποστηρίξουμε ότι τά όρια τής ομάδας θά παρέμεναν τά ίδια στις διαδοχικές συσσωματώσεις της — έντελώς τό αντίθετο, διαφορετικά δέν θά υπήρχε κανένας λόγος να αλλάζει φορεσιά — αλλά μάλλον να υποστηρίξουμε ότι μέσα σε κάθε κοινωνική δομή και σε οποιαδήποτε χρονική στιγμή υπάρχει ένα περιορισμένο σύνολο ομάδων πού είτε συνδέονται είτε συγκρούονται οί μέν με τίς δέ.

30. Michael Moerman, "Being Lue: Uses and Abuses of Ethnic Identification", στο J. Helm (έκδ.) ό.π., σ. 167.

Μιά προσέγγιση, πού προτείνεται από τόν Ροδόλφο Σταβενχάγκεν, είναι νά θεωρήσουμε τίς ομάδωσεis κύρους «άπολιθώματα» κοινωνικῶν τάξεων. Ὁ Σταβενχάγκεν ὑποστηρίζει ὅτι: «Οἱ διαστρωματώσεις (δηλαδή οἱ ομάδωσεis κύρους) ἀντιπροσωπεύουν, στήν πλειοψηφία τῶν περιπτώσεων, αὐτό πού θά ἀποκαλούσαμε κοινωνικές παγιώσεις — συχνά μέ νομικά μέσα, καί ὅπωςδήποτε στήν ἀντιληψη τῶν ὑποκειμένων— συγκεκριμένων κοινωνικῶν σχέσεων παραγωγῆς, πού ἀντιπροσωπεύονται ἀπό ταξικές σχέσεις. Σέ αὐτές τίς κοινωνικές παγιώσεις ὑπεισέρχονται ἄλλοι δευτερεύοντες, ἐπιπρόσθετοι παράγοντες (γιά παράδειγμα θρησκευτικοί, ἐθνικοί), οἱ ὅποιοι ἐνισχύουν τήν διαστρωμάτωση καί, συγχρόνως, ἔχουν ὡς λειτουργία νά τήν “ἀπελευθερώσουν” ἀπό τούς δεσμούς της μέ τήν οἰκονομική της βάση — μέ ἄλλα λόγια νά διατηρήσουν τήν ἰσχύ της ἀκόμη καί ἂν ἀλλάξει ἡ οἰκονομική της βάση. Κατά συνέπεια, οἱ διαστρωματώσεις μπορεῖ νά θεωρηθοῦν δικαιολογήσεις ἢ ἐξορθολογισμοί τοῦ ὑπάρχοντος οἰκονομικοῦ συστήματος, δηλαδή ἰδεολογίες. “Ὅπως ὄλα τά φαινόμενα τῆς κοινωνικῆς ὑπερδομῆς, ἡ διαστρωμάτωση διαθέτει μιᾶ ἀδράνεια ἡ ὁποία τήν διατηρεῖ ἀκόμη καί ὅταν ἔχουν ἀλλάξει οἱ συνθῆκες πού τήν γέννησαν. Καθώς μεταβάλλονται οἱ σχέσεις μεταξύ τῶν τάξεων (...), οἱ διαστρωματώσεις μετατρέπονται σέ ἀπολιθώματα τῶν ταξικῶν σχέσεων πάνω στίς ὁποῖες ἦταν ἀρχικά βασισμένες (...). Ἐξάλλου, φαίνεται ὅτι οἱ δύο τύποι ομάδωσης (κυρίαρχη τάξη καί ἀνώτερο στρώμα) μποροῦν νά συνυπάρξουν γιά ὀρισμένο διάστημα καί νά ἐνταχθοῦν στήν κοινωνική δομή ἀνάλογα μέ τίς ἰδιαίτερες ἱστορικές περιστάσεις. Ἀλλά ἀργά ἢ γρήγορα ἕνα νέο σύστημα διαστρωμάτωσης ἐμφανίζεται, τό ὁποῖο ἀντιστοιχεῖ καλύτερα στήν ὑπάρχουσα ταξική δομή»³¹.

Σέ μιᾶ μεταγενέστερη ἀνάλυση ὁ Σταβενχάγκεν, χρησιμοποιώντας δεδομένα ἀπό τή Λατινική Ἀμερική, ἀνακαλύπτει πώς, σέ συνθῆκες ἀποικιοκρατίας, δύο χαμηλότερες ομάδωσεis κύρους μέ

31. Rodolfo Stavenhagen, "Estratificación social y estructura de clases (un ensayo de interpretación", *Ciencias políticas y sociales*, VIII, 27, Ἰαν.-Μάρτιος 1962, σ. 99-101.

χαρακτηριστικά κάστας (σέ αὐτή τήν περίπτωση οἱ *indios* καί οἱ *ladinos*) μπόρεσαν νά ἐμφανιστοῦν, νά ἐνσωματωθοῦν καί νά ἐπιβιώσουν στίς διάφορες πιέσεις πού ὀφείλονταν σέ αὐτό πού ὀνομάζει ξεκαθάρισμα τῶν τάξεων. Ὑποστηρίζει ὅτι δύο μορφές ἐξάρτησης, μιά ἀποικιακή μορφή (βασισμένη στίς ἐθνικές διακρίσεις καί στήν πολιτική ὑποταγή) καί μιά ταξική μορφή (βασισμένη στίς σχέσεις ἐργασίας), ἀναπτύχθηκαν δίπλα δίπλα καί ἀντανακλοῦσαν ἕνα παράλληλο σύστημα ταξινόμησης. Μετά τήν ἀνεξαρτησία, καί παρά τήν οἰκονομική ἀνάπτυξη, ἡ διχοτομία ἀνάμεσα σέ *indios* καί *ladinos*, «βαθιά ριζωμένη στίς ἀξίες τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας», παρέμεινε στήν κοινωνική δομή ὡς «μιά βασικά συντηρητική δύναμη». «Ἐναντακλώνοντας μιά κατάσταση τοῦ παρελθόντος (...) (αὐτή ἡ διχοτομία) δρᾷ περιοριστικά στήν ἀνάπτυξη τῶν νέων ταξικῶν σχέσεων»³². Σέ αὐτή τήν ἐκδοχή, ἡ παρούσα διαστρωμάτωση ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ἕνα ἀπολίθωμα τοῦ παρελθόντος, ἀλλά δέν εἶναι ἀπλῶς ἕνα ἀπολίθωμα τῶν ταξικῶν σχέσεων καθεαυτῶν.

Μιά ἄλλη προσέγγιση θά συνίστατο στό νά θεωρήσει κανεῖς τίς τάξεις καί τήν ἔνταξη στίς ὀμαδώσεις κύρους ὡς ἀνοικτές ἐπιλογές πού προσφέρονται στά διάφορα μέλη τῆς κοινωνίας. Αὐτή εἶναι ἡ προσέγγιση τοῦ Πητερ Κάρστενς. Σέ δύο πρόσφατες ἀνακοινώσεις του, ὁ Κάρστενς καί ὁ Ἄλλεν συμφωνοῦν ὅτι οἱ Ἀφρικανοί πού δουλεύουν τή γῆ στίς ἀγροτικές περιοχές θά ἔπρεπε νά θεωροῦνται «ἀγρότες» πού ἀνήκουν στήν «ἐργατική τάξη», δηλαδή ἄτομα πού πουλοῦν τήν ἐργατική τους δύναμη, ἀκόμη κι ἂν αὐτά τά ἄτομα εἶναι ἀπό τεχνική ἀποψη ἀνεξάρτητοι καλλιεργητές ἐξαγωγίμων προϊόντων³³. Ἀλλά ἐνῶ ὁ Ἄλλεν ἐνδιαφέρεται νά ὑπογραμμίσει

32. Rodolfo Stavenhagen, "Clases, colonialismo y aculturación: ensayo sobre un sistema de relaciones interétnicas en Meso-América", *América Latina*, VI, 4, Ὀκτ.-Δεκ. 1963, σ. 94.

33. Βλ. V.L. Allen, "The Meaning and Differentiation of the Working Class in Tropical Africa", καί Peter Carstens, "Problems of Peasantry and Social Class in Southern Africa". Οἱ δύο ἀνακοινώσεις παρουσιάστηκαν στό "Εβδομο Παγκόσμιο Συνέδριο Κοινωνιολογίας, στή Βάρνα τῆς Βουλγαρίας, 13-19 Σεπτεμβρίου 1970.

τόν τύπο τῆς ὑποχρεωτικῆς ἐναλλαγῆς ἀνάμεσα στήν ἀνεξάρτητη καλλιέργεια ἐξαγωγίμων προϊόντων καί στήν μισθωτή ἐργασία³⁴, ὁ Κάρστενς ἐνδιαφέρεται περισσότερο νά ἐξηγήσει τόν μηχανισμό τῆς ὁμάδωσης κύρους στήν ὀργάνωση τῆς ἀγροτικῆς τάξης ἢ αὐτό πού ἀποκαλεῖ «συστήματα ἀγροτικοῦ κύρους» (peasant status systems).

Ὁ Κάρστενς ἀρχίζει μέ τή θέση ὅτι «ἡ διατήρηση ἢ ἡ ἀναβίωση τῶν λεπτῶν δεσμῶν μέ τήν φατρία εἶναι τά μέσα πού διαθέτουν οἱ ἄνθρωποι γιά νά ἀποκτήσουν κοινωνικό γόητρο ἢ νά κερδίσουν ἐκτίμηση»³⁵. Μᾶς θυμίζει ὅτι «οἱ ἴδιοι θεσμοί πού πραγματοποίησαν τήν κρυμμένη δύναμη πού παρήγαγε μιά ἀγροτική τάξη, δημιούργησαν ἐπίσης τά συστήματα ἀγροτικοῦ κύρους. Γιά παράδειγμα (...) ὁ πιό σίγουρος τρόπος νά κερδίσει κανεῖς τήν ἀναγνώριση, τό γόητρο καί τήν ἐκτίμηση στά μάτια τόσο τῶν διευθυντικῶν τάξεων ὅσο καί τῶν ντόπιων χωρικῶν εἶναι νά συμμετέχει στούς ἐκπαιδευτικούς καί θρησκευτικούς θεσμούς πού ἐπιβλήθηκαν ἀπό τά ἔξω»³⁶. Ἔπεται, λοιπόν, ὅτι «μόνον χρησιμοποιώντας τά δικά τους ἐσωτερικά συστήματα κύρους μποροῦν νά ἀποκτήσουν πρόσβαση σέ ἄλλα συστήματα κύρους πού ἀνήκουν σέ ὑψηλότερες τάξεις. Ἡ χρησιμοποίηση, ἄρα, τοῦ κύρους θεωρεῖται ὡς ἡ καλύτερη στρατηγική γιά νά διασχίσουν τά ταξικά σύνορα»³⁷.

Ἡ δύναμη τῆς διαστρωμάτωσης μέ βάση τό κύρος μπορεῖ νά ἐξε-

34. «Οἱ μισθωτοί γνωρίζουν διαχυμάνσεις στό βιοτικό τους επίπεδο καί στήν ἀπασχόληση ἐνῶ οἱ ἀγρότες παραγωγοί γνωρίζουν διαχυμάνσεις στό βιοτικό τους επίπεδο καί στήν ἔνταση τῆς ἐργασίας. Μιά ὕφεση στό βιοτικό επίπεδο τῶν μισθωτῶν ἢ μιά αὔξηση τῆς ἀνεργίας προκαλοῦν, ὡστόσο, μιά κίνηση ἐπιστροφῆς τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ πρὸς τήν ἀγροτική παραγωγή ὅπου οἱ μισθωτοί μποροῦν νά ἀνθέξουν ἐπειδὴ τά ἀγαθὰ τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς ὑπάρχουν ὡς ἀσφαλιστική κάλυψη» (V.L. Allen, ὁ.π.). Βλ. γιά ἕναν ἀνάλογο συλλογισμό: Giovanni Arrighi, "L' offerta di lavoro in una prospettiva storica", στό *Sviluppo economico e sovrastutture in Africa*, Τορίνο, Einaudi, 1969.

35. P. Casterns, ὁ.π., σ. 9.

36. Στό ἴδιο, σ. 10.

37. Στό ἴδιο, σ. 8.

ταστει κάτω από αυτό τό φως. 'Η τιμή του κύρους δέν είναι μόνον ένας μηχανισμός πού έπιτρέπει στους άλλοτε έπιτυχημένους νά διατηρήσουν τά προνόμιά τους στή σύγχρονη άγορά, δηλαδή ή όπισθοδρομική δύναμη πού περιγράφει ό Βέμπερ· είναι επίσης ό μηχανισμός μέσω του οποίου εκείνοι πού άγωνίζονται νά άνέβουν έπιτυγχάνουν τους στόχους τους μέσα στό πλαίσιο του συστήματος (έξου και ή σχέση ανάμεσα στην ύψηλή έθνική συνείδηση και στην εκπαίδευση, στην όποία ή Κόλσον μάς έπισύρει τήν προσοχή). Είναι εύκολο λοιπόν νά καταλάβουμε τήν ιδεολογική πρωτοκαθεδρία της ομάδωσης κύρους άφου έχει τήν ύποστήριξη δύο τόσο σημαντικών ομάδων. Χρειάζεται μιά εξαιρετική συγκυρία γιά νά γίνει κατορθωτό νά διαρραγεϊ αυτός ό συνδυασμός τών στοιχείων πού έχουν συμφέρον νά διατηρηθεϊ αυτό τό πέπλο (ή αυτή ή πραγματικότητα — δέν ύπάρχει καμιά διαφορά).

'Ο Βέμπερ είχε άδικο. 'Η ταξική συνείδηση δέν έρχεται στό προσκήνιο όταν συντρέχουν τεχνολογικές άλλαγές ή κοινωνικοί μετασχηματισμοί. 'Ολόκληρη ή νεότερη ιστορία τό διαψεύδει. 'Η ταξική συνείδηση έμφανίζεται στό προσκήνιο σέ μιά πολύ πιό σπάνια περίπτωση, σέ μιά «έπαναστατική» κατάσταση, τής όποίας ή ταξική συνείδηση είναι συγχρόνως ή ιδεολογική έκφραση και τό ιδεολογικό στήριγμα. Μέ αυτή τήν έννοια, τό βασικό θεωρητικό ένστικτο του Μάρξ άποδείχτηκε σωστό.

Έπανεξέταση τών άφρικανικων δεδομένων

Άς έπιστρέψουμε τώρα στην έμπειρική πραγματικότητα τής σύγχρονης ανεξάρτητης 'Αφρικης και άς τή δοϋμε κάτω από τό φως αυτής τής θεωρητικής παρέμβασης.

'Η ανεξάρτητη Μαύρη 'Αφρική άποτελεϊται σήμερα από μιά σειρά κράτη-έθνη, μέλη τών 'Ηνωμένων 'Εθνων. Σχεδόν κανένα από αυτά δέν μπορεί νά θεωρηθεϊ έθνική κοινωνία, μέ τήν έννοια ότι αυτή ή τελευταία διαθέτει σχετικά αυτόνομη και συγκεντρωτική πολιτική, οίκονομία και κουλτούρα. Όλα αυτά τά κράτη άποτελοϋν

τιμήματα του παγκόσμιου κοινωνικού συστήματος και τά περισσότερα από αυτά είναι καλά ένταγμένα σε διάφορα *impregiaux* οικονομικά δίκτυα. Τά γενικά οικονομικά δεδομένα τους είναι κατά βάση δμοια. Ἡ πλειοψηφία του πληθυσμοῦ δουλεύει τή γῆ, παράγοντας συγχρόνως προϊόντα για τήν παγκόσμια αγορά και τροφή για τήν ἐπιβίωσή του. Οἱ περισσότεροι είναι ἐργάτες, εἴτε μέ τήν ἔννοια αὐτοῦ πού παίρνει μισθό ἀπό τόν ἰδιοκτήτη τῆς γῆς, εἴτε μέ τήν ἔννοια αὐτοῦ πού είναι ἀνεξάρτητος ἀγρότης σε μία κατάσταση πού τόν ὑποχρεώνει νά κερδίζει μετρητά (καί νά ἀντιμετωπίζει τήν καλλιέργεια τῆς γῆς ὡς μία οικονομική ἐναλλακτική ἐκδοχή ἀπέναντι σε ἄλλες μορφές μισθωτῆς ἀπασχόλησης). Ὑπάρχουν ἄλλοι πού ἐργάζονται ὡς ἐργάτες σε ἀστικές περιοχές, συχνά στό πλαίσιο ἐνός τύπου κυκλικῆς ἐσωτερικῆς μετανάστευσης.

Σέ κάθε χώρα ὑπάρχει μία τάξη γραφειοκρατῶν, πού ἐργάζονται κατά τό μεγαλύτερο μέρος για τήν κυβέρνηση. Αὐτοί είναι μορφωμένοι καί προσπαθοῦν νά μετατρέψουν ἕνα τιμήματα τῆς περιουσίας τους σε ἰδιοκτησία. Σέ κάθε περίπτωση, ὑπάρχουν ὀρισμένες ὁμάδες (μία ἢ περισσότερες) πού ἀντιπροσωπεύονται δυσανάλογα στήν γραφειοκρατική τάξη, ὅπως ὑπάρχουν ἄλλες ὁμάδες πού ἀντιπροσωπεύονται δυσανάλογα ἀνάμεσα στους ἐργάτες τῶν ἀστικῶν περιοχῶν. Σχεδόν παντοῦ ζεῖ μία ὁμάδα λευκῶν, οἱ ὁποῖοι χαίρουν ὑψηλῆς κοινωνικῆς θέσης καί καταλαμβάνουν θέσεις τεχνικῶν. Τό γόητρό τους ἔχει ἐλάχιστα ἀλλάξει ἀπό τήν ἐποχή τῆς ἀποικιοκρατίας. Ἡ ὑψηλή θέση τῶν λευκῶν ἀντανακλά, στό τοπικό ἐπίπεδο, τή θέση αὐτῶν τῶν χωρῶν στό παγκόσμιο οικονομικό σύστημα, μέσα στό ὁποῖο οἱ ἀφρικανικές χῶρες είναι «προλεταριακά» ἔθνη πού ὑφίστανται τά ἀποτελέσματα τῆς «ἄνισης ἀνταλλαγῆς»³⁸.

Ὁ βαθμός τῆς πολιτικῆς αὐτονομίας πού συνοδεύει τήν ἐπίσημη ἀναγνώριση τῆς κυριαρχίας ἐπέτρεψε στίς τοπικές ἐλίτ ἢ στίς ὁμάδες τῶν ἐλίτ νά ἐπιδιώξουν τήν ἄνοδό τους μέσα στό πλαίσιο τοῦ κοσμοσυστήματος μέ μία γρήγορη ἐπέκταση τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστή-

38. Βλ. Arghiri Emmanuel, *L' Echange inegal*, Παρίσι, Maspéro, 1969. (Ἑλλ. μετάφραση, ἐκδ. Παπαζήση).

λατος τῶν χωρῶν τους. Ἄλλά, σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τό κοσμοσύστημα, αὐτό πού εἶναι λειτουργικό σέ ἀτομικό ἐπίπεδο εἶναι δυσλειτουργικό σέ συλλογικό. Οἱ δουλειές πού κλείνονται σέ παγκόσμια κλίμακα δέν προσφέρουν ἀρκετές ἐπαγγελματικές διεξόδους σέ ἐθνική κλίμακα. Αὐτή ἡ κατάσταση ὑποχρεώνει τίς ομάδες τῶν ἐλίτ νά ἀναζητήσουν κριτήρια μέ βάση τά ὁποῖα θά ἐπιβραβεύσουν κάποιους ἀνάμεσά τους καί θά ἀπορρίψουν κάποιους ἄλλους. Οἱ συγκεκριμένες διαχωριστικές γραμμές εἶναι αὐθαίρετες καί μεταβλητές στίς λεπτομέρειές τους. Σέ ὀρισμένα μέρη, ὁ διαχωρισμός ἀκολουθεῖ τά ὄρια τῶν ἐθνοτήτων, σέ ἄλλα τῶν θρησκειῶν, σέ ἄλλα τῶν φυλῶν καί στά περισσότερα ἀκολουθεῖ ἕναν σιωπηρό συνδυασμό ὄλων αὐτῶν.

Αὐτές οἱ ἐντάσεις ἀνάμεσα στίς ὁμαδώσεις κύρους εἶναι ἡ ἀτελής φορη καί αὐτοκαταστροφική ἔκφραση τῶν ταξικῶν ἀποστερήσεων. Ἄποτελοῦν τόν καθημερινό κλῆρο τῆς πολιτικῆς καί κοινωνικῆς ζωῆς τῆς σύγχρονης Ἀφρικῆς. Οἱ δημοσιογράφοι, οἱ ὁποῖοι βρίσκονται συνήθως πιό κοντά στίς λαϊκές ἀντιλήψεις ἀπ' ὅ,τι οἱ κοινωνιολόγοι, ἔχουν τήν τάση, ὅταν γράφουν γιά τήν Μαύρη Ἀφρική, νά ἀποκαλοῦν αὐτό τό φαινόμενο «φυλετισμό». Οἱ συγκρούσεις μεταξύ φατριῶν ἢ μεταξύ ἐθνοτήτων εἶναι ἀπολύτως ὑπαρκτές, ὅπως μαρτυροῦν οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι στό Σουδάν καί στή Νιγηρία. Εἶναι συγκρούσεις μεταξύ ἐθνοτήτων μέ τήν ἔννοια ὅτι τά ἄτομα πού ἐμπλέκονται σέ αὐτές τίς συγκρούσεις ἔχουν συνήθως κίνητρα πού τά ἀναλύουν χρησιμοποιώντας κατηγορίες ἐθνότητας (ἢ ἄλλων παραβλητῶν ὁμαδώσεων κύρους)· ἐπιπλέον, συνήθως δείχνουν μεγάλη ἀφοσίωση στήν ἐθνική ομάδα τους.

Ὡστόσο, πίσω ἀπό τήν «πραγματικότητα» τῶν ἐθνοτήτων, καί ὄχι πολύ μακριά ἀπό τήν ἐπιφάνεια, βρίσκειται μιᾶ ταξική σύγκρουση. Μέ αὐτό ἐννοῶ τήν ἀκόλουθη ξεκάθαρη καί ἐμπειρικά ἐπαληθεύσιμη πρόταση (ἡ ὁποία, ὡστόσο, δέν ἔχει ὀριστικά ἐπαληθευτεῖ μέ αὐτό τόν τρόπο): ἐάν, ὡς συνέπεια μεταβολῆς τῶν κοινωνικῶν περιστάσεων, ἐξαφανίζονταν οἱ ταξικές διαφορές πού ἀντιστοιχοῦν (ἢ συμπίπτουν) μέ τίς διαφορές τῶν ὁμαδώσεων κύρους, τότε θά ἐξαφανίζονταν καί οἱ συγκρούσεις ἀνάμεσα στίς ὁμαδώσεις κύρους (γιά νά ἀντικατασταθοῦν, ἀναμφίβολα, ἀπό ἄλλες).

Ἡ ἀφοσίωση στήν ὁμάδωση κύρους εἶναι δεσμευτική καί συγχι-

νησιακή σέ βαθμό πού δύσκολα μπορεί νά φτάσει ή άφοσίωση πρός τήν τάξη, έκτός από στιγμές κρίσης, αλλά από τήν άποψη του άναλυτή είναι επίσης πιό εφήμερες. Έάν ή κοινωνία «όλοκληρωνόταν» έθνικά, οί ταξικοί άνταγωνισμοί δέν θά άποδυναμώνονταν· στήν πραγματικότητα θα συνέβαινε τό αντίθετο. Μιά από τίς λειτουργίες του δικτύου τών έντάξεων στίς ομάδωσεις κύρους είναι νά κρύβει τίς πραγματικότητες τών ταξικῶν διαφορῶν. Όστόσο, στό βαθμό πού συγκεκριμένοι ταξικοί άνταγωνισμοί ή ταξικές διαφορές μειώνονται ή έξαφανίζονται, οί άνταγωνισμοί τών ομάδωσεων κύρους (άν όχι οί διαφορές, αλλά ίσως άκόμη και αυτές) μειώνονται και έξαφανίζονται επίσης.

Ή χρησιμότητα τῆς έννοιας τῆς φυλῆς

Στή Μαύρη Άφρική μιλοῦν γιά συγκρούσεις «έθνοτήτων». Στίς Ένωμένες Πολιτείες ή στή Νότια Άφρική μιλοῦν γιά «φυλετικές» συγκρούσεις. Υπάρχει κάποιος λόγος πού χρησιμοποιεῖται ένας ιδιαίτερος όρος, φυλή, γιά νά περιγράψει τό είδος τών ομάδωσεων κύρους πού έκδηλώνονται έντονότερα σέ μερικές χῶρες αλλά όχι σέ άλλες (όπως τά κράτη τῆς Μαύρης Άφρικῆς); Άν θεωρούσαμε κάθε έθνική περίπτωση ὡς άφηρημένη και λογικά διακριτή, δέν θά υπήρχε κανένας λόγος, άφοῦ ή διαστρώματωση κύρους έξυπηρετεῖ τόν ἴδιο σκοπό σέ όλες τίς περιπτώσεις.

Άλλά οί έθνικές περιπτώσεις δέν είναι άφηρημένες και λογικά διακριτές. Άποτελοῦν τμήμα ενός παγκόσμιου συστήματος. Τό κύρος και τό γόητρο στό πλαίσιο του έθνικοῦ συστήματος δέν μποροῦν νά διαχωριστοῦν από τό κύρος και τήν ιεραρχική βαθμίδα στό πλαίσιο του κοσμοσυστήματος, ὅπως τό έχουμε ήδη υπογραμμίσει αναφορικά μέ τό ρόλο τών έκπατρισμένων λευκῶν Εὐρωπαϊκῶν στή Μαύρη Άφρική σήμερα. Υπάρχουν διεθνείς ομάδωσεις κύρους ὅπως υπάρχουν έθνικές ομάδωσεις κύρους. Μέ τόν ὄρο φυλή έννοοῦμε οὐσιαστικά μία διεθνή ομάδαωση κύρους. Στόν σημερινό κόσμο ὑπάρχει ένας βασικός διαχωρισμός ανάμεσα σέ λευκούς και μή λευ-

κούς. (Βέβαια, υπάρχουν διάφορες ποικιλίες μή λευκῶν, καί ἡ διάκριση σέ κατηγορίες διαφέρει ανάλογα μέ τό χρόνο καί τόν τόπο. Μιά ἀπό τίς ὁμαδοποιήσεις βασιζέται στό χρώμα τοῦ δέρματος, ἀλλά δέν εἶναι στήν πραγματικότητα ἡ ἐπικρατέστερη. Μιά ἄλλη, πιά συνηθισμένη, εἶναι ἡ διάκριση μέ βάση τήν ἡπειρο, ἄν καί οἱ ἸΑραβες διεκδικοῦν συχνά τό δικαίωμα νά ὑπολογιστοῦν χωριστά).

Σύμφωνα μέ αὐτή τή διεθνή διχοτομία, τό χρώμα τοῦ δέρματος εἶναι ἄσχετο. Οἱ ὀνομασίες «λευκός» καί «μή λευκός» ἔχουν πολύ λίγη σχέση μέ τό χρώμα τοῦ δέρματος. «Τί εἶναι ἓνας μαῦρος; Καί πρῶτ' ἀπ' ὄλα τί χρώμα ἔχει;», ρωτοῦσε ὁ Ζάν Ζενέ. «Ὅταν οἱ ἸΑφρικανοί ἀρνοῦνται, ὅπως κάνουν οἱ περισσότεροί, ὅτι ἡ σύγκρουση μεταξύ τῶν ἸΑράβων τοῦ Βόρειου Σουδάν μέ τό ἀνοιχτότερο δέρμα καί τῶν Νιλότων τοῦ Νότιου Σουδάν μέ τό πιά σκούρο δέρμα εἶναι μιά φυλετική σύγκρουση, δέν εἶναι ὑποκριτές. Τόν ὄρο φυλή τόν φυλᾶνε γιά τόν χαρακτηρισμό μιᾶς συγκεκριμένης διεθνοῦς κοινωνικῆς ἔντασης. Αὐτό δέν σημαίνει ὅτι ἡ σύγκρουση στό Σουδάν δέν εἶναι πραγματική καί δέν ἐκφράζεται μέ ὄρους ὁμαδώσεως κύρους. Τό ἀντίθετο. ἸΑλλά εἶναι μιά σύγκρουση πού, ἄν καί τυπικά μοιάζει μέ τήν σύγκρουση ἀνάμεσα σέ μαύρους καί λευκούς στίς ἸΗνωμένες Πολιτεῖες ἢ ἀνάμεσα σέ ἸΑφρικανούς καί Εὐρωπαίους στή Νότια ἸΑφρική, πολιτικά διαφέρει. ἸΗ πολιτική διαφορά ἔγκειται στή σημασία πού ἔχει αὐτή ἡ σύγκρουση μέσα στό —καί γιά τό— κοσμολογικό σύστημα.

Στόν σύγχρονο κόσμο, ἡ φυλή εἶναι ἡ μόνη διεθνῆς κατηγορία ὁμάδωσης κύρους. ἸΈχει ἀντικαταστήσει τή θρησκεία πού, τουλάχιστον ἀπό τόν ὄγδοο αἰῶνα μ.Χ., ἔπαιζε αὐτόν τό ρόλο. Σέ αὐτό τό σύστημα ἡ ἔνταξη στήν ὁμάδωση κύρους καθορίζεται ἀπό τήν κοινωνική σειρά μᾶλλον παρά ἀπό τό χρώμα. ἸΈτσι μπορεῖ νά ὑπάρχει στό Τρινιτάντ ἓνα κίνημα μέ τό ὄνομα «Μαύρη Δύναμη» πού στρέφεται ἐναντία σέ μιά μαύρη κυβέρνηση, μέ τήν αἰτιολογία ὅτι αὐτή ἡ κυβέρνηση λειτουργεῖ ὡς σύμμαχος τοῦ βορειοαμερικανικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ. ἸΈτσι οἱ αὐτονομιστές τοῦ Κεμπέκ μποροῦν νά αὐτοαποκαλοῦνται «λευκοί νέγροι» τῆς Βόρειας ἸΑμερικῆς. ἸΈτσι ὁ παναφρικανισμός μπορεῖ νά περιλαμβάνει τούς λευκόδερμους ἸΑραβες τῆς Βόρειας ἸΑφρικῆς ἀλλά νά ἀποκλείει τούς λευκόδερμους ἸΑφρι-

κάνεργς τῆς Νότιας Ἀφρικῆς. Ἔτσι, εἶναι δυνατὸν νά προσκαλοῦνται στίς τριηπειρωτικέσ (Ἀσία, Ἀφρικῆ καί Λατινική Ἀμερικῆ) διασκέψεις ἡ Κύπρος καί ἡ Γιουγκοσλαβία καί νά ἀποκλείονται τό Ἰσραήλ καί ἡ Ἰαπωνία.

Ὡς κατηγορία ὁμάδωσης κύρους, ἡ φυλή εἶναι μιά συγκεχυμένη συλλογική ἀναπαράσταση μιᾶς διεθνοῦς ταξικῆς κατηγορίας, τῆς κατηγορίας τῶν ἔθνων προλετάρων. Ὁ ρατσισμός, κατά συνέπεια, εἶναι ἀπλά καί μόνον ἡ πράξη διατήρησης τῆς ὑπάρχουσας διεθνοῦς κοινωνικῆς ὁμοῆς καί ὄχι ἕνας νεολογισμός γιά τίς φυλετικέσ διακρίσεις. Δέν πρόκειται ὡστόσο γιά φαινόμενα ἀπολύτως διακριτά. Ὁ ρατσισμός προφανῶς χρησιμοποιοεῖ τίς φυλετικέσ διακρίσεις ὡς ὄπλο στήν πανοπλία τῶν τακτικῶν του, βασικό ὄπλο βέβαια. Ἀλλά εἶναι δυνατὸν νά ὑπάρξουν πολλές περιπτώσεις ὅπου νά ὑπάρχει ρατσισμός χωρίς ἄμεσα ἐκφρασμένεσ φυλετικέσ διακρίσεις. Ἴσως μπορεῖ νά ὑπάρξουν ἀκόμη καί φυλετικέσ διακρίσεις χωρίς ρατσισμό, ἂν καί αὐτό φαίνεται δυσκολότερο. Αὐτό πού ἔχει σημασία νά ἀντιληφθοῦμε εἶναι ὅτι αὐτέσ οἱ ἔννοιεσ ἀναφέρονται σέ ἐνέργειεσ πού τοποθετοῦνται σέ διαφορετικὰ ἐπίπεδα τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης: ὁ ρατσισμός ἀναφέρεται σέ ἐνέργειεσ μέσα στήν παγκόσμια ἀρένα, οἱ φυλετικέσ διακρίσεις ἀναφέρονται σέ ἐνέργειεσ στό ἐσωτερικό κοινωνικῶν ὀργανισμῶν μικρότερης κλίμακας.

Ἀνακεφαλαιώνοντας, τό κύριο σημεῖο πού θά ἤθελα νά ὑπογραμμίσω εἶναι ὅτι οἱ ὁμαδώσεισ κύρους (ὄπως καί τά κόμματα) ἀποτελοῦν συγκεχυμένεσ συλλογικέσ ἀναπαραστάσεισ τῶν τάξεων. Τά συγκεχυμένα (καί ἄρα λανθασμένα) περιγράμματα ἐξυπηρετοῦν τά συμφέροντα διάφορων στοιχείων πού βρίσκονται στίς περισσότερεσ κοινωνικέσ καταστάσεισ. Στό βαθμό πού μιά κοινωνική σύγκρουση γίνεται ὀξύτερη, τά περιγράμματα τῶν ὁμαδώσεων κύρους πλησιάζουν ἀσυμπτωτικά τά περιγράμματα τῶν τάξεων καί τότε μπορούμε νά διακρίνομε τό φαινόμενο τῆς «ταξικῆς συνείδησης». Ἀλλά δέν φτάνουν ποτέ στήν ἀσύμπτωτο. Πράγματι, φαίνεται σάν νά ὑπῆρχε ἕνα μαγνητικό πεδίο ὀλόγυρα ἀπό τήν ἀσύμπτωτο, τό ὄποιο νά ἀπωθοῦσε τήν καμπύλη πού πλησίαζε.

Ἡ φυλή, τελικά, εἶναι μιά ἰδιαίτερη μορφή ὁμάδωσης κύρους στόν σύγχρονο κόσμο, αὐτή πού δείχνει τήν ἱεραρχική βαθμίδα στό

παγκόσμιο κοινωνικό σύστημα. Μέ αυτή τήν ἔννοια, δέν υπάρχουν σήμερα φυλετικές ἐντάσεις ανάμεσα στά ἀνεξάρτητα κράτη τῆς Μαύρης Ἀφρικῆς. Ὡστόσο, μιά ἀπό τίς ἐκφράσεις τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας, ὅταν αὐτή θά ἔχει ὀλοκληρωθεῖ, θά εἶναι μιά μεγαλύτερη ἀνάπτυξη τῆς συνείδησης τῆς παγκόσμιας ομάδωσης κύρους ἢ τῆς φυλετικῆς ταυτότητας, ἡ ὁποία μόνον τότε θά μπορούσε νά νικηθεῖ ἢ νά ξεπεραστεῖ, ὅταν πλησίαζε τήν ἀσύμπτωτο τῆς διεθνoῦς ταξικῆς συνείδησης.

‘Ο «ταξικός ρατσισμός»

του Έτιέν Μπαλιμπάρ

Οι έπιστημονικές αναλύσεις του ρατσισμού μολονότι εύνοούν τή μελέτη τών ρατσιστικῶν θεωριῶν συνάμα ἀποφαίνονται ὅτι ὁ «κοινωνιολογικός» ρατσισμός εἶναι φαινόμενο λαϊκό. Ὡς ἐκ τούτου, ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ρατσισμού μέσα στήν ἐργατική τάξη (πού γιά τούς κομμουνιστές καί τούς σοσιαλιστές μοιάζει φαινόμενο παρά φύσιν) θεωρεῖται ἀποτέλεσμα μιᾶς τάσης σύμφυτης στίς μάζες. Ὁ θεσμικός ρατσισμός προβάλλεται στήν ἴδια τήν κατασκευή αὐτῆς τῆς ψυχοκοινωνιολογικῆς κατηγορίας «μάζα». Πρέπει λοιπόν νά ἀναλυθεῖ ἡ διαδικασία μετατόπισης πού περνώντας ἀπό τίς κοινωνικές τάξεις στίς μάζες τίς ἐμφανίζει ὡς ὑποκείμενο καί συνάμα προνομιακό ἀντικείμενο τοῦ ρατσισμού.

Μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι μιᾶ κοινωνική τάξη, λόγω τῆς κατάστασής της, τῆς ἰδεολογίας της (γιά νά μήν ποῦμε λόγω τῆς ταυτότητάς της), ἔχει τήν προδιάθεση νά εἶναι ἐπιρρεπής στίς ρατσιστικές στάσεις καί συμπεριφορές;

Ἐναθεωρημένη ἔκδοση μιᾶς παρέμβασης στό σεμινάριο «Gli Estranei-Seminario di studi su razzismo e antirazzismo negli anni '80», πού ὀργάνωσε ἡ Clara Galini στό Istituto universitario Orientale, Νεάπολη, Μάιος τοῦ 1987.

Σ' αυτό τό έρώτημα ύπῆρξαν πολλές προσεγγίσεις άπ' άφορμή κυρίως τήν άνοδο του ναζισμού, κατ' άρχήν άπό θεωρητική άποψη, στη συνέχεια μέ τήν είσαγωγή πολλών έμπειρικῶν παραμέτρων¹. Τό άποτέλεσμα είναι έντελῶς παράδοξο, δεδομένου ότι δέν ύπάρχει σχεδόν καμιά κοινωνική τάξη πού νά μήν είναι ύποπτη ρατσισμού, μέ μιάν όρισμένη προτίμηση ώστόσο πρός τήν «μικροαστική τάξη». Άλλά ή έννοια τῆς μικροαστικῆς τάξης είναι βαθύτατα διφορούμενη καί μεταφράζει μάλλον τίς άπορίες μιᾶς ταξικῆς άνάλυσης πού νοεῖται ως κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ πληθυσμιακές φέτες άλληλοαποκλειόμενες άμοιβαῖα. Άλλά, ὅπως σέ κάθε ζήτημα καταγωγῆς πού ἔχει πολιτικές συνέπειες, θά ἦταν πρός ὄφελος τῆς ἔρευνας ἄν άντιστρέψαμε τό έρώτημα: νά μήν ψάχνουμε στη φύση τῆς μικροαστικῆς τάξης τίς βάσεις του ρατσισμού πού κατακυριεύει τήν καθημερινή ζωή, αλλά νά επιδιώξουμε νά καταλάβουμε πῶς ή ανάπτυξη του ρατσισμού επιβάλλει τήν άνάδυση μιᾶς «μικροαστικῆς μάζας» ἔκκινώντας άπό διάφορες ύλικές καταστάσεις. Έτσι στό άδόκιμο έρώτημα ποιᾶ είναι ή ταξική βάση του ρατσισμού υποκαθιστοῦμε ἕνα ἄλλο πιό κρίσιμο καί πιό σύνθετο έρώτημα, πού μπορεῖ έν μέρει νά λειτουργήσσει σάν ὀθόνη του πρώτου: νά θεωρήσουμε τόν ρατσισμό συμπλήρωμα του ἔθνικισμού καί ὅτι οἱ ταξικοί άνταγωνισμοί σέ μιᾶ κοινωνία είναι μή αναγώγιμοι. Θά αναρωτηθοῦμε ἔτσι πῶς ή ανάπτυξη του ρατσισμού μετατοπίζει τόν ταξικό άνταγωνισμό, ἢ μάλλον πῶς ὁ ταξικός άνταγωνισμός μετασχηματίζεται πάντοτε ἔξαιτίας μιᾶς «ρατσίζουσας» κοινωνικῆς σχέσης. Καί άντιστρόφως, τό γεγονός ὅτι στην πάλη τῶν τάξεων προβάλλει ή ἐναλλακτική προοπτική του ἔθνικισμού, παίρνοντας τή μορφή του ρατσισμού, μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ένδειξη του άσυμβίβαστου χαρακτήρα τῆς πάλης τῶν τάξεων μέ τόν ρατσισμό. Αυτό δέν σημαίνει βέβαια ὅτι δέν θά ἦταν άποφασιστικῆς σημασίας, σέ μιᾶ δεδομένη συγκυρία, νά έρευνηθεῖ μέ ποιό τρόπο οἱ ταξικές συνθῆκες (ύλικές συνθῆκες ύπαρξης καί ἔργασίας, ιδεολογικές παραδόσεις καί πρακτικές σχέσεις μέ τήν πολιτική) προσδιορίζουν τίς επιδράσεις του ρατσισμού μέσα στην κοινω-

1. Βλ. Pierre Ayçoberry, *La question nazie. Essai sur les interpretations du national-socialisme*, Seuil, 1979.

νία, όπως π.χ. τή συχνότητα τῶν μορφῶν μέ τίς ὁποῖες ὁ ρατσισμός «περνάει στή δράση», τόν λόγο πού ἐκφράζει, τήν προσχώρηση στόν στρατευμένο ρατσισμό.

Εἶναι εὐκόλο νά ἀναδειχθεῖ ὅτι τά ἴχνη ἑνός σταθεροῦ ὑπερκαθορισμοῦ τοῦ ρατσισμοῦ ἀπό τήν πάλη τῶν τάξεων ἔχουν οἰκουμενικότητα στήν ἱστορία του ὅσο καί ὁ ἐθνικιστικός καθορισμός. Καί πάντοτε συνδέονται μέ τόν νοηματικό πυρήνα τῶν φαντασιώσεων πού τοῦ προσιδιάζουν καί τῶν πρακτικῶν του.

Αὐτό εἶναι ἀρκετό νά δείξει ὅτι ἐδῶ ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἕναν προσδιορισμό πολύ πιό συγκεκριμένο καί ἀποφασιστικό ἀπό τίς τόσο προσφιλεῖς στούς κοινωνιολόγους τῆς «νεωτερικότητας» γενικότητες. Εἶναι δέ ἀπολύτως ἀνεπαρκές νά διαβλέπει κανεῖς στόν ρατσισμό (ἤ στό ζευγος ἐθνικισμός - ρατσισμός) εἴτε παράδοξες ἐκφράσεις τοῦ ἀτομικισμοῦ ἢ τοῦ ἐξισωτισμοῦ πού χαρακτηρίζουν τίς σύγχρονες κοινωνίες (σύμφωνα μέ τήν παλαιά διχοτομία «κλειστῶν», «ἱεραρχημένων» κοινωνιῶν καί κοινωνιῶν «ἀνοιχτῶν», «κινητικῶν») εἴτε ἀμυντικές ἀντιδράσεις ἐναντία στόν ἀτομικισμό πού μεταφράζουν τή νοσταλγία γιά μιᾶ «κοινοτική» κοινωνική ὀργάνωση². Ὁ ἀτομικισμός δέν ὑπάρχει παρά μόνο μέ τίς συγκεκριμένες μορφές τοῦ ἐμπορικοῦ ἀνταγωνισμοῦ (συμπεριλαμβανομένου τοῦ ἀνταγωνισμοῦ μεταξύ τῶν δυνάμεων τῆς ἐργασίας), διαρκῶς σέ ἀσταθὴ ἰσορροπία μέ τούς συνεταιρισμούς τῶν ἀτόμων καί ὑπό τούς καταναγκασμούς τῆς πάλης τῶν τάξεων. Ὁ ἐξισωτισμός πάλι δέν ὑπάρχει παρά μέσα στίς ἀντιφατικές μορφές τῆς πολιτικῆς δημοκρατίας (ὅπου αὐτή ὑπάρχει), τοῦ «κράτους προνοίας» (ὅπου ὑπάρχει), τῆς πώλωσης τῶν συνθηκῶν ὑπαρξης, τῶν πολιτιστικῶν διακρίσεων, τῆς μεταρρυθμιστικῆς ἢ ἐπαναστατικῆς οὐτοπίας. Εἶναι αὐτοί οἱ προσδιορισμοί πού ἀπονέμουν στόν ρατσισμό μιᾶ διάσταση «οἰκονομική» κι ὅχι ἀπλῶς μιάν ἀνθρωπολογική εἰδή.

Ὅπωςδήποτε ὅμως ἡ ἑτερογένεια τῶν ἱστορικῶν μορφῶν τῆς σχέσης ρατσισμοῦ καί πάλης τῶν τάξεων εἶναι ἕνα πρόβλημα. Πάει

2. Βλ. τίς θεωρητικοποιήσεις τοῦ Κάρλ Πόπερ *La société ouverte et ses ennemies*, (γαλ. μετάφρ. Seuil 1979). Ἐπίσης Luis Dumont *Essais sur l'individualisme. Une perspective anthropologique sur l'idéologie moderne* 1983.

από τόν τρόπο μέ τόν όποιο ό άντισημιτισμός αναπτύχθηκε σέ «άντικαπιταλισμό» τής δεκάρας γύρω από τό θέμα «τό χρῆμα τοῦ Ἑβραίου», μέχρι τόν τρόπο μέ τόν όποιο ἡ κατηγορία μετανάστευση συνδυάζει σήμερα τό φυλετικό στίγμα μέ τό ταξικό μίσος. Κάθε μία ἀπ' αὐτές τίς ἀπεικονίσεις εἶναι μή αναγώγιμη (ὅπως καί οἱ ἀντίστοιχές τους συγκυρίες), πράγμα πού ἀπαγορεύει νά ὀρίσουμε μιά όποιαδήποτε ἀπλή σχέση «ἔκφρασης» (ἢ ὑποκατάστασης) μεταξύ ρατσισμού καί πάλης τῶν τάξεων.

Στίς λαθροχειρίες τοῦ άντισημιτισμοῦ, πού κρύβεται πίσω ἀπό τό άντικαπιταλιστικό δέλεαρ ἀνάμεσα 1870 καί 1945 (δηλαδή τήν περίοδο-κλειδί κατά τήν όποία ὑπῆρξε ἰσχυρή σύγκρουση ἀνάμεσα στά εὐρωπαϊκά ἀστικά κράτη καί τόν ὀργανωμένο προλεταριακό διεθνισμό), δέν θά βροῦμε μόνο νά κατασκευάζεται κάποιος ἀποδιοπομπαῖος τράγος κάθε φορά πού ὑπάρχει κίνδυνος ἐξέγερσης τῶν προλεταρίων, δέν θά δοῦμε μόνο τήν ἐχμετάλλευση τῶν διαιρέσεών τους μήτε μόνο τήν ἀναπαράσταση τῶν δεινῶν ενός ἀφηρημένου κοινωνικοῦ συστήματος μέ τήν συμβολική προσωποποίηση τῶν «ὑπευθύνων» (ἄν κι αὐτός ὁ μηχανισμός εἶναι οὐσιαστικός γιά τή λειτουργία τοῦ ρατσισμού)³. Θά βροῦμε ἐπίσης τή συγχώνευση δύο ἱστορικών ἀφηγήσεων, κατάλληλων νά λειτουργήσῃ ἡ μιά ὡς μεταφορά τῆς ἄλλης. Ἔχουμε λοιπόν ἀπό τή μιά μεριά μιάν ἀφήγηση γιά τή δημιουργία τῶν ἔθνῶν εἰς βάρος τῆς χαμένης ἐνότητας τῆς «Χριστιανικῆς Εὐρώπης», ἀπό τήν ἄλλη μεριά τήν ἀφήγηση γιά τή σύγκρουση ἀνάμεσα στήν ἐθνική ἀνεξαρτησία καί τή διεθνοποίηση τῶν καπιταλιστικῶν οικονομικῶν σχέσεων, στήν όποία ἐνεδρεῦει πάντα ὁ κίνδυνος τῆς διεθνοποίησης τῆς πάλης τῶν τάξεων. Γι' αὐτό ὁ Ἑ-

3. Ἡ προσωποποίηση τοῦ κεφαλαίου ἀρχίζει ἀμέσως μέ τήν εἰκόνα τοῦ καπιταλιστῆ. Ἄλλ' αὐτή ἡ εἰκόνα δέν εἶναι ποτέ ἀρκετή γιά νά κινητοποιήσει συναισθηματικές ἀντιδράσεις. Γι' αὐτό θά τήν κοσμίσουν καί ἄλλα χαρακτηριστικά, πραγματικά-φανταστικά: ἦθη, ἀπογονία (οἱ «διακόσιες οἰκογένειες»), ξενική καταγωγή, μυστικές στρατηγικές, φυλετικές συνωμοσίες, (π.χ. τό ἔβραϊκό σχέδιο παγκόσμιας κυριαρχίας) κ.λπ. Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι, εἰδικά στήν περίπτωση τοῦ Ἑβραίου, αὐτή ἡ προσωποποίηση πραγματοποιεῖται σέ συνδυασμό μέ τήν προβολή τοῦ φετιχισμού τοῦ χρέματος.

βραϊός, κοινός αποδιοπομπαίος σέ όλα τὰ ἔθνη ἀλλά ἐπίσης, ἀρνητικά, λόγω τοῦ θεολογικοῦ μίσους τοῦ ὁποίου γίνεται ἀντικείμενο καί, ὡς ἐκ τούτου, μάρτυρας τῆς ἀγάπης πού ὑποτίθεται ὅτι ἐνώνει τούς «χριστιανικούς λαούς», μπορεῖ νά ταυτιστεῖ φανταστικά μέ τόν «κοσμοπολιτισμό τοῦ κεφαλαίου», αὐτόν ἀκριβῶς τόν κοσμοπολιτισμό πού ἀπειλεῖ τήν ἐθνική ἀνεξαρτησία φέρνοντας στήν ἐπιφάνεια καί πάλι τὰ ἴχνη τῆς χαμένης ἐνότητας⁴.

Ἡ εἰκόνα εἶναι τελείως διαφορετική ὅταν ὁ ἀντιμεταναστευτικός ρατσισμός ταυτίζει στό ἔπακρο τήν ταξική κατάσταση μέ τήν ἐθνική καταγωγή. Ταυτίζονται δηλαδή δύο διαφορετικές καταστάσεις διότι ἀνάγονται στή διαπεριοχική, διεθνή καί διηπειρωτική, κινητικότητα τῆς ἐργατικῆς τάξης, πού πότε εἶναι μαζική καί πότε ἐστιόμορφη ἀλλά ποτέ δέν σταματάει, πράγμα πού συνιστᾶ, ἀκριβῶς, ἕνα ἀπό τὰ ἰδιότυπα προλεταριακά χαρακτηριστικά τῶν ὄρων ὑπαρξῆς τῆς. Ἡ ταύτιση αὐτή συνδυάζεται μ' ἕνα ἀμάλλαγμα ἀνταγωνιστικῶν κοινωνικῶν λειτουργιῶν. Αἴφνης, τό θέμα τῆς «εἰσβολῆς» στή γαλλική κοινωνία Μαγκρεμπίνων ἢ τῆς μετανάστευσης πού εὐθύνεται γιά τήν ἀνεργία συμπλέκεται μέ τό θέμα τοῦ χρήματος τῶν ἐμίρηδων τοῦ πετρελαίου πού ἀγοράζουν τίς ἐπιχειρήσεις «μας», τὰ ἀκίνητά «μας» καί τὰ χωράφια «μας». Ἐξηγεῖται ἔτσι ἐν μέρει γιατί οἱ Ἀλγερινοί, οἱ Τυνήσιοι ἢ οἱ Μαροκινοί πρέπει νά ἐξονομάζονται «Ἄραβες». Ἄς μὴν λησμονοῦμε ὅτι αὐτό τό σημαῖνον, πραγματικός περιστρεφόμενος δίσκος τοῦ λόγου, διαπλέκει αὐτά τὰ θέματα καί μεταξύ τους καί μέ τήν τρομοκρατία καί μέ τό Ἰσλάμ. Ἀλλά καί ἄλλες ἀπεικονίσεις δέν πρέπει νά λησμονιοῦνται, περιλαμβανομένων ἐκείνων πού προηγοῦνται μιᾶς ἀντιστροφῆς τῆς ἀξίας τῶν ὄρων. Π.χ. τό θέμα τοῦ «προλεταριακοῦ ἔθνους», πού ἴσως ἐφευρέ-

4. Τά πράγματα γίνονται ἀκόμη πιό σύνθετα ἐπειδή ἡ χαμένη ἐνότητα τῆς «Χριστιανικῆς Εὐρώπης», μυθική ἀπεικόνιση τῆς καταγωγῆς τοῦ πολιτισμοῦ τῆς, ἀναπαρίσταται μέ φυλετικά γνωρίσματα τῆ στιγμῆ ἀκριβῶς πού αὐτή ἡ Εὐρώπη ἀναλαμβάνει νά «ἐκπολιτίσει» τόν κόσμο, δηλαδή νά τόν ὑποτάξει στήν κυριαρχία τῆς, μέσα ἀπό ἕναν ἄγριον ἀνταγωνισμό μεταξύ ἐθνῶν.

θηκε τή δεκαετία του '20 από τόν Ιαπωνικό έθνικισμό⁵ και πού έν πάση περιπτώσει έμελλε νά διαδραματίσει κρίσιμο ρόλο στην άποχρυστάλλωση του ναζισμού και πού δέν πρέπει ν' άποσιωπάται όταν αντιμετωπίζονται οί πρόσφατες άναβιώσεις του.

Ή συνθετότητα αυτών των άπεικονίσεων έξηγει επίσης γιατί είναι άδύνατον άπλώς νά συγκρατήσει κανείς τήν ιδέα της χρησιμοποίησης του ρατσισμού έναντίον της «ταξικής συνειδήσης», λές και αυτή ή τελευταία άναδύεται μέ φυσικό τρόπο άπό τήν ταξική κατάσταση. Πολύ περισσότερο πού άποδεχόμαστε ως άπαραίτητη τήν ύπόθεση έργασίας ότι «τάξη» και «φυλή» συνιστούν τούς δυό άντινομικούς πόλους μιās διαρκούς διαλεκτικής πού βρίσκεται στην καρδιά των σύγχρονων άναπαραστάσεων της ιστορίας. Ύποψιαζόμαστε άλλωστε ότι οί έργαλειακές ή συνωμοτικές θεωρήσεις του ρατσισμού μέσα στο έργατικό κίνημα ή μεταξύ των θεωρητικών (ξέρουμε μέ πόσο ύψηλό τίμημα πληρώθηκαν: έδω βρίσκεται ή τεράστια άξία του Βίλχεμ Ράιχ πού ήταν ένας άπό τούς πρώτους πού τό προείδαν) όπως επίσης και οί μηχανιστικές θεωρήσεις, πού βλέπουν στον ρατσισμό τήν «άντανάκλαση» μιās όρισμένης ταξικής συνθήκης, λειτουργούν ως άρνηση της δραστηκότητας του έθνικισμού μέσα στην έργατική τάξη και τίς όργανώσεις της. Μέ άλλα λόγια άπαξιώνουν τή σημασία της έσωτερικής σύγκρουσης μεταξύ έθνικισμού και ταξικής ιδεολογίας, άπό τήν όποία έξαρτάται ή μαζική πάλη κατά του ρατσισμού (όπως επίσης ή έπαναστατική πάλη κατά του καπιταλισμού). Γι' αυτό θά ήθελα νά εκθέσω έδω τήν εξέλιξη αυτής της έσωτερικής σύγκρουσης, πραγματευόμενος μερικές ιστορικές όψεις του «ταξικού ρατσισμού».

Πολλοί ιστορικοί του ρατσισμού (Πολιάκοφ, Μισέλ Ντυσέ, Μαντλέν Ριμπεριού, Κολέτ Γκιγιωμέν, Έ. Ούίλιαμς για τή σύγχρονη δουλεία κ.λπ.) ύπογράμμισαν ότι ή σύγχρονη έννοια της φυλής, στο βαθμό πού γίνεται λόγος περιφρόνησης και διακρίσεων, στο βαθμό επίσης πού χρησιμοποιειται για νά διαχωρισθεί ή άνθρωπότητα σε «ύπερ-άνθρωπότητα» και «ύπο-άνθρωπότητα», δέν είχε άρχικά μιá

5. Βλ. Benedict Anderson, *Imagine Communities*, Λονδίνο, 1983, σελ. 92-93.

σημασία έθνική αλλά μιά σημασία ταξική, ή μάλλον μιά σημασία κάστας⁶, δεδομένου ότι ή ανισότητα τών κοινωνικών τάξεων παρουσιάζοταν ως μιά φυσική ανισότητα. 'Απ' αὐτή τήν άποψη έχει διπλή καταγωγή. 'Από τή μιά μεριά κατάγεται από τήν άριστοκρατική άναπαράσταση τής κληρονομικής άριστοκρατίας ως ανώτερης «φυλής», ή όποία στην πραγματικότητα είναι ή μυθική αφήγηση μέ τήν όποία ένας άριστοκράτης, του όποιου ήδη άπειλείται ή κυριαρχία, έξασφαλίζει τή νομιμότητα τών πολιτικών του προνομίων και έξιδανικεύει τήν άμφιλεγόμενη συνέχεια τής γενεαλογίας του. 'Από τήν άλλη μεριά κατάγεται από τήν άναπαράσταση πληθυσμών, πού είχαν ύπαχθει στή δουλοκτησία, ως κατώτερων, έσαιί προοριζόμενων στή δουλεία και άνίκανων ν' αποκτήσουν αυτόνομο πολιτισμό. 'Εξου ό λόγος για τό αίμα, τό χρώμα του δέρματος, τίς φυλετικές άναμείξεις. Πολύ άργότερα ή έννοια τής φυλής «έθνοποιήθηκε» για νά ένταχθει στό έθνικιστικό πλέγμα, πράγμα πού αποτέλεσε σημείο έκκίνησης για τίς διαδοχικές μεταμορφώσεις της. Είκονίζεται έτσι τό γεγονός ότι, εϋθύς έξαρχής, οί ρατσιστικές άναπαραστάσεις τής ιστορίας σχετίζονται μέ τήν πάλη τών τάξεων. 'Αλλά τό γεγονός αυτό αποκτά όλη τή σπουδαιότητά του μόνο αν έξετάσουμε τόν τρόπο μέ τόν όποιο έξελίσσεται ό όρος φυλή και τήν εμφάνιση του έθνικισμού μέ τίς πρώτες άπεικονίσεις του «ταξικού ρατσισμού», αν έξετάσουμε μέ άλλα λόγια τούς πολιτικούς της προσδιορισμούς.

'Η άριστοκρατία δέν είδε και δέν άναπαράστησε τόν έαυτό της έξαρχής ως «φυλή». 'Ο περί φυλής λόγος της ήταν όψιμος⁷, και ή

6. L. Poliakov, *Histoire de l'antisémitisme* (Le livre de poche Pluriel), M. Duchet, M. Riberioux, «Préhistoire et histoire du racisme», στό *Racisme et société*, υπό τή διεύθυνση τών P. de Comarmond et Cl. Duchet, Maspero 1969. C. Guillaumin, *L'idéologie raciste Genése et langage actuel*, Mouton 1972. «Caractère spécifique de l'idéologie raciste», *Cahiers internationaux de sociologie*, τόμ. LIII, 1972. «Les ambiguítés de la catégorie taxinomique "race"» στό L. Poliakov (éd) *Homme et bêtes Entretiens sur le racisme* (I), Mouton 1975. Eric Williams *Capitalism and Slavery*, Chapel Hill. 1944

7. 'Η όποία, στην γαλλική περίπτωση, υποκαθίσταται στην «ιδεολογία τών τριών λειτουργιών», θεμελιακή θεολογική και νομική ιδεολογία, πού

λειτουργία του ήταν καθαρά άμυντική. Στην Γαλλία για παράδειγμα υπήρξε μέ το μύθο των «γαλαζοαίματων», τής φράγκικης ή γερμανικής καταγωγής τής κληρονομικής άριστοκρατίας. 'Ο λόγος αυτός αναπτύσσεται όταν ή απόλυτη μοναρχία θεμελιώνει τό συγκεντρωτικό κράτος είς βάρος των φεουδαρχών και άρχίζει νά «δημιουργεί» στους κόλπους της μιά νέα άριστοκρατία, διοικητική και οικονομική, άστικής προέλευσης, ξεπερνώντας έτσι μιά άποφασιστική φάση στή συγκρότηση του κράτους-έθνους. Πιό ένδιαφέρουσα είναι ακόμη ή περίπτωση τής κλασικής 'Ισπανίας, όπως τήν αναλύει ο Πολιάκοφ: ο κατατρεγμός των 'Εβραίων μετά τήν ανακατάκτηση τής 'Ισπανίας λειτούργησε ως άναγκαίο έφαλτήριο για τή μετατροπή του καθολικισμού σέ θρησκεία του κράτους. Παράλληλα όμως αποκαλύπτει τά ίχνη μιās «πολυεθνικής» κουλτούρας έναντίον τής όποίας πραγματοποιείται ο «έξισπανισμός» (ή μάλλον ή «κασταλινοποίηση»). Συνδέεται στενά έπομένως μέ τή διαμόρφωση του ύποδείγματος του εύρωπαϊκού έθνικισμού. 'Αλλά έχει μιάν ακόμη πιό διαφορούμενη σημασία από τή στιγμή κατά τήν όποία καταλήγει στή σύσταση «θεσμών καθαρότητας αίματος» (*limpieza de sangre*), πού θά κληρονομήσει κάθε εύρωπαϊκός ή άμερικανικός ρατσιστικός λόγος. 'Ο κληρονομικός όρισμός τής «φυλής» (*raza*), ένω άποσιωπά τήν άρχική έπιμειξία μέ τους Μαυριτανούς και τους 'Εβραίους, χρησιμεύει στό νά άπομονώσει μιά έσωτερική άριστοκρατία και συνάμα στό νά άπονείμει σέ «όλον τόν ισπανικό λαό» μιά πλασματική εύγένεια καταγωγής, νά τόν μεταμορφώσει «σέ λαό κυρίων», τή στιγμή πού, μέ τήν τρομοκρατία, τή γενοκτονία, τή δουλεία και τόν βίαιο έκχριστιανισμό, κατακτά και κυριαρχεί τήν πιό μεγάλη άποικιακή αυτοκρατορία. Σ' αυτή τήν παραδειγματική τροχιά ο ταξικός ρατσισμός μετασχηματίζεται σέ έθνικιστικό ρατσισμό, χωρίς ώστόσο νά έξαφανισθει⁸.

'Αλλά ακόμη πιό άποφασιστική για τό θέμα μας είναι ή άντιστροφή των άξιων πού παρατηρείται στό πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα.

έκφράζει ώστόσο τήν όργανική θέση πού κατέχει ή άριστοκρατία στή συγκρότηση του κράτους.

8. L. Poliakov, όπ.π., τόμ. I, σελ. 95 έπ.

Ὁ ἀριστοκρατικός ρατσισμός είναι ἤδη ἔμμεσα συνδεδεμένος μέ τήν πρωταρχική συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου. Πρωτότυπο τοῦ ρατσισμού αὐτοῦ είναι ὁ ὀνομαζόμενος αὐτοαναφερόμενος ρατσισμός τῶν σύγχρονων ἀναλυτῶν, πού ἀναγορεύει σέ φυλή ὅποιον κυριαρχεῖ τό λόγο περί φυλῆς. Ἀπ' ἐδῶ προέρχεται ἡ σημασία τῆς ἰμπεριαλιστικῆς ἐπιβίωσής του στήν ἀποικιοκρατική ἐποχή: οἱ Ἕλληνοί στίς Ἰνδίες, οἱ Γάλλοι στήν Ἀφρική, ὅσο χυδαῖα κι ἄν εἶναι τά συμφέροντά τους, οἱ τρόποι τους καί ἡ καταλήστευση τῶν ἀποικιῶν στήν ὁποία ἐπιδίδονται, θά δοῦν ὅλοι τόν ἑαυτό τους σάν σύγχρονη ἀριστοκρατία. Ὡστόσο ἡ Βιομηχανική Ἐπανάσταση, ἐνῶ δημιουργεῖ τίς καθαυτό καπιταλιστικές ταξικές σχέσεις, γεννᾷ ταυτόχρονα τόν νέο ρατσισμό τῆς ἀστικῆς ἐποχῆς (ἱστορικά μιλώντας, τόν πρῶτο «νεο-ρατσισμό»): αὐτόν πού στοχεύει τό προλεταριάτο ὡς πληθυσμό πού ὑφίσταται τήν ἐκμετάλλευση (ἀκόμη καί τήν ὑπερεκμετάλλευση πρίν τήν ἐμφάνιση τοῦ κοινωνικοῦ κράτους) καί συνάμα ὡς πληθυσμό πολιτικά ἀπειλητικό.

Ὁ Λουί Σεβαλιέ, ἰδίως, περιέγραψε λεπτομερῶς τό πλέγμα τῶν σημασιῶν πού συνδέονται μέ τόν ταξικό ρατσισμό⁹. Κατ' αὐτόν, σέ σχέση μέ τή «φυλή τῶν ἐργατῶν», ὁ ὅρος φυλή ἀποσυνδέεται ἀπό τίς ἱστοριοθεολογικές συνδηλώσεις του καί εἰσδύει στό πεδίο τῶν ἰσοδυναμιῶν μεταξύ κοινωνιολογίας, ψυχολογίας, φαντασιακῆς βιολογίας καί παθολογίας τοῦ «κοινωνικοῦ σώματος». Ἀναγνωρίζει κανεῖς ἐδῶ τά ἰδεοληπτικά θέματα τῆς ἀστυνομικῆς, ἰατρικῆς καί φιλανθρωπικῆς φιλολογίας, τῆς φιλολογίας μέ δύο λόγια. Γιά πρώτη φορά, θά συμπυκνωθοῦν στόν ἴδιο λόγο οἱ τυπικές ὀψεις κάθε διαδικασίας ἐκρατισμοῦ ἑνός κοινωνικοῦ σώματος μέχρι τίς μέρες μας: τῆς ὑλικῆς καί πνευματικῆς ἀθλιότητος, τῆς ἐγκληματικότητος, τῆς ἐγγενοῦς ἐλαττωματικότητος (ἀλκοολισμός, ναρκωτικά), τῶν φυσικῶν καί ἠθικῶν στιγμάτων, τῆς σωματικῆς ἀκαθαρσίας, τῆς σεξουαλικῆς ἀκράτειας, ὅλες δηλαδή οἱ ἰδιόμορφες ἀσθένειες πού ἀπειλοῦν τήν ἀνθρωπότητα μέ «ἐκφυλισμό». Χαρακτηριστική εἶναι ἡ διακύμανση σέ ἀξιολογήσεις ὅπου εἴτε οἱ ἐργάτες ἀπο-

9. Louis Chevalier, *Classes laborieuses et classes dangereuses à Paris pendant la première moitié du XIXe siècle*. Le livre de poche Pluriel, 1984.

τελοῦν μιὰ ράτσα ἐκφυλισμένη εἴτε ἡ παρουσία τους καί ἡ ἐπαφή μαζί τους, δηλαδή ἡ ἴδια ἡ ἐργατική συνθήκη, συνιστοῦν ἔνζυμο ἐκφυλισμοῦ τῆς «φυλῆς» τῶν πολιτῶν, τῶν ὑγιῶν στοιχείων τοῦ ἔθνους. Μέσα ἀπ' αὐτά τά θέματα καταστρώνεται ἡ φαντασιωσική ἐξίσωση τῶν «ἐργαζόμενων τάξεων» μέ τίς «ἐπικίνδυνες τάξεις», ἡ συγχώνευση μιᾶς κοινωνικοοικονομικῆς κατηγορίας μέ μιάν ἀνθρωπολογική καί ἠθική κατηγορία, ἐξίσωση πού θά χρησιμεύσει ὡς ὑπόβαθρο σέ κάθε παραλλαγή κοινωνιοβιολογικοῦ ντετερμινισμοῦ (ψυχιατρικοῦ ἐπίσης). Γιά νά στιγματιστοῦν οἱ ἐργαζόμενες τάξεις ὡς ἐπικίνδυνες, θά συναφθοῦν δάνεια ψευδοεπιστημονικῶν ἐγγυήσεων ἀπό τόν δαρβινικό ἐξελικτισμό, ἀπό τή συγκριτική ἀνατομία καί ἀπό τήν ψυχολογία τῶν ὄχλων, ἀλλά κυρίως θά ὀργανωθεῖ ἓνα πλέγμα ἀστυνομικῶν θεσμῶν καί θεσμῶν κοινωνικοῦ ἐλέγχου¹⁰.

Ὡστόσο ὁ ταξικός ρατσισμός εἶναι ἀλληλένδετος μέ θεμελιώδεις ἱστορικές διαδικασίες πού διέγραφαν ὡς τίς μέρες μας μιάν ἄνιση ἐξέλιξη. Ἐδῶ ἀπλῶς τίς μνημονεύω. Κατ' ἀρχήν ὁ ταξικός ρατσισμός γιά τή σύσταση τοῦ κράτους-ἔθνους συνδέεται μέ ἓνα κρίσιμο πολιτικό πρόβλημα. Οἱ «ἀστικές ἐπαναστάσεις», ἰδίως ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση, χάρη στήν ριζική ἰσονομία πού διακήρυξε, ἔθεσε τό ζήτημα τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων τῆς μάζας μέ τρόπο τελεσίδικο. Κι αὐτό ἦταν τό ἐπίδικο ἀντικείμενο ἐνάμιση αἰῶνα κοινωνικῶν ἀγώνων. Ἡ ἰδέα μιᾶς ἐκ φύσεως διαφορᾶς ἀνάμεσα στά ἄτομα κατάντησε νομικά καί ἠθικά ἀντιφατική ἂν ὄχι ἀδιανόητη. Ἦταν ὡστόσο πολιτικά ἀπαραίτητη ὅσο τουλάχιστο οἱ «ἐπικίνδυνες τάξεις» (ἐπικίνδυνες γιά τήν καθεστηκυῖα τάξη, τήν ἰδιοκτησία, τήν ἐξουσία τῶν ἐλίτ) ἔπρεπε νά ἀποκλεισθοῦν μέ τή βία, μέ τό δίκαιο τῆς πολιτικῆς ἰκανότητας, καί νά ἐγκλωβιστοῦν στά περιθώρια τῆς πόλης. Ἐπρεπε νά ἀποκλεισθοῦν ὅσο ἐν τέλει θά ἦταν σύμφоро νά τοῦς ἀρ-

10. Βλ. G. Netchine, «L' individuel et le collectif dans les representations psychologiques de la diversité des êtres humains au XIXe siècle» στό Poliakov, *Ni juif ni grec. Entretiens sur le racisme* (II), Mouton, 1978. L. Murard et P. Zylberman, *Le petit travailleur infatigable ou le prolétaire régénéré. Villes — usines, habitant et intimités au XIXe siècle*, έκδ. Recherches, 1976.

νηθούν την ιδιότητα του πολίτη δείχνοντας ότι από ιδιοσυστασία τους έλειπαν οι ιδιότητες της ολοκληρωμένης ανθρώπινης φύσης, της φυσιολογικής ανθρωπότητας. Δύο ανθρωπολογίες συγκρούονται εδώ (ύπαινίσσομαι βέβαια δύο «ουμανισμούς»): η ισότητα εκ γενετής και η κληρονομική ανισότητα που επιτρέπει να μετατρέπονται οι κοινωνικοί ανταγωνισμοί σε φυσιοκρατικούς.

Όμως εύθυσ εξαρχής αυτή η επιχείρηση υπερκαθορίζεται από την έθνική ιδεολογία. 'Ο Ντισραέλι¹¹ (έκπληκτικός θεωρητικός άλλωστε της «άνωτερότητας των Έβραίων» σε σχέση ακόμη και με την «άνωτερη άγγλοσαξονική φυλή») είχε θαυμάσια συνοψίσει τό ζήτημα εξηγώντας ότι στά σύγχρονα κράτη έμφανίζεται η τάση διάσπασης ενός κοινωνικού σχηματισμού σε «δύο έθνη». 'Υπεδείκνυε ήδη έτσι τό δρόμο που θά 'πρεπε ν' ακολουθήσουν οι κυρίαρχες τάξεις στό βαθμό που έρχονταν αντιμέτωπες με την βαθμιαία οργάνωση της πάλης των τάξεων: νά διαιρεθεί κατ' αρχήν η μάζα των «έξαθλιωμένων» αναβαθμίζοντας την αγροτιά στους παραδοσιακούς βιοτέχνες και αποδίδοντάς τους ιδιότητες έθνικής αυθεντικότητας, υγιούς ιδιοσυγκρασίας, ήθικότητας, φυλετικής άκεραιότητας, ιδιότητες δηλαδή πλήρως αντινομικές προς τή βιομηχανική παθολογία. 'Εν συνεχεία υπεδείκνυε την ανάγκη πώς η σφραγίδα της επικινδυνότητας και της κληρονομικότητας των «επικίνδυνων τάξεων» έπρεπε νά στιγματίζει προοδευτικά τους άλλοδαπούς, ιδίως τους μετανάστες και τους αποικιοκρατούμενους. 'Αλλά στή διαδικασία αυτή (ακόμη και σε χώρες όπως η Γαλλία όπου ο έθνικός πληθυσμός δέν διαχωρίζεται με θεσμικές φυλετικές διακρίσεις, όπου δέν υπήρξε κάποιο εκ καταγωγής άπαρτχάιντ) παρατηρήθηκε μία χαρακτηριστική καθυστέρηση της πράξης σε σχέση με τό δίκαιο. Μιά έμμογή δηλαδή του ταξικού ρατσισμού άπέναντι στις «λαικές τάξεις» και ταυτόχρονα μία ιδιαίτερη ροπή των τάξεων αυτών προς τόν φυλετι-

11. Βλ. Η. Arendt, *Antisemitism*. Το μέρος του *The Origins of Totalitarianism* Ν. York 1968 σελ. 68 έπ. L. Polakov, *Histoire de l'antisemitisme*, όπ.π., τόμ. II, σ. 176. Karl Polanyi, *La Grande Transformation*, γαλ. μετάφρ. Gallimard 1983, Παράρτημα XI: «Israël, les "Deux Nations" et le problème des races de couleur».

κό ρατσισμό, μιά άκρραία άμφισμημία τής στάσης άπέναντι στον ρατσισμό. Πράγμα πού μās παραπέμπει σε ένα άλλο πάγιο γνώρισμα του ταξικού ρατσισμού.

Ένωω μ' αυτό τον θεσμικό έκρατισμό τής χειρωνακτικής έργασίας. Θα μπορούσε να του βρει κανείς μακρινή καταγωγή πού πάει τόσο μακριά στο χρόνο όσο οι ίδιες οι ταξικές κοινωνίες. Άπ' αυτή τήν άποψη δέν υπάρχει άξιοσημείωτη διαφορά ανάμεσα στον τρόπο με τον όποιο εκφράζεται ή περιφρόνηση των φιλοσοφικών έλιτ τής δουλοκτητικής Έλλάδας και στον τρόπο με τον όποιο ένας Ταίλτορ περιγράφει τό 1909 τήν «προδιάθεση» όρισμένων άτομων για τά κουραστικά, βρώμικα και επαναληπτικά έργα πού άπαιτούν μέν σωματική ρώμη δχι όμως εύφυία ούτε πνεύμα πρωτοβουλίας (ό «άνθρωπος-βόδι» των *Principles of Scientific Management*. Παραδόξως ό ίδιος «άνθρωπος-βόδι» παρουσιάζει μιά χρόνια έπιρρέπεια προς τήν συστηματική περιπλάνηση, τό χάζεμα, γι' αυτό του χρειάζεται ένας έργοδηγός για να τον έπιβλέπει ανάλογα με τή φύση του)¹². Όσοτόσο ή Βιομηχανική Έπανάσταση και ή καπιταλιστική μισθωτή εργασία επιβάλλουν έδω μιά μετατόπιση. Άντικείμενο περιφρόνησης, και κατά συνέπεια φόβου, δέν είναι πλέον ή καθαρή χειρωνακτική εργασία· αντίστροφα, στο πλαίσιο πατερναλιστικών και αρχαϊστικών ιδεολογιών, παρατηρείται μιά θεωρητική έξιδανίκευση ιδίως με τή μορφή υπεραξίωσης τής «βιοτεχνίας». Έδω όμως αντικείμενο περιφρόνησης γίνεται ή σωματική εργασία και ιδιαίτερα ή έκμηχανισμένη σωματική εργασία πού θα άποβεί «έξάρτημα τής μηχανής». Είναι αυτή ή εργασία πού θα υποβληθεί σε μιά συμβολική και φυσική βία χωρίς προηγούμενο και πού ξέρουμε ότι δέν θα εξαφανισθεί στις νέες φάσεις τής Βιομηχανικής Έπανάστασης, αλλά θα διαγωνισθεί με μορφές έκσυγχρονισμένες και «διανοούμενες», όπως

12. Frederic W. Taylor, *La direction scientifique des entreprises*, γαλ. μετάφρ., Marabout. Βλέπε σχόλια του Robert Linhart, *Lenin, les paysans, Taylor*, Seuil 1976 και Benjamin Coriat, *L'atelier et le chronometre*, Christian Bourgeois 1976. Βλέπε επίσης τή μελέτη μου «Sur le concept de la division du travail intellectuel et manuel» στο Jean Belkhir et al., *L'intellectuel, l'intelligentsia et les manuel*, Anthropos 1983.

έπίσης και μέ μορφές «ἀρχαϊκές» σέ πολλούς τομεῖς τῆς παραγωγῆς.

Αὐτή ἡ διαδικασία τροποποιεῖ τό καθεστώς τοῦ ἀνθρώπινου σώματος (τό ἀνθρώπινο καθεστώς τοῦ σώματος): δημιουργεῖ «ἀνθρώπους-σώματα» τῶν ὁποίων τό σῶμα εἶναι «σῶμα-μηχανή», κυριαρχούμενο καί τεμαχισμένο, χρησιμοποιούμενο μόνο γιά μιά λειτουργία ἢ μιά ἀπομονωμένη χειρονομία, μέ κατεστραμμένη τήν ἀκεραιότητά του καί φετιχοποιημένο, ἀτροφικό καί ὑπερτροφικό συνάμα ὡς πρός τά «χρήσιμα» ὄργανά του. Ὅμως, ὅπως σέ κάθε περίπτωση βίας, καί ἡ βία ἐτούτη εἶναι ἀξεχώριστη ἀπό μιάν ἀντίσταση καί ἀπό μιάν ἐνοχή. Ἡ ποσότητα τῆς «φυσιολογικῆς» ἐργασίας δέν μπορεῖ νά ἀναγνωρισθεῖ καί νά ἐξαχθεῖ ἀπό τό σῶμα τοῦ ἐργάτη παρά μόνο ἐκ τῶν ὑστέρων, ἀφοῦ ἡ πάλῃ καθορίσει τά ὄριά της: ὁ κανόνας εἶναι ἡ ὑπερεκμετάλλευση, ἡ τάση καταστροφῆς τοῦ ὀργανισμοῦ (πού μεταφορικά θά θεωρηθεῖ ἐκφυλισμένος) καί, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ ἔξαρση στήν καταπίεση τῶν πνευματικῶν λειτουργιῶν τῆς ἐργασίας. Πρόκειται γιά μιά διαδικασία ἀνυπόφορη γιά τόν ἐργάτη ἀλλά πού δέν εἶναι ὡστόσο αὐτομάτως ἀποδεκτή ἀπό τά ἀφεντικά του χωρίς μιάν προκαταβολική ἰδεολογική καί φαντασιωσική ἐπεξεργασία. Ὅτι ὑπάρχουν ἀνθρωποι-σώματα σημαίνει ὑπάρχουν ἀνθρωποι χωρίς σώματα· ὅτι οἱ ἀνθρωποι-σώματα εἶναι ἀνθρωποι διαμελισμένοι καί ἀκρωτηριασμένοι (ἔστω καί μόνο διότι ἀποχωρίζονται τῇ διάνοιά τους) σημαίνει ὅτι κάποια ἄλλα ἄτομα τοῦ ἐνός ἢ τοῦ ἄλλου εἶδους πρέπει νά προικισθοῦν μ' ἕνα ὑπέρ-σῶμα, νά ἀναπτύξουν τά σπόρ, τόν ἐπιδεικτικό ἀνδρισμό, ὥστε νά προφυλαχθοῦν ἀπό τήν ἀπειλή πού ἐπικρέμαται πάνω στήν ἀνθρώπινη φυλή¹³...

13. Προφανῶς, τό «ζωῶδες» τῆς δουλειᾶς δέν ἔπαψε ν' ἀποτελεῖ πρόβλημα ἀπό τόν Ἀριστοτέλη καί τούς συγχρόνους του μέχρι τούς σύγχρονους σχολιασμούς. Ἀλλά ἡ Βιομηχανική Ἐπανάσταση ἀπελευθερώνει ἕνα νέο παράδοξο: τό «κτηνῶδες» σῶμα τοῦ ἐργάτη γίνεται ὄλο καί λιγότερο ζωικό, ὄλο καί περισσότερο τεχνικοποιημένο, ἄρα ἐξανθρωπισμένο. Ἡ ἀγωνία γιά τόν ὑπερεξανθρωπισμό τοῦ ἀνθρώπου (στό σῶμα καί στήν «ἀντικειμενοποιημένη» διάνοιά του μέσω τῶν γνωστικῶν ἐπιστημῶν καί τεχνικῶν ἐπιλογῆς καί ἐπαγγελματικῆς κατάρτισης) παρά ἡ ὑπαγωγή στήν κατηγορία τοῦ ὑπανθρώπου, καί ἐν πάσῃ περιπτώσει τό μεταξύ τους ἐναλλά-

Μόνο αυτή η ιστορική κατάσταση, αυτές δηλαδή οι ιδιότυπες κοινωνικές συνθήκες επιτρέπουν να κατανοήσουμε έπακριβώς τη διαδικασία χάρη στην οποία τό σῶμα γίνεται αντίκειμενο αισθητικής (ἄρα σεξουαλικό φετίχ) πού χαρακτηρίζει ὅλες τίς παραλλαγές τοῦ σύγχρονου ρατσισμού, πού πότε στιγματίζει «τά φυσικά χαρακτηριστικά» τῆς φυλετικῆς κατωτερότητας καί πότε ἐξιδανικεύει τόν «άνθρώπινο τύπο» τῆς ἀνώτερης φυλῆς. Οἱ συνθήκες αυτές φωτίζουν τήν πραγματική σημασία τῆς προσφυγῆς στή βιολογία σέ ὅλη τήν ἱστορία τῶν ρατσιστικῶν θεωριῶν. Ἡ βιολογία βέβαια οὐδὼς εὐθύνεται γιά τή χρησιμοποίηση τῶν ἐπιστημονικῶν ἀνακαλύψεων στήν καλλιέργεια τῆς ρατσιστικῆς ἰδεοληψίας ἀλλά προσάγει ἕνα μεταφορικό σχῆμα καί μιὰ ἐξιδανίκευση τῆς σωματικῆς φαντασίωσης. Ἡ ἐπιστημονική βιολογία ἀλλά καί ἄλλοι ἐπιστημονικοί-θεωρητικοί λόγοι μποροῦν νά ἐπιτελοῦν αὐτή τή λειτουργία ἀρκεῖ νά ἀρθρώνονται στήν ὀρατότητα τοῦ σώματος, τῶν τρόπων ὑπαρξῆς του, τῆς συμπεριφορᾶς του, τῶν μελῶν καί τῶν ἐμβληματικῶν ὀργάνων του, σύμφωνα μέ τίς ὑποθέσεις πού διατυπώσαμε ἀλλοῦ γιά τόν νεορατσισμό καί τόν δεσμό του μέ πρόσφατες μορφές κατακερματισμοῦ τῆς διανοητικῆς ἐργασίας. Θά ταίριαζε νά ἐπεκτείνει κανεῖς τήν ἔρευνα περιγράφοντας τή «σωματοποίηση» τῶν πνευματικῶν ἱκανοτήτων, ἄρα τόν ἐκρατισμό τους, πού παρατηρεῖται σήμερα μέ τή χρησιμοποίηση τοῦ IQ ὡς μετρητῆ εὐφυΐας, μέχρι τήν αισθητική ἐξιδανίκευση τῶν ἀνώτερων στελεχῶν πού ἐξωραΐζονται ὡς ἄτομα ἀποφασιστικά, διανοούμενα καί ἀθλητικά¹⁴.

Ἀλλά ὑπάρχει ἀκόμη μιὰ ἄλλη καθοριστική πλευρά γιά τή διαμόρφωση τοῦ ταξικῶν ρατσισμού. Ἡ ἐργατική τάξη εἶναι πληθυσμός ἀφ' ἑνός ἑτερογενῆς καί ἀφ' ἑτέρου ρευστός, μέ ὅρια ἐξ ὀρισμοῦ ἀκαθόριστα, δεδομένου ὅτι ἐξαρτῶνται ἀπό τούς ἀδιάκοπους μετασχηματισμούς τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας καί τῆς διακίνησης τῶν κε-

ξιμο, βγαίνει μέσα ἀπό τίς φαντασιώσεις τοῦ ζώδους. Ἐπομένως οἱ προβολές διοχετεύονται πρὸς τόν ἐργάτη στόν ὅποιο ἡ ἰδιότητα τοῦ ἀλλοδαποῦ τοῦ ἀπονέμει αὐτομάτως τά κατηγορήματα ἑνός «ἄλλου ἀρσενικοῦ», ἑνός «ἀνταγωνιστῆ».

14. Βλ. στόν τόμο αὐτόν τίς μελέτες «Ἵπάρχει νεορατσισμός» καί «Ρατσισμός καί ἔθνικισμός».

φαλαίων. Δέν είναι μιά κοινωνική κάστα όπως οί άριστοκρατικές κάστες ή όπως τά διευθυντικά τμήματα τής άστικής τάξης. Άλλά ό ταξικός ρατσισμός (καί à fortiori ό ταξικός έθνικιστικός ρατσισμός, όπως δηλώνεται στην περίπτωση τών μεταναστών) τείνει νά πράξει τό αντίστοιχο του έγκλωβισμού σέ μιά κάστα ενός τμήματος τουλάχιστον τής έργατικής τάξης. Άκόμη καλύτερα, ή μάλλον χειρότερα: νά προκαλέσει έναν όσο γίνεται τελειότερο έγκλωβισμό στις διαδικασίες τής «κοινωνικής κινητικότητας», συνδυαζόμενον μέ ένα όσο γίνεται πληρέστερο άνοιγμα στις ροές τής προλεταριοποίησης.

Άς τό πούμε άλλιώς. Η λογική τής καπιταλιστικής συσσώρευσης έμπεριέχει δυό αντιφατικές πλευρές: από τή μία μεριά θέλει νά κινητοποιεί καί νά αποσταθεροποιεί διαρκώς τις συνθήκες ζωής καί έργασίας ώστε νά διασφαλίζει τόν ανταγωνισμό στην αγορά εργασίας, νά άντλεί άδιάκοπα νέες δυνάμεις από «τόν βιομηχανικό έφεδρικό στρατό», νά διατηρεί έναν σχετικό υπερπληθυσμό. Από τήν άλλη πλευρά ή καπιταλιστική λογική τής συσσώρευσης επιδιώκει νά σταθεροποιεί για μακρά διάρκεια (για πολλές γενιές) έργατικές συλλογικότητες ώστε νό τις «έκπαιδεύει» στη δουλειά καί νά τις συνδέει μέ τήν επιχείρηση, νά βάζει επίσης σέ ενέργεια τόν μηχανισμό άντιστοίχισης μεταξύ πατερναλιστικής πολιτικής ήγεμονίας καί έργατικής οίκογενειοκρατίας. Η ταξική συνθήκη, άυστηρά συνδεδεμένη μέ τή σχέση τής μισθωτής εργασίας, δέν έχει καμιά σχέση μέ τήν άπογονία ούτε μέ τήν καταγωγή. Οριακά άκόμη καί ή έννοια τής ταξικής ένταξης στερείται πρακτικής σημασίας. Μόνο ή ταξική συνθήκη μετράει, έδω καί τώρα. Από τήν άλλη μεριά πρέπει βεβαίως ένα μέρος τών εργατών νά είναι παιδιά εργατών ώστε νά δημιουργείται μιά κοινωνική κληρονομικότητα¹⁵. Άλλά μ' αϋτήν,

15. Όχι μόνο μέ τήν έννοια μιās άτομικής συγγένειας αλλά μέ τήν έννοια ενός «πληθυσμού» πού άναγνωρίζει κι εφαρμόζει τόν ένδογαμικό κανόνα. Όχι μόνο μέ τήν έννοια τής μεταβίβασης τεχνογνωσίας (διαμεσολαβημένη από τό σχολείο, τή μαθητεία, τή βιομηχανική πειθαρχία) αλλά μέ τήν έννοια ενός «συλλογικού ήθους». Έκτός από τά έργα πού ήδη αναφέρθηκαν βλέπε επίσης J.-P. De Gaudemar, *La mobilisation générale*. Editions du Champ urbain, Παρίσι, 1979.

στήν πράξη, αυξάνουν επίσης οι ικανότητες αντίστασης και οργάνωσης.

Ἄπ' αὐτές τίς ἀντιφατικές ἀπαιτήσεις προκύπτουν οἱ δημογραφικές πολιτικές, οἱ πολιτικές γιά τή μετανάστευση καί τίς χωροταξικές διακρίσεις —καί γενικά οἱ ἀνθρωπονομικές πρακτικές κατά τήν ἔκφραση τοῦ Ντ. Μπερτώ¹⁶— πού τό κράτος καί ἡ ἐργοδοσία βάζουν σέ ἐφαρμογή ἤδη ἀπό τά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα. Κι ἔχουν οἱ πρακτικές αὐτές δύο πλευρές, μία πατερναλιστική καί μία πειθαρχική, «κοινωνικοῦ πολέμου» ἐναντίον τῶν ἄγριων μαζῶν, ὑπεράσπισης τοῦ πολιτισμοῦ μέ ὅλες τίς σημασίες τοῦ ὄρου. Τέτοια ἀπεικόνιση τῶν πρακτικῶν αὐτῶν βλέπει κανεῖς σήμερα στήν κοινωνικοαστυνομική χειραγώγηση τῶν περιαστικῶν συνοικιῶν καί τῶν γκέτο. Δέν εἶναι τυχαῖο ἄν τό σημερινό ρατσιστικό πλέγμα μπολιάζεται πάνω στό πρόβλημα τοῦ «πληθυσμοῦ» (μέ μία ὀλόκληρη ἀλυσίδα συνδηλώσεων: γεννητικότητα, ὑπερπληθυσμός καί ὑπογεννητικότητα, «ἐπιμειξία», ἀστικοποίηση, κοινωνική κατοικία, δημόσια ὑγεία, ἀνεργία) καί ἀγκυρώνεται στό ζήτημα τῆς δεύτερης γενιᾶς πού καταχρηστικά ὀνομάζεται «γενιά μεταναστῶν». Γι' αὐτήν τή γενιά χρειάζεται νά μάθουμε ἄν θά πάρει τή συνέχεια τῆς προηγούμενης (τούς καθαυτοῦ ἐργαζόμενους μετανάστες) ἢ θά διογκώσει ἀπλῶς τήν κατηγορία τῶν ἀτόμων πού ζοῦν σέ συνθήκες κοινωνικῆς ἀπόταξης, μέσα σέ μιάν ἀσταθῆ συνθήκη μεταξύ ὑποπρολετάριου καί «ἐξόδου» ἀπό τήν ἐργατική συνθήκη. Αὐτή εἶναι ἡ στόχευση τοῦ ταξικοῦ ρατσισμοῦ: ἀπό τή μία μέ τήν κυρίαρχη τάξη καί ἀπό τήν ἄλλη μέ τίς ἴδιες τίς λαϊκές τάξεις, νά ἐπισημάνει τά γενολογικά χαρακτηριστικά τῶν πληθυσμῶν πού προορίζονται στήν καπιταλιστική ἐκμετάλλευση ἢ θά διατηροῦνται ὡς ἐφεδρεία, τή στιγμή ἀκριβῶς πού ἡ οἰκονομική διαδικασία, μέ τή μαζική ἀνεργία, τούς ἀποσπᾷ ἀπό τόν ἄμεσο ἔλεγχο τοῦ συστήματος ἢ καθιστᾷ, πάλι χάρη στή μαζική ἀνεργία, ἄχρηστες τίς παλιότερες μορφές ἐλέγχου· νά βάζει στή θέση τους ὄσους, ἀπό γενιά σέ γενιά, δέν ἔχουν θέση σταθερή· νά ἐνοποιεῖ στό φαντασιακό ἐπίπεδο τίς ἀντιφατικές ἐπιταγές τοῦ νομαδισμοῦ καί τῆς κοινωνικῆς κληρονομικότητας, τήν ἐνσωμάτωση

16. Daniel Bertaux, *Destins personnels et structure de classe*, PUF, 1977.

των γενεών και την άνυποληψία των αντίστασεων.

Ήν αυτές οι παρατηρήσεις είναι σωστές, μπορούν νά ρίξουν κά-
ποιο φώς στο φαινόμενο πού θά όνόμαζα «αύτο-έκρατισμό» τής έρ-
γατικής τάξης. Έδω θά μπορούσε κανείς νά ύποδειξει ένα όλόκληρο
φάσμα κοινωνικών έμπειριών και ιδεολογικών μορφών, από την όρ-
γάνωση των εργατικών συλλογικοτήτων γύρω από σύμβολα έθνοτι-
κής ή έθνικης καταγωγής μέχρι τον τρόπο πού ένας όρισμένος εργα-
τισμός, έπικεντρωμένος σε κριτήρια ταξικής καταγωγής (και έπο-
μένως πάνω στον θεσμό τής εργατικής οίκογένειας, πάνω στο δεσμό
μεταξύ του άτομου και τής τάξης του πού μόνο ή οίκογένεια καθιε-
ρώνει) και υπεραξίωσης τής εργασίας (και έπομένως στον άνδρισμό
πού τής άποδίδει), άναπαράγει ένα μέρος των άναπαραστάσεων τής
«φυλής των εργατών»¹⁷ ως μορφή τής ταξικής συνείδησης. Είναι ά-
λήθεια ότι οι ριζοσπαστικές μορφές του εργατισμού, στην Γαλλία
τουλάχιστον, προέρχονται από διανοούμενους και πολιτικούς μηχαν-
ισμούς πού έννοούν νά «άντιπροσωπεύουν» την εργατική τάξη (άπό
τόν Προυντόν ως τό Κομμουνιστικό Κόμμα) κι όχι από τούς ίδιους
τούς εργάτες. Όστόσο συνιστούν μιá τάση συγκρότησης των εργα-
τών σε σώμα κλειστό για νά διατηρούν τις κεκτημένες θέσεις, τις ά-
γωνιστικές παραδόσεις και νά έπιστρέφουν στην άστική κοινωνία τά
σημαίνοντα του ταξικού ρατσισμού. Άπ' αύτή την άντιδραστική κα-
ταγωγή άπορρέει και ή άμφισημία πού χαρακτηρίζει τον εργατισμό:
έπιθυμία νά ξεφύγει από την κατάσταση τής έκμετάλλευσης και άρ-
νηση τής περιφρόνησης τής όποίας γίνεται άντικείμενο. Πουθενά
άλλου αύτή ή άμφισημία δέν είναι πιο καθαρή όσο στή σχέση της με
τόν έθνικισμό και την ξενοφοβία. Οι εργάτες, στο βαθμό πού άπορ-
ρίπτουν στην πράξη τον έπίσημο έθνικισμό (όταν τον άπορρίπτουν),
σχεδιάζουν μιá έναλλακτική πολιτική έναντι του έκφυλισμού τής
πάλης των τάξεων. Άλλά στο βαθμό πού προβάλλουν στους άλλο-
δαπούς τούς φόβους και τις μνησικαχίες τους, την άπόγνωσή τους

17. Cf. G. Noiriel, Lougwy. *Immigrés et proletaires*, 1880-1980, PUF, 1985. J. Fremontier, *La vie en bleu. Voyage en culture ouvrière*, Fayard, 1980. Françoise Durox, *La famille des ouvriers: mythe ou poli-
tique?* Διατριβή 3ο cycle, Univ. Paris VII, 1982.

καί τίς προκλήσεις τους, δέ καταπολεμοῦν μόνο ὅπως λέγεται τόν ἀνταγωνισμό ἀλλά θέλουν νά βάλουν στό ἀπυρόβλητο τή δική τους συνθήκη ὡς ὑφισταμένων τήν ἐκμετάλλευση. Μισοῦν τόν προλετάριο ἐαυτό τους ἢ ἀντιδροῦν στόν κίνδυνο ν' ἀλεσθοῦν στόν μύλο τῆς προλεταριοποίησης.

Τελικά, ὅπως ὑπάρχει ἓνας μόνιμος καί ἀμοιβαῖος προσδιορισμός ἐθνικισμοῦ καί ρατσισμοῦ, ἔτσι ὑπάρχει καί ἀμοιβαῖος προσδιορισμός «ταξικοῦ ρατσισμοῦ» καί «ἐθνικοῦ ρατσισμοῦ». Αὐτοί οἱ δύο προσδιορισμοί δέν εἶναι ἀνεξάρτητοι. Καθένας παράγει τά ἀποτελέσματά του στό πεδίο τοῦ ἄλλου ἢ κάτω ἀπό τήν ἐπήρειά του. Ἐπιχνεύοντας τίς μεγάλες γραμμές αὐτῶν τῶν ὑπερπροσδιορισμῶν δώσαμε κάποια ἀπάντηση στά ἀρχικά μας ἐρωτήματα; Μᾶλλον ἀπλῶς διατυπώσαμε τήν ἀπάντηση. Αὐτό πού ἄλλοῦ ὀνομάζεται συστατική ἔξαρση τοῦ ρατσισμοῦ σέ σχέση μέ τόν ἐθνικισμό ἐπαληθεύεται ταυτόχρονα ὡς σύμπτωμα κάποιας ἀνεπάρκειας στό ἐπίπεδο τῆς ταξικῆς πάλης. Ἄλλά μολονότι αὐτή ἡ ἔξαρση συνδέεται μέ τό γεγονός ὅτι ὁ ἐθνικισμός συγκροτεῖται ἐναντίον τῆς πάλης τῶν τάξεων καί μολονότι αὐτή ἡ ἀνεπάρκεια συνδέεται μέ τό γεγονός ὅτι ὁ ἐθνικισμός ὑποστέλλει τήν πάλη τῶν τάξεων, ὥστόσο δέν συμψηφίζονται. Ἔχουν ἀπλῶς τήν τάση νά προστίθενται. Ἐλάχιστο ἐνδιαφέρον ἔχει πρῶτα νά ἀποφασίσει κανεῖς ἂν ὁ ἐθνικισμός εἶναι κατ' ἀρχήν ἓνα μέσον γιά νά ἐξυπηρετηθεῖ ἡ ἀνάγκη ἐνότητας τοῦ κράτους καί τῆς κοινωνίας ἢ ἂν εἶναι κατ' ἀρχήν μιᾶ ἀντίδραση στά ἐμπόδια πού ἡ πάλη τῶν τάξεων ὀρθώνει ἐμπρός στήν ἐθνική ἐνότητα. Ἀντίθετα, εἶναι ἀποφασιστικῆς σημασίας νά παρατηρήσει κανεῖς ὅτι, στό ἱστορικό πεδίο ὅπου ἀνάμεσα στό κράτος καί τό ἔθνος ἐμφανίζεται ἓνα χάσμα καί συνάμα ταξικός ἀνταγωνισμός ἀενάως ἀναγεννόμενος, ὁ ἐθνικισμός παίρνει ἀναγκαστικά τή μορφή τοῦ ρατσισμοῦ πότε σέ ἀνταγωνισμό πρὸς ἄλλες μορφές π.χ. τόν γλωσσικό ἐθνικισμό, πότε σέ συνδυασμό μαζί τους καί πάντοτε ὡς φυγή πρὸς τά πρόσσω ὀλοταχῶς. Ὅσο ὅμως ὁ ρατσισμός παραμένει λανθάνων ἢ ἐλαχιστοποιημένος στή συνείδηση τῶν ἀτόμων, ἤδη αὐτή ἡ ἐσωτερική ἔξαρση τοῦ ἐθνικισμοῦ προδίδει τή συνάρθρωσή του μέ τήν πάλη τῶν τάξεων. Γι' αὐτό καί τό ἐπαναλαμβανόμενο παράδοξο: ὁ ρατσισμός φαντάζεται ἓνα κράτος-ἔθνος ὅπου τά ἄτομα ἀπό τή φύση τους θά ζοῦσαν εἰρηνικά «σπίτι τους», διότι θά βρίσκονταν «μεταξύ τους»,

μεταξύ όμοίων, αλλά καθιστώντας συνάμα αυτό τό κράτος μή κα-
τοικίσιμο. Διότι προσπαθεῖ νά δημιουργήσει μιά ένοποιημένη κοινό-
τητα έναντι έξωτερικῶν έχθρῶν ἀλλά ἀποκαλύπτεται συνεχῶς ὅτι ὁ
έχθρός βρίσκειται στό έσωτερικό, ταυτίζοντάς τον μέ σημεία πού δέν
εἶναι παρά ἡ φαντασιωσική έπεξεργασία τῶν διαιρέσεών της. Μιά
τέτοια κοινωνία εἶναι στήν κυριολεξία ἀλλοτριωμένη. Ἀλλά μήπως
ὅλες οἱ σύγχρονες κοινωνίες δέν ζοῦν τή δική τους ἀλλοτρίωση σ' ἕ-
να κάποιο βαθμό;

Ρατσισμός και κρίση

του Έτιέν Μπαλιμπάρ

Στή σημερινή Γαλλία, ή ανάπτυξη του ρατσισμού παρουσιάζεται σαν φαινόμενο κρίσης, αποτέλεσμα αναπόδραστο, κατά κάποιο τρόπο, οικονομικής, πολιτικής, ήθικης και πολιτιστικής κρίσης. Στή διαπίστωση αυτή αναμειγνύονται στοιχεία αδιαμφισβήτητα αλλά και άλλοθι. Τά διφορούμενα τής ίδιας τής έννοιας κρίση ύπείσέρχονται για νά συσκοτίσουν τή συζήτηση¹. Καί είναι έκπληκτικό ότι για άλλη μιá φορά έχουμε νά κάνουμε μέ έναν κύκλο: ή «άνοδος» του ρατσισμού, ή αίφνίδια επίδεινωση του, ή ένσωμάτωσή του στα προγράμματα τών κομμάτων τής Δεξιᾶς είναι τά γνωρίσματα μέ τά όποια, ύποτίθεται, αναγνωρίζεται ή κρίση, μιá μεγάλη κρίση πάντως, πού προσβάλλει σέ βάθος τίς κοινωνικές σχέσεις και σφραγίζει

1. «Ή κρίση, ποιá κρίση;» ήταν τό έρώτημα πού δικαίως τέθηκε, γιατί δέν είναι δυνατό νά χρησιμοποιεῖται αυτή ή κατηγορία για νά αναλυθοῦν οί ιστορικές συγκυρίες χωρίς νά τεθεῖ ταυτόχρονα τό έρώτημα για ποιόν ύπάρχει κρίση, από τήν άποψη ποιου συστήματος, ποιᾶς τάσης και μέ ποιές ένδειξεις. (Βλ. S. Amin et al., *La crise, quelle crise? Dynamique de la crise mondiale*, Maspero, 1982).

μέ αβεβαιότητα τό ιστορικό γίγνεσθαι, ὅπως ἀκριβῶς ἄλλοτε μέ τήν ἄνοδο τοῦ ναζισμού ἢ τίς μεγάλες ἐξάρσεις τοῦ ἐθνικισμού καί τοῦ ἀντισημιτισμοῦ. Ἄν ἀφήσει κανεῖς στήν ἄκρη τίς μηχανιστικές ἐρμηνεῖες (τοῦ τύπου: κρίση οἰκονομική, ἄρα ἀνεργία, ἀνεργία, ἄρα ἐξαρση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ μεταξύ ἐργατῶν, ἐξοῦ ἐχθρότητα, ξενοφοβία, ρατσισμός) καί τίς μυστικιστικές ἐρμηνεῖες (τοῦ τύπου: κρίση, ἄρα ἄγχος τῆς παρακμῆς, γοητεία τῶν μαζῶν ἀπό «ἄλογες πεποιθήσεις», τῶν ὁποίων ὁ ρατσισμός εἶναι μιά μετάφραση), ἄν λοιπόν ἀφήσει κανεῖς στήν ἄκρη τέτοιου τύπου ἐρμηνεῖες παραμένουν ὡστόσο ἀναμφισβήτητες συσχετίσεις κρίσης καί ρατσισμού. Ἡ ἀποβιομηχάνιση, ἡ ἀποπτώχευση τῆς ζωῆς στήν πόλη, ἡ ἀποδιάρθρωση τοῦ κοινωνικοῦ κράτους, ἡ παρακμή τῶν αὐτοκρατοριῶν πού, στήν Ἀγγλία ἀπό τήν δεκαετία τοῦ '70, ἐπιτάχυναν διακοινοτικές συγκρούσεις, τροφοδότησαν τόν ἐθνικισμό, εὐνόησαν τήν οἰκιοποίηση τῶν ἀπόψεων τοῦ Πάουελ ἀπό τόν θατσερισμό καί τήν υἱοθέτηση κατασταλτικῶν πολιτικῶν τύπου law and order (νόμος καί τάξη), συνοδευόμενες ἀπό μιά ἐντονότατη προπαγάνδα πού στόχευε τούς ἐγχρωμους πληθυσμούς ὡς ἐστιῶν τῆς ἐγκληματικότητος². Σέ ἕναν παρόμοιο δρόμο μπαίνει μέ τή σειρά της καί ἡ γαλλική κοινωνία ἀπό τήν ἀρχή τῆς δεκαετίας τοῦ '80, στό χεῖλος τῆς ἴδιας ἀβύσσου μοιάζει νά διστάζει. Ὁ πολλαπλασιασμός ρατσιστικῶν ἐγκλημάτων καί ἀστυνομικῶν βαναυσοτήτων³ καί νομοσχέδια περιο-

2. Βλ. Christine Couper καί Ulysse Santamaria, «Grande - Bretagne: la banlieue est au centre», *Cahiers de Banlieues* '89. Citoyenneté et méliissage, συμπλήρωμα στό 11ο τεῦχος τῶν *Murs, murs*, Δεκ. 1985. Βλ. ἐπίσης τό βιβλίο τοῦ Paul Gilroy, *There Ain't No Black in the Union Jac, Tom Cultural Politics of Race and Nation*, Hutchinson, Λονδίνο 1987.

3. Ἡ αὐξουσα συμμετρία ἐγκλημάτων καί ἀστυνομικῶν βιαιοτήτων εἶναι φαινόμενο σημαντικό πού μοιάζει μέ κλασικά ιστορικά προηγούμενα τῆς ἱστορίας τοῦ ρατσισμού, ἰδίως μέ τόν ναζισμό. Εἶναι ἐπίσης μιά ἐπιβεβαίωση τῆς ἐγκυρότητας τῶν ἐρωτημάτων πού ἔθεσε ὁ Μισέλ Φουκώ σέ σχέση μέ τίς «παρανομίες». Βλ. K. Couper et V. Santamaria, «Violence et le-

ριστικά για την απόκτηση της γαλλικής ιθαγένειας δέν είναι παρά τά πρόδρομα στοιχεία.

Ἐναμφισβήτητο είναι κυρίως ὅτι ὁ ρατσισμός, οἱ πράξεις βίας πού τόν φέρνουν στό φῶς τῆς δημοσιότητας ἀποβαίνουν μιά ἐνεργητική συνιστώσα τῆς κοινωνικῆς κρίσης, καί ὡς ἐκ τούτου ἐπηρεάζουν τήν ἐξέλιξή της. Ἡ ἀλληλεξάρτηση γίνεται ὀλοένα καί πιό στενή μεταξύ ζητημάτων ὅπως ἡ ἀνεργία, ἡ πολεοδομία, ἡ ἐκπαίδευση, ἡ λειτουργία τῶν πολιτικῶν θεσμῶν (ἄς σκεφτοῦμε τό παράδειγμα τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων) ἀλλά καί οἱ ἀντιθετικές ἀντιλήψεις γιά τή «γαλλική ταυτότητα». Αὐτή ἡ ἀλληλεξάρτηση μοιάζει νά παίρνει τή μορφή ἀναγκαιότητας. Ἄνοιγει ἔτσι ὁ δρόμος γιά τούς ἐπαγγελματίες τῆς πολιτικῆς τοῦ χειρότερου κακοῦ, τῆς πολιτικῆς τοῦ ἐκφοβισμοῦ, πράγμα πού ἐξωθεῖ ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ ἔθνικοῦ συνόλου στή λογοκρισία καί τήν αὐτολογοκρισία. Ἄφου ὑπάρχει φόβος γιά τό χειρότερο, δέν θά ἔταν καλύτερα νά σωπαίνει κανεῖς γιά τόν ρατσισμό μὴν τυχόν καί χειροτερέψουν τά πράγματα; Ἡ δέν θά ἔταν καλύτερα νά ἐκλείψουν οἱ αἰτίες, ἀφου ὑπάρχει φόβος νά μὴν ἐλέγχονται οἱ συνέπειες (τό ὅποιο σημαίνει: νά ἐξαποστείλουμε στά σπίτια τους τά «ξένα σώματα» τῶν ὁποίων ἡ παρουσία ἀναθερμαίνει «ἀντιδράσεις ἀπόρριψης», «ἀφομοιώνοντας» μόνο ὄσους εἶναι ἀφομοιώσιμοι ἐκ φύσεως ἢ μέ τή βία);

Ἄλλά ἀντί γιά τίς αἰτίες ἢ τά ἀποτελέσματα, εἶναι καλύτερα νά μιλά κανεῖς γιά ἀμοιβαία ἀλληλόδραση κρίσης καί ρατσισμοῦ μέσα στή δοσμένη συγκυρία: δηλαδή πρέπει νά ἐξειδικεύσει κανεῖς τήν κοινωνική κρίση ὡς ρατσιστική κρίση, καί ἐπίσης νά ἐρευνήσει τά γνωρίσματα τοῦ «ρατσισμοῦ τῆς κρίσης» πού ξεπηδᾷ μιά ὀρισμένη στιγμή σέ ἕναν συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό. Εἶναι ὁ μόνος τρόπος ν' ἀποφύγουμε ὑποτιμήσεις τοῦ ζητήματος καί τά ἄλλοθι γιά τά ὁποῖα μιλοῦσα πιό πάνω. Πράγματι τό γεγονός ὅτι ὁ ρατσισμός γίνεται ὀλοένα καί πιό ὀρατός δέν σημαίνει ὅτι βγαίνει μέσα ἀπό τό τίποτε. Ὅ,τι εἶναι πασιφανές γιά ἄλλες κοινωνίες, ὅπως ἡ ἀμερικανική γιά παράδειγμα, ἰσχύει καί γιά τή δική μας. Ὁ ρατσι-

gitimité dans la rue», *Le Genre humain*, τεῦχος 11, *La société face au racisme*, Φθινόπωρο - Χειμῶνας 1984, 1985.

σμός είναι άγκυρωμένος μέσα σέ ύλικές δομές μακρᾶς διάρκειας (συμπεριλαμβανομένων τῶν ψυχικῶν καί τῶν πολιτικοκοινωνικῶν δομῶν) πού ἐνσωματώνονται σ' αὐτό πού ὀνομάζεται ἐθνική ταυτότητα. Ἐάν γνωρίζει ἡ ἱστορία του διακυμάνσεις, ἀντιστροφές τῶν τάσεων, δέν ἐξαφανίζεται ποτέ ἀπό τό προσκήνιο, καί ἐν πάσῃ περιπτώσει ὑπάρχει πάντα στά παρασκήνια.

Ὡστόσο, ὑπῆρξε μιά τομή, ἀδιόρατη ἀρχικά: ὁ ἀνοιχτός πιά ρατσισμός, πού θά πρότεινα νά ὀνομάσουμε *πέραςμα στόν ρατσισμό ἐν δράσει*, ἀλλάζει φορεῖς καί στόχους. Τό ξέσπασμα τοῦ ἀνοιχτοῦ ρατσισμοῦ ἀκολουθεῖ μιά πορεία κλιμάκωσης πού πάει ἀπό τόν ρατσιστικό λόγο στήν «ἀτομική» βία, ἀπ' αὐτήν στό ὀργανωμένο κίνημα, πού στόν ὀρίζοντά του διαγράφεται ἡ θεσμοποίηση τοῦ ἀποκλεισμοῦ καί τῶν φυλετικῶν διακρίσεων. Αὐτές οἱ διαδοχικές μετατοπίσεις ἐνδιαφέρουν κυρίως γιά τήν ἀνάλυση τῆς συγκυρίας, μετατοπίσεις πού ἔχουν τεράστια σημασία γιά τή γλώσσα του, γιά τούς στόχους του, τή δυναμική τῆς ἀνάπτυξής του, εἴτε ὁ ρατσισμός ἐκκινεῖ ἀπό διανοουμένους εἴτε ἀπό λαϊκά στρώματα εἴτε ἀπό μικροαστούς μέ τήν παραδοσιακή ἔννοια τοῦ ὄρου (μικροϊδιοκτῆτες) εἴτε ἀπό ἐργαζομένους (ἐργάτες κυρίως), ὅπως ἐπίσης ἔχει τεράστια σημασία ἂν στοχεύει κυρίως τούς Ἑβραίους ἢ τούς Ἄραβες, τούς «μέτοικους» γενικῶς, ἂν ἐπικεντρώνεται ἐναντίον τοῦ ἀλλοδαποῦ μέ τή νομική ἔννοια τοῦ ὄρου ἢ ἂν καλλιεργεῖ τή φαντασίωση γιά ἕναν ἐξαγνισμό τοῦ κοινωνικοῦ σώματος, γιά μιάν ἐκρίζωση τῶν «ψευδο-Γάλλων», αὐτοῦ τοῦ ἀλλότριου μιάσματος πού ἐνθυλακώθηκε μέσα στό ἔθνος. Ὁ ρατσισμός κρίσης δέν εἶναι κάτι τό ἀπολύτως καινοφανές, χωρίς προηγούμενο καί χωρίς καταγωγή. Μετράει ὡστόσο ἡ ὑπέρβαση κάποιου ὀρίου μή ἀνοχῆς πού κατά κανόνα προβάλλεται πάνω στά ἴδια τά θύματα ὡς «ὄριο ἀνοχῆς». Μετράει ἐπίσης ἡ ἐπίσκηνης εἴσοδος, τό πέραςμα στή δράση, νέων κοινωνικῶν στρωμάτων καί τάξεων (ἢ μάλλον ὀλοένα καί περισσότερων ἀτόμων στό πλαίσιο νέων κοινωνικῶν στρωμάτων) πού υἱοθετοῦν μιά στάση ἐκκρατισμοῦ σέ ὄλο καί πιά ποικίλες καταστάσεις: σέ θέματα γειτνίασης, ἐργασίας, σεξουαλικῶν καί οἰκογενειακῶν σχέσεων ἀλλά καί σέ θέματα πολιτικῆς.

Γιά νά τό ποῦμε καθαρότερα: ἂν εἶναι ἀλήθεια, ὅπως τό ὑπο-

γραμμίζει τό χιτλερικό παράδειγμα, τό άποικιακό καί τό παράδειγμα τών φυλετικῶν διακρίσεων στίς ΗΠΑ, ὅτι ἡ ρατσιστική ἰδεολογία εἶναι οὐσιαστικότερα διαταξική (ὄχι μόνο μέ τήν ἔννοια ὅτι ὑπερβαίνει τό πλαίσιο μιᾶς τάξης ἀλλά καί διότι ἀρνεῖται ἐνεργητικά κάθε μορφή ταξικῆς ἀλληλεγγύης), τότε ὁ ρατσισμός κρίσης χαρακτηρίζει μιᾶ συγκυρία στήν ὁποία οἱ ταξικές διαβαθμίσεις παύουν νά προσδιορίζουν μιάν τάση ἀντίστοιχης διαφοροποίησης ἔναντι τῶν «ξένων» παραχωρώντας τή θέση της σέ μιᾶ κοινωνική «συναίνεση» πού ἐδράζεται στόν ἀποκλεισμό καί τήν σιωπηρή συνενοχή ἐχθρότητας ἀπέναντι στούς ξένους. Τό λιγότερο ὁ ρατσισμός κρίσης γίνεται ἕνας προσδιοριστικός παράγοντας τῆς συναίνεσης πού σχετικοποιεῖ τίς ταξικές διαβαθμίσεις.

Σ' αὐτή τήν προοπτική, χωρίς νά διεκδικοῦμε κάποια ἰδιαίτερη πρωτοτυπία, θά μπορούσαμε νά προτείνουμε μερικές ἐνδείξεις πού δείχνουν ὅτι, στή σημερινή γαλλική κοινωνία, ἔχουν ἤδη ξεπερασθεῖ ὀρισμένα ὄρια.

Ἄς δοῦμε κατ' ἀρχήν τό σχηματισμό τοῦ συμπλέγματος τῆς μετανάστευσης. Ἐννοοῦμε μ' αὐτό ὄχι τό ἀπλό γεγονός ὅτι ἕνας ἐτερόκλητος πληθυσμός, κατονομαζόμενος μέ τό ὄνομα «μετανάστες», βρίσκεται στό στόχαστρο τοῦ ἀποκλεισμοῦ καί τῶν ἐπιθέσεων, ἀλλά ἐννοοῦμε τή νέα παραδοχή —πού τείνει νά γενικευτεῖ— ἐκφράσεων τοῦ τύπου: «ὑπάρχει ἕνα πρόβλημα μετανάστευσης», «ἡ παρουσία τῶν μεταναστῶν θέτει ἕνα πρόβλημα», ὅποιος κι ἂν εἶναι ἄλλωστε ὁ τρόπος ἐπίλυσής του πού προτείνεται. Τό χαρακτηριστικό μ' αὐτές τίς ἐκφράσεις εἶναι ὅτι μετατρέπουν κάθε ἄλλο κοινωνικό πρόβλημα σέ πρόβλημα πού τάχα τίθεται λόγω τῆς παρουσίας τῶν μεταναστῶν ἢ ἔστω ὅτι ἐπιδεινώνεται ἐξαιτίας τῶν μεταναστῶν, εἴτε πρόκειται γιά τήν ἀνεργία, γιά τήν κατοικία, τήν κοινωνική ἀσφάλιση, τήν ἐκπαίδευση εἴτε τή δημόσια ὑγεία, τά ἦθη, τήν ἐγκληματικότητα. Διαδίδεται ἔτσι ἡ ἰδέα ὅτι ἡ μείωση, καί εἰ δυνατόν ἡ ἐξάλειψη τῆς μετανάστευσης θά ἐπέτρεπε νά ἐπιλυθοῦν τά κοινωνικά προβλήματα, καί στήν πράξη διαδίδεται ἡ ἰδέα πῶς εἶναι ἀναγκαῖο νά ἀπελαθοῦν ὅσο τό δυνατόν περισσότεροι μετανάστες, ἀρχίζοντας βεβαίως ἀπό τούς πιό «ἐνοχλητικούς», τούς λιγότερο ἀποδεκτούς ἢ ἀφομοιώσιμους, τούς ὀλιγότερο «χρήσιμους». Ὑποτίθεται ὅτι μ'

αυτό τον τρόπο, τό λιγότερο, θά αϊρόταν ένα έμπόδιο για τήν επίλυση τών κοινωνικών προβλημάτων. Χωρίς νά μπούμε τώρα σέ τεχνικές άνασκευές αὐτῶν τών αντίληψεων⁴, άγγίζουμε ένα πρώτο και σημαντικό παράδοξο: όσο λιγότερο ιδιότυπα είναι τά κοινωνικά προβλήματα τών μεταναστῶν ἢ τά κοινωνικά προβλήματα πού προσβάλλουν μαζικά τούς μετανάστες, τόσο περισσότερο ἡ ὕπαρξή τους θεωρεῖται ὁ ὑπεύθυνος άκόμη και μέ πλάγιες μορφές. Και τό παράδοξο αὐτό επιβάλλει μέ τή σειρά του ένα άλλο αποτέλεσμα, καθαυτό δολοφονικό: ἡ ὑποτιθέμενη ὑπαιτιότητα τών μεταναστῶν σέ μία ὀλόκληρη σειρά προβλημάτων επιτρέπει νά τούς φαντάζεται ὁ κόσμος ὡς ὄψεις ενός και τοῦ αὐτοῦ προβλήματος, μιᾶς και μόνον κρίσης. Ἐγγίζουμε ἔτσι μ' αὐτό τή συγκεκριμένη μορφή μέ τήν ὁποία ἀναπαράγεται σήμερα ένα ἀπό τά οὐσιαστικά χαρακτηριστικά τοῦ ρατσισμού: ἡ ἰκανότητά του νά ἀνακατώνει σέ μία και μοναδική αἰτία, χάρη σέ μία σειρά σημαινόντων πού ἔρχονται ἀπό τή φυλή ἢ ἀπό ἀντίστοιχά της πιό πρόσφατα, ὄλες τίς διαστάσεις τῆς «κοινωνικῆς παθολογίας».

Ἐπάρχει ὁμως και κάτι ἄλλο. Οἱ ἴδιες οἱ κατηγορίες τῆς μετανάστευσης και τοῦ μετανάστη επικαλύπτουν ένα ἄλλο παράδοξο. Εἶναι κατηγορίες ἐνοποιητικές και συνάμα διαφοροποιητικές. Ἐφομοιώνουν σέ μία κατάσταση ἢ σέ ἕναν ἐνιαῖο τύπο «πληθυσμούς» πού ἡ γεωγραφική τους προέλευση, ἡ ἰδιαίτερη ἱστορία τους (και ἐπομένως ἡ κουλτούρα και ὁ τρόπος ζωῆς τους), οἱ συνθῆκες εἰσόδου τους στό ἐθνικό ἔδαφος και τό νομικό τους καθεστῶς εἶναι ἐντελῶς διαφορετικά. Αἴφνης, ὅπως ἕνας Βορειοαμερικανός συνηθέστατα εἶναι ἀνίκανος νά ξεχωρίσει ἕναν Κινέζο, ἕναν Γιαπωνέζο, ἕναν Βιετναμέζο ἢ ἔστω ἕναν Φιλιππινέζο (ὄλοι τους γι' αὐτόν εἶναι slants — «σχιστομάτηδες») ἢ νά διακρίνει ἕναν Πορτορικανό και ἕναν Με-

4. Οἱ μετανάστες δέν ἐμποδίζουν τά ἔσοδα τῆς Κοινωνικῆς Ἀσφάλισης, ἀντίθετα τά τροφοδοτοῦν. Ἡ μαζική ἐκδίωξή τους δέν θά δημιουργοῦσε ἀπασχολήσεις, ἀντίθετα θά ἀφαιροῦσε ὀρισμένες στό βαθμό πού θά προξενοῦσε οἰκονομικές ἀνισορροπίες. Ἡ συμμετοχή τών μεταναστῶν στήν ἐγκληματικότητα δέν αὐξάνει πιό γρήγορα ἀπό ἐκείνη τών «Γάλλων» κ.λπ.

ξικανό (όλοι τους είναι *chicanos*), έτσι κι ένας Γάλλος είναι συνηθέστατα άνικανος νά ξεχωρίσει και νά εξονομάσει διαφοροποιημένα ξναν 'Αλγερινό, ξναν Τυνήσιο, ξναν Μαροκινό, ξναν Τουρκο: όλοι είναι «'Αραβες». Πρόκειται για μιά όνομασία γενολογική, πού συνιστά ήδη ένα ρατσιστικό στερεότυπο και πού άνοίγει τό δρόμο σέ ύβριστικές εκφράσεις όπως *hougnouls*, *gatons*, κ.λπ. Γενικότερα, ή κατηγορία «μετανάστης» είναι άμάλγαμα πού συνδυάζει κριτήρια έθνικά και ταξικά, μέσα στην όποία ρίχνονται φύρδην μίγδην οί άλλοδαποί, αλλά όχι όλοι οί άλλοδαποί κι όχι μόνο άλλοδαποί⁵.

Πράγματι, πρόκειται για μιά κατηγορία πού, άκριβώς, έπιτρέπει νά διαφοροποιείται ένα σύνολο άλλοδαπών, φαινομενικά ούδέτερο, έννοείται όχι χωρίς διφορούμενα: ένας Πορτογάλος είναι πιά μετανάστης από ξναν 'Ισπανό (στό Παρίσι), λιγότερο μετανάστης από ξναν 'Αραβα ή Μαύρο. "Ένας 'Αμερικανός ή ένας Γερμανός, βεβαιότατα, δέν είναι μετανάστες: ένας "Έλληνας ίσως. "Ένας 'Ισπανός εργάτης, και πολύ περισσότερο ένας Μαροκινός εργάτης είναι μετανάστες, αλλά ένας 'Ισπανός καπιταλιστής ή ένας 'Αλγερινός καπιταλιστής δέν θεωρούνται ποτέ μετανάστες.

Προσεγγίζουμε μέ τά προηγούμενα τήν διαφοροποιητική πλευρά τής κατηγορίας μετανάστης, στενά συνδεδεμένης μέ τήν προηγούμενη, τήν ένοποιητική: διαφοροποίηση έξωτερική όπως βλέπουμε, αλλά και διαφοροποίηση έσωτερική, διότι ή ένοποίηση δέν προβάλλεται παρά μόνο για νά κατακερματισθεί πάραυτα σέ μιά άπεριόριστη ποικιλία ειδών. 'Υπάρχει δέ μιά καθημερινή καζουιστική για τή μετανάστευση, πού διαμορφώνεται συνεχώς σέ λόγο και αναπτύσσεται σέ συμπεριφορές. "Όποιος δέν «άγαπά τούς 'Αραβες» μπορεί νά καυχιέται για τούς «'Αλγερινούς φίλους του». "Όποιος σκέφτεται ότι οί 'Αραβες είναι «άπαράδεκτοι» (βλέπετε τό 'Ισλάμ, ή κληρονομιά τής άποικιοκρατίας κ.λπ.) μπορεί νά δείξει ότι οί Μαύροι ή οί 'Ιταλοί είναι τελείως παραδεκτοί. Και ούτω καθεξής. Κι όπως κάθε

5. 'Ας σημειώσουμε έδω τό έρώτημα του Jean Genet σχετικά μέ τούς Μαύρους πού άνάφερε ό Βαλλερστάιν: «Τί είναι Μαύρος; Και, κατ' άρχήν, τί χρώματος είναι»; Τί είναι, λοιπόν, μετανάστης και, κατ' άρχήν, πού γεννήθηκε;

καζουιστική, κι αυτή έδω έχει τς άπορίες της: καθιερώνοντας έξ όρισμού ιεραρχήσεις, δέν παύει νά προσκρούει πάνω στην Έλλειψη συνοχής τών κριτηρίων τής ιεραρχίας («θρησκευτικά», «έθνικά», «πολιτιστικά», «ψυχολογικά», «βιολογικά»), νά τροφοδοτείται άπ' αυτή τήν Έλλειψη σέ άναζήτηση μιās άνεύρετης κλίμακας άνωτερότητας ή έπικινδυνότητας στην όποία οί Μαύροι, οί Έβραίοι, οί Άραβες, οί Μεσογειακοί, οί Άσιάτες θά έβρισκαν τή «θέση τους», δηλαδή τή φαντασιακή θέση πού έπιτρέπει νά γνωρίζουμε «αυτό πού πρέπει νά κάνουμε μ' αυτούς», «πώς νά τούς μεταχειρισθούμε», πώς «νά συμπεριφερθούμε» μέ τήν παρουσία τους.

Έτσι ή κατηγορία τής μετανάστευσης άρθρώνει λόγους και συμπεριφορές, αλλά επίσης παρέχει στον ρατσισμό, στό άτομο και στις ρατσιστικές ομάδες τήν άυταπάτη μιās σκέψης, ενός γνωστικού «άντικειμένου», πράγμα πού άποτελεί έναυσμα για τήν «συνείδηση καθευατήν». Έχοντας γράψει τή φράση αυτή, συνειδητοποιώ ότι είναι διφορούμενη. Όποιος ταξινομεϊ σκέφτεται, κι όποιος σκέφτεται ύπάρχει. Κατ' επέκταση, όποιος ταξινομεϊ ύπάρχει συλλογικά. Η μάλλον —πρέπει νά ξαναδιορθώσω— κάνει νά γεννιέται στην πράξη ή άυταπάτη ότι ύπάρχει μιιά συλλογικότητα πού θεμελιώνεται πάνω στις όμοιότητες τών μελών της. Θά ήταν δέ λάθος νά μήν πάρει κανείς υπόψη αυτή τή διπλή πραγματικότητα. Διότι έτσι ό αντίρατσισμός συχνά τρέφεται άπό τήν άυταπάτη ότι ό ρατσισμός είναι τάχα άπουσία σκέψης, μιιά όλιγοφρένεια στην κυριολεξία, κι ότι θά άρχουσε νά τον σκεφθει κανείς, νά τον στοχασθει, για νά τον εξαλείψει, ένώ στην πραγματικότητα τό ζήτημα είναι νά αλλάξει ό τρόπος σκέψης. Τό πιό δύσκολο πράγμα δηλαδή.

Άνακαλύπτουμε έτσι ότι στή σημερινή Γαλλία «μετανάστευση» έχει γίνει τό όνομα τής φυλής, όνομα νέο αλλά λειτουργικά ισοδύναμο πρós τήν παλαιά όνομασία, όπως επίσης «μετανάστης» είναι τό κύριο γνώρισμα πού έπιτρέπει νά ταξινομούνται τά άτομα σέ μιιά ρατσιστική τυπολογία. Είναι ή στιγμή νά θυμηθούμε ότι ό άποικιακός ρατσισμός είχε ήδη ύπάρξει άπονέμοντας μιιά ουσιαστική λειτουργία στην καζουιστική τής ένότητας και τής διαφοροποίησης όχι μόνο μέ τον άυθόρμητο λόγο του αλλά και μέσα στους θεσμούς και μέσα στην πρακτική τής διακυβέρνησης: πλάθοντας τήν έκπληκτική

γενική κατηγορία τῶν «ίθαγενῶν»⁶ καί πολλαπλασιάζοντας ταυτόχρονα τίς «ἐθνολογικές» ὑποδιαίρεσεις (μέ βάση τήν ἔννοια τῆς ἐθνότητος) στό πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ *melting pot*, χάρη σέ κριτήρια φευδοϊστορικά, δῆθεν ἐνιαῖα, πού ἐπέτρεπαν νά καθιερώνονται ἱεραρχίες καί διακρίσεις (οἱ «Τονκινουά», οἱ «Ἀναμίτες», οἱ «Ἄραβες», οἱ «Βέρβεροι» κ.λπ.). Τό ἴδιο ἔκανε κι ὁ ναζισμός ὑποδιαιρώνοντας τούς «ὑπανθρώπους» σέ «Σλάβους», «Ἑβραίους» καί μεταφέροντας πάνω στόν ἴδιο τόν γερμανικό πληθυσμό τό παραλήρημα τῶν γενεαλογικῶν τυπολογιῶν.

Τά ἀποτελέσματα ἀπό τή διαμόρφωση τῆς γενεολογικῆς κατηγορίας «μετανάστευση» δέν σταματοῦν ἐδῶ. Πασχίζει νά περιλάβει ἄτομα γαλλικῆς ὑπηκοότητας πού βρίσκονται εἴτε ἐγκλωβισμένα εἴτε παραπεταμένα σέ ἐπονειδιστο καθεστῶς ἐξωτερικότητας, τή στιγμή ἀκριβῶς πού ὁ ἐθνικιστικός λόγος διακηρύσσει τήν ἀδιαίρετη ἐνότητα πληθυσμῶν πού ἱστορικά ἔχουν συγκεντρωθεῖ στό ἴδιο κράτος. Εἶναι ἡ περίπτωση τῶν μαύρων Ἀντιλέζων, καί ἐννοεῖται πολλῶν Γάλλων «ξένης καταγωγῆς» παρά τήν πολιτογράφησή τους ὡς Γάλλων ἢ παρά τό γεγονός ὅτι, ἔχοντας γεννηθεῖ στό γαλλικό ἔδαφος, εἶχαν ἀποκτήσει τή γαλλική ὑπηκοότητα. Καταλήγουμε ἔτσι σέ ἀντιφάσεις μεταξύ πρακτικῆς καί θεωρίας, πού μερικές μοιάζουν ἀπολαυστικές. Ἕνας Κανάκ ἀνεξαρτησιακός στήν Νέα Καληδονία εἶναι θεωρητικά Γάλλος πολίτης πού ἐπιβουλεύεται τήν ἀκεραιότητα «τῆς χώρας του», ἀλλά ἕνας Κανάκ στή «μητρόπολη», ἀνεξαρτησιακός ἢ ὄχι, δέν εἶναι παρά ἕνας μαῦρος μετανάστης. Ὅταν κάποιος φιλελεύθερος βουλευτής (τῆς Δεξιᾶς) ἐξέφρασε τή γνώμη ὅτι

6. Ἐκπληκτική ἡ κατηγορία αὐτή διότι ἰθαγενής εἶναι κατ' ἀρχήν αὐτός πού γεννήθηκε σ' ἕναν τόπο, δηλαδή ὅπουδήποτε μέσα στόν ἀποικιακό χῶρο. Ἔτσι ἕνας Ἀφρικανός τῶν ἀποικιῶν πού ἐγκαταστάθηκε στήν Γαλλία παραμένει «ίθαγενής» ἀλλά ἕνας Γάλλος στή Γαλλία δέν εἶναι ἰθαγενής! Γιά τήν κατασκευή τῆς ἔννοιας «ἐθνότητα» βλ. J.-L. Amselle, E.M.' Bokolo, *Au coeur de l' éthnie*, La Decouverte 1985. Ὁ Γάλλος πρωθυπουργός Ζ. Σιράκ πρόσφατα δήλωνε: «Ὁ λαός Κανάκ δέν ὑπάρχει· εἶναι μωσαϊκό ἐθνοτήτων».

ή μετανάστευση ήταν «τύχη για τή Γαλλία⁷» κατακεραυνώθηκε ως γελοῖος καί τοῦ δόθηκε τό ὑβριστικό παρατσούκλι «Στασιμπάου». Τό πιό ἀξιοσημείωτο φαινόμενο στήν προκειμένη περίπτωση εἶναι ἡ ἐπιμονή μέ τήν ὁποία ἡ συντηρητική κοινή γνώμη κατονομάζει ὡς «δεύτερη γενεά μεταναστῶν» ἢ «μετανάστες δεύτερης γενιᾶς» τά παιδιά τῶν Ἀλγερινῶν πού γεννήθηκαν στή Γαλλία καί ἀναρωτιέται ἀκατάπαυστα γιά τό κατά πόσον μποροῦν νά ἀφομοιωθοῦν στή γαλλική κοινωνία, στήν ὁποία ὅμως ἤδη μετέχουν, συγχέοντας συστηματικά τήν ἔννοια τῆς ἐνσωμάτωσης, δηλαδή τῆς ἔνταξης σέ ἕνα πραγματικό ἱστορικό καί κοινωνικό σύνολο, μέ τήν ἔννοια τῆς συμμόρφωσης πρὸς ἕναν μυθικό «ἐθνικό τύπο», πού, ὑποτίθεται, διασφαλίζει ἐκ τῶν προτέρων ἐνάντια σέ κάθε κατάσταση σύγκρουσης.

Καταλήγουμε ἔτσι στό δεύτερο παράδοξο πού ἤδη ἀνέφερα: ὁ πληθυσμός πού ὑποδηλώνεται μέ τήν κατηγορία τῆς μετανάστευσης ὅσο λιγότερο εἶναι πραγματικά «μεταναστευτικός», δηλαδή ξένος ἀπό τήν ἄποψη τοῦ νομικοῦ καθεστώτος καί τῶν κοινωνικῶν λειτουργιῶν, τῶν ἠθῶν καί τῆς παιδείας⁸, τόσο περισσότερο καταγγέλλεται ὡς ξένο σῶμα.

Στό παράδοξο αὐτό θά συναντήσουμε ἐννοεῖται ἕνα χαρακτηριστικό γνώρισμα τοῦ ρατσισμοῦ, μέ ἡ χωρίς ἄμεση θεωρία γιά τή φυλή, δηλαδή τήν ἐφαρμογή τῶν ἀρχῶν τῆς γενεαλογίας. Μποροῦμε ἐπίσης νά ὑποψιασθοῦμε ὅτι ὁ συγχρωτισμός μεικτογενῶν τῶν πολυεθνικῶν καί πολυπολιτισμικῶν ἐθνῶν εἶναι μιά εἰδική περίπτωση ἀντίστασης ἑνός τμήματος τῆς γαλλικῆς κοινωνίας ἀπέναντι στούς ἴδιους τῆς τούς μετασχηματισμούς, ἀκόμη καί ἄρνηση τῶν ἤδη ὀλοκληρωμένων μετασχηματισμῶν, δηλαδή τῆς ἴδιας τῆς ἱστορίας τῆς. Τό γεγονός ὅτι αὐτή ἡ ἀντίσταση καί ἡ ἀπόρριψη ἐμφανίζεται σέ πε-

7. Bernard Stasi, *L'immigration: une chance pour la France*, Laffont, 1984.

8. Ὅποιες κι ἂν εἶναι ἄλλωστε οἱ ὑποθέσεις πού μποροῦμε νά κάνουμε γιά τήν ἐξέλιξη τοῦ «γαλλοαλγερινοῦ μείγματος» κατά τήν ἔκφραση τοῦ R. Gallissot, (*Misère de l'antiracisme*, Arcantère, Παρίσι 1985, σ. 93 ἐπ. Ἐπίσης Juliette Minces, *La Génération suivante*, Flammarion 1986).

ριβάλλοντα μεγάλου κοινωνικού εύρους, πού έντάσσονται σέ ὅλες τίς κοινωνικές τάξεις, καί ἰδίως σ' ἐκεῖνες πού παλιότερα ἀντιπροσώπευαν μιά δύναμη μετασχηματισμοῦ, μπορεῖ έντελῶς νόμιμα νά θεωρηθεῖ ὡς σύμπτωμα μιᾶς βαθιᾶς κρίσης.

Ἐρχόμαστε ἔτσι σέ ἕνα δεύτερο σύμπτωμα. Λαμβάνοντας ὑπόψη τήν πολιτική ἱστορία τῆς γαλλικῆς κοινωνίας, τό θεωρῶ ἐξίσου σημαντικό μέ τό σύνδρομο τῆς μετανάστευσης, καί ἀκριβέστερα ἀλληλένδετο μέ αὐτό τό μόρφωμα. Ὅποιος θά νόμιζε ὅτι θά ἦταν δυνατό νά τά ἀπομονώσῃ, θά ὀδηγοῦνταν σέ μιά πλαστή ἱστορία. Θέλω νά μιλήσω γιά τόν λαϊκό ρατσισμό καί κυρίως γιά τόν ρατσισμό τῆς ἐργατικῆς τάξης, τοῦ ὁποῖου ἔχουμε ἐνδείξεις τά τελευταῖα χρόνια ὄχι τόσο σέ πράξεις συλλογικῆς βίας ὅσο σέ περιπτώσεις ἐκλογικῶν ἐκτρώπων καί κυρίως στήν ἀπομόνωση τῶν διεκδικητικῶν ἀγῶνων τῶν μεταναστῶν ἐργατῶν.

Πρέπει κανεῖς νά πάρει πολλές προφυλάξεις πού ὅμως, ἀκριβῶς, ὑπογραμμίζουν τίς συνέπειες τοῦ φαινομένου. Κατά πρῶτον, τό νά μιᾶμε γιά τόν ρατσισμό μιᾶς τάξης συνολικά εἶναι χωρίς νόημα. Τό δείχνουν ὅλες οἱ ἐρευνες, ὅποιοι κι ἄν εἶναι οἱ συντελεστές πού ἐπιλέχτηκαν. Στήν πραγματικότητα εἶναι μιά πρόταση προβολῆς ὅτι καί ἡ ἴδια μετέχει σέ μιά ρατσοῖζουσα λογική. Ἀντίθετα, ἔχει νόημα νά ἀναρωτηθεῖ κανεῖς πάνω στή συχνότητα τῶν ρατσιστικῶν στάσεων καί συμπεριφορῶν μέσα σέ δεδομένες καταστάσεις πού εἶναι χαρακτηριστικές τῆς ταξικῆς συνθήκης ἢ τῆς ταξικῆς θέσης: ἐργασία, διασκέδαση, γειτνίαση, συγγένεια, στράτευση συνδικαλιστική ἢ ἄλλη. Καί κυρίως εἶναι γόνιμο νά ἐκτιμήσῃ κανεῖς τήν ὀπισθοδρόμηση ἢ τήν πρόοδο στό χρόνο τῶν ὀργανωμένων πρακτικῶν πού προϋποθέτουν εἴτε ἀντίσταση εἴτε ἄφεση στή ρατσιστική τάση.

Κατά δεύτερο λόγο ἀναγνωρίζοντας τή διαφορά μεταξύ τοῦ λαϊκοῦ ρατσισμοῦ (ἢ τοῦ ρατσισμοῦ τῶν «λαϊκῶν μαζῶν») σέ σχέση μέ τόν ρατσισμό τῶν «ἐλίτ», τῶν κυρίαρχων τάξεων ἢ τοῦ διανοούμενου ρατσισμοῦ δέν σημαίνει οὔτε ὅτι μποροῦν αὐτές οἱ δύο μορφές ατσισμοῦ νά ἀπομονωθοῦν οὔτε ὅτι ὁ πρῶτος εἶναι πιό ἰσχυρός ἀπό τοὺς ἄλλους. Ἀλλά ὅτι ἡ ἐκλαΐκευση τοῦ ρατσισμοῦ, πού πάει μαζί μέ τήν ἀποδιοργάνωση τῶν θεσμικῶν μορφῶν τοῦ ἀντιρατσισμοῦ τῶν τάξεων πού ὑφίστανται τήν ἐκμετάλλευση καί ἰδίως τῆς ἐργατι-

κῆς, ἀποτελεῖ ἓνα ὄριο πού πολύ δύσκολα ἀνατρέπεται στό «ἡγεμονικό γίγνεσθαι» τοῦ ρατσισμοῦ. Ἡ ἱστορική ἐμπειρία (εἴτε πρόκειται γιά τήν ἐμπειρία τοῦ ἀντιφασισμοῦ εἴτε τῆς ἀντίστασης στούς ἀποικιακούς πολέμους) ἔδειξε ὅτι, πράγματι, ἂν ἡ ἐργατική τάξη δέν ἔχει ἀπολύτως κανένα προνόμιο στήν «ἀνακάλυψη» τοῦ ἀντιρατσισμοῦ, προσφέρει ὡστόσο μιά βάση ἀναντικατάστατη γιά τήν ἀνάπτυξή του καί τή δραστικότητα του. Ὁ ἀντιρατσισμός της ἀποτελεσε φραγμό στή ρατσιστική προπαγάνδα ὅπως καί ἡ προσχώρησή της σέ πολιτικά προγράμματα ἀσύμβατα πρός τόν ρατσισμό.

Τρίτον, νά μιλά κανεῖς γιά τήν ἐξάπλωση τοῦ ρατσισμοῦ μέσα στήν ἐργατική τάξη δέν πρέπει νά μᾶς κάνει νά ὑποτιμήσουμε ἀκόμη μιά φορά τά προηγούμενα τοῦ φαινομένου καί τό βάθος τῶν ριζῶν του. Ὁ καθένας ξέρεي, γιά νά μείνουμε στό γαλλικό παράδειγμα, ὅτι ἡ ξενοφοβία στούς ἐργάτες δέν εἶναι κάτι καινούργιο κι ὅτι ἔχει ἐκδηλωθεῖ διαδοχικά ἐναντίον τῶν Ἰταλῶν, τῶν Πολωνῶν, τῶν Ἑβραίων, τῶν Ἀράβων κ.λπ. Δέν εἶναι τόσο συνδεδεμένη μέ τό ἀπλό γεγονός τῆς δομικῆς μετανάστευσης καί μέ τόν ἀνταγωνισμό στήν ἀγορά ἐργασίας, ὅσο μέ τόν τρόπο πού ἡ ἐργοδοσία καί τό κράτος ὀργάνωσαν τήν ἱεράρχηση τῶν ἐργαζομένων, ἐπιφυλάσσοντας στούς «Γάλλους» τίς ἀπασχολήσεις πλαισίωσης καί τίς εἰδικευμένες ἐργασίες, τά βαριά καί ἀνθυγιεινά χειρωνακτικά ἔργα στούς μετανάστες. Ἡ νά τό ποῦμε διαφορετικά, κράτος καί ἐργοδοσία ἐπέλεξαν μοντέλα ἐκβιομηχάνισης πού ἀπαιτοῦσαν ἄφθονη ἀνειδίκευτη χειρωνακτική ἐργασία, τήν ὁποία μποροῦσαν εὐχολα νά ἐξεύρουν μέ τή μετανάστευση (στρατηγική πού ἰσχύει ἀκόμη καί σήμερα, βλέπε τήν ὀνομαζόμενη «παράνομη μετανάστευση»⁹). Ἔτσι ὁ ρατσισμός τῶν Γάλλων ἐργατῶν ἦταν ὀργανικά συνδεδεμένος μέ τά σχετικά προνόμια τῆς εἰδικευμένης ἐργασίας καί ἐπομένως μέ τή διαφορά μεταξύ ἐκμετάλλευσης (Γάλλοι ἐργάτες) καί ὑπερεκμετάλλευσης

9. Βλ. τόν φάκελο «Immigration» τοῦ περιοδικοῦ *Travail*. AEROT, τ. 7, 1985. Albano Cordeiro, *L'immigration*, Decouverte 1983. Benjamin Coriat, *L'Atelier et le chronomètre* Christian Bourgeois, Παρίσι 1979 (ἑλληνική μετάφραση Ἐχδόσεις Κομμούνα).

(μετανάστες). Ἄλλά ἐδῶ δέν ὑπάρχει κάποια μονοσήμαντη αἰτιότητα: ἀπόδειξη, ὁ οὐσιαστικός ρόλος πού διαδραμάτισε ὁ διεθνισμός τῶν μεταναστῶν στήν ἱστορία τοῦ γαλλικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Εἶναι ὡστόσο ἀναμφίβολο ὅτι ἡ ὑπεράσπιση αὐτῶν τῶν προνομίων, ὅσο κι ἂν ἦταν εὐθραυστα καί μικρά, συνδυαζόταν μέ τόν ἐθνικισμό τῶν ὀργανώσεων τῆς ἐργατικῆς τάξης (συμπεριλαμβανομένου τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος τῆς καλῆς ἐποχῆς, μέ «τούς ἱμάντες μεταβίβασης» τῶν δημαρχιῶν, τῶν συνδικάτων, τῶν πολιτιστικῶν ὀργανώσεων κ.λπ.).

Τό ἐρώτημα λοιπόν πού τίθεται εἶναι διπλό: Ἄφου οἱ διαδοχικές βιομηχανικές ἐπαναστάσεις τῆς μαζικῆς παραγωγῆς καί ὕστερα ἡ αὐτοματοποίηση τῆς παραγωγῆς συνεπάγονταν μιά ἀποειδίκευση τῆς ἐργασίας τοῦ ἐργάτη, ἐξομοιώνοντας στήν ἴδια μορφή ἐχμετάλλευσης τούς μετανάστες καί τούς «ντόπιους» ἐργάτες (ἰδίως τίς γυναῖκες καί τούς νέους), βάζοντας ἀπότομα τέλος στήν προοπτική μιᾶς μαζικῆς «κινητικότητας κοινωνικῆς ἀνόδου» γιά τήν ἐθνική ἐργατική τάξη, αὐτή ἡ ἀποσταθεροποίηση θά μεταφρασθεῖ σέ ὀριστική διάσπαση τῆς ἐργατικῆς τάξης ἢ σέ ριζοσπαστικοποίηση τῶν ἀγώνων; Ἰδιο ἐρώτημα, ἀλλά πιό ὀξύ, ἀνακύπτει ὅταν ἡ ἔρπυσα οἰκονομική κρίση, μέ τά φαινόμενα ἀποβιομηχανοποίησης καί παρακμῆς τῶν παλαιῶν ἱμπεριαλιστικῶν δυνάμεων πού συνεπάγεται, θέτει ἐκ νέου σέ ἀμφισβήτηση τή σχετική σταθερότητα τῆς ἀπασχόλησης, τοῦ ἐπιπέδου ζωῆς, γοήτρου, ὀφέλη δηλαδή πού κατακτήθηκαν στή διάρκεια ταξικῶν ἀγώνων καί πού ἀποτέλεσαν ἀναπόσπαστο τμήμα τοῦ πολιτικοῦ «συμβιβασμοῦ» καί τῆς κοινωνικῆς «ἰσορροπίας».

Φθάνουμε στήν καρδιά τοῦ διλήμματος: μιά τέτοιου εἶδους ἐπαναπρολεταριοποίηση ἀνατρέπει ἀναγκαστικά τίς ταξικές ἰδεολογικές πρακτικές; Καί πρὸς ποιά κατεύθυνση; Οἱ ἱστορικοί τῆς ἐργατικῆς τάξης ἔδειξαν ὅτι ἡ ἐν λόγω τάξη αὐτονομεῖται στό βαθμό πού οἰκοδομεῖ ἓνα πυκνό δίκτυο ἰδανικῶν καί μορφῶν ὀργάνωσης γύρω ἀπό μιά ἡγεμονική κοινωνική ὀμάδα (π.χ. τούς εἰδικευμένους ἐργάτες τῆς μεγάλης βιομηχανίας). Καί ταυτόχρονα ἡ αὐτονομία τῆς ἐργατικῆς τάξης εἶναι αὐτή πού μπορεῖ νά ἀναγνωρισθεῖ ὡς νόμιμη συνιστώσα τοῦ «ἐθνικοῦ συνόλου», νά κατακτήσει κοινωνικά προνόμια

καί πολιτικά δικαιώματα¹⁰. Τό δόλημμα: έκρατισμός τών τρόπων σκέψης κι έπικοινωνίας ή ύπέρβαση τοῦ λανθάνοντος ρατισμοῦ μέσα στή συλλογική κουλτούρα, παίρνει τή μορφή μιᾶς δοκιμασίας ελλικρίνειας, γίνεται ζήτημα ζωῆς ή πολιτικοῦ θανάτου κυρίως στους κόλπους τῆς εργατικῆς τάξης. Γι' αὐτό, τό ζήτημα τῆς εὐθραυστότητας τῆς Ἀριστερᾶς μπροστά στήν ἀνοδο τοῦ ρατισμοῦ, τῶν παραχωρήσεων πού τοῦ κάνει καί τῶν εὐκαιρῶν πού τοῦ δίδει, εἶναι ἐπίσης ἀποφασιστικῆς σημασίας. Στή Γαλλία τουλάχιστον, πολιτικά ἰσχυρή Ἀριστερά ὑπῆρξε μόνο καί ὅταν συνδέθηκε μέ τίς ἰδέες τοῦ σοσιαλισμοῦ καί τοῦ κομμουνισμοῦ. Τί θά προκύψει ἀπό τήν κρίση τῶν ἰδεολογιῶν καί τῶν ὀργανώσεων πού αὐτοχαρακτηρίζονται προλεταριακές; Τό ζήτημα εἶναι κρίσιμο. Ἡ πρόφαση τῆς «ἀποσταλινοποίησης» θά ὀδηγοῦσε στά πιά μεγάλα πολιτικά λάθη ἂν μᾶς ἔκανε νά ὑποτιμήσουμε ἢ ἀπλούστατα νά θεωρήσουμε αὐτόνοητα τά ρατσιζόντα ἔκτροπα τοῦ γαλλικοῦ κομμουνισμοῦ, ἔκτροπα πού ριζώνουν στίς ἐθνικιστικές ὀψεις τῶν πολιτικῶν παραδόσεων του. Διότι αὐτή ἡ ὑποτίμηση εἶτε ἐγκλωβίζει τίς σοσιαλιστικές καί κομμουνιστικές δυνάμεις σέ ἓναν λαϊκιστικό ἀνταγωνισμό πρὸς τίς φασίζουσες ὀργανώσεις εἶτε συμβάλλει στήν ἱστορική παρακμή τῆς Ἀριστερᾶς καί τήν μετατόπιση μιᾶς μερίδας τῆς εργατικῆς τάξης στό κίνημα τοῦ Ἐθνικοῦ Μετώπου¹¹.

Αὐτές οἱ τάσεις δέν συμβάλλουν μόνο στήν ἐπιδείνωση τῆς κρίσης ἀλλά καί συνεισφέρουν στή διαστρέβλωση τῶν κοινωνικῶν καί τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων πού ἔτσι μετατρέπονται σέ ζητήματα προνομίων. Ἀλλά τά προνόμια εἶτε πρέπει νά διασωθοῦν ἢ νά ἀπονεμηθοῦν σέ ὀρισμένους «φυσικούς» προνομιοῦχους. Τά δικαιώματα ἀσχοῦνται στήν πράξη. Τά προνόμια μπορεῖ σέ μεγάλο βαθμό νά εἶναι φανταστικά (ἔτσι ἄλλωστε ἀπονέμονται ἀπό τίς ἐχμεταλλεύ-

10. Βλ. τά δύο βιβλία τοῦ Gerard Noiriel, *Lougwy. Immigrés et prolétaires*, PUF 1984. *Les ouvriers dans la société française, XIXe XXe siècle*, Seuil, 1986. Ἐπίσης Zeev Sternhell, *La Droite révolutionnaire*, Seuil 1978. *Ni droite ni gauche*, Seuil 1983.

11. Βλ. E. Balibar, «De Charonne à Vitry» *Le Nouvel Observateur*, 9 Ἀπρ. 1987.

τριες στίς έκμεταλλευόμενες τάξεις). Τά δικαιώματα βελτιώνονται ποιοτικά μέ τήν αύξηση του ἀριθμοῦ ἐκείνων πού τά ἀπολαμβάνουν καί τά διεκδικοῦν. Τά προνόμια δέν διασφαλίζονται παρά μόνο μέ τήν ὑπεράσπιση μιᾶς ἀποκλειστικότητας ὅσο γίνεται πιά περιορισμένης.

Μοῦ φαίνεται ὅτι ἔτσι κατανοοῦμε καλύτερα γιατί ἡ συγκυρία τῆς κρίσης στίς λαϊκές τάξεις συνδυάζει μιάν ἀβεβαιότητα (πού ἐνίοτε καταλήγει σέ πανικό) ὡς πρός τήν «ἐξασφάλιση» τῆς ὑπαρξης μέ μιάν ἀβεβαιότητα ὡς πρός τήν συλλογική «ταυτότητα». Ἡ διαμόρφωση του συνδρόμου τῆς μετανάστευσης, γιά τό ὅποιο μιλοῦσα πιά πάνω, εἶναι αἰτία καί ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἀβεβαιότητας. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τήν τάση διάλυσης τῆς ὀργανωμένης ἐργατικῆς τάξης, γύρω ἀπό τήν ὁποία εἶχε φτιαχτεῖ μιᾶ πολιτική παράδοση καί γιά τήν ὁποία ἡ ὑπεράσπιση τῶν οἰκονομικῶν καί κοινωνικῶν συμφερόντων ἐκφραζόταν μέ ὄρους δικαιωμάτων καί ὄχι προνομίων. Τά δύο αὐτά φαινόμενα ἀλληλοτροφοδοτοῦνται. Ὑπάρχει ρατσιστική κρίση καί ρατσισμός τῆς κρίσης καί τά δύο εἶναι πολιτικά ἀλληλένδετα.

Ἐπίλογος

τοῦ Ἰμμανουέλ Βαλλερστάιν

Στόν πρόλογό του ὁ Ἐτιέν Μπαλιμπάρ λέει ὅτι μέ τόν τόμο αὐτόν θελήσαμε νά συμβάλουμε στή διερεύνηση ἑνός φλέγοντος ζητήματος: Ποιά εἶναι ἡ ἰδιοτυπία τοῦ σύγχρονου ρατσισμοῦ; Ξαναδιαβάζοντας αὐτά τὰ κείμενα, ἀναρωτιέμαι σέ ποιό βαθμό μπορέσαμε νά ἐξυψητηθῶμε τήν πρόθεσή μας.

Πρέπει κατ' ἀρχήν νά σταθοῦμε στά διαφορούμενα τοῦ ὄρου «σύγχρονος». Ἄν «σύγχρονος» σημαίνει μιά περίοδο μερικῶν δεκαετιῶν, ἄς πούμε μιά περίοδο πού ἀρχίζει τό 1945, σκέφτομαι ὅτι προσπαθήσαμε νά δείξουμε ὅτι δέν ὑπάρχει τίποτε (ἢ ἐλάχιστα) τό ἐξαιρετικό στή σημερινή κατάσταση, παρ' ὄλο πού πολλοί ἐρευνητές καί ἄνθρωποι τῆς πολιτικῆς φαίνεται ὅτι νομίζουν τό ἀντίθετο. Ἄλλά ἄν «σύγχρονος» εἶναι ἕνας τρόπος νά πεῖ κανεῖς «ὁ νεότερος κόσμος», τότε μάλιστα, ὑπάρχει μιά πολύ μεγάλη διαφορά ἀνάμεσα στό φαινόμενο τοῦ «ρατσισμοῦ» καί στίς διάφορες ἱστορικές ξενοφοβίες πού ἔχουν προηγηθεῖ. Τουλάχιστον, αὐτή εἶναι ἡ ἄποψή μας.

Μοῦ φαίνεται στά δοκίμιά μας ἐπιμείναμε σέ δύο ἐπιχειρήματα: Πρῶτον, οἱ ποικιλώνυμες «κοινότητες», στίς ὁποῖες ἀνήκουμε ὅλοι, ἀπό τίς ὁποῖες ἀντλοῦμε ὅλοι τίς «ἀξίες» μας καί ἀπέναντι στίς ὁποῖες αἰσθανόμαστε ἕναν σεβασμό, ἀξίες πού ὀρίζουν ἐν τέλει τήν «κοινωνική μας ταυτότητα», εἶναι ἱστορικές κατασκευές. Καί, πράγ-

μα πιά σημαντικό, πρόκειται για ιστορικές κατασκευές πού βρίσκονται υπό συνεχή αναδιάρθρωση. Αυτό δέν σημαίνει ότι στεροῦνται σταθερότητας ἢ ἐγκυρότητας οὔτε ότι εἶναι ἐφήμερες. Ἀντίθετα. Ἀλλά δέν ἔχουν κάποια φυσική καταγωγή καί ὡς ἐκ τούτου κάθε ιστορική περιγραφή τῆς δομῆς τους καί τῆς ἀνάπτυξῆς τους μέσα στό χρόνο εἶναι ἀναγκαστικά μιά ἰδεολογία τοῦ παρόντος.

Δεύτερον, μᾶς παρουσίαζαν ἀνέκαθεν τήν ἀρχή τῆς οἰκουμενικότητας ὡς ἕναν πόλο ἀνάλυσης καί ἔλξης πού βρίσκεται τάχα στους ἀντίποδες τῶν πόλων τῆς μερικότητας, εἴτε αὐτοί εἶναι ἐθνικοί εἴτε θρησκευτικοί εἴτε κοινωνικοί. Αὐτή ἡ ἀντίθεση, αὐτή ἡ ἀντινομία, μᾶς φαίνεται ότι ἀποτελεῖ μιά λανθασμένη, ἄν ὄχι ἀποπροσανατολιστική θεώρηση τῆς πραγματικότητας. "Ὅσο περισσότερο ἐξετάζουμε ἀπό κοντά τά φαινόμενα οἰκουμενικότητας καί μερικότητας, τόσο περισσότερο συνειδητοποιοῦμε σέ ποιό βαθμό αὐτές οἱ ἰδεολογίες ἀλληλοδιαπλέκονται, σέ σημείο μάλιστα πού μᾶς γεννιέται ἡ ὑπόφια ότι ἀντιπροσωπεύουν τίς δύο ὀψεις τοῦ ἴδιου νομίσματος.

Οἱ δύο αὐτές διαπιστώσεις εἶναι ὡστόσο ἐκνευριστικές. Μᾶς σοκάρουν στό βαθμό πού ὅλη ἡ ἀνθρωπιστική διδασκαλία τῶν κοινωνιῶν μας, πού θεωροῦν τόν ἑαυτό τους μοντέρνο, ἀνέκαθεν μᾶς κανοναρχεῖ ἀκριβῶς τό ἀντίθετο. Μᾶς φαίνεται παραδοσιακή ἡ ἀντίληψη τό νά βλέπουμε μιά θεμελιακή ἀντίθεση ἀνάμεσα στό περιορισμένο πνεῦμα, τό «μεσαιωνικό», τῶν παρωχημένων μικρομάγαζων, καί τό ἀνοιχτό, τό ἀνθρωπιστικό πνεῦμα, τῆς νεωτερικότητας. Καί ἡ πλειοψηφία τόσο περισσότερο προσηλώνεται σ' αὐτή τήν εἰκόνα τῆς Ἀποκαλύψεως ὅσο περισσότερο τρέμει μπροστά σέ πραγματικότητες συχνά ὠμές καί ὀλέθριες, ποτισμένες ἀπό μίση καί καταπιέσεις.

Πῶς, λοιπόν, νά σκεφτοῦμε τήν κατάσταση; Ὑπάρχουν δύο τρόποι. Εἴτε ὁ ρατσισμός, ὁ σεξισμός, ὁ σοβινισμός εἶναι αἰώνια κακά, ἔμφυτα στους ἀνθρώπους· εἴτε εἶναι κακά πού βγαίνουν ἀπό δομές δεδομένες ιστορικά, ἄρα δομές μετασχηματίσιμες. Ἄν προκρίνουμε καθαρά τή δεύτερη ἀφετηρία, τίποτε μέσα στίς μελέτες πού παρουσιάσαμε ἐδῶ δέν θά δικαιολογοῦσε μιάν εὔκολη αἰσιοδοξία. Ἀντίθετα μάλιστα, μιλάμε γιά «ἐνδογενή» διαφορούμενα τῶν ἰδίων τῶν ἐθνῶν ὅπως φυλή, ἔθνος καί τάξη, διαφορούμενα πού εἶναι δύσκολο

νά διαλευκανθοῦν καί νά ξεπεραστοῦν.

Ὁ καθένας ἀπό τή μεριά του στό βιβλίο μας προσπάθησε νά ἀναλύσει αὐτά τά διαφορούμενα. Δέν θά ἐπαναλάβω σ' αὐτόν τόν ἐπιλογό τίς ἀποδομητικές τῶν ἐμπεδωμένων αὐτονόητων προσεγγίσεις πού ὑπαινιχτήκαμε οὔτε θά ξαναπεριγράψω τίς κατευθυντήριες γραμμές πού προτείναμε γιά νά βγοῦμε ἀπό τόν λαβύρινθο.

Προτιμῶ νά ἐπανέλθω πάνω σέ ὀρισμένα ζητήματα πού σημαδεύουν κάποιες διαφωνίες ἀνάμεσα στήν ἀνάλυση τοῦ Μπαλιμπάρ καί τή δική μου. Σκέφτομαι ὅμως ὅτι στήν πραγματικότητα δέν εἶναι παρά ἀποχρώσεις. Ὡστόσο, ὁ Μπαλιμπάρ, παρ' ὅλο πού παίρνει τίς ἀποστάσεις του ἔναντι ὀρισμένων κριτικῶν πού ἄλλοι μοῦ ἀπηύθυναν, μοῦ καταλογίζει μιᾶ κάποια κλίση πρὸς τόν «οἰκονομισμό». Θά ἤθελε, λέει, νά δοθεῖ περισσότερη σημασία στό γεγονός ὅτι οἱ συγχύσεις μεταξύ οἰκουμενισμοῦ καί μερικότητας τῆς καπιταλιστικῆς κοσμοοικονομίας προέρχονται ἀπό τήν κυρίαρχη ἰδεολογία πού υἰοθετεῖται ἀπό τούς ἴδιους τούς κυριαρχουμένους. Καί εἶναι ἀκριβῶς αὐτή ἡ ἐσωτερίκευση τῶν ἀμφιστημιῶν, ὁ ἐγκοινωνισμός τῶν μαζῶν μέσω αὐτῆς τῆς νοοτροπίας, πού ἀποτελοῦν τό κλειδί τῆς περιπλοκῆς στήν ὁποία βρισκόμαστε. Μέχρι ἑνός σημείου ἔχει ἀπόλυτα δίκιο. Πῶς μπορεῖ νά τό ἀρνηθεῖ κανεῖς; Ὅποιος λέει κοινωνικός σχηματισμός ἢ κοινωνία ἢ ἱστορικό σύστημα, ἀναφέρεται ἀναγκαστικά σέ μιᾶ δομή πού φτιάχεται μέ τήν ἐθελούσια προσχώρηση τῶν μελῶν τῆς σ' αὐτήν κι ὄχι μόνο μέ τή βία. Ὡστόσο, ἀκόμη κι ὅταν εἴμαστε πιστοί στίς καταστατικές τῶν ἱστορικῶν μας συστημάτων δοξασίες, ὑπάρχουν πάντοτε κυνικοί, σκεπτικιστές καί ἐξεγερμένοι. Βέβαια ὁ Μπαλιμπάρ εἶναι σύμφωνος σ' αὐτό. Νομίζω ὅμως ὅτι εἶναι χρήσιμο ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη νά κάνω μιᾶ διάκριση ἀνάμεσα στή μεγάλη πλειοψηφία καί τά «στελέχη» μιᾶς κοινωνίας. Οἱ σχέσεις τους ἀπέναντι στίς ἰδεολογικές κατασκευές τοῦ συστήματος δέν εἶναι οἱ ἴδιες.

Κρατῶ τήν ἰδέα ὅτι ὁ οἰκουμενισμός εἶναι πάνω ἀπ' ὅλα μιᾶ δοξασία πού ἐνοποιεῖ τίς γραμμές τῶν «στελεχῶν», τῶν ἰθυνόντων. Δέν εἶναι μόνο ζήτημα τεχνικῆς ἀποτελεσματικότητας. Εἶναι ἐπίσης ἕνα μέσο νά συγκρατηθοῦν στοιχεῖα ρατσισμοῦ καί σεξισμοῦ πού οἱ ἴδιοι οἱ ἰθύνοντες θεωροῦν ἀπολύτως χρήσιμα γιά τή λειτουργία

τοῦ συστήματος, ἀπό φόβο μήν τά πράγματα ξεπεράσουν τά ὄρια. Μ' αὐτή τήν ἔννοια ὁ οἰκουμενισμός χρησιμεύει ὡς φρένο σέ μηδενιστές (ὅπως οἱ ναζί) πού θά μπορούσαν νά καταστρέψουν τό σύστημα ἐκ τῶν ἔνδον. Βέβαια, ὑπάρχουν πάντοτε ἄλλοι ἰθύνοντες, οἱ ἰθύνοντες τῆς ἐφεδρείας κατά κάποιον τρόπο, πού εἶναι ἔτοιμοι νά ὑψώσουν τή σημαία τῆς ἀμφισβήτησης προβάλλοντας διάφορες μερικότητες. Ἀλλά, γενικά, ὁ οἰκουμενισμός ὡς ἰδεολογία χρησιμεύει καλύτερα ἀπό τή μερικότητα γιά τήν προστασία τῶν μακροπρόθεσμων συμφερόντων τους.

Δέν ὑποστηρίζω ὅτι τό σωστό γιά τίς ἐργαζόμενες τάξεις εἶναι τό ἀντίθετο. Ὅμως, σκέφτομαι ὅτι ρέπουν περισσότερο πρός τήν ἄλλη κατεύθυνση. Προβάλλοντας τή μερικότητα — τάξη, ἔθνος, φυλή — ὑπακούουν συχνά σέ ἕνα ἔνστικτο προστασίας ἐναντία στίς ἰσοπεδώσεις ἐνός οἰκουμενισμοῦ, ἀναγκαστικά ὑποκριτικοῦ σέ ἕνα σύστημα πού θεμελιώνεται πάνω στήν συνεχή ἀνισότητα, τήν ὑλική καί κοινωνική πώλωση.

Τά προηγούμενα μέ ὀδηγοῦν σέ μιάν ἄλλη ἀπόχρωση. Ὁ Ἐτιέν Μπαλιμπάρ ὑποστηρίζει ὅτι δέν θά μπορούσε νά ἀποδεχθεῖ τήν ὑπαρξη μιᾶς παγκόσμιας ἀστικής τάξης, ἐκτός βέβαια ἀπό μιᾶ γενική τάση μακρᾶς διάρκειας. Μέ κατηγορεῖ λοιπόν ὅτι παραβλέπω τίς ἰδιαιτερότητες μέσα σέ ἕνα μοντέλο πολύ σφαιρικό. Προσπάθησα νά δείξω ὅτι μιᾶ ἀστική τάξη δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι παγκόσμια. Τό ἴδιο τό γεγονός τοῦ νά εἶναι κανείς ἀστός ἐμποδίζει νά εἶναι πιστός σέ μιᾶ κάποια κοινότητα, νά θύει σέ κάποιον ἄλλο θεό ἐκτός ἀπό τόν Μαιμμωνά. Βέβαια ὑπερβάλλω, ἀλλά ὄχι ἀπολύτως. Βέβαια οἱ ἀστοί εἶναι ἐθνικιστές, ἀκόμη καί πατριῶτες. Βέβαια κερδίζουν ἀπ' ὅλες τίς ἐθνότητες. Ἀλλά... εἶναι ἐθνικιστές μᾶλλον ὅταν ὁ ἄνεμος εἶναι οὐριος. Μή ξεχνᾶμε ἐκείνους τούς καλούς ἀστούς τοῦ Ἄμστερνταμ πού τόν 17ο αἰώνα, ἐνῶ ἀγωνίζονταν ἐναντίον τῶν Ἰσπανῶν γιά τήν ἀνεξαρτησία τους, τούς πουλοῦσαν ὄπλα. Μήν ξεχνᾶμε πώς οἱ μεγάλοι, οἱ ἀληθινά μεγάλοι καπιταλιστές, ποτέ δέν δίστασαν νά ἐξαγάγουν τά κεφάλαιά τους ἔξω ἀπό τή χώρα τους ὅταν ἔβλεπαν τά σκοῦρα. Οἱ μικροί εἶναι περισσότερο δεμένοι μέ τούς «δικούς τους» γιατί ἔχουν λιγότερες δυνατότητες ἐλιγμῶν. Τό γεγονός ὅμως παραμένει τό ἴδιο. Αὐτό σημαίνει ὅτι τό ἔθνος, ἡ φυλή, ἡ ἴδια

ή τάξη είναι καταφύγιο για τους καταπιεσμένους μέσα σ' αυτήν την καπιταλιστική κοσμοοικονομία, πράγμα πού δημιουργεί τή δημοτικότητα αὐτῶν τῶν ἐνοιῶν. Αὐτό νομίζω ἐξηγεῖ ἐπίσης πῶς γίνεται καί οἱ ἐργαζόμενες τάξεις κάνουν πραγματικά γρήγορα ἄλματα ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς «μερικότητες», ἐκ πρώτης ὄψεως τόσο ἀσυμβίβαστες μεταξύ τους. Ὅταν ἕνα καταφύγιο ἀποδεικνύεται ἀναποτελεσματικό, φάχνουμε γρήγορα γιά ἄλλο.

Ἔρχομαι, λοιπόν, σέ μιά τρίτη κριτική: ἀγνοῶ τάχα τά κοινωνικά ἀποτελέσματα γιατί μέ γοητεύουν πολύ αὐτά τοῦ καταμερισμοῦ ἐργασίας. Εἶμαι ἀθῶος τοῦ κρίματος τούτου. Τό οὐσιαστικό ἐπιχείρημα γιά μένα εἶναι τό ἀκόλουθο: ὁ καταμερισμός ἐργασίας, στό πλαίσιο τῆς καπιταλιστικῆς κοσμοοικονομίας, ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος ἐξωτερικοῦ καταναγκασμοῦ πού διαμορφώνει τά ὅρια τῶν δυνατοτήτων ἐπιβίωσης. Τά κοινωνικά ἀποτελέσματα προέρχονται ἀπό τούς κόπους τῶν ἀνθρώπων, ἰδίως τοῦ κοσμάκη, πού ἀγωνίζονται ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ καταναγκασμοῦ ὥστε νά ἔχουν τήν πολυτέλεια νά ἐπιδιώξουν ἄλλους στόχους, πέρα ἀπό τήν ἀπεριόριστη συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου. Καταφέρνουν ἐνίοτε, συχνά μάλιστα, νά ἀνακόπτουν τίς ἐνύπαρκτες στή συσσώρευση ὑπερβολές. Ἀλλά ποτέ δέν κατάφεραν ὡς τώρα νά σπάσουν τό σύστημα, καί ἐπομένως νά ἀπελευθερωθοῦν ἀπό τήν ὑποταγή σ' αὐτούς τούς καταναγκασμούς. Ἐδῶ εἶναι ὅλη ἡ ἱστορία, διφορούμενη κι αὐτή, ὅλων τῶν ἀντισυστημικῶν κινήματων. Ὁ Μπαλιμπάρ ἔχει ἴσως δίκιο νά σκέφτεται ὅτι παραμένω πολύ αἰσιόδοξος ὡς πρὸς τίς δυνατότητες νά δημιουργηθεῖ μιά «δια-ζωνική» συσπείρωση αὐτῶν τῶν κινήματων. Πάντως ἡ αἰσιοδοξία μου εἶναι προσεχτική.

Διαπιστώνω, ὥστόσο, ὅτι ὅλες αὐτές οἱ ἐπιφυλάξεις καταλήγουν στό ἴδιο σημεῖο. Νομίζω ὅτι στίς διατυπώσεις μου μέ βρῖσκει κάπως «ντετερμινιστή». Πρέπει λοιπόν νά διευκρινίσω τή θέση μου. Ἡ χιλιόχρονη σύγκρουση στή φιλοσοφία (τουλάχιστον στή δυτική φιλοσοφία) ἀνάμεσα στόν ντετερμινισμό καί τήν ἐλεύθερη βούληση μοῦ φαίνεται ὅτι εἰκονίζει τίς πολυώνυμες χρονικότητες, τόσο προσφιλεῖς στόν Φερνάν Μπρωντέλ. Ὅταν ἕνα ἱστορικό σύστημα λειτουργεῖ φυσιολογικά —ὅποιο κι ἂν εἶναι, ἄρα καί ἡ καπιταλιστική κοσμοοικονομία— μοῦ φαίνεται ὅτι, σχεδόν ἐξ ὀρισμοῦ, κυριαρχεῖ αὐτό

πού ονομάζεται τό «προσδιοριζόμενο». Σύστημα πάει νά πει, άκριβώς, ότι στην πράξη επιβάλλεται καταναγκαστικά. Άν οί καταναγκασμοί αυτοί δέν ήταν πραγματικοί, δέν θά ήταν σύστημα, καί γρήγορα θά αποδιάρθρωνόταν. Άλλά κάθε ιστορικό σύστημα έξαντλείται τελικά από τή λογική τών αντιφάσεων του. Εισέρχεται τότε σέ «κρίση», σέ μιά «μεταβατική περίοδο», πράγμα πού έπιτρέπει αυτό πού ό Πριγκοζίν περιγράφει ως περιπλοκή. Δηλαδή φτάνουμε σέ μιά κατάσταση στην όποία ένα μικρό γλίστρημα μπορεί νά καταλήξει σέ μιά μεγάλη κατάρρευση. Μέ άλλα λόγια, θά μπορούσαμε νά πούμε ότι τότε ή έλεύθερη βούληση έχει τό επάνω χέρι. Γι' αυτό άκριβώς είναι σχεδόν άδύνατον νά προβλέψει κανείς τούς ένδεχόμενους μετασχηματισμούς.

Όταν λοιπόν αναλύουμε τό ρόλο τών τάξεων, τών έθνών καί τών φυλών στό πλαίσιο τής καπιταλιστικής οίκονομίας, προσέχοντας άλλωστε τό ρόλο τόσο τών έννοιών όσο καί τών πραγματικοτήτων, μιλάμε άνεπιφύλακτα για τά ένύπαρκτα διαφορούμενα καί τίς πολυσημίες. Είναι δομικές καί προφανώς υπάρχουν όλων τών ειδών οί αντίστασεις. Άλλά πρέπει κατ' αρχήν νά υπογραμμίσει κανείς τούς μηχανισμούς, τά όρια καί τούς καταναγκασμούς. Από τήν άλλη μεριά, θά έρθει ή στιγμή του «τέλους του συστήματος», αυτή ή μεγάλη στιγμή στην όποία, κατά τή γνώμη μου, βρισκόμαστε σήμερα. Πρέπει επομένως νά σκεφτούμε για τά έφικτά άλματα, γιατί οί ουτοπίες έχουν καταστεί κατανοήσιμες.

Αυτή είναι ή στιγμή πού μου φαίνεται ότι θά ήταν χρήσιμο νά θυμηθούμε ότι ό οίκουμενισμός καί ό ρατσισμός/σεξισμός δέν συνιστούν θέση καί αντίθεση ώστε νά περιμένει κανείς τή σύνθεση, αλλά μάλλον είναι δίκτυο ανακλαστικών κυριαρχίας καί άπελευθέρωσης πού ή ιστορία μας καλεϊ νά ξεπεράσουμε. Μέ αυτό τό πνεύμα, νομίζω, πρέπει νά επανερχόμαστε άσταμάτητα στό παλιό καθήκον νά κατανοήσουμε τά δικά μας τα διαφορούμενα, έμεϊς πού έν τέλει είμαστε καί οί ίδιοι μέτοχοι του ιστορικού μας συστήματος.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος. Έτιέν Μπαλιμπάρ 7

I. Ο οίκουμενικός ρατσισμός

1. Υπάρχει «νεορατσισμός»; Έτιέν Μπαλιμπάρ 29
2. Οίκουμενισμός, ρατσισμός, σεξισμός: οί ιδεολογικές εντάσεις του καπιταλισμού. Ίμμανουέλ Βαλλερστάιν 47
3. Ρατσισμός και έθνικισμός. Έτιέν Μπαλιμπάρ 60

II. Τό ιστορικό έθνος

4. Η οικόδομηση τών λαών: ρατσισμός, έθνικισμός, έθνικισμός. Ίμμανουέλ Βαλλερστάιν 107
5. Η μορφή έθνος: ιστορία και ιδεολογία. Έτιέν Μπαλιμπάρ 132
6. Οί δομές τών νοικοκυριών και ή διάπλαση τής έργατικής δύναμης στην καπιταλιστική κοσμοοικονομία. Ίμμανουέλ Βαλλερστάιν 162

III. Οί τάξεις: πόλωση και υπερχαθορισμός

7. Η ταξική σύγκρουση στην καπιταλιστική κοσμοοικονομία. Ίμμανουέλ Βαλλερστάιν 175
8. Ο Μάρξ και ή ιστορία: ή πόλωση. Ίμμανουέλ Βαλλερστάιν 191
9. Η άστική τάξη: έννοια και πραγματικότητα από τόν ΧΙο έως τόν ΧΧΙο αιώνα. Ίμμανουέλ Βαλλερστάιν 206
10. Από τήν πάλη τών τάξεων στην πάλη χωρίς τάξεις. Έτιέν Μπαλιμπάρ 235

IV. Μετατόπιση τῆς κοινωνικῆς σύγκρουσης;

11. Κοινωνικές συγκρούσεις στά ανεξάρτητα κράτη τῆς Μαύρης Ἀφρικῆς: ἐπανεξέταση τῶν ἐννοιῶν «φυλή» καί «ομάδωση κύρους». Ἰμμανουέλ Βαλλερστάιν 281
 12. Ὁ «ταξικός ρατσισμός». Ἐτιέν Μπαλιμπάρ 308
 13. Ρατσισμός καί κρίση. Ἐτιέν Μπαλιμπάρ 327
- Ἐπιλογος. Ἰμμανουέλ Βαλλερστάιν 343

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ «ΦΥΛΗ, ΕΘΝΟΣ, ΤΑΞΗ.
ΟΙ ΔΙΦΟΡΟΥΜΕΝΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ»
ΤΩΝ Ε ΜΠΑΛΙΜΠΑΡ ΚΑΙ Ι. ΒΑΛΛΕΡ
ΣΤΑ·Ι·Ν ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ
ΣΤΟΝ «ΠΟΛΙΤΗ», ΚΕΚΡΟΠΟΣ 2,
ΑΘΗΝΑ 105 58 ΤΗΛ. 3228791 ΚΑΙ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΟ ΧΡΩΜΟΛΙΘΟΓΡΑ
ΦΕΙΟ ΤΩΝ ΑΦΩΝ ΧΡΥΣΟΧΟΥ,
ΣΤΥΜΦΑΛΙΑΣ 8 ΠΕΡΙΣΤΕΡΙ ΤΗΛ.
5719937 ΤΟΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟ ΤΟΥ 1991

